

**DZIEJE SŁOWNICTWA Z ZAKRESU
STOSUNKÓW SPOŁECZNYCH
W SERBII I CZARNOGÓRZE**

TOM III WOJSKO, KOŚCIÓŁ, ŚWIADCZENIA I WŁASNOŚĆ

TOMASZ KWOKA

**DZIEJE SŁOWNICTWA Z ZAKRESU
STOSUNKÓW SPOŁECZNYCH
W SERBII I CZARNOGÓRZE**

TOM III WOJSKO, KOŚCIÓŁ, ŚWIADCZENIA I WŁASNOŚĆ

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

Książka dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego

RECENZENT

prof. dr hab. Wiesław Boryś

PROJEKT OKŁADKI

Anna Sadowska

Na okładce: rysunek autorstwa Aleksandra Zografa

© Copyright by Tomasz Kwoka & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Wydanie I, Kraków 2015
All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-3861-1

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-663-23-81, fax 12-663-23-83

Dystrybucja: tel. 12 631-01-97, tel./fax 12 631-01-98

tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

SPIS TREŚCI

Wstęp 7

CZĘŚĆ I

I. Sfera wojskowa 11

1. Organizacja wojskowa 13
 - 1.1. Ogólne nazwy formacji wojskowych 13
 - 1.2. Jednostki wojskowe 19
 - 1.2.1. W średniowieczu 19
 - 1.2.2. W epoce tureckiej 21
 - 1.2.3. W czasach nowożytnych 23
2. Członkowie sił zbrojnych 29
 - 2.1. W średniowieczu 29
 - 2.2. W epoce tureckiej 32
 - 2.3. W czasach nowożytnych 37
3. Stopnie wojskowe 42
 - 3.1. W średniowieczu 42
 - 3.2. W epoce tureckiej 53
 - 3.3. W czasach nowożytnych 62

II. Sfera kościelna 73

1. Organizacja kościelna 75
 - 1.1. Kościelne ciała kolegialne 76
 - 1.2. Jednostki administracji kościelnej 79
2. Członkowie Kościoła 87
 - 2.1. Hierarchia kościelna 87
 - 2.2. Nazwy ogólne duchowieństwa 97
 - 2.3. Duchowieństwo parafialne 101
 - 2.4. Duchowieństwo zakonne 106
 - 2.5. Osoby świeckie 116

III. Sfera świadczeń 119

1. Świadczenia niematerialne 121
 - 1.1. W średniowieczu 121
 - 1.2. W epoce tureckiej 127
 - 1.3. W czasach nowożytnych 130
2. Świadczenia materialne 132
 - 2.1. W średniowieczu 132

2.2. W epoce tureckiej	143	
2.3. W czasach nowożytnych	147	
3. Inne opłaty i podatki	149	
4. Daniny kościelne	161	
5. Kary i grzywny	166	
IV. Sfera własności	169	
1. Własność	171	
2. Formy własności kolektywnej i państwowej	174	
3. Formy własności prywatnej	181	
3.1. W średniowieczu	181	
3.2. W epoce tureckiej	187	
3.3. W czasach nowożytnych	193	
CZĘŚĆ II		
Pochodzenie słownictwa	199	
Wstęp	201	
1. Słownictwo rodzime	204	
1.1. Słownictwo rodowe	206	
1.2. Nomenklatura naczelników rodowych i społecznych	208	
1.3. Tytułatura panujących	208	
1.4. Średniowieczne słownictwo stosunków feudalnych	209	
1.5. Słownictwo administracyjne	210	
1.6. Nazewnictwo jednostek administracyjnych	211	
1.7. Terminologia kultury gospodarczej i materialnej	212	
1.8. Słownictwo kościelne	212	
1.9. Terminologia wojskowa	213	
2. Słownictwo zapożyczone	214	
2.1. Zapożyczenia greckie	214	
2.2. Zapożyczenia romańskie	217	
2.3. Zapożyczenia tureckie	221	
2.4. Zapożyczenia albańskie	227	
2.5. Zapożyczenia rumuńskie	229	
2.6. Zapożyczenia niemieckie	231	
2.7. Zapożyczenia węgierskie	235	
2.8. Zapożyczenia rosyjskie i ruskosłowiańskie	236	
2.9. Zapożyczenia francuskie i angielskie	239	
Zakończenie	241	
Bibliografia	245	
Indeks wyrazów	259	

WSTĘP

Ostatnia część trzypiętomowego opracowania *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, poza rozdziałami zawierającymi materiał leksykalny, stanowi podsumowanie całej monografii, zmaterializowane w analizie pochodzenia słownictwa oraz indeksie wyrazowym. Głównym celem wszystkich trzech tomów było przedstawienie leksykalnego obrazu historii społecznej Serbii i Czarnogóry, prezentacja skomplikowanej historii społeczno-politycznej Bałkanów, która swe piętno odcisnęła w języku, a szczególnie w jego słownictwie. To właśnie leksyka różnych dziedzin życia pozwala wskazać narody i języki, które wywierały największe wpływy na język Serbów i Czarnogórców. Specyfiką zaś badanego w książce słownictwa stosunków społecznych jest wyjątkowo silne i wyraźne odbicie wpływów zarówno politycznych, jak cywilizacyjnych, kulturowych i, w końcu, społecznych. Dzieje narodu – przez rozwój jego słownictwa – to obraz zmieniających się warunków społeczno-politycznych na określonym terytorium i w określonym czasie, w większej lub mniejszej mierze kształtowanych przez kulturę dominującej nacji, państwa czy całego kręgu kulturowego, języka lub narodu o wyższym prestiżu kulturowym (np. łacińskiego, bizantyjskiego, tureckiego lub niemieckiego).

Wpływy cywilizacyjne narodów, a nierzadko dominacja polityczna obcych państw widoczne są szczególnie w słownictwie wojskowym, wpływy zaś kręgów cywilizacyjnych i religijnych – w słownictwie kościelnym. Właśnie te dwie dziedziny stanowią większą część analizowanej leksyki III tomu. **Sfera wojskowa** obejmuje nazewnictwo podstawowych formacji militarnych, nomenklaturę dowódców i stopni wojskowych, a także ogólne nazwy żołnierzy. Już z pobieżnej analizy widać, że leksyka wiernie oddaje sytuację polityczno-społeczną w Serbii i Czarnogórze. Słownictwo najbardziej konserwatywne, statyczne i niezmiennie obejmuje **sfera kościelna**, która na interesującym mnie obszarze w przeważającej mierze jest pochodzenia grecko-bizantyjskiego. To jedyna dziedzina, która nie uległa wszechobecnym wpływom języka tureckiego w późnym średniowieczu i zachowała się do dzisiaj. W analizowanej leksyce znalazła się terminologia organizacji kościelnej oraz tytułatura hierarchii, przede wszystkim prawosławnej, ale w ograniczonym stopniu także katolickiej i muzułmańskiej oraz bogomilskiej. W tej części studium znajdują się także nazwy i tytułatura duchowieństwa oraz charakterystyka wybranych osób świeckich. Ostatnie dwa rozdziały poświęcone są kwestii zobowiązań i świadczeń oraz formom własności. Pierwszy z nich, **sfera świadczeń**, obejmuje nazewnictwo zobowiązań i świadczeń materialnych i niematerialnych, różnego rodzaju danin, opłat i podatków oraz kar i grzywien. Ostatni rozdział części analitycznej, **sfera własności**, dotyczy słownictwa form

własności kolektywnej i państwowej oraz prywatnej. Materiał leksykalny został przedstawiony w formie artykułów prezentujących słownictwo w ujęciu diachronicznym, najczęściej podzielonym na trzy główne okresy polityczno-społeczne w Serbii i Czarnogórze: średniowiecze, panowanie tureckie i okres nowożytny.

Do tej pory ukazały się dwa tomy monografii *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*. Pierwszy tom, z podtytułem *Ród i społeczeństwo*, ukazał się w 2012 roku i obejmował analizę leksyki związanej ze społeczeństwem rodowym (tradycyjne struktury rodowe i formy organizacji międzyludzkich, nazwy członków tych grup i tytułatura ich naczelników) oraz nomenklaturę członków warstw społecznych w Serbii i Czarnogórze. Tom drugi – *Państwo i administracja* przedstawiał nazewnictwo organizacji państwowych i administracji w średniowieczu, okresie tureckim oraz w czasach nowożytnych. W materiale tej części znalazło się słownictwo nazw jednostek administracji lokalnej, instytucji polityczno-administracyjnych, a także hierarchii i ośrodków władzy politycznej i terytorialnej, między innymi tytułatura panujących i przywódców politycznych oraz tytułatura urzędników. Całość analizowanego materiału obejmuje okres od końca XII do początku XX wieku – czyli czas od tworzenia się państwowości serbskiej i czarnogórskiej, poprzez średniowieczne państwa serbskich dynastii Nemanjićiów, Lazarevićiów i Brankovićiów oraz czarnogórskich Crnojevićiów i Balšićiów, wreszcie panowanie tureckie i, na wybrzeżu, weneckie, do czasów nowożytnych i odzyskania niezależności politycznej przez Serbię i Czarnogórę. Datą końcową jest wybuch I wojny światowej i powstanie pierwszego państwa Słowian południowych – Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców.

Głównym zadaniem postawionym przed niniejszą publikacją było przedstawienie stanu leksyki poszczególnych kategorii w określonych epokach, jej rozwoju semantycznego oraz geografii wyrazów na całym badanym obszarze i przez wszystkie wieki. Na tle zmieniających się uwarunkowań społecznych, politycznych i ekonomicznych oraz zmian cywilizacyjnych i kulturowych pokazano rozwój znaczeń i frekwencji wyrazów oraz grup wyrazów. Czynnikiem silnie oddziałującym na powyższe zmiany było (r)ewolucyjne wprowadzanie/narzucaenie nowych wzorców kulturowych i cywilizacyjnych (bizantyjskich, tureckich, zachodnioeuropejskich itp.), które pojawiały się wraz z kolejnymi ośrodkami władzy i kręgami kulturowymi. Zmiany semantyczne, wieloznaczności i niuanse semantyczne wyrazów zostały pokazane na konkretnych przykładach haseł, zwłaszcza tych rozbudowanych, stanowiących dłuższe „opowieści” o danym wyrazie. Całości semantyczne są przedstawione przez pryzmat okresu i terytorium, na którym się pojawiały. W celu lepszego śledzenia zmian wszystkie podrozdziały zostały oparte na linii chronologicznej, co w najlepszy sposób pokazuje modele kulturowe, siłę własnej kultury i polityki, a także, czasem przede wszystkim, rozwój wpływów obcych, zmiany na mapie politycznej badanego terenu. W przypadku centralnej części Półwyspu Bałkańskiego, nierzadko stanowiącej arenę oddziaływań politycznych i kulturowych rywalizujących z sobą ośrodków

władzy i cywilizacji Wschodu oraz Zachodu, chodzi tu o średniowieczne wpływy grecko-bizantyjskie i romańskie, potem orientalne (tureckie), w końcu nowożytne – niemieckie, węgierskie, francuskie i rosyjskie.

Te różnorodne wpływy polityczne i kulturowe spowodowały, że liczna grupa analizowanego słownictwa obejmuje zapożyczenia. W książce przedstawiono źródła zapożyczeń, zależności pomiędzy tymi źródłami a sytuacją polityczno-społeczną, oraz to, jaki wpływ miała każda zmiana polityczna, społeczna i kulturowa, a przede wszystkim zmiana władzy i ośrodków oddziaływania, na tworzenie, pożyczanie lub modyfikacje semantyczne. Opisowi pochodzenia badanej leksyki poświęcona jest część druga niniejszej książki. Znajduje się tam bowiem analiza pochodzenia słownictwa podzielona na słownictwo rodzime oraz obce. Na kilkudziesięciu stronach przedstawiono, bogato ilustrując przykładami, źródła pochodzenia leksyki.

Podsumowaniem monografii jest umieszczony na końcu książki indeks wyrazowy, który obejmuje wszystkie analizowane wyrazy serbskie i czarnogórskie, w celu ułatwienia korzystania zapisane alfabetem łacińskim.

Monografia *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze* to pierwsza tego typu praca lingwistyczna, traktująca temat kompleksowo, zarówno pod względem zakresu materiału, jak i chronologii. Mam nadzieję, że dzięki sposobowi przedstawienia leksyki, analizie semantycznej, historyczno-językowej i, w ograniczonym stopniu, etymologicznej, powstało opracowanie przybliżające polskiemu Czytelnikowi terminy i pojęcia ważne dla historii społecznej i politycznej Serbów i Czarnogórców.

CZĘŚĆ I

I. SFERA WOJSKOWA

1. ORGANIZACJA WOJSKOWA

1.1. Ogólne nazwy formacji wojskowych

Siły zbrojne Słowian w okresie przedpaństwowym składały się z pospolitego ruszenia wszystkich zdolnych do noszenia broni mężczyzn. Z czasem jednak system ten uległ zmianie, pojawiły się drużyny skupione wokół dowódcy, które wraz z przedstawicielami starszyny plemiennej stały się załóżkami nielicznych, dobrze uzbrojonych oddziałów konnych. W słowiańskim państwie wczesnofeudalnym wojsko składało się z drużyn książęcych, drużyn możnowładców i pospolitego ruszenia. Opłacana i utrzymywana przez księcia drużyna przeobraziła się w wojsko zawodowe (serb. *najamnička vojska*), a pospolite ruszenie (serb. *zamanička vojska*) z czasem ograniczono do określonego kontyngentu, na przykład równego jednemu wojownikowi z każdego domu lub w ogóle zrezygnowano z poboru na rzecz płacenia podatków i zobowiązań niematerialnych poddanych.

Taka starosłowiańska organizacja wojskowa, jeszcze sprzed przybycia Słowian na Bałkany i przyjęcia systemu feudalnego, znacząco wpłynęła na strukturę i formowanie się średniowiecznego wojska serbskiego. Była ona podstawą, na której formowano nowe struktury. Głównymi wzorami dla tworzącej się serbskiej organizacji wojskowej początku drugiego tysiąclecia było Bizancjum oraz państwa Europy Zachodniej, których wpływy docierały przez Duklję i czarnogórskie Primorje, a potem także Węgry i Macedonię. Na podstawie nazw dowódców wojskowych, takich jak *tisućnik*, *satnik*, *desetnik*, można wywnioskować, że w czasach wczesnofeudalnych, podobnie jak w Bizancjum, istniał system dziesiętny. W czasach dynastii Nemanjiciów wojsko dzieliło się na piechotę i jazdę konną, ale to te drugie, lepiej uzbrojone jednostki odgrywały decydującą rolę na polach bitew. Struktura wojskowa armii dostosowała się do rozwoju i struktury systemu feudalnego. W skład średniowiecznej organizacji wojsk wchodziły: *baštinska vojska* i *pronijarska vojska* (formowane z szlachty i jej poddanych), a poza systemem znajdowały się jeszcze trzy jej rodzaje: *najamnička vojska*, w okresie Despotowiny także *krajiška* i *zamanička vojska*. Wojsko składało się z dwóch warstw – tej najbardziej elitarnej, ciężkozbrojonej jazdy tworzonej przez szlachtę oraz wojsk pieszych, najliczniejszych i lekko uzbrojonych, w których skład wchodził poddani (LeksSSV: 99).

Głównym trzonem wojsk w czasach feudalnych, kiedy własność dziedziczna nad ziemią była podstawą systemu państwowego, stała się *baštinska vojska*, a więc wojsko rekrutowane z majątków szlacheckich. To nowe zobowiązanie dziedziców, szlachty ziemskiej, którzy byli zobligowani do stawienia się wraz

ze swoim oddziałem u boku władcy. Obowiązek służby wojskowej spadał nie tylko na szlachtę, ale i na poddanych chłopów. Ponieważ w Serbii nie było stałego wojska, powoływano je w sytuacji zagrożenia napaścią nieprzyjaciela. Było to, obok obowiązku płacenia podatku *soće*, jedyne zobowiązanie ciążące na średnio-wiecznych posiadaczach ziemskich (KD, art. 42 i 198). Drugim rodzajem wojsk była ***pronijarska vojska*** – system organizacji wojsk wywodzący się z tradycji prawa rzymskiego i bizantyjskiego, który opierał się na służbie wojskowej w zamian za darowaną w użytkowanie ziemię. Wynikało to ze zmiany sposobu wynagradzania i utrzymania drużyny księcia – w zamian za obowiązek służby wojskowej zamiast dotychczasowego żołdu władca nadawał w użytkowanie dobra ziemskie. Szlachta nie posiadała więc ziemi na własność, lecz jedynie mogła ją użytkować. W Serbii ten system został prawdopodobnie przyjęty pod koniec XIII wieku, w czasach króla Milutina lub nieco wcześniej. Bezpośrednią kontynuacją tego systemu była turecka instytucja *timarów* i *zijametów*. Specjalnym rodzajem wojsk były wojska najemne – ***najamnička vojska***, jedyny rodzaj stałego i zawodowego wojska w średniowiecznej Serbii, którym władca rozporządzał w sposób nieograniczony, i który był jego strażą osobistą. Z opisu w *Żywocie świętego Simeona* wynika, że już w początkach państwowości serbskiej istniało wojsko najemne: *najmila grčke vojnike, Fruge i Turke i druge narode* (LeksSSV: 99).

W okresie istnienia Despotowiny Serbskiej, w związku z ciągłym zagrożeniem przez Turków, pojawiły się jeszcze dwa rodzaje wojsk, które różniły się składem i sposobem powoływania do służby. Pierwsze z nich, ***zamanička vojska***, to wojsko powoływane w sytuacjach wyjątkowych w ramach powszechnej mobilizacji (pospolitego ruszenia), kiedy walczyć musieli wszyscy zdolni do służby mężczyźni. Dowodził nimi sam władca lub, w jego zastępstwie, wielki wojewoda. Taki sposób mobilizacji najpowszechniej był stosowany na pograniczach, a więc tam, gdzie znajdowała się *krajiška vojska* dowodzona przez *vojvodę-krajišnika*. Na czele wojsk stawał sam *despota*. Wojowników mobilizowano tylko w ostateczności, w chwili znacznego zagrożenia i wyłącznie na rozkaz władcy. Pierwszą wzmiankę o tym rodzaju wojsk znajdujemy w *povelji* bośniackiego króla Stefana Tomaša z 14 października 1458 roku skierowanej do serbskiego logotety Stefana Ratkovicia. W okresie Despotowiny istniały trzy poziomy mobilizacji *zamaničkiego* wojska: na poziomie państwowym (wojskiem dowodził *despota*), na poziomie *krajišta* (tzw. *krajiška vojska* z wojewodą kresowym na czele) i na poziomie lokalnym (tzw. *potečica*) – dotycząca organizacji obrony przed rozbójnikami i *hajdukami* napadającymi z zagranicy. Wymieniona powyżej ***krajiška vojska*** (lub ***graničarska vojska***) to jedyny przymusowy i stały obowiązek służby wojskowej na kresach, którą zobowiązana była wykonywać szlachta posiadająca swe majątki w pasie granicznym. Do jej zadań należało więc pilnowanie granicy oraz zapewnienie tam spokoju i porządku.

Ogólnym określeniem ‘wojsk, sił zbrojnych jednego kraju’ oraz ‘części sił zbrojnych państwa’, i jednym z najwcześniej poświadczonych wyrazów dotyczących organizacji militarnej (w tekstach serbskich od XIII w.) jest ogólnosłowiań-

ski wyraz **војска** (RSAN; RMS; RJAZ)¹, **воиска** ‘exercitus’ (RiKSS), ‘мноштво војника u određenom skupu’: **воиска краљевства ми гдѣ люво нахуди люди ваше** (MS: 46, XIII w.), ‘castra’: **писано ва честитом конци** (MS: 222, 1392 r.), ‘militia’, ‘vojna služba’: **ни винограда да теже ни нне никок работѣ, ни воиске да не тѣраю** (MS: 19, 1233 r.) oraz ‘bellum’, ‘vojna, rat’: **када госпоцтво ни греде нашомь главомь на кою воискою** (MS: 481, 1458 r.). Wyraz pojawia się w słownikach leksyki XVIII i XIX wieku², a także w XIX-wiecznych dokumentach prawnych, np. **войска** (ZOICiB: XLV).

Średniowieczny system serbskiego (a potem w pewnej mierze i tureckiego) wojska feudalnego, oparty z jednej strony na wojsku regularnym, stałym i opłacanym z kasy państwa, a z drugiej na systemie dystrybucji ziemi w zamian za służbę (średniowieczni *pronijarzy*), zakończył się w XVII i XVIII wieku, wraz z przejściem przez Sawę i Dunaj wojsk austriackich. Dołączające do nich ochotnicze oddziały serbskie przyjmowały zupełnie nową organizację wojskową, nowe sposoby prowadzenia walk, które stały się zaczątkiem (nowoczesnej) organizacji wojskowej Serbii i Czarnogóry w XIX wieku. Do terminologii wojskowej weszły wówczas nowe europeizmy militarne określające rodzaje wojska i żołnierzy, a także europejskie nazewnictwo stopni wojskowych.

Tymczasem jednak, w okresie panowania osmańskiego na ziemiach Półwyspu Bałkańskiego, cały dotychczasowy system średniowiecznego wojska słowiańskiego wraz z dotyczącym go słownictwem został zastąpiony nową, turecką nomenklaturą. Była to zmiana totalna, w sferze nazewnictwa, które przenikało do języka Słowian, zastępująca dotychczasową leksykę rodzimą, ale przede wszystkim zmiana całej organizacji państwa, administracji i wojska. Pojawiły się zupełnie nowe stopnie i formacje wojskowe, wśród których najbardziej znaną i budzącą największy lęk była formacja janczarów (s. 32). Były to oddziały regularnej tureckiej piechoty zasilane przez dzieci słowiańskie, które po okresie edukacji i wychowania wśród kultury turecko-islamskiej tworzyły elitarne oddziały wojskowe. Terminem tym określano doborowe oddziały piechoty tureckiej, stanowiące trzon wojsk imperium osmańskiego od XIV do początku XIX wieku (Стојанчевић 2004: 10–11).

W 1826 roku, po likwidacji wojska janczarskiego, powołano regularne wojsko tureckie określane mianem **низъм, нѣзам** i reg. **низъм, нѣзан** oraz **низъмштина**

¹ Psł. collectivum **vojьska* ‘wojska’ i urzeczownikowiona forma r. nijakiego **vojьsko* ‘wojsko’ zostały utworzone od przym. **vojьскъ* ‘należący do wojowników’, który powstał od **vojь* ‘bój; wojskowy; wojownik’ z pomocą suf. **-ьскъ*.

² Wyraz poświadczony jest w słowniku Kurzbeka **войска** (Kurzbek: 37, 254, 543, 636), Mihajlovicia **войска** (1793) (PosrbOV) oraz u Vuka, Popovicia i Njegoša **војска** ‘das Kriegsheer, exercitus’, ‘отишао на војску, ins Feld, zu Felde, in bellum’, w Boce Kotorskiej ‘die Leute, homines, чѣлад, domownicy’ (SR; Popović; Njegoš). W podobnym znaczeniu poświadczone są derywaty w średniowieczu **воинство** ‘adolescentia’, ‘exercitus’ i ‘bellum’ (RiKSS) i **воинство** ‘gr. στρατεία’ (SMV) oraz z XVIII/XIX w.: **войнство** (Kurzbek: 302), **воинство** ‘армија’ (1805) (PosrbOV) i **војинство** (RZiSR: 247).

(RSAN) (tur. *nizam* < ar. *niẓām* ‘porządek, reguła’). Wyraz *nizam* ‘porządek’ i ‘regularne wojsko tureckie’ (w sg. ‘wojsko’, w pl. ‘żołnierze’) poświadczony jest od XIX wieku w utworach poezji ludowej, dokumentach prawnych i słownikach serbskich. W dokumentach Kancelarii Książęcej z 1822 roku **низам** to ‘żołnierz wojsk regularnych’, a z 1817 i 1828 roku **низами цедит** i **низам цедит** ‘nowe wojsko’ (KK-ER). W gwarach poświadczono formy **низам** ‘żołnierz’ (PrizrenDĀ), **низâm** (RVG) i **низам** ‘редовни турски војник, редовна турска војска’, ‘маса’, ‘правило, уредба, титула’ (Nikšić) oraz **каранизам** (RJug) i **пизам** ‘regularna vojska u otomanskoj carevini’ (Bogićević 2010: 348).

Z czasów tureckich notowane są także inne nazwy wojsk. Można tu wymienić na przykład **хорда** ‘ogromna liczba wojsk zdobywczych, które grabią i niszczą’, ‘wojsko, armia’ oraz ‘tłum, masa, dzicz, motłoch’, ‘najbardziej prymitywna forma społeczeństwa’ i ‘administracyjno-wojskowa organizacja ludów tatarskich i mongolskich’, a także **ордија**, **хордија** ‘wojsko’, ‘tłum, horda’ (RMS). Wyrazy poświadczone są w RJAZ w formach *orda*, *horda* oraz *ordija* ‘vojska turska’ i rzadko ‘vojska hrišćanska’, a także w słowniku Vuka i Popovicia **ордија** ‘Armee, exercitus turcis’ (SR; Popović) i Mihajlovicia: **орда** (1790), **ордија** (1710) ‘motłoch, horda’, ‘wojsko’ (GzRSR)³.

Kolejne dwa określenia wojska to **аскѐрлук**, **ашћѐрлук** i **аскѐрија**, **ашћѐрија** ‘wojsko, żołnierze’ i ‘rodzaj podatku, *vojnica*’ (RSAN)⁴ oraz **башибозук**, **башибозлук**, **башибозлук** ‘dawne nieregularne wojsko tureckie’, ‘niezdyscyplinowane, nieuporządkowane wojsko’, ‘członek tego wojska’ (RSAN)⁵. Ten drugi wyraz, w znaczeniu ‘uzbrojone grupy zdemobilizowanych żołnierzy, które zajmowały się rabunkiem’, a potem ‘pogardliwa nazwa wojsk tureckich’, poświadczony jest w Czarnogórze, **башибозлук** (RVG; Nikšić).

³ W znaczeniu ‘wojsko, armia’ wyraz poświadczony jest w XIX w.: **ордија** (1818) (KK-ER; RSR), **ордија**, **ордуља**, **јоргија**, **хордија** (PopovićTur), **ордија** (Njegoš) i **ордија** ‘tureckie, rzadziej chrześcijańskie wojsko’ (RZiSR: 249). Poświadczenia gwarowe w Serbii: **ордїја** (RKM), **ордија** (RPosav) i **ордија** ‘armia, wojsko’ (PrizrenDĀ), **ордија**, **хордија** ‘grupa ludzi, najczęściej gdy mowa o wojsku, żołnierzach’ (RArilje), **хорда** ‘заједница од по неколико породица код скитачких и ловачких племена’, przen. ‘дивља гомила, необузdana руља, чопор’ (RPosav) oraz Czarnogórze: **ордїја** ‘wojsko; обóz, armia w imperium tureckim’ (RVG), **ордија** ‘војска’, ‘маса, бројност, гомила’ i **хорда** ‘чопор, руља, војна скупина’ (Nikšić), **ордїја** ‘vojska’ (CrnogR), **ordija** ‘vojska, armija u otomanskoj carevini; logor’ (Bogićević 2010: 387). Zapożyczenie z tur. *ordu* ‘wojsko, armia’ (stosm. *ordi*) z mong. (*h*)*orda*.

⁴ Zapożyczenie z tur. *askeriye* i *askerlik* < ar. ‘*askāriyyā*’.

⁵ W Czarnogórze **башибозук**, **башибозлук** to ‘nieregularne i uzbrojone oddziały tureckiego wojska; osmańskie nieregularne jednostki’ (Bogićević 2010: 46) oraz **башибозлук** ‘uzbrojone grupy złożone ze zdemobilizowanych żołnierzy, którzy zajmują się kradzieżami i rozbojami’ (RVG), **башибозлук** ‘нерегуларна турска војска’, przen. ‘ништарија, без вриједности’, ‘лоши људи’ (Nikšić). W Metochii **башибозук**, **башибозлук** to ‘нередовне војне трупе, врста добровољаца састављених од Турака и Арбанаса’, ‘сваки појединац у тим јединицама’ (PrizrenDĀ). Wyraz zapożyczono z tur. *başıbozuk* (*başı-bozuk*), dosł. ‘zepsute głowy’, od tur. *baş* ‘głowa’ i *bozuk* ‘zepsuty’.

Ostatnim z rodzajów wojsk (janczarskich), które w dawnej organizacji tureckiej zajmowały się logistyką i zaopatrzeniem, była **цебеуија** (Škaljić).

W okresie nowożytnym (od XVIII wieku), kiedy ziemie serbskie coraz bardziej wchodziły w orbitę kulturalnego i politycznego oddziaływania zarówno państw zachodnich, jak i Rosji, zaczęła się pojawiać nomenklatura ogólnoeuropejska, a także nowsze rodzime derywaty (powstałe niezależnie lub motywowane obcymi terminami). Najczęściej wyrazy te pochodziły bezpośrednio z francuskiego lub niemieckiego, czasem docierały za pośrednictwem rosyjskiego, węgierskiego lub, szczególnie na południu, włoskiego. Z poświadczanego słownictwa dotyczącego określonych typów wojsk można wymienić nazwy odnoszące się do piechoty: **пешадија**, **пјешадија** (RMS; SR; Popović), **пешадија** (RSMet) i **пѣхота** (Kurzbe: 412), **инфантерија** (1774) (RSAN; GzRSR) i **fanteriја** (RomanBP); kawalerii: **кавалерија**, **кавальерија** (RSAN), **кавалерија** (1765), **гавалерија** (1793) (GzRSR), **кавалерија** (1790) (PosrbOV; Kurzbe: 105), **кòњица** (RMS), **коница** (1790) (PosrbOV) i **конница**, **конница** (Kurzbe: 105, 107, 412), **катане** i **катанија** (RSAN; Popović), **кàтане** (RSGV); artylerii: **артилерија**, **артиљерија** (RSAN; RMS), **артиљерија** (1745) (GzRSR; RomanBP; RomanSBK), **артилерија** (1822) (KK-ER; Kurzbe: 38), **артилерија** (RCrnotr) i **ентиљерија** (RTimok); marynarki: **морнарица** i **војна морнарица** (RMS), **marina** (RomanBP; RomanJBK; RomanSBK), **mrnarica** (RomanBP; RomanSBK) oraz **армада** (1704, 1794) (RSAN; KK-ER; Popović; Bogićević 2010: 34; GzRSR; SSZiN) i **армадија** (1791) (GzRSR); tyłów wojska i jego zabezpieczenia: **заштитница** i **заштитница** (RMS; PosrbOV; Popović), **защита** (1813) (PosrbOV; Popović) oraz **пикет** (1835) (KK-ER); rezerwy: **резерва** (1793) (RMS; RSGV; GzRSR), **ресерва** (1809) (GzRSR) i **резервармеја** (1793) (GzRSR), **резервкор** (1793) (GzRSR), **иљава** (RSAN; RKM), **редифа** (RMS; RJAZ) i **редиф** (PrizrenDČ)⁶; logistyki i zaopatrzenia: **интенденца**, **intendánca** (CrnogR).

Poza powyższymi można wymienić jeszcze jedną formację wojskową – **гарда** ‘wybrane części wojska, jednostki elitarne wojska’, ‘grupa osób; gwardia obywatelska, gwardia narodowa’ (RMS; RSAN). Wyraz poświadczony jest dopiero w XIX wieku w poezji ludowej z Czarnogóry oraz dokumentach i słownikach Mihajlovićia, Vuka i Popovicia⁷. *Crnogorska* lub *Narodna garda* to organizacja wojskowa

⁶ W słowniku Bogićevića **redif** oznacza ‘strażnika’ (Bogićević 2010: 504).

⁷ Poświadczenia w XIX w.: **гарда** ‘одабрани делови војске, изабрани делови војске, елитне јединице’ (1833) (KK-ER; GzRSR) oraz **гарда** ‘земљебранителство’ (1843), ‘стража’ (1851), ‘телохранителство’ (1846) i ‘телохранителна војска’ (1842) (PosrbOV). W słowniku wyrazów **гарда** to ‘наоружани збор, који се у неколико разликује од редовне војске: нарочито се тим означава телесна стража владаоца’, а **мобилна гарда** to ‘збор добровољаца, који излази у битку у време опасности, да потпомогне редовну војску’ (RSR). W słowniku Vuka poświadczona jest **гарда** jako ‘заграда’ (SR), а w słowniku Popovicia **гарда** ‘Garde; Zaunwerk zum Hausenfange; Wohlgeruchstrauch’ (Popović). Inne formy to na przykład **народна гарда** ‘волонтери’ (1792) oraz **арієргарда** ‘заставица (1835) (5000 војника)’, **аръгарда** ‘заплећна војска’ (1837),

w Czarnogórze, którą powołał książę Danilo na początku swego panowania. Choć była to jednostka elitarna, szybko okazała się instytucją niepraktyczną, i już po wojnie, w 1862 roku, zastąpiono ją nowymi formacjami wojska, wzorowanymi na armiach europejskich (Boгишић 1984: 212; Bogićević 2010: 84).

W systemie wojskowym armii niemieckiej i austriackiej ważnym elementem były oddziały ochotnicze (z niem. *Freikorps*), które od końca XVIII wieku tworzono z ludności słowiańskiej na północnych ziemiach serbskich pod panowaniem austriackim. Chodzi o oddziały nazywane **фрајкѳр** i **фрајкор**, **врајкѳр** i **врајкор** (RMS; RSAN)⁸. „Wolne oddziały” to pierwotnie ogólna nazwa oddziałów ochotniczych w wojskach niemieckich. Pierwsze takie jednostki tworzone były w Prusach w czasie wojny siedmioletniej. Drugi, tzw. *sprski frajkor* powstał w czasie wojny austriacko-tureckiej lat 1788–1790 w Sremie i Serbii (tzw. *Kočina krajina*), a udział w nim wzięli, obok serbskich chłopów i *hajduków*, także sam Karadorđe, późniejszy przywódca I powstania serbskiego.

Poza określeniami ogólnymi różnych formacji wojskowych należy także wymienić nowe terminy określające najwyższe instytucje dowódcze w wojsku, które – podobnie jak i cała nowożytna leksyka – są przede wszystkim obcego pochodzenia.

Dowództwo wojskowe i jego siedzibę, a także ‘komendę, rozkaz ustny dowódcy’ i ‘prawo dowodzenia jednostką wojskową’ określano mianem **команда** (RMS; RSAN) (niem. *Kommando*), poświadczonym od XVIII wieku, między innymi w słownikach Mihajlovicia **команда** (1748) i **коменда** (1724) (GzRSR) oraz **команда** ‘das Commando’ (KurzбекLeks: 85). W XIX wieku notowane są formy **команда** (1820) (KK-ER) i **комманда** (1842) (PosrbOV). Władza i administracja okręgu, którym dowodzi generał, to **генерал-команда** (1748) (RMS; GzRSR; PosrbOV) i **генералькоманда** (1841) (PosrbOV). W Crnej Travie **команда** to przen. ‘gospodarz, głowa domu’ (RCrnotr).

W podobnym znaczeniu, jako sztab i wojskowa komenda (głównie) w Pograniczu Wojskowym, poświadczony jest od XVIII wieku wyraz **штаб** i przest. **штѳп** (RMS) (niem. *Stab*), **штаб** ‘ts.’ (1748) (GzRSR), **штабъ** ‘вармеђа’ (1842) (PosrbOV) i **штоп** ‘Stab (Milit.)’ (Popović). W Wojwodinie **штаб** to ‘organ zbierający i opracowujący informacje, które pomagają komendantowi podejmować decyzje, wydawać rozkazy i polecenia’ (RSGV). Najwyższy organ wojskowy, którego zadaniem jest dbanie o obronę kraju i dowodzenie operacjami wojsko-

арієргарда, **ариргарда** ‘заштитница’ (1843) (PosrbOV). Zapożyczenie z niem. *Garde* ‘straż, straż osobista’ lub bezpośrednio z fr. *garde* ‘ochrona; straż, strażnicy; strażnik’.

⁸ Wyraz poświadczony jest od XVIII w. w okręgach północnych, a jako nazwa oddziałów ochotniczych notowany jest w słownikach serbskich: **фрајкор** i **фрајкорпис** (1791) (GzRSR), **фрајкоръ** (1860) (PosrbOV) i **фрајкор** (1819) (KK-ER), **фрајкѳр** i **врајкѳр** ‘das Freicorps, manus volonum’ (SR), **врајкѳрија**, **фрајкѳрија** ‘die Freicorps, volonum’ (SR) i **фрајкор** ‘Freicorps’ (Popović). W gwarach Wojwodiny **врајкѳр**, **фрајкѳр** to ‘austro-węgierska formacja złożona z ochotników’ (RSGV). W Nikšićiu **фрајкор** to ‘nazwa austro-węgierskich oddziałów ochotniczych, które dopuszczały się zbrodni nad ludnością serbską’ (Nikšić). Wyraz oznaczał także członka oddziałów ochotniczych, ochotnika: **фрајкоръ** ‘свободњак’ (1842), ‘својеохотник’ (1814) (PosrbOV), **фрајкоръ** ‘самовољац’ (1837) (PosrbOV) i **фрајкор** ‘добровољац’ i ‘добровољачки одред’ (VojvrR).

wymi, nazywano od końca XVIII wieku **генералштаб**, **ђенералштаб** (RSAN), **генералстаб** (1793) i **генералштаб** (1809) (GzRSR).

Jako określenie najwyższych komend dowódczych sił zbrojnych jednego państwa poświadczane są dla wojsk lądowych i powietrznych terminy: **генералитѣт** (1790) (RSAN; GzRSR; KurzbekLeks: 27), a dla wojsk morskich – **адмиралитѣт**, **адмиралштаб**, **адмиралство** (RMS; RSAN), **адмиралитејство** (1790) (GzRSR; KurzbekLeks: 15) i **адмиралитет** (1791) (GzRSR).

Na określenie ogółu członków dowództwa kadry używano wyrazu **кадар**, **кадер**, **кадр** ‘kadra, korpus, wszystkie osoby objęte jedną służbą, specjalnością, organizacją itp.’, wojsk. ‘obowiązkowa służba wojskowa, służba wojskowa poborowych’, ‘stały skład jednostek wojskowych (oficerowie i podoficerowie)’ (RMS; RSAN; RJAZ) (niem. *Kader* ‘kadra’ lub fr. *cadre*). W słowniku Popovicia **кадар** ‘Böttcher, Fassbinder’⁹.

1.2. Jednostki wojskowe

1.2.1. W średniowieczu

W ramach struktury organizacyjnej sił zbrojnych państwa Nemanjiciów jednostki wojskowe najczęściej kontynuowały, zarówno pod względem liczebności, jak i nazewnictwa, starsze formy słowiańskie, w czasach późniejszych natomiast tworzone były na wzór jednostek obcych. W okresie tureckim przeniesiono całą organizację wojskową imperium, a po wyzwoleniu, w ramach tworzenia nowożytnej armii, przywracano niektóre stare formacje, wprowadzając jednocześnie jednostki i strukturę organizacyjną na wzór europejski.

W średniowieczu podstawową jednostką wojskową, która dotyczyła oddziału wojowników zgromadzonych pod jedną chorągwią, była *zastava* lub *steg* ‘chorągiew’. Pierwszy z wyrazów, **зѣстава**, **зѣстава**, to oprócz podstawowych znaczeń ‘jedno- lub wielobarwny kawałek tkaniny przytwierdzony do drążka, flaga, sztandar’, ‘oznaka przynależności do określonego państwa, flaga, chorągiew, sztandar’, także ‘chorągiew, jednostka wojskowa ze swoim sztandarem’ (RMS; RSAN). Wyraz poświadczony jest od XVI wieku w znaczeniu ‘sztandar, flaga’. Jako ‘oddział wojskowy pod jedną chorągwią’ pojawia się w słownikach chorwackich, a w Serbii dopiero w pieśniach ludowych spisanych przez Vuka w XIX wieku oraz w słowniku Mihajlovicia **заставица** ‘oddział 5000 żołnierzy’ (1835) (PosrbOV)¹⁰. Drugą nazwą jest **сѣѣр** ‘sztandar, chorągiew, flaga’ i ‘myśl

⁹ Bogićević podaje definicję wyrażenia **kadar starješinski** jako ‘skład dowództwa jednostki wojskowej’ (Bogićević 2010: 218).

¹⁰ W słowniku Vuka **зѣстава** to ‘мјесто на дно стола, према горњему делу, triclinii pars’, ‘засједа, insidiae’, ‘vexillum, бандијера, стијер, барјак’, w słowniku Popovicia **застава** ‘Fahne, Flagge; Ehrenplatz am Tische, dem Hausherrn gegenüber; Hinterhalt’. W gwarach czarnogórskich poświadczane jest znaczenie z zakresu obrzędowości weselnej, gdzie *zastava* to ‘sztandar, flaga,

1.2.2. W epoce tureckiej

Wraz z dotarciem Turków na Bałkany pojawiła się także ich organizacja wojskowa z całą, dotyczącą jej, nomenklaturą. Odpowiednikiem dawnej słowiańskiej chorągwi stał się **бърјак**, **бџрак**, pierwotnie ‘flaga, sztandar, chorągiew’, a potem także ‘oddział wojska, który posiada swój sztandar, chorągiew’, i reg. ‘plemie lub część plemienia (które walczy pod jednym sztandarem)’ (RMS; RSAN)¹³. Wyraz ten w źródłach serbskich poświadczony jest od XVIII wieku¹⁴.

Inne nazwy niewielkich oddziałów w tureckim wojsku to na przykład **бда** ‘najmniejsza jednostka wojskowa, przede wszystkim w wojsku janczarskim, część *džematu*’ (RSAN) oraz **дундар** i **дундџар** ‘ochrona, straż’ i ‘cizba, tłum; stado, wataha’ (RSAN), **дундар** ‘tłok, cizba, Haufen Leute’ (SR; Popović), **дундар** ‘заштитница (аријергарда) у војсци, командант заштитнице, причува (резерва)’ (PopovićTur). Wyraz jest poświadczony od XVII wieku.

Większa jednostka, równa eskadrze kawalerii lub oddziałowi piechoty, nazywała się **буљук**. Tym wyrazem nazywano także ‘oddział cywilnej policji w Budwie w czasach Petara II Petrovicia Njegoša’ oraz ‘mnóstwo, tłum’, ‘stado, wataha’ (RMS; RSAN)¹⁵. Wyraz jest notowany od XVII wieku w formach *buljuk* oraz *bulik*, *buluk*, *buljak* ‘dio, dio vojske, četa, gomila’, a także ‘čeljadi gomila, stoke gomila, krd’ (RJAZ)¹⁶. W czasie powstań serbskich *buljuk* to nazwa czety,

¹³ *Bajrak* (i z przestawką *barjak*) zapożyczono z tur. *bayrak*, pers. *bayraq*, z regularną metatezą *yr > rj*: *barjak* < tur. *bayrak* (podobnie jak w przypadku innych tego rodzaju: *barjam*, *kurjuk* itd.).

¹⁴ Wyraz poświadczony jest w słownikach leksyki XVIII i XIX w.: **барјак** ‘die Fahne’ (Kurzбек: 256), **барјак** ‘војна, црквена или цеховска застава’ (1704) (GzRSR; SSZiN), **барјак** ‘застава; одред војске’ (1821) (KK-ER), **барјак** ‘стер’ (1827) (PosrbOV), **барјак** ‘die Tahne, signum, vexillum’ (SR; Popović) oraz **бајрак**, **барјак** ‘застава, стер’, ‘чета војника’ (PopovićTur; RSR). W Czarnogórze wyraz **барјак** oznacza ‘jednostkę wojskową posiadającą swój sztandar i składającą się z około 100 żołnierzy, *čete*’ (Njegoš), **бајрак**, **барјак** ‘zastava’, ‘odred vojske koja ima svoju zastavu’, ‘pleme ili dio plemena pod jednim barjakom’ (Bogićević 2010: 44), **барјак** ‘ts.’ (CrnogR) oraz **бајрак**, **барјак** ‘sztandar, chorągiew’ (RVG; Nikšić), **барјак** ‘chorągiew noszona przed orszakami weselnymi lub przed wojskiem’ (RProš; UR; RZag). W Kosowie i Metochii **бајрак** to ‘застава, црвени бајрак’, ‘жупа, кнежина од 20–30, па и више села која је имала заједничку заставу, а њени становници Арнаути заједничког воју – Бајрактара’, ‘посебна јединица башибозука образована од Арнауца са територије једног бајрака и под командом свог бајрактара’ (PrizrenDČ), **бајрак** ‘застава’ (RSMet) oraz **бајрак** ‘sztandar’, a wśród ludności albańskiej ‘bractwo, fis’ (RKM; to drugie znaczenie także w: Барјактаровић 1997: 136). W innych gwarach serbskich: **барјак** ргзен. ‘главна личност; предводник’ (RJug), **бајрак**, **барјак** ‘барјак, застава’, ‘црна марама која се ставља на кућу умрлога’ (RCrnotr), **барјак**, **бајрак** ‘застава’ (RPosav) oraz **барјак** ‘sztandar, chorągiew’ (VojvR; RBanat) i **барјак** ‘барјак’, ‘црквени реkwизит, свечано опремљена икона причвршћена на дугачко копље са крстом на врху’ (RSGV).

¹⁵ *Buljuk* ‘oddział wojskowy; w janczarskim wojsku oddział złożony z ok. 100 ludzi’, ‘oddział, część’ i ‘grupa, stado’ pochodzi z tur. *böyük* ‘oddział, wydział; tabor wojska’. W wyrazie zaszła regularna wymiana tur. *l > serb. lj*.

¹⁶ W tym samym znaczeniu wyraz notowany jest w XIX w.: **буљук** ‘чопор, група’ (1820) (KK-ER), **буљук** ‘die Schaar, Trupp, turba, turma, gomila; буљук говеда’ (SR), **буљук** ‘Schaar, Trupp’ (Popović) i **буљук** ‘одељење војске’ (RSR). Także w gwarach można znaleźć poświadczenia obydwu znaczeń. W Serbii: **буљук** ‘oddział, tabor wojska’ i ‘stado’ (RLesk), **буљук** ‘czeta’, ‘stado’

oddziału wojskowego, który stanowił część *taboru* (po 1804 roku każda *nahija* posiadała po 10–12 *buljuków* wojska) (Љушић 2005: 83).

Od XIX wieku poświadczony jest turecki wyraz **орта** ‘oddział, batalion’ (1819) (KK-ER) i **орта** ‘јаничарски пук (регимента)’ (PopovićTur), a w słowniku Škaljicia *orta* ‘środek, srodowisko’, przen. ‘scena teatralna’, ‘średni’ oraz *orta janjičarska* ‘oddział, batalion janczarów liczący około 400 żołnierzy’. W Metochii **орта** to ‘większa grupa’ (RSMet).

Jako odpowiednik batalionu pojawia się także **табор** ‘jedna z dwóch walczących armii, wojska prowadzące z sobą wojnę’, ‘jedna z dwóch skonfliktowanych grup, grupa przeciwników’, ‘duża jednostka wojskowa, batalion’, ‘ustaszowska organizacja gminna w Niezależnym Państwie Chorwackim’, ‘miejsce z rozłożonymi namiotami, przeznaczone do zasiedlenia, obóz’ i ‘cygański obóz, tabor’ (RMS)¹⁷. Wyraz poświadczony jest od XVI wieku, a formy *tambor* (Czarnogóra) i *taobor* w XIX wieku¹⁸. W czasie powstań serbskich, decyzją Zgromadzenia w Ostrużnicy, powstała struktura wojskowo-terytorialna Serbii podzielona na 12 *nahij*, z których każda posiadała jeden *tabor* (*puk*), a każdy *tabor* składał się z 10–12 *buljuków* (*čet*) (Љушић 2005: 83).

Tureckim odpowiednikiem pułku był poświadczony od XVII wieku wyraz **алај** (RSAN), początkowo w znaczeniu ‘zastava dijela vojska kakav je pod alajem’, później w złożeniu *alaj-barjak*, a od XVIII wieku jako ‘dio vojske u svom redu’ i ‘gomila ljudi, kao svatova i drugih skupljenih čega god radi’. Wyraz notowany jest w słownikach serbskich z XIX wieku, na przykład w słowniku Vuka i Popovicia **алај** ‘ein Trupp Goldaten in Parade, acies instructa, pompa milita-

i ‘peľnoletniość’ (RKM), **буљѣк** ‘гомила, буљук’ (RTimok), **буљук** ‘коса причвршћена око главе’ (RSGV), **буљук** ‘велика гомила, мноштво; чега војске; одред, дио, раздељак; јато, скупина, група’ (RPosav), **буљук** ‘гомила, комара’ (RМаџ), **буљѣк** ‘чета, гомила’, ‘стадо’ (PrizrenDČ), **буљук** ‘стадо’ (RSMet), **буљук** ‘многo’ (RCmotr) i **буљук** ‘стадо’ (LKačer). W Czarnogórze: **буљук** ‘stado, tłum’ (RVG), **буљук** ‘стадо, крдо стоке’, ‘велики број, мноштво’, ‘турска војничка јединица’ (Nikšić), **buljuk** ‘četa vojske’, ‘јато, скупина, група, гомила, крдо, stado’ (CrnogR) oraz **buljuk** ‘četa vojske – 100 ljudi’, ‘odred’, ‘stado ovaca’ (Bogićević 2010: 75).

¹⁷ Zapożyczenie z tur. *tabur* ‘batalion wojska złożony z 4 *buljuków*; układ wojska w kształcie kwadratu’ < tur. *tabkur* ‘umocnienie, barykada złożona z wozów w kształcie kwadratu’ (Škaljić). W Serbii *tabor* w znaczeniu ‘tabor, obóz’ mógł zostać zapożyczony z węg. *tábor* ‘obóz, tabor, obozowisko; łagier’.

¹⁸ W znaczeniu ‘obóz wojskowy’ pojawia się od XVIII w.: **табор** (1706) (GzRSR; SSZiN), **табор**, **табор** i w Czarnogórze **тамбор** ‘das Lager, castra’ (SR), **табор** ‘Lager’ (Popović). W słowniku Njegoša **табор** to ‘batalion wojska’, ‘jedna ze stron prowadzących z sobą wojnę’ i ‘obóz wojskowy’ (Njegoš). To samo w słowniku turcymów: **табор**, **тамбор**, **таобор** ‘данас се тако зове у Турској батаљон војске’ (PopovićTur; według Popovicia Turcy ten wyraz zapożyczyli od Słowian). W Czarnogórze **tabor** to ‘bataljon vojske (vojnički tabor)’, ‘grupa ljudi’, ‘strana u sukobu’ (Bogićević 2010: 597). W gwarach poświadczone są formy: **табор** ‘батаљон војске, логор, бивак, војнички логор’, ‘издвојеност’ (Nikšić), **табор** ‘logor’ (CrnogR), **табор** ‘wojsko’ oraz ‘osada pasterska, *bačija, stan*’ i ‘partia polit.’ (UR). W Kosowie **табор** to ‘batalion; nazwa powstała od tureckiej grupy 4 żołnierzy, którzy obróceni są do siebie plecami, aby mogli bronić się z czterech stron, 1/4 pułku, 1000 żołnierzy, którymi dowodzi major’ (RKM) i **табор** ‘батаљон војске’, ‘група’ (RPosav).

ris', w słowniku turcyzmów **алај** 'војска, чета, одељење коњаника, парада, опходња' (PopovićTur) i **алај** 'велика гомила војске' (RSR)¹⁹.

W podobnym znaczeniu poświadczono jest także złożenie **алај-барјак**, **алајбарјак** 'chorągiew oddziału wojskowego', 'główna chorągiew', 'chorągiew weselników' i 'oddział złożony z 1000 żołnierzy' (RSAN). Złożenie pojawia się w tekstach z XVIII i serbskich słownikach z XIX wieku w znaczeniu 'główna chorągiew, reprezentatywny sztandar pułku': **алај-барјак** (SR; PopovićTur), **алај барјак** (CrnogR) i **алај-барјак**, **халај барјак** (Nikšić).

Odpowiednikiem współczesnej dywizji jest turecki wyraz **фирка** oraz **фрка** 'dywizja w wojsku tureckim' (PrizrenDĀ).

1.2.3. W czasach nowożytnych

Na terenach północnych, znajdujących się pod władzą Habsburgów, powstawały jednostki wojskowe organizowane na wzór europejski i przyjmowały także znane w Europie nazewnictwo. Takie europeizmy poświadczono są od XVII i XVIII wieku, choć być może pojawiły się już wcześniej. W tworzonych w XIX wieku armiach serbskiej i czarnogórskiej stosowano zarówno nazewnictwo ogólnoeuropejskie, jak i dawne słowiańskie oraz, głównie w fazie początkowej, tureckie nazwy jednostek.

Jako ogólne określenie jednostki, nie tylko zresztą wojskowej, używano wyrazu **јединица** 'część sił zbrojnych zorganizowana w całość, mniejsza lub większa formacja wojskowa, jednostka wojskowa' oraz 'jedynka, cyfra 1', 'najniższa ocena', 'jedynaczka', 'jeden egzemplarz', 'jednostka', 'jednostka (terytorialna, administracyjna, organizacyjna itp.)', 'część przedmiotu nauczania, która tworzy całość', 'element' (RSAN). Wyraz w znaczeniach ogólnych poświadczony jest we wszystkich słownikach serbskich XVIII i XIX wieku, na przykład **јединица** 'filia unica', 'rzadkie sukno, panni genus', 'kawałek ziemi między dwoma polami, limes' (SR; Popović) oraz **јдиница** 'die Einheit' (KurzbeLeks: 45). Dwa inne wyrazy oznaczające oddział to zapożyczenia z rosyjskiego: **отдѣліе** 'kolumna; dywizja; departament' (1799) (PosrbOV) oraz adaptowany fonetycznie wyraz **одред** i **одрѣд** (RMS)²⁰.

Spośród pozostałych nazw jednostek wojskowych można wymienić, poczynając od najmniejszych, określenia typu **вѣд** i **вѣд** 'niewielki oddział zbrojny w składzie *čety* lub eskadronu, pluton', 'przewód elektryczny' i 'dowodzenie' (RSAN; RJA; Popović; RCR²; RVG), rusycyzm **рѣта** 'niewielki oddział woj-

¹⁹ Jako nazwa oddziału wojskowego i określenie dużej grupy ludzi wyraz poświadczony jest w gwarach czarnogórskich: **алај** 'oddział wojskowy' (UR; Njegoš), **алај** 'скупина, гомила, маса, свјетина, мноштво', 'парада, помпа, свечана поворка, свечаност' i 'пук војске чији је командант миралај, тј. пуковник' (RVG), **алај** 'мноштво, већа војна јединица турске војске, регимента' (Nikšić). W Metochii **алај** 'pułk' (PrizrenDĀ).

²⁰ W znaczeniu wojskowym to zapożyczenie z ros. *отрядъ* 'oddział wojskowy; oddział' z adaptacją fonetyczną sztokawską.

skowy, *vod*²¹ i ‘przysięga, rota’ (RMS; KK-ER; PosrbOV)²¹, **рѡј** ‘rój pszczół’, ‘rój insektów’, ‘mnóstwo, ciżba’ oraz przest. ‘mały oddział wojskowy, *desetina*’ (RMS), **десечарија**, **десетарија** ‘oddział złożony z 10 żołnierzy’, ‘grupa 10 osób’ (RSAN)²², **капларија** ‘jednostka złożona z 10 żołnierzy’, ‘tytuł, stopień kaprala’ (1774) (RMS; RSAN; GzRSR) i **капралија** (SR; Popović) oraz hungaryzm **шѐрег** ‘oddział wojskowy, *četa*; wojsko’, ‘duża ilość, mnóstwo’, ‘stado, wataha’ (RMS; RJAZ; SR; Popović), **ескадрѡн**, **ешкадрѡн** ‘podstawowa jednostka konnicy, odpowiadająca małemu oddziałowi w piechocie’ (RSAN)²³.

Większe jednostki, odpowiedniki kompanii, baterii, szwadronu lub eskadry to na przykład **компанија** ‘oddział wojskowy, kompania; w wojskach niektórych państw oddział, *četa*’ i ‘grupa ludzi, którzy spędzają razem czas lub w jakiś inny sposób są z sobą powiązani’, ‘towarzystwo handlowe lub przemysłowe’ oraz **кумпанија** ‘wojskowa jednostka terytorialna w Pograniczu Wojskowym; władza administracyjna tej jednostki i budynek, w którym się ona znajduje’ oraz reg. ‘towarzystwo ludzi, kompania’, przen. ‘mnóstwo, masa, motłoch’ (RMS; RSAN)²⁴. W RJAZ wyrazy *kompanija* i *kumpanija* poświadczane są w znaczeniu ‘satnija, wojnička četa, kojom zapovijeda kapetan’ (por. t. I)²⁵.

²¹ Wyraz *rota* w znaczeniu ‘przysięga, rota’ poświadczony jest od XIII do XVIII w., głównie w dokumentach chorwackich, bośniackich i dubrownickich (np. w *Vinodolskim zakoniku* z 1288 r.), a także w słowniku Daničića **рѡта** ‘jusjurandum’ (да нхъ питаю до нхъ рѡте, тѡко би кок племеншћине, MS: 248) oraz w słowniku Popovicia **рѡта** ‘Eid’. W znaczeniu ‘četa’ notowany jest dopiero od XVIII w. jako zapożyczenie z rosyjskiego: **рѡта** ‘компанија’ (1772) (PosrbOV), **рѡта**, **рѡта солдатѡв** ‘eine Rotte, Compagnie Soldaten’ (Kurzбек: 422) i **рѡта** ‘маѡи одред војника, вод, чѡта’ (1832) (KK-ER; RZISR: 249).

²² Według instrukcji Ministerstwa Wojny (20.01/2.02.1904) *četa* dzieliła się na 3 *vody*, a *vod* na 3 *desečarije*.

²³ Wyraz poświadczony jest już od XVIII w., np. **шѡвладронѡ** ‘die Escadron’ (Kurzбек: 166), **ескадронѡ**, **шѡвладронѡ** ‘das Geschwader, Reuter’ (Kurzбек: 221), **ескадрон**, **ешкадрон** (1793), **скадрон** (1794) ‘тактичка јединица коњнице од 120–150 коњаника’ (GzRSR), **скадрон** ‘основна јединица у коњници која одговара чети у пешадији’ (1835) (KK-ER) oraz **шкадрон** ‘Escadron’ (Popović), **ескадрон** ‘одељење коњаника састављено од прилике из 60–180 људи’ (RSR; Nikšić).

²⁴ Zapożyczenie z fr. *compagnie* ‘drużyna, towarzystwo; towarzystwo handlowe, kompania; oddział wojska’ lub niem. *Compagnie* ‘oddział’, forma *kumpanija* natomiast być może od wł. *compagnia* ‘drużyna, towarzystwo’, ‘drużyna teatralna’, ‘bractwo zakonne’, ‘towarzystwo handlowe, kompania’, ‘oddział wojska’. Według S. Petrović (PrizrenDČ: 189–190) w Metochii pochodzi z tur. *kumpanya* ‘kompania, towarzystwo przemysłowe, kupieckie’. Ros. *компания* ‘drużyna, towarzystwo; towarzystwo handlowe’.

²⁵ W znaczeniu z zakresu terminologii wojskowej wyraz pojawia się od XVIII w., np. w słowniku Mihajlovića **компанија** (1748) i **компанија** (1804) (GzRSR), **компанија** (1772) (PosrbOV; SSZIN) oraz **компанија** (1824), **компанија** (1824), **кумпанија** (1815) ‘četa; срез; удружење’ (KK-ER), a także w słownikach Vuka i Popovicia **кумпанија** ‘die Compagnie, certa militium turba, centuria’ (SR; Popović). U Bogićevića **компанија** to italianizm i znaczy ‘ortačko društvo’, ‘drużina’ (Bogićević 2010: 243). W tym samym leksykonie zanotowano także formę **kumbanija** jako ‘zbor, sabor sebara, koji je po Dušanovom Zakoniku bio zabranjen bez careve zapovijesti’ (Bogićević 2010: 264). W gwarach czarnogórskich **ком"панија** (UR) i **компанија** (Njegoš), a w Serbii **компанија** (RKam), **компанија** ‘oddział, *četa*’, zaś w Banacie ‘siedziba administracji wojskowej

Z innych nazw można wymienić **швадрон** (1789) i **шквадрон** (1790) ‘pododdział kawalerii’ (GzRSR) (niem. *Schwadron*), **ескадра** i **ескадра** ‘morska jednostka operacyjna złożona z okrętów wojskowych tego samego lub różnego typu’, ‘siły wojskowe niewielkiego państwa’, ‘jednostka lotnictwa wojskowego odpowiadająca brygadzie’ (RSAN), **ескадра** (1790) i **ешкадра** (1791) ‘одељење бојних бродова под истим заповедником’ (1790) (GzRSR), **ескадр** ‘један део ратне морнарице’ (RSR) (fr. *escadre*), pojawia się także rodzima **сѣтница** ‘oddział wojskowy, *četa*’ (RMS) i rosyjska **сотня** ‘kompania’ (1793) (PosrbOV).

Bataliony i dywizjony określano mianem **батаљѡн** i przest. **батаљѡн**, **батаљѡн**, **батаљѡн** ‘jednostka wojskowa złożona z 2–3 oddziałów, *čet*’ (RSAN). Wyraz poświadczony jest od XVIII wieku, na przykład **батаљѡн** (1791), **батаљѡн** (1792) i **патаљѡн** (1772) ‘војна јединица састављена од две до четири чете’ (GzRSR) oraz **батаљѡн** (1814) (PosrbOV; KK-ER) i **баталијѡн** ‘der Battailon’ (SR)²⁶. Innym określeniem batalionu jest **тисућница** (RJAZ; JurPolTerm) oraz **тисућина** ‘батаљѡн’ (1846) (PosrbOV).

W znaczeniu ‘samodzielna jednostka wojskowa, większa od batalionu i wchodząca w skład brygady lub dywizji’, a także ‘niższa warstwa społeczna’, ‘duża grupa ludzi powiązanych z sobą wspólną cechą, pochodzeniem’ i ‘mieszkańcy, obywatele jednego państwa, narodu’ notowany jest już od średniowiecza wyraz **пѡк** oraz, wyłącznie w znaczeniu wojskowym, młodszy **пукѡвница** ‘pułk, regiment’ (RMS)²⁷ (por. t. I). Poświadczona od XII wieku forma *puk* (forma *plъkъ* od XIII do XVI wieku, *pulk* – od XIV do XVII wieku i *puok* – od XIV do XVII wieku), między innymi w słowniku Daničića, **плькъ** ‘exercitus’ oraz ‘castra’ i ‘plebs’ pierwotnie oznaczała członków niższej warstwy społecznej ‘niżi sloj, dio naroda koji je manje obrazovan ili siromašniji ili je nosilac loših svojstava i osobina, dio naroda, što je prema starom društvenom gledanju manje vrijedan i koji se može čak i prezirati’ (RJAZ; Bogićević 2010: 491). Od XIV i XV wieku ‘narod, okupljeno mnoštvo, gomila, stanovnici zemlje ili grada, uopće ljudi, svijet’. W przedkładzie *Syntagmatu* **плькъ** to odpowiednik gr. *φάλαγξ* (SMV). W znaczeniu śred-

w Austro-Węgrzech’ (RBanat), **кумпања** ‘дружина, друштво’, ‘друштво koje je za време турске владавине подигло и експлоатисало железничке пруге’ (PrizrenDČ).

²⁶ W gwarach poświadczone są formy **bataleón**, **batalión** ‘batalion’ (CrnogR), **батаљѡн**, **батаљѡн** (UR), **батаљѡн** (Piva: 291) i **bataljun** (RomanBP) oraz **баталијѡн** (RKam), **баталиѡн** (RTimok; RTimok¹), **баталијѡн** (RCnotr), **батаљѡн** ‘batalion’ i w znaczeniu przenośnym ‘większa grupa osób’ (RSGV). U Bogićevicia także pojawia się **batalion** oraz **bataleongi** jako ‘prapadnici bataljona, kao vojničke formacije, kojima su dodjeljivane nepokretnosti, kao imanja koja su imala tretman darovnica, u okolini Nikšića i Kolašina, nakon Oslobođilačkih ratova 1875–1877. godine’ (Bogićević 2010: 47). Zapożyczenie bezpośrednio z fr. *bataillon* ‘batalion’ lub za pośrednictwem niem. *Battailon* ‘ts.’. Na wybrzeżu z wł. *battaglione* od *battere* ‘uderzać, bić, zwyciężyć’ (łac. *bettere* ‘ts.’). Ros. *батаљѡн* ‘ts.’.

²⁷ Znaczenie ‘lud, pospólstwo, naród’ to znaczenie wyrazu pierwotne, w psł. **plъkъ* ‘gromada ludzi’ (z germ. **fulka-* ‘lud, ludzie, zbrojni ludzie’, por. swniem. *folk*, niem. *Volk*), a w znaczeniu ‘wojsko, siły zbrojne; oddział wojskowy, pułk’ wyraz pojawił się pod wpływem rosyjskiego *полк* ‘pułk’ (w takim znaczeniu prasłowiański wyraz rozwinął się w językach wschodniosłowiańskich).

niowiecznym wyraz pojawia się na przykład w słowniku Vuka **пѹк** z Chorwacji ‘Volk, populus, народ, свијет’²⁸ i ‘по пуку, fragor’, podczas gdy w słowniku Popovicia zanotowane są wszystkie znaczenia: **пук** ‘Volk; Regiment; Kracher; Art Wachholder’. Nowe znaczenie ‘oddział wojskowy, pułk’ poświadczane jest dopiero w XVIII wieku w formie ruskosłowiańskiej (rosyjskiej) **полк** ‘регимента, легион’ (1772) (PosrbOV), **полкз** ‘das Regiment, Kriegsvolk’ (Kurzbeke: 412) oraz w obydwu formach u Njegoša: **пѹк** ‘lud, narod’ i ‘jednostka wojskowa, oddział’, a także ruskosłowiański **полк** ‘oddział wojskowy’.

Dwa pozostałe określenia większych jednostek wojskowych to **регѹмѹнта**, **регѹмѹнта** i **регѹменат** ‘pułk, regiment’ (RMS) notowane w RJAZ z regionów zachodnich: *regemenat* ‘vladañe, vlast’ i ‘vojnički puk’, w XV wieku *regimenat* oraz *regementa* ‘vojnički puk’ i ‘vojno i upravno područje u Vojnoj Krajini’ oraz *regimenta* ‘vlast, oblast’, ‘vojno i upravno područje u Vojnoj Krajini’ i ‘vojnički puk’ (RJAZ)²⁹.

W podobnym znaczeniu poświadczony jest wyraz **дивизиѹн** ‘wojskowa jednostka strategiczna’ (RSAN) i **дивизион** ‘стратешка јединица, састављена обично од две пешадијске или три коњичке бригаде’ (1748) (GzRSR).

Duża jednostka wojskowa to **бригада** ‘jednostka wojskowa’, ‘pracownicza, robotnicza brygada’ i ‘połączone stada owiec’ (RMS; RSAN)³⁰. W Serbii w znaczeniu ‘oddział wojskowy’ wyraz ten notowany jest w XVIII wieku (1794), **бригада** ‘војна јединица састављена обично од два пука истог рода војске’ (GzRSR; KK-ER). W Czarnogórze w XIX wieku *brigada* to oddział wojskowy, dowodzony przez wojewodę (*Reforma czarnogórskiego wojska*, z 1781 roku i *Ustrój czarnogórskiego wojska po reformie z 1871 r.*, CZ)³¹.

²⁸ Od średniowiecza, w okresie XIII–XIV w., wyrazem *puk* w miastach adriatyckich nazywano niższą warstwę społeczną, prosty lud, niższy stan miejski przeciwstawiany stanowi wyższemu, patrycjatowi, szlachcie miejskiej. W tym znaczeniu *puk* to ta część mieszczaństwa, która nie należała do patrycjatu, tj. drobni kupcy, rzemieślnicy, żeglarze, robotnicy, chłopi i służba (odpowiednik w źródłach łac. *populus*).

²⁹ W znaczeniu jednostki wojskowej wyraz notowany jest w słownikach od XVIII w.: **регемент** (1759), **регемент** (1710), **регѹмент** (1787), **регѹмѹнта** (1741) (GzRSR, KK-ER, PosrbOV; SSZiN) oraz **регѹмѹнта** ‘das Regiment, legio, regimentum quod dicunt’, **регемент** ‘Regiment’ (Popović). W gwarach Serbii **регемент** to ‘самостална војна јединица, већа од батаљона, која улази у састав бригаде и дивизије’ (RSGV), **регѹмѹнта** ‘регемент’ i przel. ‘велико друштво’ (RSGV) i **регѹмѹнта** (RRad). W Czarnogórze: **регѹмѹнта** (Vasoj), **регѹмѹнта** (Nikšić) i **регѹмѹнта** ‘војничка јединица, пук; већа скупина људи’ (RomGrecCG). Zapożyczenie (z asymilacją *e-i > e-e*) z niem. *Regiment* ‘władza, rządzenie; pułk, regiment’ < łac. *regimen* i śrlac. *regimentum* ‘rządzenie, władza; zarządca’, fr. *régiment* ‘mnóstwo, ciżba; wojsko’, wł. *reggimento* ‘pułk, regiment; tłum; panowanie’.

³⁰ Zapożyczenie z niem. *Brigade* ‘brygada’, fr. *brigade* ‘ts.’, na południu z wł. *brigata* ‘drużyna; brygada’.

³¹ Poświadczenia gwarowe z Czarnogóry to: **брегада** (RProš; RPiva), **бригада** ‘wojskowa jednostka złożona z kilku pułków, batalionów lub dywizji, łącząca jeden lub kilka rodzajów wojsk’, ‘grupa młodzieży, która bezpłatnie wykonuje pewne prace na rzecz społeczeństwa lub państwa’ (UR) i **брегада**, **брегада** ‘скуп, дружина, друштво, тактичка пешадијска јединица’ (RomGrecCG).

Wyższa jednostka wojskowa, która składała się z pułków lub brygad, to **дѣвѣзија**, także ‘matematyczna czynność dzielenia’ (RSAN; RMS)³². W XVIII wieku **дивизија** ‘ts.’ 1748 (GzRSR), a w wieku następnym **дѣвѣзија** (PosrbOV). Wyraz obecny jest w dokumentach czarnogórskich z XIX wieku, na przykład w *Ustawie o reformie czarnogórskiego wojska*, z 1781 roku i *Ustroju czarnogórskiego wojska po reformie z 1871 r.* (CZ II).

Dodatkowo można wymienić **ешѣлѣн**, **ешѣлѣн** ‘część jednostki wojskowej lub sił wojskowych w czasie marszu, transportu lub szyku bojowym, uszeregowanych w taki sposób, że poszczególne ich części posuwają się jedna za drugą’, ‘skład pociągów’, przen. ‘stopień rozwoju, wzrostu lub upadku w poszczególnych dziedzinach naukowych lub artystycznych’ (RSAN; RMS) (fr. *échelon*), poświadczony także w Wojwodinie **шѣлѣн** ‘део војне формације, војне јединице (обично у покрету)’, ‘људство и товар у композицији војног транспорта, ешалон’ (RSGV).

Kolejne wyrazy to **кѣр** ‘jednostka wojskowa złożona z kilku dywizji, korpus’ i ‘wspólnota, przedstawiciele jednego rodzaju ludzi’ (RMS; LeksLaza) oraz **кѣрпѣс** ‘duża formacja wojskowa złożona z kilku dywizji lub brygad, korpus’, ‘grupa ludzi, których połączyła chęć wspólnej pracy, zabawy itp.’, ‘ogół przedstawicieli dyplomatycznych akredytowanych w jednym kraju, korpus (dyplomatyczny)’, ‘skład personalny danej instytucji’, ‘zbiór dokumentów, tekstów itp., dzieło zbiorowe; kodeks praw, zbiór ustaw, przepisów itp.’, ‘ciało człowieka lub zwierzęcia, korpus’ (RMS; RSAN)³³. Wyraz poświadczony jest od XVIII wieku, np. **кѣрп** (1791), **кѣрпѣс** (1792), **кѣрпѣс** (1768) ‘дипломатски кор’, ‘војни састав од неколико дивизија и бригада’ (GzRSR) oraz w XIX wieku **кѣрпѣс** i **кѣрпѣс** ‘војно училиште; друштво, дружина’ (KK-ER), **кѣрѣ** i **кѣрпѣсѣ** ‘чета’ (PosrbOV).

Kolejne dwa określenia to **трѣпа** ‘duża jednostka wojskowa, wojsko’, ‘kolektyw, grupa artystów, najczęściej aktorów wędrownych lub artystów cyrkowych’ (1767) (RMS; GzRSR; RVG) (niem. *Truppe*) oraz **лѣгија** i **лѣгиѣн** ‘główna jednostka wojskowa w wojsku rzymskim’, ‘nazwa różnego rodzaju jednostek wojskowych w późniejszych wojskach; duża jednostka wojskowa w ogóle’ i przen. ‘duża liczba’ (1813) (RMS; RSAN; KurzbekLeks: 96; PosrbOV)³⁴.

W Wojwodinie w znaczeniu niewojskowym **брегѣда**, **бригѣда** ‘grupa људи одређена за неки посао’ (RSGV).

³² Zapożyczenie z fr. *division* ‘podział, dzielenie; oddział; dywizja’ (łac. *divisio* ‘podział’) lub niem. *Division* ‘ts.’, a na wybrzeżu z wł. *divisione* ‘oddział; podział; dywizja’. Ros. *дивизија*.

³³ Zapożyczenie z łac. *corpus* ‘ciało; twór; sedno; całość, towarzystwo, grupa’ za pośrednictwem fr. *corps* ‘ciało; twór; sedno; całość, zbiór tekstów; cech; wspólnota’ lub niem. *Korps* ‘wspólnota, korporacja, cech, towarzystwo, korpus’.

³⁴ Zapożyczenie z łac. *legio* ‘legion, oddział rzymski składający się z 4200 do 6000 żołnierzy – piechoty i kawalerii’ (*legere* ‘wybierać’), forma *legion* z niem. *Legion* ‘legia, legion’ (fr. *légion* ‘legia, pułk żandarmerii’).

W XVIII wieku (z francuskiego, niemieckiego bądź rosyjskiego) zapożyczono nową nazwę dla ‘ogółu sił zbrojnych jednego państwa’ oraz ‘jednostki operacyjnej złożonej z większej liczby oddziałów jednego lub kilku rodzajów wojsk’ – **àрмија** i **áрмија** (RMS; RSAN)³⁵.

Nazewnictwo jednostek wojskowych oraz ogólnej struktury wojsk, podobnie jak to się dzieje w wypadku całego słownictwa wojskowego, jest ściśle związane z narodem i językiem panującym. Po średniowiecznym wojsku feudalnym z okresu tureckiego poświadczonych zostało sporo nowych określeń jednostek i form wojska. Były one wszystkie pochodzenia tureckiego i po odzyskaniu niezależności powoli ustępowały na rzecz terminów zachodnioeuropejskich. W czasach nowożytnych nomenklaturę wojskową przejmowano z języków zachodnich oraz z rosyjskiego.

³⁵ W słownikach leksyki XVIII- i XIX-wiecznej poświadczone są formy **армеја** (1768) (w SSZiN z 1757 r.), **армија** (1768) (GzRSR), **армия** (1793) (PosrbOV), **армія** (Kurzbek: 35, 254) oraz **армија** (1816) (KK-ER), **армија** ‘Armee; Art Pferdekrankheit’ (Popović) i **армија**, **армија** (Njegoš). W słowniku Vuka **àрмија** użyte jest w powiedzeniu „Armija te izjela!” = „da bi crkla”. W gwarach notowana jest forma **армија** (UR; RProš; RKM; RSGV). Zapożyczenie z fr. *armée* ‘wojska lądowe, siły zbrojne’ lub z niem. *Armee* ‘ts.’. Ros. *армия*.

2. CZŁONKOWIE SIŁ ZBROJNYCH

2.1. W średniowieczu

Genezę powstania stanu wczesnośredniowiecznych rycerzy łączy się z grupą wolnych posiadaczy ziemskich, uczestniczących w wyprawach wojennych. Była to grupa dobrze uzbrojonych wojów, która odegrała istotną rolę w działalności militarnej władców słowiańskich i ich ekspansji terytorialnej. W państwie Nemanjiciów *vojnici* to przede wszystkim osobny stan, warstwa społeczna równa szlachcie, która uczestniczyła w zgromadzeniach państwowych zwoływanych przez władców serbskich. W *Nomokanonie* wyraz *vojiny* jest odpowiednikiem gr. $\sigma\tau\rho\alpha\tau\iota\omicron\tau\eta\varsigma$, wyższej warstwy społecznej w Bizancjum. W *Żywocie Stefana Nemanji*, według Sawy, przy przekazywaniu władzy synowi obecni byli *vojini* – szlachta w swym pierwotnym kształcie. Na początku XIII wieku, w czasach panowania Stefana Pierwoukoronowanego, *vojini* tworzyli warstwę niższej szlachty – stali o stopień niżej od książąt, wielmożów i wojewodów, ale wyżej od *ubogich ljudi*³⁶. W czasach panowania króla Milutina pozycja *vojnow* została całkowicie zrównana z *vlastelą*. W XIV-wiecznym nowym podziale społecznym (*vlastela*, *srednji ljudi* i *sebri*) jako oddzielna grupa zanikają, a wielu z dotychczasowych członków tej grupy pojawia się w dokumentach pod nowymi tytułami: *pronijara* lub *vlasteličicia*, co jest jeszcze jednym potwierdzeniem ich przynależności do serbskiej warstwy niższej szlachty (LeksSSV: 98; Благојевић 2004: 34; Тарановски 1931: 17).

Nowszy termin *vlasteličić* w XIV wieku nie wyparł jednak całkowicie nazwy *vojin*, którą spotykamy w art. 61. *Kodeksu* cara Dušana. Według Taranovskiego nie było to już jednak określenie tylko członka stanu szlacheckiego (niższej warstwy stanu wyższego), lecz ogólna nazwa szlachcica, który powrócił z wojska (Тарановски 1931: 18). Rzeczywiście z czasem termin *vojin* nabrał dość szerokiego znaczenia, określając różnych ludzi bez względu na ich status społeczny. Według Taranovskiego w czasach Dušana, aby doprecyzować, o kim mowa, na oznaczenie rycerza stanu niższego szlachty wprowadzono dokładniejszy termin *vlasteličić*, podczas gdy słowo *vojin* pozostawiono jako określenie każdego uczestnika walk, członka wojsk lub wyprawy wojennej bez względu na jego przynależność stanową.

Do grona wojów należeli więc także, oprócz szlachty, żyjący na majątkach cerkiewnych *crkveni vojnici* (ЦРКОВНИ ВОЈНИКЪ). Był to szczególny rodzaj wojów przebywających na majątkach monasterskich, których obowiązkiem, oprócz

³⁶ Taki podział pojawia się w *Žičkiej povelji*, w części poświęconej systemowi kar za złamanie kościelnych zasad dotyczących małżeństwa.

wierności władcy i Cerkwi, było pilnowanie monasterskiego majątku, opieka nad końmi, towarzyszenie i zapewnienie przeorowi lub ekonomowi uzbrojonej świty w czasie podróży itp. (por. *Skopska hrisovulja, Svetostefanska hrisovulja, Hilandarska hrisovulja* oraz Тарановски 1931: 73; Благојевић 2004: 245).

Powiązany z *vojniki* cerkiewnymi był *vojnĭk-vlah*, uprzywilejowany i zajmujący najwyższe miejsce w hierarchii społecznej pasterzy. Spoczywał na nim obowiązek służby wojskowej, obrony i ochrony posiadłości szlachty lub Cerkwi (Тарановски 1931: 73).

Podstawowym i najczęściej poświadczonym określeniem żołnierza, wojskowego, uczestnika walk był **вѡјнѣк**, a także obecnie już przestarzałe **вѡјѧк** i **вѡјѧк**, **вѡјин** ‘członek sił zbrojnych, których zadaniem jest obrona kraju’, ‘osoba służąca w wojsku, szeregowy’, ‘poborowy’ oraz historycznie w społeczeństwie serbskim wczesnego średniowiecza ‘wolny mieszczanin, wolny obywatel’, w imperium osmańskim zaś ‘chrześcijanin posiadający dobra ziemskie, dziedzinę, którą sam uprawiał, a w wojsku tureckim służył jako *komordžija*’ (RMS; RSAN)³⁷. W słowniku Daničića od XIII wieku poświadczony jest wyraz **вонникъ**, a od XIV wieku **воннь** ‘miles’, na przykład w *Žičkiej povelji* Stefana Pierwoukoronowanego z ok. 1222–1228 r.: **вѡтѣ нннѣхъ вонникъ** (MS: 14), w *Kodeksie* Dušana (art. 61 i 130) oraz forma **воннь** ‘miles’ z *Żywota św. Simeona* króla Stefana Nemanjicia (**вонбодн и вонны**).

W czasach nowszych terminem *vojnĭk* określano każdego człowieka noszącego broń, uczestnika wojen i członka wojsk. Według Bogišića w XIX wieku każdy zdolny do noszenia broni Czarnogórzec był *vojnĭkiem* (Богошић 1984: 212). Rada starszyny powstańczej pod wodzą Karađorđa podobnie określała każdego Serba zdolnego do noszenia broni.

W znaczeniu rycerza, członka stanu rycerskiego pojawia się tytuł **вѣтѣз**, który w Europie Zachodniej w okresie średniowiecza oznaczał ‘członka warstwy szlacheckiej, rycerza kawalerii, rycerza w ogóle; szlachcica’, a w Serbii ‘członka szczególniego średniowiecznego stanu militarnego lub paramilitarnego’, ‘bohatera’, ‘bojownika o jakieś idee, obrońcę’ i ‘człowieka o wytwornych manierach, dżentelmena’ (RMS; RSAN)³⁸. Wyraz **вѣтѣзъ** w znaczeniu ‘eques’ poświadczony jest w źródłach serbskich od XV wieku (1419): **ми кнезь дубровачки кнезь Палко**

³⁷ Wyrazy poświadczane są w słownikach od XVIII w.: **вѡйнѧ**, **вѡйникъ**, **вѡецъ**, **вѡенный** (Kurbek: 2, 29, 302, 314), **воннь** (1807), **войникъ** (1790) (PosrbOV), **вѡјѧк** (w Wojwodinie jako zapożyczenie z języka Słowaków) i **вѡјнѣк** ‘der Krieger, miles’ (SR), **војак**, **војин** i **војник** ‘Soldat, Krieger’ (Popović) i **вѡјнѣк** (Njegoš). W takich samych znaczeniach notuje się poświadczenia gwarowe, np. **војѧк** (RLesk; RTimok), **вѡјна** (RTimok)², **вѡјѧк**, **вѡјнѣк** (RSGV) i **војнѣк** (RSMet). Stary derywat utworzony od pierwotnego psł. **voĭь* ‘bój; wojsko; wojownik’ (lub derywowanego przym. **voĭьь* ‘odnoszący się do walki, wojska, wojowników’) za pomocą suf. *-inъ* oraz *-nik*, *-ak* (czas. **vojevati* ‘walczyć’ utworzono również od **voĭь*).

³⁸ Scs. *vitězъ* ‘bohater, heros’ pochodzi z psł. **vitędzъ*, które powstało w wyniku dysymilacji od **vicędzъ*, a zostało najprawdopodobniej zapożyczone z germ. *vikĭnga-*; pokrewne ze starymi germańskimi formami, np. stnord. *vikĭngr* ‘wiking’; por.: Vykypěl: 120–129 (**vitędzъ*).

РАСТНИКЪ, ВИТЕЗЪ ПРЪКЪВЕТАЛОГА ГОСПОДИНА КРАЛА ЖИГМУНДЕ (MS: 287)³⁹. Był to tytuł, który w średniowieczu (a także w czasach współczesnych, w znaczeniu przeñośnym) nosił bohater, odważny wojownik, ale również członek stanu rycerskiego, szlachcic zobowiązany do wypełniania rycerskiej przysięgi służby władcy. W tym ostatnim znaczeniu wyraz notowany jest w XII wieku u Słowian zachodnich, u południowych zaś dopiero w późnym średniowieczu. Wczesne użycie wyrazu, poświadczone w dokumentach, zawsze związane było z imionami szlachty. W XV wieku kilka osób otrzymało w dokumentach tytuł *počteni vitez* (*strenuus miles*), a tytuł **ВИТЕЗЪ** pojawił się między innymi w piśmie bośniackiego króla Stefana Tomaševicia z 1461 roku (MS: 585). Jak pisze Daničić, tytułem tym Dubrowniczanie zwracali się do księcia Pribisava Pohvalicia, szlachcica wojewody Sandalja, księcia Pribisava Vukoticia i szlachcica hercega Stjepana, a król bośniacki Tomaš Ostojić tak tytułował szlachcica dubrownickiego księcia Alviza Gučeticia.

Dzięki obecności na dworach władców serbskich najemników z Europy Zachodniej również tutaj trafił europejski model rycerstwa, etos rycerza, który potem został także przeniesiony do tureckiej organizacji wojskowej. „Српским посредством представу о витезу и витештву примили су и Турци и термин употребљавали у широком значењу јунака, храброг ратника, што ће преовладати у српским документима од XVI века надаље” (LeksSSV: 83–84).

Spośród pozostałych ogólnych nazw wojskowych i żołnierzy można wymienić poświadczony od XIV wieku wyraz **рѣтнѣикъ** ‘żołnierz’ (RMS; Kurzbek; Popović; Njegoš), **рѣтнѣикъ** ‘miles’ (RiKSS) i **рѣтѣнѣикъ** ‘gr. πολέμιος’ (SMV) oraz nieco młodsze, z XIII wieku, określenie **бѣрацъ** i **бѣрацъ** ‘ten, który walczy, bojownik’ (RSAN; RJAZ; Kurzbek; Popović). Ten ostatni pojawia się już w średniowiecznych *typikonach* Studenicy i Chilandaru. Ostatnim spośród średniowiecznych określeń osób walczących, które jednak współcześnie przede wszystkim oznacza ogólnie bohatera, jest wyraz **јѣнакъ** ‘osoba wyróżniająca się odwagą, bohaterstwem, śmiałością (szczególnie w czasie wojny), bohater’, ‘główny bohater w dziele literackim, spektaklu teatralnym lub filmie’, reg. ‘młody człowiek, młodzieniec, kawaler’, często iron. ‘osoba, która się czymś wyróżnia lub przyściąga uwagę w towarzystwie’, ‘żonaty, mąż’, ‘chłopak, sługa’ (RMS; RSAN)⁴⁰. Pierwotne znaczenie wyrazu *junak* ‘juvenis, mlad čovjek, mladić’ poświadczone zostało w poezji ludowej, w XIV-wiecznych zabytkach notowana jest natomiast forma **јунакъ** ‘miles, miles, vojnik, momak (ističe se snaga i hrabrost a ujedno i podložnost mladega prema starijemu, često bez obzira na mladost)’: **мога вѣра**

³⁹ Wyraz poświadczony jest w XVIII- i XIX-wiecznych słownikach, np. **ВИТЕЗЪ** ‘ein Held’ (KurzbekLeks: 15), **ВИТЕЗ** ‘Ritter, Held’ (Popović) oraz **ВИТЪЗ** ‘der Held, vir fortis, heros’, ‘góra w Bośni’ i ‘wieś w Bośni’ (SR). Od 1826 r. potwierdzony jest w słowniku puryzmów jako synonim tur. *gazija, junak* (PosrbOV). Poświadczenia gwarowe w znaczeniu ‘bohater, dzielny wojownik’: **ВИТЪЗ** (RVG), **ВИТЕЗ** (Nikšić; Bogićević 2010: 660) i **vitěz** (CrnogR).

⁴⁰ Psł. derywat **junakъ* ‘młody mężczyzna, młodzieniec’ został utworzony od psł. przym. **junъ* ‘młody’ z suf. -ak.

ВИТЕШКА ДУРСТАУФЕ КОЕКОДЕ И СВЪХЪ ЮНАКА, ПТКОВ СУ КО(НЬ) МЕНЕ (MS: 553). Najczęstszym znaczeniem, poświadczonym od XVI wieku, jest ‘vir fortis, čovjek snažan, srčan, hrabar’. W tym znaczeniu wyraz odnotowano w słownikach XIX-wiecznych, na przykład **јѹнѹк** ‘der Held, heros, витез, делија’, w Starym Vlahu ‘v. муж, cf. војно’ i w Poljicach ‘der Diener, servus, момак’ (SR; Popović; Njegoš).

2.2. W epoce tureckiej

Z okresu panowania tureckiego najbardziej znaną formacją wojskową byli janczary (formacja regularnej tureckiej piechoty złożona z dzieci chrześcijańskich), którzy po wychowaniu w kulturze turecko-islamskiej tworzyli elitarne oddziały wojskowe. W języku serbskim poświadczane są formy **јѹничѹр**, **јѹньичѹр**, **јѹничѹр**, **јѹньичѹр** i **јѹьничер** ‘żołnierz regularnej tureckiej piechoty złożonej z „poturczonych”, porwanych w dzieciństwie, chrześcijan’ (RMS; RSAN). Wyraz *janičar* lub *janičar* w serbskich źródłach pisanych notowany jest od XVI wieku (**ѹничѹрь** ‘statarius miles turcicus’ RiKSS; SSZiN, 1567 r.), forma *janičarin* z XVIII wieku (m.in. w pismach D. Obradovicia), a *jeničar* i *jenjičar* z XIX wieku⁴¹. Terminem tym określano doborowe oddziały piechoty tureckiej, stanowiące trzon wojsk imperium osmańskiego od XIV do początku XIX wieku, które powstały w 1329 roku na podstawie edyktu sultana Orhana. Postanowił on wtedy, że co piąty chłopiec chrześcijański pochwycony do niewoli w czasie wypraw wojennych, a także wzięty przymusowo z ziem podbitych przez Turków, będzie oddawany na wychowanie muzułmanom, którzy mieli obowiązek ukształtować w nim takie cechy, jak fanatyzm religijny, ślepe posłuszeństwo i przywiązanie do Turcji. Byli zmuszani do przejścia na islam, a w trakcie wychowania hartowani fizycznie i uczeni sztuki wojennej. Po wielu buntach i przykładach niesubordynacji ta elitarna formacja wojskowa została ostatecznie zlikwidowana w 1826 roku przez sultana Mahmuda II (Стојанчевић 2004: 10–11).

Członków tej formacji określano przede wszystkim mianem **сејмен(ин)** ‘członek jednego z rodzajów piechoty janczarów’ (RMS) (tur. *seymen*, *seğmen*). Wyraz ten poświadczony jest od początku XIX wieku, na przykład **сејменин** (1805) (GzRSR) i **сејмен** (1817) (KK-ER), **сејмен**, **сејменин** (PopovićTur) oraz **сејменин** ‘der Sejmen, militis turcici genus’ (SR) i **сејмѹенин** ‘у старије време, јаничарској војној организацији припадао је један род војника који

⁴¹ Poświadczenia wyrazu z XVIII i XIX w.: **јаничар** (1765) (GzRSR; KK-ER) i **јањичар**, **јеничар**, **јењичар** ‘нова војска, војник од нове војске’ (PopovićTur; Popović), **јѹньичѹр**, **јѹьничѹр*** ‘praetoriani Turcarum’ (SR), **јѹничѹр** (Njegoš) oraz **јанијѹчари** (Bogićević 2010: 211). W gwarach pojawiają się formy **јаничар**, **јеничар** (Nikšić), **јанијѹчар** ‘турски војник српског порекла’ (RSMet) i **јеничар**, **јеничар**, **јеничарин** ‘wojsko, a później także przten. tyran, ciemiężca’ (RSGV). Z tur. *yeniceri* ‘nowe wojsko’ < tur. *yeni* ‘nowy’ i *çeri* ‘wojsko’, z regularną zamianą *n > nj*.

се тако звали’ (RKM)⁴². Innymi nazwami żołnierzy janczarskich były notowane od XIX wieku wyrazy **јѠдаш**, **јѠлдѧш** (RSAN)⁴³ oraz **кулѠглија**, **кулѠглија** i **кулѠглан** (RSAN)⁴⁴.

OprѠcz nazw żołnierzy janczarskich z tureckiego zapoŹyczono takŹe nazwy ogѠlne Źolnierzy (poŹwiadczone dopiero w XIX wieku), wŹród kѠtrych moŹna wymienić **ѧскер** i **ѧскер** ‘turecki Źolnierz’ i ‘wojsko’ oraz **аскѠрлија** ‘Źolnierz, strażnik’ (RSAN) (tur. *asker*)⁴⁵, a takŹe **акинѠија** ‘Źolnierz turecki’. Wyraz pojawił się w sѠwniku turcyzmѠw: **акинѠија** ‘војник од лаке трупе, војник послат на пљачку’ (PopovićTur). Tak nazywano lekko uzbrojonych Źolnierzy konnych, kѠtrzy w XV i XVI wieku byli wysyłani przed wojsko tureckie, aby grabić i szerzyć postrach wŹród podbijanej ludnoŹci (tur. *akinci*).

Z tureckich nazw Źolnierzy rѠŹnych formacji moŹna wymienić czѠonkѠw wojsk regularnych: **низѧмлија** (RSAN; KK-ER) oraz Źolnierzy piechoty: **пијаде** (PopovićTur; PrizrenDĀ) i **јѧија**, **јѧија** (RSAN; SR; PopovićTur); kawalerzystѠw: **ѧтлија** (RSAN; SR; PopovićTur; Popović) i **суварѧија**, **суварѧија** (RMS), **суарија** (PrizrenDĀ) i **суварѧија** (RJug); Źolnierzy rezerwy: **редѧф**, **редѧфлија** (RMS); artylerzystѠw: **тѠбѠија** (RMS; KK-ER; PopovićTur; Popović; LKaĀer)⁴⁶; Źolnierzy pilnujѧcych grodѠw i twierdz: **салаор** (1821) (KK-ER); Źolnierzy taborowych: **комѠриѠија** (RMS; RSAN; SR; LeksLaza)⁴⁷; strzelcѠw i платнерzy: **нишѧнѠија**

⁴² PoŹwiadczenia gwarowe to np. **сејмен** ‘војник јаничар, пјешак јаничарске јединице’, ‘стражар, пандур’ (NikŹiĀ), **сејмѧн** (RJug) i **сегмѧн**, **сегмѧнин** ‘ts.’ (RTimok). Ich dowѠdcѧ byl **сејмен баша** (RKM).

⁴³ PoŹwiadczenia z XIX w. znajdujѧ się w sѠwniku Mihajlovicia: **јѠдаш** ‘сапутник, друг’ (1804) (GzRSR; KK-ER) oraz w sѠwniku Vuka i Popovicia: **јѠдаш** ‘друг’ (SR; Popović; PopovićTur; RSR). W Wojwodinie **јѠдаш** to ‘kolega, towarzysz w podrѠŹy’ (VojvR). ZapoŹyczenie z tur. *yoldaŹ* ‘towarzysz, kompan’.

⁴⁴ W sѠwniku NjegoŹa wyraz **кулѠглија** to ‘janczarski Źolnierz piechoty’. Źolnierze ci rekrutowali się z grona jeŹcѠw lub niewolnikѠw, mѠdych chѠopcѠw wziętych do niewoli. ZapoŹyczenie z tur. *qul oġlu* ‘Źolnierz piechoty’ (*kuloglija*) lub *qul oġlani* (*kuloglan*), z tur. *qul* ‘jeniec, niewolnik’ i tur. *oġul* ‘dziecko, syn’.

⁴⁵ Od XIX w. wyraz poŹwiadczony jest w znaczeniu ‘Źolnierz’: **аскер** (Popović; PopovićTur; RSR), od 1819 r. jako ‘Źolnierz’ i ‘wojsko’ (KK-ER; BogiĀeviĀ 2010: 35). Jako ‘turecki Źolnierz’ zapotowano teŹ w gwarach: **ѧскер** (RZag), **ѧскер** (RVG) oraz **аскер** (NikŹiĀ; RKM; RPosav), a takŹe **ѧшѧер** ‘војник’, ‘војска’ (PrizrenDĀ).

⁴⁶ DowѠdcѧ artylerzystѠw nosil tytuł **тѠбѠибаша** (RMS; KK-ER; PopovićTur; Popović). W Wojwodinie **тѠбѠија** to ‘војник који рукује топом, артиљераѠ’ (RSGV). ZapoŹyczenie z tur. *topcu* (< tur. *top* ‘armata, działo’ i suf. *-cu*), a takŹe *topcu baŹi* (z tur. *baŹa* ‘głѠwa; dowѠdcѧ, naczelnik; tytuł grzecznoŹciowy’).

⁴⁷ Wyraz *komordŹija*, *komorĀija* (RJAZ) poŹwiadczony jest od XIX w., np. **комѠриѠија** ‘der FŹhrer eines Packpferdes, der Packknecht, meatuum ductor, agaso’ (SR; PopoviĀ), w Kosowie **комѠриѠија** (RKM) i leksyce tekstѠw Lazarevicia **комѠриѠија** ‘лице које гони натоварене коње у позадинским војним јединицама’ (LeksLaza). W sѠwniku RJAZ z Serbii zachodniej potwierdzone jest znaczenie ‘osoba, kѠtra na koniu przywozi majѧtek panny mѠdej, jeden z weselnikѠw’. Podobne znaczenie ma w CzarnogѠrze, gdzie na przykѠd w plemionach KuĀi, Piva i ProŹenje *komordŹija* oznaczal, obok wojskowego, takŹe osobę, kѠtra w orszaku weselnym idzie przy posagu panny mѠdej, przy koniu załadowanym rzeczami osobistymi niewiasty. ZłѠzenie powstałe od wy-

(RSAN; SR; PopovićTur) i **туфèгиџија**, **туфèкџија** ‘płatnerz’ (RMS; GzRSR)⁴⁸; członków wybranych oddziałów wojskowych: **хасеџија** (1827) (KK-ER); żołnierzy pierwszego szeregu i straży przedniej: **чàркаџија**, **чàркàр**, **чàркàш**, **чàркàч** (RMS) i **чàркаџија** ‘die Vorposten, excubiae extremae’ (SR; PopovićTur); żołnierzy wojsk nieregularnych: **цебелија** (Škaljić); żołnierzy najemnych: **дàглија** ‘żołnierz pochodzący z terenów górzystych, który jako najemnik służył w wojsku tureckim w XVIII wieku’, ‘grabieżca, okrutnik, rabuś’ (RSAN) oraz **бедељ**, **бешлија** (RSAN), **ешлија** ‘członek kawalerii najemnej’ 1827 (KK-ER). Ostatnim spośród członków formacji wojsk tureckich jest **чàмџија** i **чàмџија** ‘osoba, która płynie łódką; przewoźnik rzeczny’ (RMS) (tur. *çamci*, *çam-ci* ‘żeglarz, przewoźnik na łodzi, flisak’). Wyraz poświadczony jest w XIX wieku w słowniku Vuka, **чàмџија** ‘helciarus’, który tak oto scharakteryzował ten rodzaj żołnierzy:

У почетку овога вијека (1800–1804) звали су се *чамџије* у Србији и у Босни војници Турског закона који су из Босне на чамовима силазили у Биоград на стотине и ондје се у дахија и осталијех поглавица турскијех наимали у војничку службу. Чамџије су на овом крају готово биле постале оно што су на источној страни биле крџалије, само што крџалије биле све коњици и врло су се лијепо одијевале, а чамџије су биле пјешаци и слабо су марили за лијепо одијело, али им је оружје врло добро и чисто (SR).

Do odrębnej grupy można zaliczyć żołnierzy pełniących służbę na pograniczach, strzegących granic imperium, którzy nosili nazwy *ser(h)atlija* lub *martoloz*. Pierwszy z nich, **серàтлија** i **серхàтлија** (RMS) (tur. *serhatli*), poświadczony jest od XIX wieku, początkowo w znaczeniu ‘turecki lub bośniacki pogranicznik’, a potem ‘pogranicznik w ogóle’. Pojawia się w formach **серàтлија** ‘крајишник’ (SR; Njegoš; Popović; Bogićević 2010: 527) oraz **серхатлија** ‘познат турски ратник са краја 17. века Бешли-ага Мехмед. Рођен је у Врању. Једно време је био беглербег Румелија’ (RJug). Drugim z wyrazów jest **мартòлоз**, **мартòлос**, **мартòноша**, **мертòноша** i reg. **армàтòл**, który oznaczał ‘chrześcijańskiego żołnierza służącego w wojsku tureckim na pograniczach imperium’ (RSAN) (tur. *martoloz* < gr. *ἀρματολός* ‘uzbrojony żołnierz, człowiek uzbrojony, żandarm’). Wyraz pojawia się od 1400 roku w znaczeniu ‘něki osobiti wojnik пјешак u turskoj vojsci, ili uopće (jamačno turski) hajduk’, a także ‘gusar, hajduk, ističući onakoga, što ljude grabi i prodaje kao roblje’ (por. węg. *martalóc*, *martalóz*). Słownik RJAZ podaje formy: *martolos*, *martoloz* (1586), *martulos* oraz z XIX wieku *martonoša* i *mertonoša*. W słowniku Vuka i Popovicia wyraz **мартòлоз**, **мартòноша**, **мертòноша** notowany jest jako nazwa pochodząca z XVIII wieku

razu *komora* ‘środki transportowe, które służą do zaopatrywania jednostek wojskowych; prowiant’ i sufiksu tur. pochodzenia *-džija* (tur. *komorcu*).

⁴⁸ Wyraz poświadczony jest od XVII w.: **туфегџија** ‘handlarz bronią; płatnerz’ (1666) (GzRSR), **тувегџија** (1819), **туфегџија** (1822) (KK-ER) oraz **туфегџија**, **туфекџија** w znaczeniu ‘żołnierz piechoty, strzelniczy’ (PopovićTur) i **туфегџија** ‘Büchsenmacher’ (Popović). Dowódcą płatnerzy był **туфегџибаша** (1822) (KK-ER).

‘аустријски погранични стражари према Турској’. W słowniku Mihajlovića **мартолоц** to ‘chrześcijański wojskowy służący w wojsku tureckim’ (GzRSR), a u Bogićevića **martolozi** to ‘poddani tureccy, których obowiązkiem była walka po stronie imperium otomańskiego’, ‘nieregularne wojsko tureckie, chrześcijaństwo w służbie sułtana, *hajducy*, ochotnicy i starsi piraci na Dunaju’ oraz ‘chrześcijańscy pogranicznicy w wojsku tureckim’ (Bogićević 2010: 289).

Martoloz to członek szczególnego rodzaju wojsk składających się z chrześcijańskiej ludności danego okręgu, piechoty i kawalerii, która w zamian za zwolnienia z podatków i danin, a w ramach wojsk tureckich, strzegła przejść granicznych. Jak pisze Popović, „тако су Турци звали хришћане оружане, који су служили у шеснаестом и седамнаестом веку у пограничним турским градовима” (PopovićTur).

Spośród nazw ogólnych żołnierzy tureckich dwie noszą dodatkowe znaczenia określające dzielną, wyróżniającą się odwagą i bohaterstwem osobę. Chodzi tu o wyrazy *delija* i *gazija*. Pierwszy z nich, **дѐлија**, to ‘żołnierz armii tureckiej’ oraz ‘bohater, dzielny wojownik’, ‘pełna życia, piękna osoba’ (RMS; RSAN) (tur. *deli* ‘bohater’, ‘wojownik’, ‘strażnik wezyra’). Poświadczony od XVI wieku wyraz oznaczał ‘odważnego wojownika’, ‘osobę, która lubi przechwalać się swoją odwagą’ oraz ‘żołnierza lekkiej kawalerii w straży wezyra lub sułtana’. Pierwotnie więc *delija* to bohater, człowiek żyjący bez zmartwień. W imperium osmańskim, ze względu na ich bohaterską postawę w walce, tym terminem określano żołnierzy szczególnych oddziałów kawalerii, którzy pojawili się pod koniec XV wieku. Byli to również strażnicy na służbie u wezyra, walii lub paszy.

Jako nazwa żołnierza wyraz notowany jest od XVIII wieku, na przykład **делија** ‘припадник неког рода војске у турској царевини’ (1702) (GzRSR), a w XIX wieku także **делија** ‘ts.’ i ‘јунак, јуначина’ (1816) (KK-ER), **делија** ‘der Leibsoldat des vezir, miles praetorianus’, ‘Krieger überhaupt, miles, cf. јунак’ (SR; Popović). W znaczeniu ‘bohater, odważny człowiek’ poświadczony jest w słowniku turcyzmów **дели**, **делија** (PopovićTur), słowniku wyrazów obcych **дѐлија** ‘кицош, гиздавац, виђен, отресан момак’ (RSR) oraz w słowniku języka Njegoša i słownikach gwarowych⁴⁹.

Drugim określeniem bohatera, dzielnego wojownika jest **гѐзија** (RSAN) (tur. *gazi* ‘bohater wojenny’)⁵⁰, wyraz notowany także w formie *gazi*. Był to tytuł honorowy, stojący najczęściej przed imieniem wybitnych wojskowych, który

⁴⁹ W części gwar wyraz poświadczony jest w znaczeniu ‘bohater, odważny człowiek’ i ‘miły, dobry, przystojny, zdrowy chłopak’: **delija** (Bogićević 2010: 112; Nikšić; RPosav; RArilje), **delija** (CrnogR), **дѐлија** (UR), a także **дѐлија** ‘szanowany człowiek, odważny żołnierz; pomocnik wezyra, bohater’ (RVG), **делија** ‘кита обожених, лепршавих гушчијих пера’ (RTimok) i **дел’ија** ‘млад, угледан, снажан и одважан човек’ (RSMet). W pracy M. Bjeletić *delija* to tytuł, którym panna młoda zwraca się do któregoś z młodszych mężczyzn z rodu swego męża (Bjeletić 1996b: 209).

⁵⁰ Współcześnie w gwarze Leskovaca **гѐзија** notowany jest w znaczeniu ‘gazda, gospodarz, pan, właściciel ziemski’ (RLesk), a w Czarnogórze **gaziја** ‘junak’ i **gaziluk** ‘junaštvo’ (CrnogR) oraz **гази**, **газија** ‘побједник, јунак, херој’ (Nikšić).

otrzymywał turecki żołnierz zasłużony w walce z niewiernymi. W słowniku Vuka **га̀зи**, **га̀зија** to ‘heros, Turek, który odciął głowę chrześcijaninowi’ (SR), **Га̀зија** ‘кажу Турци ономе, која је што ваљано и јуначки учинио; непобедим’ (RSR; Popović; LeksLaza), **га̀зија** ‘витез’ (1826) (PosrbOV) oraz **га̀зи**, **га̀зија** ‘ратник, нарочито који се бори за веру’, ‘уопште војник мусломан’, ‘победитељ, победник’ i adj. ‘мрачан (ноћ)’, ‘сјајан, трајан, обилат, савршен, испуњен, изредан’ (PopovićTur).

Oprócz nomenklatury tureckiej z podobnego okresu (przede wszystkim czasu istnienia Pogranicza Wojskowego) na północy pochodzą wyrazy określające członków jednostek wojskowych rekrutujących się z ludności słowiańskiej, przede wszystkim serbskich uciekinierów z terenów pod władzą Ottomanów. Były to wyrazy głównie pochodzenia węgierskiego, choć na samym Pograniczu stosowano przede wszystkim leksykę niemiecką.

Członkiem oddziału utworzonego z ludności słowiańskiej jest **ша̀јка̀ш** ‘żołnierz z batalionu *šajkašów* na terenie Pogranicza Wojskowego w Banacie’ i ‘żeglarz, przewoźnik rzeczny; osoba, która pływa na łódce, czajce’ (RMS; RJAZ) oraz, młodsze określenie, **на̀са̀дџа̀ш**, **на̀са̀дџист** (RSAN). *Šajkašami* lub *nasadistami* nazywano członków węgierskich sił zbrojnych, którzy pływali na czajkach (tur. *şajka*). Nie wiadomo dokładnie, gdzie ta formacja powstała, ale źródła wymieniają ją w wojsku węgierskim już podczas oblężenia twierdzy Golubac w 1428 roku. Byli to w większości serbscy uciekinierzy z ziem imperium tureckiego, którzy jako najemnicy służyli w wojsku węgierskim. W słowniku Wojwodiny **ша̀јка̀ш** to ‘członek węgierskich flotylli rzecznych na Cisie i Dunaju, który brał udział w walce przeciwko Turkom’ (RSGV). W słowniku Banatu została poświadczona forma **Ша̀јка̀ш** jako ‘граничар из времена Аустроугарске. Они су чували кордон према Турској, али искључиво на реци’ (RBanat). To także ogólna nazwa mieszkańca Pogranicza Wojskowego, **Ша̀јка̀ш** ‘становник Ша̀јка̀шке, Милитарац’ (VojvR)⁵¹.

Kolejnym z określeń żołnierzy walczących w armii austro-węgierskiej jest **фра̀јко̀рац** i **вра̀јко̀рац** ‘członek ochotniczych oddziałów austriackich (*Frei-corps*); ochotnik’ (RMS; RSAN; RJAZ). Wyraz notowany jest od XVIII wieku, na przykład w słowniku Mihajlovicia **фра̀јко̀рац** ‘добровољац у саставу фра̀јко̀ра’ (1791) (GzRSR), a także w słowniku Vuka i Popovicia **фра̀јко̀рац**, **вра̀јко̀рац** ‘der Freikorist, volo’ (SR; Popović). Oprócz *šajkašów* i *frajkorów* po-

⁵¹ W tym znaczeniu wyraz pojawia się od XVIII w.: **ша̀јка̀ш** (1708), **ша̀јкист** (1804) (GzRSR) oraz **ша̀јка̀ш** ‘der Tschaikenschiffer, nauta, qui est in šajka’ (SR; Popović).

⁵² Wyraz w formie *katan* (Chorwacja) i *katana* ‘vojniki koňaniki’ poświadczony jest od XVI w. (pierwsze dane z 1527 r. z Chorwacji, RJAZ). W Serbii notowane są od 1708 r. formy **катана** (GzRSR; KK-ER; LeksLaza), **ка̀тана** ‘ein Krieger zu Pferde, miles eques’ (SR; Popović) i **катана** ‘w wojsku tureckim: żołnierz konnicy’, ‘w wojsku węgierskim: żołnierz w ogóle’ (PopovićTur). W Wojwodinie **катан** to ‘żołnierz w czasach Austro-Węgier’ (RSGV), **катона** (VojvR) i **катана** ‘żołnierz kawalerii’ (RPosav).

jawili się żołnierze określani jako **кѣтана** i **кѣтана** ‘członek konnicy, jeździec, kawalerzysta’, ‘uzbrojony strażnik’ i ‘posłaniec, kurier’ (RSAN)⁵² oraz **хѣсар** i **хѣсар** ‘członek lekko uzbrojonej kawalerii’ (RMS)⁵³.

2.3. W czasach nowożytnych

Wraz ze zmianami politycznymi pojawiły się nowe określenia żołnierzy, które były najczęściej zapożyczeniami z języków najsilniej w owym czasie wpływających na język serbski, języków narodów mających największy wpływ kulturowy i polityczny na wojwodińskich Serbów. Do nowych nazw można zaliczyć przede wszystkim wyraz **сѡлдѣт**, **сѡлдѣт** ‘żołnierz’ (RMS), który został zapożyczony z języka niemieckiego (niem. *Soldat*), a na południu z włoskiego (wł. *soldato*). Wyraz poświadczony jest już od XVI wieku, początkowo w znaczeniu ‘wojnik, koji je primaо плаћу од владара или државе, за коју се боріо’, a potem ‘onaj, koji pripada vojničkom zvanju или staležu (osim vojnih činovnika), naročito prosti vojnik, koji nema nikakva vojničkog stepena или čina’. W XVIII wieku pojawia się także jako rusycyzm w słowniku Kurzbeka **солдѣтъ** ‘der Soldat’ (Kurzбек: 2, 105, 485), a w 1709 roku u Mihajlovicia **солдат** (GzRSR; KK-ER) i **солдѣтъ** (Posrb-OV). W XIX wieku notowane są formy **солѣт** (w Dubrowniku) i **сѡлдѣт** ‘der Soldat, miles’ (SR; Popović; Njegoš)⁵⁴.

Kolejnym określeniem osoby walczącej, choć w XIX i XX wieku znacznie częściej oznaczającym jednak członka ochotniczych i nieregularnych formacji wojskowych, którzy walczyli z Turkami⁵⁵, jest **чѣтнѣк**, poświadczony

⁵³ Wyraz poświadczony jest od XV wieku w formie **хусар** ‘żołnierz lekkiej kawalerii’ (1428) (SSZiN) (1791) (GzRSR). W słowniku Popovicia **хусар** ‘Husar; Räuber; Seeräuber’ (w słowniku turcyzmów Popović podaje, że ten wyraz został zapożyczony z arabskiego, gdzie oznaczał ‘rycerz bez hełmu i zbroi’; PopovićTur). W gwarach Wojwodiny pojawia się jako zapożyczenie z węgierskiego w formie **хусар**, **усар** ‘huzar, kawalerzysta w wojsku węgierskim’ (RBanat) i **хусар** ‘лако наоружани коњаник у мађарској војсци’ (VojvR).

⁵⁴ W gwarach notowane są formy **сѡлдаци** (RCR¹), **сѡлдѣт** (RRad), **сѡлдѣт** i **сѡлдѣт** (RSGV; VojvR; RPosav) oraz **soldad**, **soldat** (RomanBP), **soldat** (RomanSBK; Nikšić) i **сѡлдѣт** (Rom-GrecCG). Jako derywaty poświadczone są wyrazy **солдѣтија** ‘wojsko, żołnierze’, ‘służba wojskowa’, ‘Pogranicze Wojskowe’ i **солдѣчија** ‘wojsko, żołnierze’, ‘służba wojskowa’ (RMS) oraz **солдѣтија** ‘die Miliz, die Militärgrenze, im Gegensatz der паорија, das Bauernlandes, des Provinziale, regio militaris’, ‘das Soldatenvolk, milities’ i **солдѣчина** ‘das Soldatenleben, militia’ (SR; Popović). W gwarach Wojwodiny zanotowano **солдѣчина** ‘војска, војна вежба’ (VojvR), **солдѣтеска** ‘војска’ (RBanat) i **солдѣчија**, **солдѣчина**, **сѡлдѣчина** ‘војска’ (RSGV).

⁵⁵ Ciekawą charakterystykę czetników przedstawił Bogišić: „Четници се одликују од хаидука тиме што они не остављају своих кућа, него докле врше таи један чин кои су намјерни, дочим хајдуци одметну се за неколико година и кући не долазе. Од разбојника различити су што иду да плиене само у непријатељску земљу или племе, а први одире ко му год се намјери. Ускоци су они људи кои из турске границе ускоче у Црну Гору, те отоле опет четују и хаидукују по Турској. Бива да и Црногорци побјегну у Турску, па отолен узнемиравају Црногорце. И ти се зову Ускоци” (Богішић 1984: 378).

także w znaczeniu ‘osoba, która walczy w oddziale zbrojnym, *čecie*’ oraz od połowy XX wieku ‘członek prawicowej organizacji politycznej w Jugosławii przed II wojną światową’ i ‘członek monarchistycznych formacji zbrojnych w czasie II wojny światowej’. Inna forma to **чѐтѧр** ‘członek *čety*, oddziału (wojskowego)’ (RMS). Wyraz *četnik* pojawia się w XIX wieku, na przykład **чѐтнѧк** ‘einer von der četa, turmarius’ (SR; Njegoš), **четник** ‘трабант’ (1844) (PosrbOV) oraz ‘oružan sluga općinski, *pandur*’ (RJAZ). W obydwu znaczeniach poświadczony jest także w słowniku Popovicia **четник** ‘einer von der Truppe’ i ‘Gensdarm’, **четник** oraz **четенија** ‘присталица, војник који је отишао у пљачку, мародер’ (PopovićTur)⁵⁶.

Wśród żołnierzy, zwłaszcza w okresie I powstania serbskiego, znane było określenie (tureckiego lub węgierskiego pochodzenia) **бѐћѧр**, pierwotnie ‘kawaler, niezonały chłopak’, ‘wesolek, żartowniś, łobuz, urwis; pijak’, a historycznie ‘żołnierz najemnik, ochotnik, szczególnie w I powstaniu serbskim’, ‘rozbójnik, *uskok*’ i przest. ‘organ władzy wykonawczej, strażnik miejski; *pandur*’ (RMS; RSAN). Wyraz notowany jest od XVIII wieku, pierwotnie jako określenie młodego człowieka, kawalera, a następnie także w znaczeniu ‘żartowniś, łobuz’ i ‘biedak, bezdomny’ (powszechnie poświadczone znaczenia w gwarach i słownikach z XIX wieku⁵⁷).

W źródłach XIX-wiecznych oprócz powyższych znaczeń pojawia się również ‘żołnierz, ochotnik walczący w czasie I powstania serbskiego’. Według Vuka **бѐћѧр** to w okresie władzy Karađorđa nazwa żołnierzy najemnych, ‘војници који су онамо били дошли из другижех земаља, и тако нијесу војевали за своје куће, него за плату, cf. голи син’’. Był to ochotnik, uciekinier z terenów pod panowaniem Turcji, który w trakcie I powstania serbskiego służył w wojsku, najczęściej na granicach lub w ramach załogi umocnionych obozów i szańców. W czasie I powstania serbskiego to także ‘biedny chłopak, bez ziemi, który służył w wojsku powstańczym’ (Илијић 1999: 139).

W tym samym znaczeniu, jako historyczne określenie ochotników walczących w powstańczym wojsku serbskim, poświadczona jest także forma **голаћ** ‘naga osoba, pozbawiona ubrania; osoba biedna, bez majątku’ (RSAN) i **голи**

⁵⁶ We współczesnych słownikach gwarowych **чѐтнѧк** to ‘członek lub zwolennik ruchu czetnickiego, tzw. Ruchu Ravnogorskiego’ (RSGV) i **чѐтник** ‘członek organizacji zbrojnej w czasie II wojny światowej’ (RSMet).

⁵⁷ W słownikach języka XIX w. poświadczono: **бѐчѧръ** ‘бескућник’ 1837 (PosrbOV), **бѐчѧр** ‘неожењен момак; мангуп; најамни војник’ (1816) (KK-ER; SR), **бѐчѧр** ‘момак самац’ (RSR) oraz **бѐчѧр** ‘неожењен човек и голи син’ i ‘надничар из туђине без своје куће и стална боравишта’ (PopovićTur). W znaczeniu ‘kawaler, chłopak, wesolek’ występuje w gwarach: **бѐћѧр** (RZag; RJuž; RLesk), **бѐћѧр** (RProš; Nikšić), **бѐћѧр** (RVG). W Wojwodinie **бѐчѧр** ‘osoba slobodnijeg ponashaња, весељак’, ‘бекрија, мангуп, пропалица’, ‘лопов, преварант’ (RSGV), **бѐчѧр**, **бѐчош** ‘лола, бекрија’ (VojvR) i **бѐчѧр** ‘веселељак’ (RBanat). Inne poświadczenia to **бѐчѧр** ‘боем, момак који весело и безбрижно проводи младост, често по кафанама уз свирце и у друштву девојака’ (MČek), **бѐћѧр** ‘мушкарац који се слободније понаша према женама’ (RMač) i **бѐчѧр** ‘нежења момак, нежењен човек’, ‘бекрија, лола, мангуп’ (RPosav). W gwarach południa **бѐчѧрин** to ‘момак, старији момак’ (RTimok) i ‘војник који служи у гарди’ (RKam’).

син (SR). W XIX wieku zanotowano **голаћ** ‘фрајкорац, самовољац’ (1837) (PosrbOV) i **голаћ** ‘Nackter; armer Teufel; nackte Mollusten (zool.)’ (Popović).

Podczas I powstania serbskiego wyraz **момак** ‘młody mężczyzna, chłopiec’, ‘chłopak, który osiągnął wiek dojrzały i może się żenić’, ‘mężczyzna, który zawiera związek małżeński, pan młody’, ‘ukochany chłopiec, narzeczony’, ‘służący’, ‘pomocnik rzemieślniczy, parobek’ i ‘żołnierz, który został przydzielony na służbę oficerowi’, ‘żołnierz, wojownik’ (RSAN; RJAZ)⁵⁸ otrzymał nowe znaczenie jako ‘członek pewnego rodzaju wojsk stałych, znajdujących się ciągle pod bronią przy boku Karadordza lub jego wojewodów, którymi dowodził *buljubaša*’. Sam wyraz poświadczony jest już od XV wieku w *Zakoniku o rudnicima*: **МОМАКЪ: ЛАГНИНСКЫ МОМКЪ, ЦАРНИЧКЫ МОМКЪ, БЛАСТЕЛНИНСКЫ МОМКЪ, БОЕВОДНИ МОМКЪ, КНЕЖЕВ МОМКЪ, (...) КОН СУПТ БЛАСТНИЦИ ПОД НИМИ** (art. XVIII, ZoR: 55) w znaczeniu ‘poddany, służący, sługa, dworzanin, towarzysz’ (Новаковић 2002: 115)⁵⁹.

Wśród nowszych określeń żołnierzy różnych formacji można wymienić notowane już od XVIII wieku i będące głównie zapożyczeniami z niemieckiego nazwy żołnierzy piechoty: **инфантерист** (RSAN) i **инфантер** (1791) (GzRSR)⁶⁰, **пешак, пешац, пешадѝјац, пешадѝнац** (RMS; SR; Popović), **бака** (RMS; RSAN; RSGV) (węg. *baka*) oraz **јерер** ‘członek austro-węgierskich oddziałów piechoty przygotowanych do walki w górach’ (RSAN)⁶¹; artylerzystów: **артиљерац** (RMS), **ентиљерац** (RTimok) i **артилѝрац** (RCrnotr), **гранѝтѝр, гренѝдѝр** (RSAN)⁶²; kawalerzystów: **коњанѝк** i **коњаник, коњанин** i **коњанин**,

⁵⁸ Wyraz serbski i chorwacki, który pochodzi z języka dziecięcego i powstał w wyniku reduplikacji sylaby (podobnie jak *tama*), z typowym suf. *-ak*.

⁵⁹ Jako termin wieloznaczny pojawia się we wszystkich słownikach serbskich już od XVIII w.: **момак** ‘der Knäbel, der Pursche’ (Kurzbeke: 293, 400), **момак** ‘juvenis, дјетић’, ‘puer, miles, слуга’ (SR), **момак** ‘Jüngling; Bursche; Knappe, Knecht’ (Popović), **момакъ** ‘licitor, гаваз’ (1837) (PosrbOV). W gwarach: **момак** ‘слуга, измећар’, ‘младић стасао за женидбу’ (RKam’), **момак** ‘слуга, келнер’ i **момѝк** ‘млад нежењен човек, младић’ (RTimok), **момак** ‘младић стасао за женидбу’, ‘љубавник’, ‘неожењен старији човек’, ‘послужитељ, пратилац, помоћник’ (RМаѝ), **момак** ‘младић’, ‘човек пред женидбом, који има верену девојку’ (RSMet), **момак** ‘неожењен млад човек’, ‘слуга, радник унајмљен за неке сталне сезонске послове’, ‘мајсторски помоћник’ (LKaѝer), a także **момак** ‘мушка osoba (neoženjena) od 20 do 25 pa i 30 godina’, ‘мушка osoba koja služi kod nekog, слуга’ (CrnogR; Bogićević 2010: 304).

⁶⁰ Zapożyczenie z niem. *Infanterist* ‘żołnierz piechoty’ (fr. *infanterie* ‘piechota’ i niem. *Infanterie* ‘ts.’), a na wybrzeżu z wł. *fanteria* ‘piechota’.

⁶¹ Zapożyczone z niem. *Jäger* ‘myśliwy, strzelec’, wyraz w znaczeniu ‘żołnierz operujący w terenach górzystych, myśliwy, strzelec; żołnierz na pograniczu’ poświadczony jest od XVIII w.: **јерер** (1708), **јерер** (1793) (GzRSR) i **јерер** ‘стрелац, ловац’ (VojvR).

⁶² W słowniku Mihajlovicia poświadczone są formy **гренадир** (1790), **гранадир** (1790), **гранатир** (1774) ‘првобитно бомбаш, касније пешак’ (GzRSR), a w słowniku Vuka (z Wojwodiny) i Popovicia **гранатир** ‘der Grenadier, miles nomen generis grenadier’. W Nikšićiu **гренадир** to ‘висок и стасит гардист, војник одабраног одреда’ (Nikšić). Z Dubrownika i Boki Kotorskiej słownik RJAZ podaje formę *granatijer*. Forma *granatir* zapożyczona z wł. *granatiere* ‘grenadier; wysoki chłopak’, a *grenadir* z fr. *grenadier* lub niem. *Grenadier* (to samo w ros. *гренадер*).

кѡньк (RSAN)⁶³, polonizm **ўлѡн** (1819) (RMS; KK-ER) i rusycyzm **всадникъ** (1794) (PosrbOV); rezerwistów: **резервиста** (RMS; RSGV). Kadetów i słuchaczy akademii wojskowej określano mianem **академац** (RMS) i **кадѣт** (RSAN), rekrutów zaś i młodych żołnierzy: **регрут** i przest. **рекрѹт** (RMS)⁶⁴ oraz **новѡк** i **новѡјлија**, **новѡјлија**, **новѡнац** (RMS; RSAN)⁶⁵. Ochotnik to **добровѡлац** (RMS; RSAN; Popović)⁶⁶, **самовѡлац** (RMS)⁶⁷ oraz **зѡманичѡр** (RSAN).

Do grupy nazw żołnierzy służących na pograniczach można zaliczyć powszechnie znane określenie *graničar*, *pograničar* i *militar*, a także XIX-wieczne *brat-regementa*. Głównym określeniem jest **грѡничѡр** ‘żołnierz z oddziału straży granicznej, pogranicznik; żołnierz, który strzeże granicy państwowej’, ‘strażnik na granicach posiadłości, majątku, dóbr ziemskich’ i historycznie ‘żołnierz szeregowy lub oficer żyjący w Pograniczu Wojskowym, *krajišnik*’ oraz ‘chłop, mieszkaniec dawnego Pogranicza Wojskowego’, ‘mieszkaniec pasa przygranicznego’ (RMS; RSAN; SR; Popović; RSGV) oraz nowszy **погрѡничѡр**, **погрѡничѡнѡк** ‘pogranicznik, żołnierz lub strażnik na granicy’ (RMS), **погрѡничѡр** ‘ts.’ (RTimok). Określeniem nadanym serbskim pogranicznikom przez żołnierzy francuskich z okresu Napoleona było **брѡт-регѣмѣнта** (RSAN), wyraz poświadczony w XIX wieku w słowniku Vuka (według niego określenie powstało od zbyt częstego używania przez żołnierzy serbskich wołacza *brate!*). Ostatnim z określeń jest **милѡтѡр**, **милѡтѡрац**, przest. ‘żołnierz, funkcjonariusz wojskowy’, ‘żołnierz pochodzący z Pogranicza Wojskowego, pogranicznik’, a także ‘siła wojskowa jednego państwa’, ‘warstwa wojskowa, stan wojskowy’ (RSAN)⁶⁸.

⁶³ W RJAZ poświadczone są formy *koňanik* (XVII), *koňenik* (XIX) i *koňik* (XVI). W słownikach serbskich z XIX w. pojawiają się formy **коњаникъ** (1818) (PosrbOV) oraz **коњаник**, **коњик** ‘Reiter, Cavallerist’ (SR; Popović).

⁶⁴ Formy *regrut* i *rekrut* notowane są z XVIII i XIX w., np. **рекрѹтѡц** ‘der Recrute’ (Kurzбек: 410), **регрут** (1791), **рекрут** (1787) (GzRSR; KK-ER) i **рекрутъ** (PosrbOV). W tym samym znaczeniu w gwarach **регрут** (UR; RSGV), **регрѹт** (RRad), **регрут** (RPosav; RomanBP) i **регрѹт** (RKam¹). Zapożyczenie z niem. *Rekrut* ‘rekrut’ (< fr. *recrue* ‘rekrut, nowy nabór’), a na wybrzeżu z wł. *recluta* ‘ts.’.

⁶⁵ W RJAZ wyraz *novak* pojawia się w znaczeniu ‘iskušenik’, ‘vojnĳk’, ‘onaj, koji se drži nove vjere’ (chorw.), ‘novoselac’ i ‘kmet, seljak’, w słowniku Vuka **Новѡк** ‘nomen viri’, ‘novilunium’, ‘der Rekrut, miles tiro’, a także w słowniku Popovicia **новѡк** ‘Neuling; Rekrut; Neumond, Neulicht’ i **новѡкъ** ‘регрѹт’ (1846) (PosrbOV).

⁶⁶ Wyraz poświadczony jest w słowniku Popovicia **добровѡлац** ‘Freiwilliger; Dilettant’ (Popović).

⁶⁷ Wyraz *samovoljac* ‘ochotnik’ notowany jest od końca XVIII w., np. **самовѡляцъ** (1794) (PosrbOV) i **самовѡлац** (SR; Popović; RZiSR: 249).

⁶⁸ Wyraz poświadczony jest w słowniku RJAZ w formach *militar*, *militarac* ‘człowiek mieszkający w Pograniczu Wojskowym, *graničar*, *krajišnik*’ i ‘wojsko, żołnierz’ od XVIII w. Inne poświadczenia zanotowano w słowniku Mihajlovicia **милѡтар** ‘vojnĳk’ (1703) (GzRSR; KK-ER), a także w słowniku Vuka z Wojwodiny i Popovicia **милѡтѡр**, **милѡтѡрац** ‘der aus der Militär-Grenze, homo e regione militari’ (SR; Popović). W Ванасіе **милѡтари** to ‘гранична полиција из доба аустроугарске власти која је штитила границе монархије од напада Турака. Отуда и дан данас назив за све Банаћане од Брзаве до Дунава’ (RBanat). W Czarnogໍrze **милѡтѡр** ‘војнички, ратни; војник’, прзен. ‘мноштво нечега’ (RomGrecCG) i **милѡтар** ‘војник’ (RomanSBK; Nikšić). Zapożyczenie z niem. *Militär* ‘wojownik, żołnierz’ (z suf. *-ac*), a na wybrzeżu z wł. *militare* ‘żołnierz’ (łac. *militaris* ‘wojskowy, żołnierski’, *militares* ‘żołnierze najemni’).

Do innych nazw żołnierzy notowanych w tym okresie należą też: **бѣрманѡц** ‘żołnierz, zwykle siłą wcielony do wojska’ (RSAN; RJAZ; SR; Popović), **бѣжѡвнѣк** i **бѡжнѣк** ‘bojownik, walczący’ (RSAN; SR)⁶⁹, **кѡдрѡвѡц** ‘członek kadry; żołnierz zasadniczej służby wojskowej’ (RMS; RVG), **аудѣтор** i przest. **авдѣтор** ‘sędzia wojenny, wojskowy śledczy’ (RSAN)⁷⁰, **дѡмобрѡн** i **домобрѡнѡц** hist. ‘członek pewnego rodzaju wojsk na ziemiach dawnych Austro-Węgier’, ‘członek regularnego wojska w Niezależnym Państwie Chorwackim i Słowenii w czasie II wojny światowej’ (RMS; RSAN; Popović), **капетѡновѡц** ‘chłopak na służbie u kapitana’ i ‘żołnierz w wojsku kapitańskim’ (RMS; RJAZ; SR) oraz **рѡбар** ‘żołnierz, bohater’ (RMS), **ратѡбѡрац** ‘zwolennik polityki wojny’ i ‘bojownik, wojak’ (RMS), **рѡтковѡрицѡ** ‘der Kriegsmann’ (Kurbek: 302) oraz hungaryzmu **јѡбѡгиѡ**, **јѡбѡгѣѡн** ‘przedstawiciel najniższego stopnia feudalnej hierarchii wojskowej, funkcjonariusz z twierdzy, który nie należał do stanu szlacheckiego’ (RSAN) i **бѡшѡр** ‘żołnierz walczący w 1848 roku, który w nagrodę otrzymał ziemię’ (RSAN).

Od XIX wieku pojawiają się również określenia dezerterów, wśród których można wymienić głównie nowsze, takie jak **кадѣрѡш** (RSAN) i **зелѣнѡш** ‘członek *zelenog kadra*, tj. austro-węgierskich uzbrojonych uciekinierów wojskowych, którzy podczas I wojny światowej ukrywali się w swoich wsiach rodzinnych’, ‘członek ruchu sprzeciwiającego się procesowi zjednoczenia Czarnogóry z Serbią po zakończeniu I wojny światowej’, pej. ‘osoba, która pożycza pieniądze na wysoki procent, lichwiarz’, ‘kupiec, który za bezcen odkupywał od wieśniaków zasiewy *na zeleno*, tj. dopóki jeszcze są zielone’ (RMS; RSAN) i **зелѣнокадѣрѡш**, **зелѣнокѡдрѡвѡц** ‘członek *quislingowskiej* formacji złożonej z bośniackich muzułmanów w czasie II wojny światowej’ i ‘członek grup wojskowych dezerterów, którzy pod koniec I wojny światowej masowo uciekali z wojska austro-węgierskiego, ukrywając się w swoich wsiach lub ich okolicach’ (RMS; RSAN). Dezertera z wojsk austriackich nazywano **лѡгош** (RSAN) (węg. *lógós* ‘włóczęga, bumelant, uciekinier’).

Z powyższego zestawienia wyłania się obraz podobny do tego, który widzimy po porównaniu nazw stopni wojskowych. W nazewnictwie można zauważyć prawidłowość, że pochodzenie nazw żołnierzy odpowiada pochodzeniu samego wojska i aktualnej sytuacji polityczno-militarnej w państwie.

⁶⁹ W RJAZ *bojovnik* i *bojnik* poświadczone są tylko na podstawie chorwackiego słownika Stulicia. W słowniku RSAN forma **бѡжнѣк** to przest. ‘bojownik, wojownik’, ‘osoba, która lubi się bić’ i hist. ‘major w wojsku powstańczym’. Wyraz *bojnik* ‘miles, bellator, pugnator’, ‘vojnĳk, čovek koji se bije’ i ‘hrabar vojnik’ (RJAZ) notowany jest od XVI w., np. w słowniku Vuka z Czarnogóry **бѡжнѣк**, **бѡјац** ‘der Krieger, pugnator’, ‘der Rauter, homo pugnax’ (SR) oraz w słowniku Popovića **бѡжнѣк** ‘Krieger, Raufer, Schläger’ (Popović).

⁷⁰ Wyraz *auditur*, *auditor* poświadczony jest od XVI i XVII w. w RJAZ oraz w innych słownikach, np. **авдѣтор** ‘војни судија’ (1736) (GzRSR) i **аудитор** ‘војни судија, војни иследник’ (1792) (GzRSR), **авдѣтор** ‘cognitor caesarum militarium’ (SR; Popović), **auditor** ‘nadzorni organ nad radom notara’, ‘pomocnik, asistent’ (Bogićević 2010: 36). Obszerną informację o znaczeniu podaje słownik wyrazów obcych, gdzie **аудитор** to ‘слушалац. У нас се тим именом зове судски чиновник, који је придан војничком суду, да војничким судијама буде на руци, као познавалац закона’ (RSR).

3. STOPNIE WOJSKOWE

Stopnie wojskowe jako tytuły żołnierzy oznaczające ich miejsce w hierarchii wojskowej były ściśle związane z organizacją wojsk. Stąd też każda zmiana organizacji, struktury wojskowej łączyła się z pojawianiem się nowych stopni. Te zmiany można śledzić w niniejszym rozdziale, w którym zaprezentowano ewolucję nomenklatury stopni wojskowych od czasów średniowiecza przez panowanie tureckie aż do europeizacji państw bałkańskich w czasach nowożytnych.

3.1. W średniowieczu

Wśród stopni wojskowych serbskiego wojska w średniowieczu poświadczone są dawne, słowiańskie tytuły chorążego (*stegonoša*), setnika (*satnik*), wojewody (*vojvoda*) i kapitana (*kapetan*), a także kilka zapożyczeń, najczęściej pochodzących z greki lub łaciny. Wśród tych wymienionych wyróżniają się dwa główne i w dziejach słownictwa wieloznaczne tytuły *wojewody* i *kapetana*, których znaczenia z zakresu wojskowości ewoluowały w kierunku administracji, także lokalnej, oraz nomenklatury naczelników rodowych.

W średniowieczu najniższym stopniem, dowódcą oddziału wojskowego (chorągwi) był **стегѡноша** (RMS)⁷¹. Wyraz **стегѡноша** ‘signifer’ poświadczony jest od XIV wieku (art. 46 KD; RiKSS), a także w słowniku Popovicia i RJAZ **стегѡноша** ‘Fahrenträger; Bannenherr’. W średniowieczu dowódcami wojskowymi byli najczęściej szlachcice, którzy w czasie działań wojennych przejmowali dowództwo nad swoimi poddanymi. Szlachcicem był także wymieniony w *Kodeksie Dušana veliki vlastelin stegonoša*, według Novakovicia „управо не заставник, него војвода коме је стег био предат као знак његове команде над неколико одељака војничких које је он имао да води” (art. 240). Jireček określiła *stegonošę* (*vexilifer*) jako wojewodę, dowódcę pułku, oddziału tworzonego w żupach, których symbolem były chorągwie (*steg*, *horugva*, *zastava*). *Stegonoša* był więc nosicielem królewskich (carskich) chorągwi, wojewodą stojącym na czele wojsk jednej żupy lub okręgu (Тарановски 1931: 14).

⁷¹ W czarnogórskim leksykonie Bogičevića **stegonoša** to ‘ovaj koji ustanovljuje pravila, donosi odluke, uređuje red i poredak i čuva zadatu vjeru da se izvršavaju i poštuju’ (Bogičević 2010: 560). Derywat utworzony od rzecz. *steg* ‘sztandar, chorągiew’ (**stěgъ* ‘ts.’) i deverb. *-noša* (od *nositi* ‘nosić’).

Kolejnym stopniem wojskowym był **сѣтнѣик** i **сѣтнѣикъ** ‘setnik, kapitan, dowódca kompanii’ (RMS)⁷², poświadczony w dokumentach łacińskich od XI wieku w formach *set(e)nico*, *sitnico*, a w dokumentach serbskich od XIII wieku jako **сѣтъннѣкъ** ‘centurio’ (RiKSS), np. **сѣтъннѣкъ нѣмолѣкънѣ** (MS: 45). Od XIV wieku *satnik* pojawia się w znaczeniu ‘čovjek, koji stoji na čelu stotine ljudi ili područja, u kojem toliko ljudi ili otprilike toliko živi i radi. S vremenom je satnik u upravi zemlje postao činovnik u različnim zvanjima’ (RJAZ). W znaczeniu ‘dowódcy wojskowego’ wyraz notowany jest w XVIII i XIX wieku, w formie ruskosłowiańskiej **сѣтнѣикъ** ‘капитанъ’, der Hauptmann, ein Befehlshaber über hundert’ (Kurzbek: 251, 259; PosrbOV), a także sztokawskiej **спрезскій сѣтнѣикъ** ‘капетан’ (1851) (PosrbOV)⁷³ i **satnik**, **sjetnik** ‘savjetnik’ (Bogićević 2010: 522, 534).

Satnik oznaczał pierwotnie naczelnika grupy lub okręgu składającego się z około 100 osób (łac. *centurion*). W XI i XII wieku, według *Latopisu Popa Duklanina*, setnicy pojawiali się jako pomocnicy żupanów, a do ich zadań należało także sądzenie i pobieranie danin. Podporządkowani władcom, byli przedstawicielami centralnej i lokalnej administracji. Kilka źródeł wskazuje na obecność osób z tym tytułem w XII wieku na terytorium między rzekami Cetiną a Bojaną. Od 1186 roku, czyli od przejścia Kotoru pod władzę Nemanjčićów, został w nim ustanowiony urząd *satnika* (*satnicus*), także przedstawiciela władzy centralnej (*satnik* Jura) (Милошевић 1948: 296). W czasach króla Mihaila i Bodina w administracji państwowej pełnili funkcję dowódców oddziałów wojskowych złożonych z około 100 wojowników, którym w czasie pokoju powierzano sprawy cywilne. Jako nazwa stopnia wojskowego wyraz *satnik* często pojawiał się w źródłach XIII- i XIV-wiecznych (LeksSSV: 650).

Na podobnym poziomie w organizacji wojskowej stał **лагатор** ‘komentant *alagionu*, jednostki wojskowej w Bizancjum (oddział gwardii cesarskiej)’ (gr. *ἀλαγατόρ*). W źródłach serbskich tytuł **лагаторъ** istnieje tylko w średnio-wiecznych napisach, skąd trudno odszyfrować ich funkcję (SSZiN). W bułgarskich dokumentach, na przykład w *Rilskiej* i *Vitopskiej hrisovulji* cara Ivana Šišmana, **алагаторъ** pojawia się jako komentant eskadronu (LeksSSV: 359).

Jako tytuł kapitana poświadczony jest od najwcześniejszych zabytków **капѣтанъ** ‘kapitan, capitaneus; najwyższy stopień niższych oficerów’, a także ‘dowódca na statku, kapitan’, ‘zarządca portu, przystani’, ‘w okresie panowania tureckiego naczelnik, dowódca (głównie wojskowy) miasta i okolicy’, ‘dowódca niewielkiej jednostki wojskowej w I powstaniu serbskim’, ‘główny naczelnik, zarządca określonej jednostki administracyjno-terytorialnej (okręgu, powiatu, gminy, miasta, wsi) lub terytorium plemiennego (w Czarnogórze i Hercegowinie)’ oraz ‘przywódca w drużynach, zespołach sportowych, kapitan’, ‘dowód-

⁷² Stary derywat z suf. *-nik* utworzony od liczebnika *сѣто* > *сѣтънѣкъ*, jako przekład słac. *centenarius* (< *centeno*). Forma *sotnik* z ros. *сотник* ‘dowódca sotni’.

⁷³ Od XIX w. poświadczone są także derywaty **надсѣтнѣикъ** ‘stopień w wojsku wyższy od *satnika*, *kapetan prve klase*’ (RMS) i **подсѣтнѣикъ** ‘kapitan’ (1837) (PosrbOV).

ca, zwierzchnik, przełożony' i reg. 'jeden z weselników na weselu serbskim'. Notowana jest także nowsza, choć obecnie już przestarzała i regionalna, forma **капитан** 'kapitan, najwyższy stopień niższych oficerów' i 'główny naczelnik, zarządca określonej jednostki administracyjno-terytorialnej lub obszaru plemiennego (w Czarnogórze)' (RSAN), a także **капитен** 'kapitan drużyny sportowej' (RSAN)⁷⁴.

Termin *kapetan* na obszarze języka serbskiego występował kilkakrotnie w różnych kontekstach i znaczeniach. Mający średniowieczne poświadczenia wyraz w znaczeniach 'zwierzchnik, zarządca w ogóle', 'zarządca karawany (w Dubrowniku)', 'administrator cywilny i wojskowy miasta' oraz 'zwierzchnik plemienia; plemienny przywódca drużyny wojskowej' (a więc znaczenia głównie z obszaru władzy cywilnej) pochodzi z łac. *capitaneus*. W XIX wieku, w ramach tworzenia nowoczesnych wojsk serbskiego i czarnogórskiego oraz hierarchii wojskowej, zapożyczono ten regularny europeizm z terminologii wojskowej (por. fr. *capitaine* lub niem. *Kapitän*).

Wyraz pojawia się w najstarszych zabytkach serbskich, już na przełomie XII i XIII wieku, w słowniku Daničića **КАПЕТАНЪ, КАПИТАНЪ** 'śrlac. *capitaneus*' (**ѡД КАПЕТАНА ѡНѢХЪ ГОДНАХЪ**), a także jako 'naczelnik grodu, **КЕФАЛНИА**' (RiKSS). W XV wieku to także jeden z tytułów naczelników Kotoru: **КНЕЗ И КАПЕТАН КОТОРСКИ** 'comes et capitaneus Cathari' (MS: 463)⁷⁵.

W znaczeniu dowódcy wojskowego zanotowany jest w XVIII- i XIX-wiecznych słownikach: **капетан** (1702) (SSZiN, 1690 r.), **капитан** (1703) (GzRSR; SSZiN) i **капитанъ** 'der Hauptmann, der Kapitan' (Kurzbe: 104, 251), **капетан** (1815) (KK-ER), **капетанъ** (1845) i **капитанъ** (1852) 'војвода' (PosrbOV)⁷⁶, a także **капетан** 'der Hauptman, Feldhauptman, tribunus, dux' oraz 'naczelnik ad-

⁷⁴ Wyraz w swej pierwotnej formie pochodzi z śrlac. *capitāneus* 'przełożony, dowódca wojskowy' (*capitālis* 'główny, naczelny, wybitny; śmiertelny, śmiercionośny' < *caput* 'głowa, początek, źródło'). Taka sama forma poświadczona jest w dokumentach Republiki Dubrownickiej z przełomu XII i XIII w.: *capitaneus turmae* 'zarządca, kierownik karawany'. Wyraz zapożyczony najpierw bezpośrednio z łac., potem także z wł. *capitano* 'kapitan w wojsku lub na statku; dowódca, przywódca', a w nowej terminologii wojskowej w Serbii z niem. *Kapitän*, fr. *capitaine* w znaczeniach 'kapitan w wojsku lub na statku' i 'przywódca' (to samo w ros. *капитан*). Najnowsze zapożyczenie z fr. *capitaine* > *kapiten*.

⁷⁵ W słowniku RJAZ wyraz *kapetan* poświadczony jest od XV w. (1403) w znaczeniu 'zapovjednik kod vojske, Officiales armamenti', a także jako przywódca innych grup zbrojnych, 'slično je i kad je vlast ne nad pravijem vojnicima nego nad ljudima koji su u čemu slični vojnicima' oraz od XV w. 'uopće: poglavica, zapovjednik, starješina itd. a gdje gdje i bez vojničke vlasti. Naj češće je kapetan čeljade što je od veće oblasti dobio vladanje nad nekijem gradom, prijedjelom, krajinom itd.'. W wojsku to tytuł 'onaj koji zapovijeda satnijom ili kumpanijom (od prilike 100 momaka), *satnik, stotnik*', 'u Austriji se kaže okružni i kotarski kapetan (niem. *kreis- i bezirks hauptman*)', 'uz muško ime stoji kapetan često kao čast' (w Prizrenie), a na wybrzeżu 'kapetan je zapovjednik broda, ali samo velikoga koji može da daleko putuje'.

⁷⁶ Tytuł *kapetana* pojawia się w wielu innych złożonych tytułach, np. **поткапетан** 'ten, który w hierarchii znajduje się poniżej stopnia *kapetana*, zastępca *kapetana*' (RMS), **полукапетан** 'kapitan drugiej klasy' (KK-ER), **штабс-капетан** 'kapitan sztabowy' (1789) (GzRSR) i **штабкапетан**

ministracyjny miast i okolic’, „у Босни су *капетани* старјешине и управитељи од градова и од њиховијех околина, и ово капетанство до сад је у њих остајало од оца сину”. W czasach I powstania serbskiego „пошто се војска била мало уредила, велике буљубаше назову се *капетанима*, а подручје овакога *капетана* звало се срез, у коме је било неколико села и малијех буљубаша”. W okresie panowania Miloša Obrenovića „*капетанима* се назову кнежински кнезови, а кнежине срезовима” (SR; Popović).

W średniowiecznych tekstach z początków państwowości serbskiej *kapetan* pojawia się jako tytuł administratora cywilno-wojskowego, naczelnika miasta (w RiKSS to synonim *kefalii*) lub okręgu, a także zarządcy targami lub dowódcy karawany, na przykład *КАПЕТАНЪ* z *Типикону студенického* (ok. 1196) autorstwa Stefana Nemanji (Новаковић 2005: 569), w słowniku RiKSS *КАПЕТАНЪ*, *КАПИТАНЪ* ‘śrlac. capitaneus’. W jednym z odpisów *Kodeksu* Dušana tytułu *КАПЕТАНЪ* używa się zamiast *царь*, *господарь*.

Do 1186 roku, za czasów władzy Bizancjum nad Kotorem, reprezentantem władzy cesarskiej i wykonawcą jego rozkazów w mieście (jak i w innych miastach dalmatyńskich, na przykład *ѡд капетанѡвъ града Дукровника*) był *kapetan*. Kiedy Kotor przeszedł pod władzę Nemanjiciów, przedstawicielem władcy serbskiego został *satnik* (*satnicus*), a następnie *comes* (*кнез и капетан которски*, *comes et capitaneus Cathari*) (Милошевић 1948: 296, 302).

Na przełomie XII i XIII wieku w związku z potrzebą zapewnienia bezpieczeństwa wysyłanym karawanom, między innymi w Dubrowniku i Kotorze, istniał urząd dowódcy karawany wybieranego przez Radę Miejską spośród członków stanu wyższego miasta. Takim opiekunem był *kapetan*, łac. *capitaneus turmae*. Nazwa w tym znaczeniu ostatni raz pojawia się w dokumentach rady dubrownickiej w 1332 roku, a w czasach tureckiego panowania tym urzędem kierował już *karavan-baša*. To samo znaczenie podaje Bogićević, gdzie **kapetan karavana**, **kapetan turme** to osoba mianowana przez sędziów, a do jego zadań należała ochrona karawan (Bogićević 2010: 223).

W opisie średniowiecznego targu Drijeva pojawia się tytuł proveniencji bizantyjskiej – *cotopan* ‘kierownik, dyrektor cła’, ‘zarządca, zwierzchnik osiedla, osady’ (w testamencie Radovaca Pribilovića z 1429 roku „per Biagio di Bona, cotopan et iucides de Narente”) (LeksSSV: 279).

Średniowieczny tytuł *kapetan* był jednak przede wszystkim tytułem cywilnym, w różnym okresie i na różnych terenach posiadającym różne znaczenia, najczęściej jednak służył jako tytuł zwierzchników lokalnych (w Serbii i Czarnogórze) lub rodowych (w Czarnogórze). W średniowiecznej Czarnogórze, w okresie czarnogórskich zborów, *kapetan* był osobą sprawującą urząd zwierzchnika państwa, posiadającą uprawnienia do rozstrzygania sporów między członkami wspólnoty oraz do reprezentowania plemienia na zewnątrz. Jako naczelnik plemienia, który

‘młodszy kapitan’ (Njegoš) oraz *капетанлајтнант* (1793), *капетан-лајтнант* (1799), *капитан-лајтнант* (1748) (GzRSR) i *капитан-поручник* (1807) ‘wyższy stopień oficerski’ (GzRSR).

stał na czele *kapetanii*, jednostki wojskowo-administracyjno-terytorialnej, dysponował władzą administracyjną, wojskową i sądowniczą (Jokić 2002: 77–78). Z opisów XV-wiecznych wsi wynika, że tytuł *kapetana* nosił ‘przedstawiciel wsi w kontaktach zewnętrznych, na *zborach*’, na przykład *kapetan sela Bogdašicia* czy *kapetan sela Crniplat*. Podobne znaczenia odnajdujemy współcześnie w gwarchach czarnogórskich, na przykład **капетан** ‘stopień oficerski’ i ‘zwierzchnik plemienia’ (RZag), **капетан** ‘przewodniczący, zwierzchnik plemienia’ oraz ‘stopień wojskowy niższy od majora, najwyższy z niższych stopni oficerskich’ (UR), **капетан/племенски капетан** ‘naczelnik, zwierzchnik plemienia, przewodniczący sądu plemiennego’ (Nikšić: 261) oraz **kapetán** ‘stopień oficerski’, ‘dawniej naczelnik plemienia w Czarnogórze’ (CrnogR) i **kapetan** ‘zwierzchnik plemienia, którego tytuł ustanowił władca Petar II Petrović w 1832 roku w miejsce dotychczasowych *knezów*; sprawował on funkcję administracyjną, sądowniczą i wojskową, a jako urzędnik władzy centralnej pobierał także wynagrodzenie’, ‘zwierzchnik w Gwardii jako organie wykonawczym władzy, posiadającym także uprawnienia sądownicze; zwierzchnik nad *perjanikami*’, ‘stopień oficerski’ (Bogićević 2010: 223–224).

W okresie panowania tureckiego tytulatura naczelników rodowo-społecznych oraz lokalnych nie uległa większym zmianom. W Serbii wyraz **капетан** to ciągle ‘dowódca, komendant (przeważnie wojskowy) miasta i jego okolic’, podobnie w Czarnogórze: **kapetan od cirkula** ‘kapitan okręgu, *circolo*’ (Bogićević 2010: 224). Rejestruje to również słownik Njegoša: **капетан** ‘(za czasów tureckiej władzy) cywilny i wojskowy zwierzchnik; wojskowy administrator miasta i okolic’ (Njegoš). W XIX-wiecznej administracji ciągle zachowywał swoją pozycję cywilny urząd *kapetana*, który w okresie panowania księcia Miloša oznaczał zwierzchnika *knežiny* (powiatu) „капетанима се назову кнежински кнезови, а кнежине срезовима” (SR).

Jako naczelnicy cywilno-wojskowi *kapetani* pojawiają się także w Bośni. Ze względu na szczególnie silną pozycję, jaką w okresie XVII–XIX wieku zajmowali *kapetani* bośniaccy w administracji tureckiej, przypominali oni średniowiecznych wielmożów słowiańskich (według części badaczy mogli to być ich zislamizowani potomkowie). Na terenie Paszałyki Bośniackiego i w Hercegowinie pojawili się dopiero po przybyciu Turków, początkowo w regionach przygranicznych, a z czasem również wewnątrz kraju, gdzie na stanowisku dowódcy twierdz zastąpili *dizdarów*. Jednocześnie dzięki stale rosnącemu zagrożeniu ze strony Austrii oraz Wenecji rośli w siłę, umacniali swoją władzę, stając się niezależnymi lokalnymi dowódcami wojskowymi i cywilnymi, samodzielnymi panami swych okręgów. Z czasem przejęły władzę nad *nahijami*, które zaczęły być nazywane *kapetanijami*. W XVIII wieku w austriackim opisie Bośni poświadczono ich obecność w Banja Luce, Stonie, Petrovacu, Tuzli i Prijedorze. *Kapetani* posiadali władzę wojskową i policyjną (utrzymywali *pandurów*), dbali o miasta i *nahije*, zwoływali i dowodzili wojskiem swych okręgów (Чубриловић 1966: 227).

W organizacji plemiennej w Czarnogórze *kapetan* był naczelnikiem plemiennym, wybieranym spośród starszyzny plemiennej. Do jego obowiązków należało rozstrzyganie sporów, sądzenie według prawa zwyczajowego, a także pobieranie podatków.

Od początków XIX wieku, obok *serdara*, *kapetani* stali się przedstawicielami czarnogórskiego państwa, mianowanymi i przez nie opłacanymi. Po wprowadzeniu urzędu *kapetanija* (który skupiał w sobie wszystkie niemal funkcje życia państwowego: administracyjną, sądowniczą, finansową i wojskową) w Czarnogórze na mocy *Konstytucji Księstwa Czarnogóry* z 1905 roku *kapetan* został naczelnikiem gminy, z zależnym od niego *kmetem*. Oprócz zadań administracyjnych do jego obowiązków należało także dowodzenie strażą miejską. *Kapetan* był zobowiązany dbać o porządek i spokój społeczny w swoim okręgu, informować zwierzchnika o obcokrajowcach przebywających w *kapetaniji*, zajmować się organizacją prac i robót, sprawować nadzór nad karczmami i zajazdami, dbać o morale społeczeństwa i o to, żeby ludzie chodzili do cerkwi, a dzieci do szkoły. Sprawował nadzór nad metrykami, dbał o zdrowie ludzi i zwierząt. Zaopatrywał mieszkańców w odpowiednie narzędzia, wspomagał działalność plemienia i jego rozwój. Sprawował także kontrolę nad *kmetami* gmin wiejskich, urzędnikami, a także nad dobrem państwowym.

Początek XIX wieku, okres I powstania serbskiego, przyniósł ewolucję znaczenia, a tytuł *kapetana* nosili wówczas dowódcy niewielkich oddziałów wojskowych walczących przeciwko Turkom (np. *kapetan* Jorgać – dowódca w I powstaniu, który walczył razem z *hajdukiem* Veljko). Okres ten, a zwłaszcza popowstaniowe próby tworzenia niezależnego państwa serbskiego stały się okazją do zorganizowania nowoczesnej armii. W trakcie jej tworzenia pojawił się *kapetan* w znaczeniu ściśle wojskowym, znany już wcześniej w Wojwodinie⁷⁷ i monarchii habsburskiej termin pochodzący z ogólnoeuropejskiej terminologii wojskowej. *Kapetan* w 1809 roku stał na czele formowanego w każdej *nahii* oddziału zwanego: *četa*, *rota* lub *kompanija* (Стојанчевић 2004: 198).

W XIX wieku poświadczony jest już więc powszechnie jako termin z zakresu hierarchii wojskowej, zarówno w Serbii, jak i Czarnogórze, gdzie przeniknął przez zapożyczenie z ogólnoeuropejskiej terminologii wojskowej. Według art. 123 *Ustawy o organizacji wojsk Księstwa Czarnogóry* z 1910 roku (CZ IV: 1052) *kapetan* jest średnim stopniem oficerskim; wśród innych: *potporučnik*, *poručnik*, *kapetan*, *komandir*, *brigadar*, *divizijar*. Na liście osobowej Ministerstwa Wojny Księstwa Czarnogóry *kapetan* jest umiejscowiony jako stopień poniżej *ministra*, *brigadira* i *komandira*, a nad *poručnikiem* (CZ II: 767). U Bogićevicia *kapetan* to ‘oficirski čin u crnogorskoj vojsci koji je moglo steći lice koje je u službi poručnika provelo najmanje 4 godine i položilo propisani teorijsko-praktični ispit’

⁷⁷ Tytuł *kapetana* nosił także dowódca *frajkorów* – oddziałów ochotniczych w Wojwodinie stacjonujących i działających na terenach pogranicznych w Banacie, wzdłuż Dunaju.

(Bogićević 2010: 223). W gwarach serbskich wyraz **капетан** (RRad) i **капетан** (RSGV) również poświęcony jest w znaczeniu ‘wojskowy stopień oficerski’.

W pismach Domentijana odnotowany jest jeszcze jeden stopień dowódcy oddziału liczącego 1000 osób i komendanta batalionu – **тысоуштѣнникъ** ‘qui mille militibus praest’ (RiKSS), współcześnie w formie **тїсуһнїк** (RMS; Popović), **тїсутњїк** ‘хїлѣдар’ (SR) i **тысуһникъ** (1837) (PosrbOV).

Tisućnik to tytuł dowódcy oddziału złożonego z 1000 ludzi, wyższego komendanta wojskowego i przedstawiciela warstw rządzących. Ze słowiańskiego przekładu *Starego Testamentu* termin przeszedł do tekstów Domentijana i Teodosija. Pojawia się w towarzystwie innych tytułów militarnych dziesiętnego podziału wojska: *desetnik*, *satnik*, *tisućnik*. Domentijan nazywa tym tytułem państwowych dostojników, możnowładców uczestniczących w soborze (w *Żywocie św. Simeona* i *Żywocie św. Sawy*). W XII i XIII wieku nie określał więc rzeczywistej tytulatury wojskowej, ale raczej literackie zapożyczenie z tekstów biblijnych (LeksSSV: 732). Tytułu użył również w tłumaczeniu *Starego Testamentu* Đuro Daničić, podczas gdy Vuk Karadžić w odpowiednich miejscach *Nowego Testamentu* korzystał z tytułu *vojvoda*.

Kolejnym średniowiecznym tytułem wojskowym określającym najwyższego dowódcę wojskowego, a także wysoko postawionego możnowładcę, był **вѣјвода** i przest. **вѣјвод**, **вѣјвода**, według współczesnego słownika ‘osoba, która dowodzi wojskiem, dowódca wojsk, wódz, wojewoda’, ‘w średniowieczu najwyższy rangą administracyjny i wojskowy naczelnik dużego okręgu, możnowładca’, ‘w okresie tureckim w Czarnogórze i Hercegowinie zwierzchnik *knežiny*, *nahii*, plemienia lub wielkiego bractwa, który prowadził je do walki, wojewoda’, ‘naczelnik *knežiny* w Serbii w okresie I powstania, który dowodził wojskiem swego okręgu’, ‘administracyjny tytuł u Turków w Paszałyku Belgradzkim, naczelnik powiatu’, ‘w monarchii habsburskiej tytuł zwierzchnika serbskiego okręgu autonomicznego Wojwodina’, ‘najwyższy stopień wojskowy nadawany zwykle za zasługi wojskowe w XIX-wiecznym wojsku serbskim i czarnogórskim, a także w Królestwie SHS i Królestwie Jugosławii’, ‘tytuł szlachecki członków niektórych rodów panujących’, hist. ‘wódz buntowników, dowódca oddziału powstańczego’, ‘obrońca i strażnik (Albańczyk) monasteru Visoki Dečani i Pečka Patrijaršija’ oraz etnogr. ‘jeden z weselników, wojewoda’⁷⁸ (RMS; RSAN)⁷⁹.

⁷⁸ W serbskich i czarnogórskich obrzędach weselnych to nazwa jednego z weselników, uczestnika weselnego orszaku, który odgrywa w nim jedną z najważniejszych ról. Zwykle to szanowana i dostojna, a jednocześnie odznaczająca się poczuciem humoru osoba pochodząca z tego samego bractwa, która zobowiązana jest do noszenia prezentów i rozweselania weselników. Ważne, by potrafiła rozbawić towarzystwo, a także odpowiadać na zaczepki i dowcipy napotykanym ludzi.

⁷⁹ Psł. *vojevoda* ‘dowódca, wódz, dux’, ‘ten, który dowodzi wojskiem, dowódca wojskowy’ jest prasłowiańskim złożeniem z wyrazu **vojь* ‘wojownik, wojsko’ i z deverb. *voda* (od czas. **vesti* ‘wieść, prowadzić, przewodzić, ducere’ z wymianą samogł. rdzennej **e > *o*). Forma serbska z synkopą: *o-e-o > o-θ-o*. Por. Vykypěl: 174–180 (**vojevoda*).

Najstarsze serbskie średniowieczne potwierdzenia tytułu pochodzą z XIII wieku: **ВОНКОДА**, **ВОКЕКОДА**, **ВОККОДА** i hip. **ВОНДА**, **ВОНО** ‘belli dux’ (RiKSS): **ПРИЗВАВЪ ВОККОДИ И ВОННЫ** (*Žywot św. Simeona* autorstwa Stefana Pierwoukoronowanego). *Vojvoda* jako tytuł członka dworu dowodzącego wojskiem zachował się do powstania Królestwa Bośni, a potem także w innych regionach, na przykład na dworze bana bośniackiego Ninoslava w 1240 roku czy króla Stefana Dečanskiego w 1333 roku. Jako najwyższy stopień w hierarchii dworskiej i wojskowej poświadczony jest złożony tytuł **ВЕЛИКИ ВОККОДА** (np. **ВЕЛИКИ ВОККОДА (ОЛНВЕРЪ)**), także na dworze bana bośniackiego Stefana w 1332 roku:

У босанском краљевству поста од војвода овога првога значења особит ред властеле тијем што се и синови војводски зваше војводе али тек по смрти очиној и то не сви него само један, ако ли не би било сина, или би био нејак, војводство прелазаше на најближега у роду (RiKSS).

Wojewodowie zajmowali wysoką pozycję w strukturze władzy, o czym świadczy fakt, że za życia ojców nosili oni (i ich bracia) tytuł *kneza*, a dopiero potem przyjmowali tytuł *vojvody* lub *velikog vojvody*.

W dokumentach średniowiecznych był to przede wszystkim tytuł dowódcy wojskowego, notowany w *Dečanskich hrisovuljach* **ВОККОДА** ‘dowódca wojskowy’ (DH). W *Kodeksie* Dušana pojawia się nakaz, że podlegli wojewodzie wojownicy muszą bezwzględnie wykonywać jego rozkazy (art. 116 i 129 KD). W tłumaczeniu bizantyjskiego *Syntagmatu* **ВОККОДА** odpowiada gr. στρατηγός (SMV). W XV-wiecznej Despotowinie, głównie w wyniku militaryzacji jej struktury administracyjnej, wojewodowie, obok funkcji wojskowych, w swoich rękach skupiali władzę administracyjną i sądowniczą, na co wskazują zapisy na przykład w *Zakonu* despoty Stefana Lazarevicia **ВОККОДА**, **ВОНКОДА** ‘dux, der Herzog’ (art. I, ZoR: 51, 74): **ВОККОДА И КНЕЗЪ ДА СОУ ВОЛНИ СОУДИТИ ЦО Е ВРЕДНО** (art. IV, ZoR: 52).

W XVIII i XIX wieku wyraz poświadczony jest w słowniku Kurzbeka w znaczeniu ‘dowódca, naczelnik, namiestnik’: **ВОККОДЪ**, **ВОККОДА** ‘der Heerführer, der Landvogt, der Woyvode, Statthalter’ (Kurzbek: 254, 309; KurzbekLeks: 18) oraz w słowniku Mihajlovicia **воевода** (1772), **войвода** (1821) ‘Landeshauptmann, херцог, гувернер, капетан, деспот’ (PosrbOV).

W słowniku Vuka **вѡјвода** to ‘der Herzog, dux’ oraz w czasach władzy Karađorđa ‘кнежинске старешине и управитељи’, w Beogradzie ‘Турци својега старјешину зову *војвода*; овај војвода Турке затвора и за мање им ствари суди, а за веће, гдје се тиче чистог суда, шаље их кадији, и кога нађе за право може избити’, ‘војвода у сватовима’, z Hercegowiny i Czarnogóry w znaczeniu ‘старјешине од кнежина или племена’ i z Chorwacji ‘шумар који иде на коњу’ (SR). Starsza forma **вѡјевода** poświadczona jest w twórczości ludowej. W słowniku Popovicia **војвода**, **војевода** to ‘Herzog, Heerführer, General, Anführer’ (Popović). W znaczeniu, które przytacza Vuk z Begradu, wyraz zanotowano także w słowniku turcyzmów Popovicia: **војвода**, **вајвода** ‘такo Турци кажу за: војвода, губернатoр, oкружни заповедник, градски заповедник, полицијски

комисар над четврти једном у граду’ (PopovićTur)⁸⁰. W gwarach czarnogórskich wyraz poświadczony jest najczęściej w znaczeniu dowódcy wojskowego lub naczelnika plemiennego, a także jako członek orszaku weselnego⁸¹. W leksykonie Bogićevicia **vojvoda** to przede wszystkim ‘wysoki tytuł wojskowy, bellidux’, a także ‘wysoka godność i tytuł naczelnika plemienia w Czarnogórze od XVI do XIX w.’, ‘wybieralny dostojnik, który posiadał władzę sądowniczą i administracyjną, a w czasie wojny – także wojskową’, ‘dowódca wojskowy *nahii*’, ‘tytuł naczelnika, który był wybierany na zgromadzeniu plemienia lub zgromadzeniu ludowym po utworzeniu organizacji państwowej przez biskupów. *Vojvoda* był dowódcą plemienia i *nahii* oraz ich chorążym, w hierarchii stał zaraz za *serdarem*’ (Bogićević 2010: 670).

W ustroju feudalnym tytuł wojewody nosił najwyższy dostojnik państwowy, zastępujący monarchę wewnątrz kraju jako pan dworu (*comes palatinus*) i jako dowódca wojskowy podczas wypraw wojennych. W okresie ustroju stanowego wojewoda z urzędnika dworskiego stał się posiadaczem ziemskim, włościaninem. W Królestwie Serbii nieoczekiwanie ranga tytułu i pozycja osoby go noszącej wzrosła, a *vojvoda* stał się najwyższym stopniem, który osiągnąć jedynie przez zasługi w czasie wojen. Wojewoda, słowiański odpowiednik bizantyjskiego στρατηγός (por. SMV), był tytułem możnowładcy serbskiego, członka dworu i jednocześnie najwyższego dowódcy wojskowego, w czasie wojny pierwszego zastępcy władcy. W jednej z *povelji* króla Milutina, w której została przedstawiona organizacja średniowiecznego wojska serbskiego, *vojvoda* stoi na czele wojska okręgu, podczas gdy przedstawiciel władzy centralnej i wysłannik monarchy – *veliki vojvoda* – był dowódcą najwyższym (Milutin wymienia wielkiego wojewodę Novaka Grebostreka, dowódcę wojsk wysłanych jako pomoc sojusznicza).

⁸⁰ Poświadczony są także derywaty, np. **подвойвода** ‘major’ (1837) (PosrbOV) oraz **војводар**, **војвода-баша** ‘wojewoda – weselnik’ (PopovićTur).

⁸¹ Poświadczenia gwarowe w Czarnogórze: **вѣјвода** (RZag; Nikšić) i **воѣвода**, **вѣјвода** ‘komendant wojskowy’, ‘naczelnik plemienia’, ‘weselnik, *svat*’ (UR), **вѣјвода** ‘dowódca wojskowy’, ‘naczelnik plemienia, który prowadził swoje plemię do walki, dowodził nim w czasie walk’ (Njegoš), **војвода-војсковођа** ‘војничка власт племена или нахије, бира га племе, а потврђује Господар, наследна титула. За вријеме Чарнојевића војвода је био наследник-принц, па је то прихваћено и у Краљевини Црној Гори’ (Nikšić: 261). W słowniku czarnogórskim **voјvoda** to ‘nahijski glavlar u staroj Crnoj Gori’ i ‘jedna od funkcija u svatovima’ (CrnogR). W gwarach Serbii poświadczenia pochodzą głównie z zakresu terminologii weselnej i rodowej, np. **војвода** ‘nazwa pieszczotliwa młodszego brata męża dla bratowej (Crna Trava)’ (RJuž), **војвода** ‘dostojnik weselny, wuj pana młodego’ (RTimok) oraz **војвода**, **вѣјвода** (RSMet) i **војвода** ‘jeden z gości weselnych, który nosi chorągiew, zazwyczaj z rodziny pana młodego’ (LKačer). W Kosowie to ‘tytuł Albańczyka, strażnika monasteru Visoki Dečani, Pečka Patrijaršija i Devič, który zwykle pochodził z mocniejszego i silniejszego albańskiego bractwa, *fisu*’, a także: ‘w okresie pierwszych rządów Turków *vojvoda* był chrześcijaninem, który cieszył się zaufaniem władz tureckich i któremu powierzono rządzenie grodem (miastem) u boku grodzkiego *dizdara* lub kierowanie okręgiem: *Eflak vojvodosi*, *kazikli vojvoda*’, w okresie późniejszym ‘tytuł tureckiego naczelnika powiatowego, zarządcy *srezu*’ (RKM). W Wojwodinie **вѣјвода**, **војвода** to ‘dowódca wojska’ i ‘ważny gość weselny, jeden z ważniejszych weselników’ (RSGV).

Wojewodowie należeli do grupy wyższej szlachty i dowodzili oddziałami wojska *pronijarskiego* lub *baštinskigo*, złożonego z oddziałów jednej lub więcej żup, a w pierwszej połowie XV wieku jednego lub więcej okręgu. Wojewoda był również dowódcą wojsk najemnych (*najamnička vojska*). *Vojvoda* dysponował władzą administracyjną i finansową, a także absolutną władzą sądowniczą w armii (art. 116 i 129 KD). Jako tytuł namiestnika despoty *veliki vojvoda* wymieniany jest w czasach istnienia Despotowiny. Na dworze despoty Stefana Lazarevicia pojawia się *vojvoda vojske*, którego wspomina Konstantin Filozof (to wielki wojewoda wyposażony w szczególne pełnomocnictwa, który przebywał na dworze, zajmował się wojskiem, zastępował *despotę* w wojennych wyprawach, a po śmierci Stefana zadbał o przeniesienie ciała z Belgradu do monasteru Resava) (LeksSSV: 72).

Pozycja wojewodów wzrosła pod koniec XIV i na początku XV wieku, kiedy wraz z ciągłym zagrożeniem zewnętrznym zastępowali oni lokalnych zwierzchników miast i okręgów. W administracji prowincji zajęli miejsca *županów* (w miastach i okręgach górniczych – *kefalije*), a na początku XV wieku, w wyniku reformy administracyjnej Stefana Lazarevicia, stali się jedynymi nosicielami władzy cywilnej i wojskowej w regionach, tak zwanych *vlastach*.

Због сталног притиска Турака, српски деспоти су настојали да на разне начине ојачају одбрамбену способност државе, укључујући и реорганизацију државне управе. У том циљу на чело управе најзначајнијих градских и рударских центара долазе војводе, уместо некадашњих кефалија. Реорганизација се није само на томе зауставила, већ је и државна територија почела постепено да се дели на војно-територијална подручја на челу са војводама, позната под називом *власти* (Благојевић 1989: 44).

Zmiany dotyczyły także administracji najważniejszych grodów i twierdz (np. Novego Brda lub Belgradu), w których *vojvoda gradski* lub *kulski*, będąc najbliższym pomocnikiem i doradcą wojewody, zastąpił *kefaliję gradskiego*.

W wyniku wspomnianej reformy z 1412 roku w okręgach pogranicznych, na *krajištach*, miejsce *vlastelina krajišnika* zajął mianowany przez władcę dowódca wojsk granicznych – *vojvoda krajiški*. Podobnie jak jego poprzednik, *vojvoda krajiški* miał bronić granicy i ojczyzny przed nieprzyjaciółmi i rozbójnikami, ale w przeciwieństwie do niego był namiestnikiem władcy, urzędnikiem mianowanym i delegowanym przez despotę, nie zaś niezależnym lokalnym dowódcą.

W tym samym znaczeniu, jako tytuł *krajiškigo bega* lub *sandžak-bega*, termin *vojvoda* wszedł również do języka Turków i można go spotkać w XV-wiecznych osmańskich dokumentach pisanych w języku serbskim. Tym też terminem nazywany jest dowódca *vilajetu – subaša*, aż do przekształcenia tych jednostek w *sandžaki* (Благојевић 2001: 272).

Tytuł wojewody poświadczony jest również w różnych regionach w znaczeniu urzędnika, funkcjonariusza, a także naczelnika administracyjnego. Na przykład w znaczeniu naczelnika lokalnego ośrodka górniczego, który w swych

rękach skupiał także władzę sądowniczą, tytuł pojawia się w zapisach *Zakonika o rudnicima*: *БОЕВОДА И КНЕЗЪ ДА СУЪ КОЛНИ СУДНИТИ ЦО Е ВРЕДНО, А ЛИТРУ А ЦО Е ЗА БАШИНЕ И ЗА НИЕ ГОЛЕМЕ РАБОТЕ ДА ИДЕ КНЕЗЪ С ПРОТПОПОШМ КОН БОЕВОДАѢ И С ПОУРГАРН И ДОБРН ЛЮДН КОН СЕ НАХОДАѢ ОУ МѢСТУ ДА СУДАѢ СЪБОРНО* (art. IV, ZoR: 52).

W bośniackim państwie Kotromanicia tytuł wojewody nosili przedstawiciele najznacniejszej szlachty. Ten sam tytuł istniał także w Zecie dynastii Bałšićiów i Crnojevićiów („Titulu vojvoda koristio je Balša II dok je Balša III nosio titulu Velikog vojvode – Duka (veliki). Stefan Crnojević (1453) nazivan je Veliki vojvoda, a njegov nasljednik Ivan Crnojević je uz titulu nosio i vladarsko zvanje – gospodar” (Bogićević 2010: 670)), a zachowany został po wkroczeniu Turków już jako tytuł naczelników nowo powstałych organizacji plemiennych w Czarnogórze i Hercegowinie.

Tytuł często pojawia się w epice ludowej, odnosząc się do opiewanych w niej bohaterów, *junaków*, czego przykładem może być nierzadko tytułowany *vojvodą* Miloš Obilić.

W czasach tureckiego panowania *vojvoda* oznaczał ‘dowódcę czety’, niższego dowódcę wojskowego.

W ustroju plemiennym, jaki w górzystych obszarach Czarnogóry i Hercegowiny wykształcił się po upadku średniowiecznego systemu feudalnego, *vojvoda* był najwyższym organem władzy plemienia zarówno jako organizacji rodowej, jak i terytorialnej (w Czarnogórze plemię było także jednostką terytorialną) (por. t. I). W czasach pokoju wojewoda pełnił funkcje cywilne (administracyjne i sędownicze), a w czasie wojny dowodził plemieniem. W czasach Vuka i Medakovicia byli to naczelnicy plemienni, a także zwierzchnicy jednostek administracji lokalnej. Według Vuka każda czarnogórska *nahija* miała swojego *serdara*, a każde plemię wojewodę, *kneza* i *barjaktara* (Караџић 1922: 41). Podobnie u Medakovicia, gdzie „Свако братство имало е своег кнеза, а свако племе своег Сердара и войводу, по више кнезова и баряктара” (Медаковић 2001: 80).

W organizacji administracji terytorialnej *vojvoda* lub *nahijski vojvoda* to naczelnik *nahii*, okręgu wokół miasta; w czasach panowania tureckiego był nim najczęściej chrześcijanin. W okresie panowania tureckiego to także funkcjonariusz miejski, o którym Vuk pisał: „данас у Биограду Турци својега старјешину зову *vojvoda*; овај војвода Турке затвора и за мање им ствари суди, а за веће, гдје се тиче чистога суда, шаље их кадији, и кога нађе за право може избити” (SR).

W okresie I powstania serbskiego wojewoda był naczelnikiem *knežiny*, a także jej dowódcą wojskowym (Караџић 1969: 32; ‘старјешине од кнежина или племена зову се данас *vojvode*’ oraz ‘за Карађорђијева времена кнежинске старјешине и управитељи звали су се *vojvode*’ (SR)). Wraz ze starszyzną powstańcą i ludową wojewodowie uczestniczyli w zgromadzeniach powstańczych, omawiając i uzgadniając najważniejsze sprawy dotyczące kraju.

Według Novakovicia formujące się w czasie powstania Karadordża wojsko serbskie wracało do średniowiecznych serbskich korzeni i organizacji starej Ser-

bii dynastii Nemanjiciów. W wyniku tej tendencji powstała organizacja wojskowa okręgów, którym przewodzili wojewodowie. Serbia została podzielona na *nahije* (a te na *knežine* i *opštine*), a na ich czele stał wojewoda. Dowodził on oddziałami wojskowymi rekrutującymi się z jego województwa, dbał o wyposażenie wojska, zaopatrzenie w żywność i broń, podlegał bezpośrednio głównodowodzącemu. Pod koniec panowania Karađorđa wojewodowie dzielili się na *male* i *velike vojvode* (Новаковић 2002: 278).

W pierwszych latach powstania Karađorđe dwukrotnie użył tytułu *vojvoda* wobec własnej osoby: w 1804 roku jako *knjaz i vrhovni vojvoda*, a w 1805 roku jako *vrhovni vojvoda* podpisał jedno z pism do sułtana (Љушић 2005: 482, 502–507).

Poza tymi najbardziej powszechnymi średniowiecznymi tytułami wojskowymi w źródłach można napotkać kilka innych, najczęściej będących zapożyczeniami z języka greckiego. Wśród nich należy wymienić tytuł dowódcy wojskowego, grecki odpowiednik tytułu wojewody: **стратилат** ‘wojewoda’ (gr. στρατηλάτης). Wyraz ten poświadczony jest w RiKSS **стратилать** ‘belli dux’ i w pismach Domentijana: **призвавъ единого вѣтъ стратилать евоухъ**, a także w XVIII wieku: **страгилат** ‘војник; најамник’ (1794) (GzRSR). Drugim greccyzmem jest tytuł **ипат** ‘dowódca wojskowy, nadwojewoda’ (RSAN), **ипатъ** ‘ὕπατος’ (RiKSS) i **ипат** ‘заповедник, старешина’ (GzRSR)⁸². *Ipat* ‘naj gornji, naj veći, zapovjednik, poglavica’ to jeden z członków *saboru*, wymieniany obok *vojvody*, *tisućnika* i *satnika* w *Žywocie św. Sawy* autorstwa Domentijana z XIII wieku: **написујутъ се вѣтъ нѣко побелѣнїа, и нехѡдетъ по вѣсен влаети дръжавы его съзываютше ипатн и вшеводи**.

3.2. W epoce tureckiej

Pojawienie się państwa Turków osmańskich na ziemiach serbskich i podbicie państw Słowian bałkańskich wywołało rewolucję nie tylko polityczną i społeczną, ale także językową. Wśród ogólnego napływu nowego słownictwa orientalnego, które zastępowało całe dziedziny życia politycznego i społecznego, pojawiła się nowa nomenklatura wojskowa – nazewnictwo stopni, struktury i organizacji wojskowej. Równoległe do wpływów tureckich, choć w zdecydowanie mniejszym stopniu, pojawiło się kilka nazw pochodzących ze słownictwa weneckiego/włoskiego (Czarnogóra) oraz pierwsze zapożyczenia z języków zachodnioeuropejskich i rosyjskiego (ziemie serbskie pod panowaniem Habsburgów).

Stopień szeregowego określano wyrazem **нефер** ‘szeregowy żołnierz, bez stopnia wojskowego; szeregowiec’ i **лѣвер** ‘żołnierz najemnik, żołnierz walczący za żołd’ (RMS; RSAN) (tur. *nefer*). W słowniku (RJAZ) obydwa stopnie mają to samo znaczenie *lever* i *nefer* ‘prost wojnik’ i poświadczone są od XIX wieku:

⁸² Wyraz pochodzenia literackiego bizantyjskiego, gr. ὕπατος ‘najwyższy, najwybitniejszy; konsul rzymski’.

нефер (1824) (KK-ER; RSR; PopovićTur; RKM; PrizrenDČ), **лѐвер** ‘miles ab imperatore mercedem accipiens’ (SR; Popović; Njegoš).

Jako stopień podoficera pojawia się **әләјчауш** ‘podoficer w wojsku tureckim’ i ‘żołnierz kawalerii, który zamyka orszak’ (RSAN), a w słowniku turcyzmów **алај чауш** to ‘вратар у царевом дивану’ (PopovićTur).

Kolejnym stopniem wojska tureckiego, którego tytuł przeniknął także do serbskiego słownictwa obrzędowego, jest **чәуш** ‘dowódca oddziału w wojsku tureckim, plutonowy’ oraz etnogr. ‘osoba dbająca o porządek wśród weselników’ i hist. ‘osoba, która ogłasza rozporządzenia i informacje urzędowe w gminie’ (RMS)⁸³. Wyraz ten jest poświadczony od XVII wieku (w SSZiN z 1603 r.), a w podwójnym znaczeniu w słowniku Mihajlovicia z 1716 roku **чауш** ‘подофицерски чин у турској војсци’ i ‘вођа сватова’ (GzRSR). Na początku XIX wieku notowany jest w znaczeniu z dziedziny wojskowości: **чауш** ‘нижи заповедник у турској војсци’ (KK-ER; Popović), **чәуш** i hip. **чәјо, чәја** ‘der Tschausch bei der Armee, und bei Hochzeiten’ (SR). Jako wyraz wieloznaczny poświadczony jest w RJAZ i słowniku turcyzmów Popovicia: **чаја, чајо, чауш** ‘у нас шалывчина у сватовима’ i ‘вратар, пандур, пешачки наредник’ (PopovićTur). W pierwszym okresie istnienia imperium osmańskiego **čauš** był tytułem oficera przybocznego cesarza. W wojsku janczarskim był to niższy dowódca, a jako kurier przynoszący informacje znajdował się w służbie cesarza, paszy lub wezyra. Był także członkiem tureckiej orkiestry wojskowej. W znaczeniu z dziedziny wojskowości wyraz występuje w Czarnogórze, na przykład **čauš** ‘narednik u vojsci, pomoćnik turskih povjerenika, upravitelj i izvršioc njihovih naredbi’ (Bogićević 2010: 96) i **чауш** ‘гласник, извидница’, ‘вођа сватова’, ‘вођа мање турске јединице, поручник’ (Nikšić) oraz w Serbii: **чәуш** ‘sierżant w wojsku tureckim, žandarmerii’ (RKM), **чәвуш** ‘turecki oficер, kurier’ (RTimok), **чауш** ‘narednik у турској војсци и жандармерији’, ‘помоћник учитеља у школама са пуно ћака’ (PrizrenDČ), **чауш** ‘подофицер, старешина нижег ранга уопште’, ‘слеп следбеник, приврженик’ (RJug)⁸⁴. Była to także nazwa pomocnika namiestnika

⁸³ Zapożyczenie z tur. *çavuş* ‘człowiek, który wykonuje rozkaz’ (< *çau* ‘krzyczeć’).

⁸⁴ *Čauš, čaja* to najczęściej młody i bystry chłopak, kolorowo ubrany, który w obrzędach weselnych odgrywał podwójną rolę: jako przywódca i przewodnik weselników pilnował porządku w orszaku, a jako żartowniś i kawalarz dbał o dobre samopoczucie gości, odciągając jednocześnie uwagę od państwa młodych. Swoim wyglądem, wesołym zachowaniem i dowcipnym językiem miał oddać złe wpływy i uroki, na które narażeni byli państwo młodzi w tym najważniejszym dla nich dniu. Poświadczenia gwarowe w Czarnogórze: **чәуш** ‘przywódca weselników, ten, który dbał o porządek wśród gości weselnych’ (UR; RProš), **чауш** ‘гласник, извидница’, ‘вођа сватова’, ‘вођа мање турске јединице, поручник’ (Nikšić), **чәуш** ‘goniec, listonosz; towarzysz podróży sułtana tureckiego’ (RVG) i **чауш** ‘pomocnik *kneza* w zarządzaniu *knežinaq*’ (Boka: 223), a także **čauš** ‘vrsta bijeloga stonoga grožđa, krupnih ovalnih zrna koje je naročito slatko’ (CrnogR). W podobnych znaczeniach poświadczony jest także w Serbii: **чәуш** ‘dowódca’ oraz ‘jeden z grona weselników’ (RKM), **чауш** ‘онај који носи накићену буклију у сватовима, а за време ручка служи госте’ (RKam¹), **чауш** ‘weselnik, którego zadaniem było rozveselać gości weselnych’ (RPirot; RCnotr), **чајо, чауш** ‘ts.’, ‘goniec, zwiastun’ (RPosav), **чәуш** ‘главни организатор свадбеног обреда’ (RMac) i **чәја, чәјо**,

wezyra w cechu, który wykonywał polecenia *ćehaji*. Pod dowództwem *baščauša* zajmował się pilnowaniem i opieką nad liniami telegraficznymi (Škaljić).

W podobnym znaczeniu, jako odpowiednika *desetara* lub najniższego stopnia oficerskiego w dawnym wojsku tureckim, używano poświadczonego od XIX wieku wyrazu **ѓнбаша** (RSAN; PopovićTur) i **ѓнбаша**, **ѓнбаша** ‘kapral, *desetar*’ (RKM), **ѓнбашија** ‘ts.’ (PrizrenDĀ) (tur. *onbaşı*) oraz **ѓдабаша** i **ѓдобаша** ‘dowódca, komendant małego janczarskiego oddziału, *ody*’, ‘lokaj, kamerdyner, portier w zajeździe’ (RMS; RSAN) (tur. *oda başı*). Ten drugi stopień notowany jest od XVII wieku, a w XIX wieku w poezji ludowej, w dokumentach КК **ѓдабаша** ‘портир у харему; наткоморник’ (1815) (КК-ER) i w słowniku Popovicia: **ѓдабаша** ‘заповедник над четом (кумпанијом) јаничарском’ (PopovićTur). Dowódcą niewielkiego oddziału, *ćety*, był **ćетенија** (RMS; SR; Popović) lub **ćетобаша** (RMS; Njegoš; UR; RVG; RPosav; CrnogR). Ostatnim poświadczonym stopniem jest **колѓбаша** ‘dowódca oddziału’ (RSAN).

Podoficerem w oddziałach janczarskich w Serbii i Bośni, a także kapralem na Pograniczu Wojskowym, był **баша**, który oznaczał także ogólnie ‘zwierzchnika, naczelnika’ i występował jako drugi element złożenia w znaczeniu ‘główny, dowódca’ (RMS; RSAN)⁸⁵. W nazewnictwie tureckim należy rozróżnić tytuł grzecznościowy i znaczenie ogólne ‘dowódca, przywódca, głowa’ od nazwy stopnia wojskowego w wojsku janczarskim. W pierwszym znaczeniu wyraz *baša* ‘poglavar, zapovjednik, gospodar’ poświadczony jest od XV wieku, a w drugim w słowniku Danićicia **баша** ‘у Турака војнички заповедник’ (чашшз баша, MS: 554) z XVI wieku. W znaczeniu wojskowym był to najniższy podoficerski stopień w oddziałach janczarów od późnego średniowiecza aż do XIX wieku. Wyraz notuje Mihajlović z XVIII wieku, **баша** ‘поглавар, старешина’ (1791) (GzRSR) oraz słownik turcyzmów **баша** ‘титула јаничарима’ (PopovićTur). Jak podaje Vuk, w XIX wieku w Serbii i Bośni **баша** to termin grzecznościowy, którym zwracano się do każdego Turka, który nie był ani *begiem*, ani *agā* (analogicznie do terminu *gospodar* używanego w Wojwodinie), a forma pl. **баше** w Serbii była ‘nazwą janczarów po ostatniej niemieckiej wojnie, nobilium genus’. Jako tytuł dowódcy janczarów wyraz poświadczony jest w gwarze Zagarača **баша** (RZag), a w szerszym znaczeniu w plemieniu Vasojeviciów i w Nikšićiu, **баша** ‘старјешина, поглавар, првак, одличник’, ‘титула одличнијим или имућнијим грађанима: Хасан-баша, Омер-баша’, ‘јаничар, титула простог јаничара’ (RVG; Nikšić). Jako ‘naczelnik, zwierzchnik’ **baša** notowany jest u Bogićevića (2010: 46)⁸⁶ i na południu Serbii, w formie **башија** (RJug).

чашш, **чашш** ‘важан свадбени часник, сват који својим шалама развеселава сватове (обично младожењин зет)’ (RSGV).

⁸⁵ Zapożyczenie z tur. *baša* ‘głowa; dowódca, naczelnik; tytuł grzecznościowy’ (por. *baş* ‘głowa, początek; dowódca, przywódca; główny, pierwszy, najstarszy’).

⁸⁶ W swoim leksykonie Bogićević przytacza ciekawe znaczenie wyrazu **baša**, nawiązujące do archaicznego zwyczaju *virđžiny*: ‘żena u Crnoj Gori koja je naćinom oblaćenja i ponašanja preuzimala ulogu muškarca u kući – oblaćila se i nosila oruđe kao i muškarci, a ne rijetko i preuzimala

Niższym oficerem w oddziale janczarskim był **кулүгчија**, **кулүкчија** (RSAN) (tur. *kullukçu*).

W stopniu sierżanta i dowódcy janczarskiego występuje **баш-чәүш**, **башчауш** (RSAN), poświadczony w XIX wieku **башчауш** ‘dowódca wojsk; główny *čauš*’ (1824) (KK-ER) oraz w słowniku Elezovicia **баш чауш** ‘najstarszy rangą sierżant, major wśród *čaušów*’ (RKM). W tym samym znaczeniu notowany w Nikšićiu: **башчауш** ‘dowódca w wojsku tureckim’ (Nikšić) oraz u Škaljicia **чаушбаша** ‘dowódca *čauša*’ (Škaljić) i Petrović **башчауш** ‘ts.’ (PrizrenDČ).

Na obszarze Pogranicza Wojskowego stopień sierżanta, *stražmeštara* nosił **обербаша** ‘Unführer der Serežaner, *dux serežani*’ (RSAN; SR). Wyrazem tym nazywano dowódcę żołnierzy, o których Vuk pisał, że „Шережани су као пандури у Хрватској на сухој међи, који чувају да из Турске не би амо прелазили и зло чинили хайдучи и други рђави људи” (SR). W tym samym znaczeniu wyraz jest poświadczony w słowniku Popovicia: **обербаша** ‘Serescheneranführer’ i w Banacie **обрбашија** ‘вођа сережана’ (RBanat).

Tureckim dowódcą i naczelnikiem wojskowym, oficerem był **зәбит** i **зәбитләр** (RSAN) (tur. *zâbit*). Wyraz pojawia się w XIX wieku: *zabit* ‘viši turski oficir ili činovnik u upravi’ (RJAZ)⁸⁷, a także w *Zborniku Bogišića* (1999: 609), poezji ludowej oraz słownikach serbskich: **зәбит** (1820) (KK-ER), **зәбить** (1847) (PosrbOV) i w gwarach: **зәбит** (RJuž), **зәбит** (RKM), **зәбит** (PrizrenDČ) i **zabit** (Bogićević 2010: 675).

Stopniem chorążego wojska tureckiego był **барјәктәр** ‘osoba, która nosi sztandar, chorągiew; chorąży’, ‘naczelnik oddziału, *barjaka*’ i przen. ‘wódz, dowódca, przewodnik’, przest. ‘stopień dowódczy w wojsku, chorąży’ oraz etnogr. ‘jeden z weselników, który niesie sztandar, chorągiew’ (RMS; RSAN)⁸⁸. Wyraz *bajraktar* i *barjaktar* ‘u vojsci’, ‘svatski’ i ‘mjesto prezimena’ notowany jest od XVII wieku: **барјактар** (1666) (GzRSR; KK-ER), **барјәктәр** ‘der Fahnenträger, signifer’ (SR; Popović) oraz **бәјрактар**, **барјактар** ‘заставник, стегоноша’ (PopovićTur). Głównym zaś *barjaktarem*, chorążym pułku był **әләј-барјәктәр** (RMS; RSAN). W XIX wieku poświadczona jest forma **әләј-барјактар** (1807) (GzRSR; PopovićTur) oraz **әләј барјактар**, **әләј бәјрактар** ‘nosilac glavne svečane vojne zastave’, ‘zastavnik nekog odreda’ (Bogićević 2010: 28). Wyraz pierwotnie oznaczał osobę noszącą sztandar, przede wszystkim na czele wojska lub

uloğu osvetnika kad nije bilo muškaraca koji su mogli izvršiti osvetu ili ih je bilo ali su bili kolebljivi’ (Bogićević 2010: 46).

⁸⁷ Wyraz poświadczony jest w XIX w.: **зәбит** ‘окружни начелник’ (1852), **зәбить** ‘судац’ (1842) i **зәабить** ‘властитель’ (1837) (PosrbOV) oraz **зәбит** ‘господар, поседник, заповедник, губернатор, уопште војнички офицер, нарочито који има да одржава јавни ред и покој’ (PopovićTur).

⁸⁸ *Barjaktar*, *bajraktar* i *barektar* jest zapożyczeniem z języka tureckiego *bayraktar* < pers. *bayrakdār*, *bayrak-dār* (z metatezą *jr > rj*, a w przypadku wyrazu *barektar* także z redukcją *rj > r*): tur. *bayrak* < pers. *bayraq* ‘sztandar, flaga’ z suf. pers. *dār*, forma prezens *dāsten* ‘mieć, trzymać’; *barjakoša* jest złożeniem z tur. *bayrak* (z metatezą *jr > rj*) i serb. suf. *-oša*.

innych zorganizowanych grup. W czarnogórskich dokumentach państwowych **барјактар** i **стари барјактар** to stopnie wojskowe (*Reforma czarnogórskiego wojska*, 1781 r., i *Ustrój czarnogórskiego wojska po reformie z 1871 r.*, CZ; Bogićević 2010: 28). W tym samym znaczeniu z zakresu wojskowości wyraz notowany jest także w plemionach czarnogórskich, na przykład w gwarze Rovcy ‘dowódca wojsk’ (Rovca 1984: 109) lub w Malesii ‘ten, który nosi sztandar (najokazalszy i najładniejszy symbol plemienny) i dowodzi wojskiem, zwołuje plemienne zebrania, przewodniczy plemiennym sądom, a także, wraz z wojewodą bractwa, tworzy zarząd plemienia’ (Malesija: 88)⁸⁹. Jako termin z pogranicza wojskowości i administracji plemienną pojawia się w zapisach etnograficznych z XIX wieku (por. t. I).

Zastępcą *barjaktara*, jego adiutantem, był **јамак**, historycznie także ‘rekrut w wojsku janczarskim’ oraz ‘pomocnik mistrza, *kalfa*’ (RMS; RSN) (tur. *yamak*). Wyraz notują słowniki z XIX wieku, **јамак** ‘der Vice-Fahnenräger, signifieri vicarius. Јамак иде за барјактарем, ако би њему што било, да он одмах барјак прими’ (SR; Popović; KK-ER). W słowniku turcyzmów w znaczeniach ogólnych oraz z dziedziny wojskowości: **јамак** ‘помоћник у послу’, ‘друг у послу’, ‘паракувар’, ‘некада се тако звао рекрут у јаничарској војсци’ (PopovićTur).

Porucznika tureckiego nazywano **мулазим** ‘niższy stopień oficerski w wojsku tureckim, porucznik’ i ‘zastępca, przedstawiciel, pomocnik sędziego’ (RSN) oraz **миљазим** ‘najniższy stopień oficerski w wojsku tureckim, wyższy od sierżanta, a niższy od kapitana, podporucznik lub porucznik’ (RKM), **миљазим** ‘ts.’ (PrizrenDĀ). Wyraz *mulazim* poświadczony jest w XIX-wiecznej poezji ludowej (tur. *mülâzim*).

Kolejnym z oficerów w wojsku tureckim, dowódcą oddziału wojskowego w imperium tureckim i ogólnie osobą waleczną był **делибаша** (RSN) (tur. *delibaşı*). Wyraz *delibaša* ‘onaj koji zapoveda delijama (końanicima)’ i ‘uopće vojnički zapovjednik, časnik’ (RJAZ) notowany jest od końca XVIII wieku w słownikach Mihajlovicia, **делипаша** ‘заповедник једног одреда делија’ (1791) (GzRSR) i w dokumentach Kancelarii Książęcej. W XIX wieku oraz w dialektach występują znaczenia z zakresu wojskowości: **делибаша** ‘praefec-

⁸⁹ W podobnych znaczeniach wyraz jest poświadczony w Metochii, gdzie **бајрактар** u Albańczyków to ‘naczelnik okręgu, żupy zwanej *barjak*’, a ogólnie ‘komendant jednostki wojskowej w czasie walk, w których uczestniczy jego chorągiew’ (PrizrenDĀ) i **бајракџар** ‘chorąży’, ‘nadzorca robotników przy okopywaniu kukurydzy’ i ‘człowiek szanowany, znany’ (RSMet). U Bogićevicia **бајрактар**, **барјактар** to ‘stopień w starym czarnogórskim wojsku’, ‘zwierzchnik wojskowy, który cieszył się wielkim autorytetem wśród plemion czarnogórskich. Był wybierany bezpośrednio spośród najlepszych domów, bractw i plemion, charakteryzował się odwagą i honorem. Przypadał na 100 żołnierzy, ale szybko stracił na znaczeniu, stał się symbolicznym dowódcą oddziałów, barjaków’, ‘personifikacja czarnogórskiej tradycji walk i umiłowania wolności, a także wojskowego kodeksu etycznego. Symbolicznie był nosicielem najwyższych odznaczeń za walkę o wolność, honor i dumę narodu czarnogórskiego, a więc jego świętego sztandaru’, ‘chorąży, ten, który nosi sztandar, dowodzi chorągwią’ (Bogićević 2010: 44–45).

tus praetorianorum' (SR), **делибаша** 'заповедник над лаком коњицом' (PopovićTur) oraz **делибаша** (RVG), **дѐлибаша** (UR; Nikšić), **делибáша** 'ts.' (RJuž) i **дел'йбаша** 'старешина гости' (RSMet).

Jako oficer janczarski, który 'је био старешина у својој орти (...) и имао је надзор над продоволством и над полицијским редом', w słowniku Popovicia jest poświadczony wyraz **ашчија, акчија, акшија**, który w większości źródeł notowany jest jednak w znaczeniu 'kucharz' (RSAN; SR; RArilje) (tur. *aşçı, ahçı* 'kucharz').

Stopień kapitana – **буљубаша, бѹјумбаша, бѹјунбаша, буљугбаша, бѹљумбаша** oznaczał 'naczelnika, dowódcę oddziału wojskowego, *buljuka*' oraz hist. 'dowódcę niewielkiej jednostki wojskowej w I powstaniu serbskim; naczelnika wojskowego *knežiny*', 'naczelnika oddziału strażników miejskich, *pandurów* konnych w czasach panowania księcia Miloša Obrenovicia', 'dowódcę małych oddziałów straży granicznej' i 'sierżanta żandarmerii', a w słownictwie obrzędowym 'chorążego w orszaku weselnym, *barjaktara*' (RMS; RSAN) (tur. *bölükbaşı*). Škaljić notuje wyraz w znaczeniu 'dowódca oddziału janczarów, oficer w randze kapitana' oraz 'dowódca jednego *buljuka*'. W większości słowników to termin wojskowy: **бујукбаша** (1815), **буљубаша** (1821), **буљукбаша** (1824) (KK-ER), **буљубаша, бѹљугбаша, бѹљумбаша** (z Czarnogóry) 'An Führer eines буљук, *dux turmae, centurio*' (SR; Njegoš; Popović; PopovićTur) i **bulju(k)baša** (Bogičević 2010: 75).

W XIX wieku, w czasie powstań serbskich, kiedy najwyższą władzę sprawował Karađorđe, *buljukbaša* był określeniem dowódcy wojskowego, dowódcy oddziału piechoty. Dowódca wojskowy powiatu nosił tytuł *veliki buljubaša*, a wsi – *mali buljubaša* (Караџић 1969: 32; RZiSR: 247; PSU). Głównym ich dowódcą był zaś **обербуљукбаша** (PSU).

Poza powyższymi znaczeniami, podobnie jak inne stopnie wojskowe, *buljukbaša* był także tytułem naczelnika plemiennego w północnej Albanii, który w XVII i XVIII wieku był łącznikiem między władzami tureckimi a Albańczykami.

Старешине оваквих племенских савеза признаване су од турских власти и били су посредници између њих и племена. Некад, као буљубаше у северној Албанији, они имају више карактер државних органа него племенских. Сличну установу преко црногорских спахија покушали су да уведу Турци у Црној Гори XVII века (Чубриловић 1966: 348)⁹⁰.

W tym samym znaczeniu, jako 'dowódca, naczelnik jednostki wojskowej liczącej ok. 100 żołnierzy – *buljuka, komandor čety, kapitan*', poświadczony jest od

⁹⁰ Poświadczenia gwarowe w znaczeniu dowódcy wojskowego z terenu Serbii to **буљѹбаша** (RKM), **буљибаша** (RRad), **бољубоша** (RTimok), **бѹљѹгбаша, бѹљѹкбаша, бѹљѹгбашија, бѹљѹкбашија** (PrizrenDČ), zaś Czarnogóry: **буљубаша** (UR), **буљѹкбаша, буљѹбаша, буљѹмбаша** (RVG) i **буљубаша** 'заповедник пјешадијске јединице, предводник 100 војника, буљук' Nikšić. W terminologii obrzędowej plemienia Piva to 'osoba, która może zastępować zwierzchnika weselników, braci pana młodego, oraz osoba, która wydaje pozostałym polecenia'.

XIX wieku **јљзбаша** (RMS; RSAN; Popović; PopovićTur; Bogićević 2010: 216; RKM; Nikšić) oraz **јузбашѝја** (RJug; PrizrenDĀ) (tur. *yüzbaşı*). Kolejnym stopniem wojskowym w armii tureckiej był **кљлага** ‘skrzydłowy w wojsku janczarskim’ i ‘stopień między kapitanem (*juzbaşq*) a majorem (*bimbaşq*)’ (RSAN) (tur. *kolağası*), notowany u Škaljicia *kolaga*, *kulaga* i w Kosowie w formie **колљсѝја**, **колљс** (RKM).

Wyżej w hierarchii wojskowej stał **бѝмбаша**, **бѝнбаша**, **бѝнљбаша** ‘major, komendant dowodzący oddziałem 1000 żołnierzy w dawnym wojsku tureckim’, ‘naczelnik wojskowy i polityczny w czasie I powstania serbskiego’ (RSAN) (tur. *binbaşı*). Przed wybuchem powstań serbskich był to tytuł majora, dowódcy *sejmenów* w wojsku tureckim, który dowodził tysiącem żołnierzy (RZiSR: 247). W tym znaczeniu poświadczony jest od końca XVIII wieku, na przykład **бинбаша** (1791) (GzRSR), **бѝмбаша** (Njegoš) oraz **bimbaša** ‘vojni zapovjednik na 1000 ljudi’, ‘vojno administrativni starješina’, ‘major u turskoj vojsci’ oraz ‘domaćin, starješina porodice’ i ‘starješina, poglavar, zapovjednik, moćnik, nasilnik’ (Bogićević 2010: 58).

W trakcie powstań serbskich, od 1809 roku, *bimbaša* stał się tytułem dowódcy powstańczego oddziału wojskowego liczącego 1000 żołnierzy (Стојанчевић 2004: 198). W tym znaczeniu wyraz notowany jest u Vuka i w obydwu słownikach Popovicia, **бѝмбаша** ‘ein Kommandant von 1000 Mann, chiliarchus; војвода’, a także u Mihajlovicia **бѝмбаша** (1821), **бинбаша** (1817) (KK-ER; PosrbOV), **бѝмбаша** ‘командир (заповедник) на 1000 момака; војвода’ (RSR) oraz w słownikach gwarowych (RSGV; RVG; RJuž; Nikšić; PrizrenDĀ). W gwarze Uskoków **бѝм"баша**, **бѝмбаша** to ‘domaćin, głowa rodziny, gospodarz domu’ oraz ‘silna osoba’, ‘naczelnik, zwierzchnik, dowódca’, ‘silna, potężna osoba’, ‘ciemieżca, tyran, rozbójnik’ (UR).

Stopniem odpowiadającym europejskiemu pułkownikowi jest **љлљј-бѝр** i **љлљјбер** ‘dowódca *alaja*, pułkownik’ (RMS; RSAN; Bogićević 2010: 28) (tur. *alaybeyi*), poświadczony od XVIII wieku, na przykład **алајбер** ‘спахија, заповедник сандљака; пуковник’ (1817) (KK-ER), **љлљјбер** ‘der Udelfürst, dux nobilitum’, ‘кажу да су у Босни четири алајбега, под којима су онамо бегови и спахије’ (SR; Popović) oraz **алајбер** ‘заповедник над одељењем пешака (над батаљоном) или коњаника (над ешкадроном)’, ‘заповедник над племићима (можда у Босни?)’ (PopovićTur). W czasie powstań serbskich *alaj-beg* był nazwą dowódcy wojskowego, komendanta *spahij* w Paszałyku Belgradzkim (RZiSR: 247). W XVIII wieku jeden raz pojawia się także jako tytuł chrześcijańskiego wojewody. Drugim określeniem pułkownika tureckiego był **мирљлљј** (RSAN; RKM; RJuž; Bogićević 2010: 298) i **мирљлљј** (RJug) (tur. *miralay*).

Odpowiednikiem wojewody i głównym dowódcą wojskowym, najwyższym komendantem w wojsku tureckim w czasie wojny wybieranym spośród wezyrów, był **серљскер**, **серљскјер**, **серљшћер** (RMS) (tur. *serasker*). W czasach panowania tureckiego *serasker* i *seraşcer* był tytułem wojskowego naczelnika *kadiluku*, obok wezyra najwyższego dowódcy nad *begler-begami*. Wyraz no-

towany jest od XVIII wieku w formach: **сераскир** (1755) i **сераскер** (1805) (GzRSR) oraz *serasker*, *seraskijer* (utwory ludowe z Bośni), *seraskir* i *serašcer* (RJAZ). W źródłach XIX-wiecznych poświadczona notują słowniki: **сераскер** (1831), **сераскир** (1819) (KK-ER), **сераскирь** (1837) (PosrbOV), **серашћер** ‘der Seraskier, dux, serdar, cf. поглавица’ (SR; Popović), **сераскер**, **сераскјер**, **серашћер** ‘persko-turecki główny dowódca wojska’ (Njegoš) oraz **сераскер**, **серашћер** ‘главни заповедник над војском’ (PopovićTur; RKM; Nikšić) i ‘vrhovni komandant iz redova vezira’, ‘glavni zapovjednik vojske’, ‘poglavica, vođa’ (Bogićević 2010: 526).

Szczególnym tytułem wojskowym z czasów tureckich, który w terminologii czarnogórskich plemion przyjął także znaczenie naczelnika plemiennego, był **сєрдѧр** ‘naczelnik, zwierzchnik; wojewoda, dowódca wojskowy’, ‘jeden z tytułów przywódców plemiennych w dawnej Czarnogórze’, ‘w okresie władzy weneckiej w Dalmacji tytuł honorowy, nadawany za zasługi w walce z Turkami’ (RMS)⁹¹. Wyraz pojawia się w źródłach serbskich od XVII wieku, na przykład jako nazwa stopnia wojskowego: **сердар** (1793) (GzRSR; SSZiN, 1726 r.) oraz **сердар** ‘заповедник, војвода, главни војвода’ i **сердар екрем** ‘najviši заповедник над војском, а значи и највише поштован’ (PopovićTur; RProš; RKM). Bogićević notuje, że *serdar* był wysoką godnością i tytułem w organizacji plemiennej Czarnogóry. Tytuł wprowadził władca Danilo w 1718 roku, kiedy wyznaczył kilku naczelników plemiennych. Według Bogićevicia serdar to także ‘nahijski starješina’, ‘dobar, plemenit čovjek’, ‘zapovjednik, vojskovođa’ i ‘glavarska titula, narodni starješina biran na narodnoj skupštini nahije ili plemena; najviša vojnička titula u Crnoj Gori koja pripada vojnim zapovjednicima jednog ili više plemena ili nahija’ (Bogićević 2010: 527). Jako ogólne pojęcie naczelnika, zwierzchnika wyraz występuje w kilku słownikach: **сердарь** (1813) (PosrbOV; KK-ER) oraz **сєрдѧр** (w Czarnogórze) ‘нахијски старјешина’, ‘der Serdar (Grossprofoss, Generalgewaltiger), vindex criminium militarium generalis’ (SR; Popović).

W historii Czarnogóry tytuł *serdara* związany był przede wszystkim z tytułem honorowego naczelnika plemiennego w Czarnogórze (por. t. I). W Boce Kotorskiej po 1813 roku, w okresie panowania austriackiego – z tytułem dowódcy strażników miejskich, pandurów (Караџић 1922: 13), a w XIX-wiecznej Serbii z naczelnikiem *nahii*, który zastąpił na tym stanowisku *kneza*. Jak pisał Vuk Karadžić, „У Србији су од прије под владом Турском сердари (по варошима) затварали Турке, као муселини Хришћане, а тако је по свој прилици до сад било и у Босни” (SR).

Z XIX-wiecznej poezji ludowej poświadczony jest jeszcze jeden tytuł określający dowódcę wojskowego, wojewodę – **ордага** (Škaljić; RJAZ) (tur. *ordu*

⁹¹ Tytuł zapożyczono z tur. *serdar* < pers. *serdār* ‘komendant’ (pers. *ser* ‘głowa’ i *-dār* ‘ten, który ma, który jest’).

ağası). W RSAN występuje wyraz **мишӯмбаша** ‘dowódca wojska, wydający rozkazy’ (RSAN) (tur. *müşir başa*).

Spośród stopni najwyższych dowódców, odpowiedników europejskich generałów i admirałów, można wymienić takie tytuły, jak **мирилива** ‘generał, komendant dywizji w wojsku tureckim’ (RSAN) (tur. *miriliva*), **мирмирән**, **миримирән** ‘najwyższy komendant w wojsku tureckim; *beglerbeg*’ (RSAN) (tur. *mir-i miran*), **капӯданпаша**, **капӯдан-паша** ‘admirał, najwyższy dowódca sił morskich imperium tureckiego’ (RSAN) (tur. *kaptan paşa*) oraz **сердари екрем** (Škaljić; PopovićTur) i **serdar-ekrem** ‘wielki wezyr jako najwyższy dowódca wojskowy w czasie wojny’ (Bogićević 2010: 527) (tur. *serdari-ekrem*).

Oprócz ogólnych nazw dowódców różnych formacji wojska tureckiego warto zwrócić uwagę między innymi na tytuły **әскер-бәша**, **әскербаша** oraz **әскјер-бәша**, **әскјербаша**, **әскер-паша**, **әскерпаша** ‘dowódca askerów’ (RSAN), **јаничар-ага** ‘naczelnik janczarów’ (1791) (GzRSR; KK-ER; SSZiN, 1716 r.), **бешлага** ‘dowódca *bešli*, stopień w dawnym wojsku janczarskim’ (RSAN), **бешлибаша** ‘dowódca żołnierzy najemnych, *bešli*’ (RSAN), **мартолозбаша**, **мартолоз-бәша** ‘naczelnik, dowódca *martolozów*’ (RSAN; SR), **атли-ага**, **атлага** ‘dowódca kawalerii’ i **кадиәскер** ‘sędzia wojskowy, wysoki sędzia wojskowy’ (PopovićTur; GzRSR; RKM).

Na końcu listy tureckich wojskowych należy wspomnieć o jeszcze jednym tytule dowódcy wojskowego, który w Serbii przełomu XVIII i XIX wieku okrył się krwawą sławą. Chodzi o tytuł **дахија** oznaczający jednego z czterech naczelników janczarskich, którzy po powrocie janczarów do Belgradu w 1799 roku i zamordowaniu dwa lata później Hadži-Mustafy Paży w 1801 roku zawłaszczyli pełnię władzy w Paszalyku Belgradzkim, a w 1804 roku przeprowadzili krwawą *seçe knezova* – podstępem zamordowali kilkudziesięciu kupców, kapłanów oraz innych szanowanych Serbów, ponieważ ci wstawili się walką z janczarami i podejrzewani byli o przygotowywanie oporu przeciwko Turkom. W związku z tym wydarzeniem oraz ogólnie panującym w czasie ich władzy terrorem tytuł zyskał dodatkowe znaczenie jako ‘tyran, ciemiężca’ (RMS; RSAN) (por. t. II). Wyraz poświadczony jest od XIX wieku w słowniku Mihalovicia **дахија**, **даија** ‘јаничарски старешина’ (1819) (GzRSR; KK-ER), a w znaczeniu zbuntowanych przywódców janczarskich w słowniku Vuka **дахија** ‘der Prädendent, vertriebene, Emigrant, exul (redux et ultor)’, Njegoša **дахија**, **дахија** i słownikach Popovicia **дајија**, **дахија** ‘Empörer, Rebell’ (Popović; PopovićTur). W słowniku Škaljicia **dahija**, **daija** oznacza możnowładcę, który jest niezdiscyplinowany w stosunku do władzy i prawa, a wobec poddanych surowy⁹².

⁹² W gwarach Kosowa **дайја** oznacza ‘wuja’, ‘starszą osobę, która brała udział w walkach’ i ‘kapitana łodzi, naczelnika’. Jak podaje Elezović, w organizacji janczarskiej *oğak-dajysi* był jednym z tytułów oficerskich, a *kaba dajy*, znany w Kosowie jako *kabadaija*, to ‘bohater, żołnierz, bojownik’ (RKM). W innych gwarach **дайја** to ‘renegat, buntownik, powstaniec; tyran, ciemiężca’ (RVG), **дахије** ‘обијесне и непокорне јаничарске старјешине који су 1801. програбили власт у Србији’

3.3. W czasach nowożytnych

Począwszy już od XVIII wieku na ziemiach na północ od Dunaju i Sawy – swoją największą intensywność osiągając w XIX wieku – w czasie tworzenia nowego państwa i struktury wojskowej, do nazewnictwa stopni wojskowych zaczęły przenikać (najczęściej za pośrednictwem języka niemieckiego, w mniejszym zaś stopniu węgierskiego, rosyjskiego lub francuskiego) zapożyczenia – ogólnoeuropejskie nazwy stopni wojskowych. Stąd też, obok reaktywacji niektórych słowiańskich średniowiecznych stopni wojskowych i tworzenia nowych serbskich (rodzimych lub jako kalki), w wojsku serbskim i czarnogórskim pojawiły się nowe, powszechnie znane w Europie, nazwy stopni wojskowych.

Na określenie żołnierza służby zasadniczej, szeregowego w XVIII i XIX wieku używano wyrazów **регѹлѧш** (RMS; GzRSR; KK-ER; SR; Popović; CrnogR), **редѡв** (RMS; Popović; RKam; RSGV; VojvR; LKačer) i **редѡв** (RCrnotr), **гемѧјнер** (1748) (GzRSR) oraz nowszego **трѹпѧш** (RMS) i **хѡнвѧд** ‘żołnierz węgierskiej piechoty’ (RMS), **хѡнвѧд**, **хѡнвед**, **ѡнвѧд**, **ѡнвед** (RSGV). Do serbskiej terminologii zaczęły, różnymi drogami, przenikać terminy ogólnoeuropejskie typu **пѡдофицѹр** i **подофицѹр** ‘wojskowy członek korpusu dowódczego, rangę niższy od oficera’ (RMS), poświadczony także w formach **подофицер**, **подофицир** ‘Unteroffizier’ (Popović) i **пѡдовицир** (RTimok).

W znaczeniu ‘podoficer, dowódca najmniejszego oddziału wojskowego (*čety* lub *vodu*)’ lub ‘plutonowy’ notowane są wyrazy rodzime **вѡднѹк** (RSAN; RJAZ; Popović; RSGV), **рѧзвѡдник** (RSMet), **чѡтѡвођѧ** (RMS; SR; Popović; PopovićTur), a także z nomenklatury armii austro-węgierskiej (niem. *Gefreiter*) **гефрајтер** ‘najniższy stopień podoficerski w armii austro-węgierskiej, między szeregowcem a kapralem; *desetar*’ (1759) (GzRSR; VojvR) i **фрајт**, **фрајтер** ‘najniższy stopień podoficerski w armii austro-węgierskiej’ (RMS). W RJAZ formy *frajt*, *vrajt* ‘soldat osloboden od neke vojničke sluđbe’ poświadczone są na północy od XVIII wieku: **фрајт** ‘најнижи војнички чин у аустријској војсци’ (1748) (GzRSR) i ze Sremu, Bački i Banatu, **врајт**, **фрајт** ‘der Gefreite, miles gregarius immunis statione’ (SR).

Najniższym stopniem wojskowym, w czasach Królestwa Jugosławii odpowiednikiem *desetara*, był kapral. Wyraz w formach **кѧплѧр** i **капѡрал**, **кѧпрѧл**, **кѧпрѡл**, **капѹраѡ** (RMS; RSAN) (wł. *caporale* ‘kapral’, fr. *caporal* i niem. *Korporal*) pojawia się od XVIII wieku, na przykład **капралѧ** (Kurzbe: 108), **каплар** (1703), **капрал** (1748) (SSZiN, 1718 r.) i **корпорал** (1802) (GzRSR), **каплар** (KK-ER) oraz **кѧплѧр** ‘der Korpolar, decurio’ (SR; Popović). W gwarach występują formy **каплар** (RSGV; RPosav), **кѧплар** (RSMet), a na wybrzeżu **капура** ‘kaplar’, ‘radnički nadzornik’, ‘glavešina’ (RomanSBK).

(Nikšić) oraz **дахѹја**, **данѹја** ‘јаничарски старјешина, силник који је недисциплинован у односу на власт и државне законе; тиранин према народу’ (RPosav).

Rodzimym odpowiednikiem kaprala, najniższym dowódcą oddziału złożonego z 10 żołnierzy jest **десетѧр, десетѧнѧр, дѧсетнѧик** (RSAN). W znaczeniu ‘osoba, która dowodzi dziesięcioma osobami, także w wojsku’ od XVIII wieku poświadczony jest *desetar*, od XVI *desetnik*, a od XVIII *desetinjak*. W XIX wieku pojawia się także w znaczeniu ‘osoba, która pobiera podatek, *desetak*’. Wyraz *desetnik* w znaczeniu ‘decurio, który dowodzi dziesięcioma wojownikami, dowódca wojskowy’ jest odnotowany u *Domentijana*, a jako ‘decumarum, exactor, osoba, która pobiera podatek’ w słownikach chorwackich. Wyraz *desetnjak*, ‘który pobiera podatek’, występuje w XVIII wieku. W słowniku Popovicia poświadczone są wyrazy **десетар, десетник** ‘Korporal’. Podobne znaczenia mają wyrazy notowane w Czarnogórze: **десетар** ‘naczelnik jednostki administracyjnej zwanej *desetka*’ (Jokić 2002: 87) i **десетѧр** ‘dowódca oddziału wojskowego złożonego z 10 osób, kapral’ (UR; Piva: 291). U Bogićevicia **desečar, desetčar** to zarówno ‘poborca podatków’, jak i ‘stopień w czarnogórskim wojsku, dowódca oddziału 10 żołnierzy’ oraz ‘naczelnik wojskowy nad 5 domami, które wyznaczały 10 żołnierzy (po 2 z każdego domu)’ (Bogićević 2010: 113).

Inne określenia stopnia kaprala to **рѧјнѧик** ‘kapral, *desetar* w wojskach powstańczych’ (RMS) oraz z węgierskiego **тизедуш** ‘desetar’ (1708) (GzRSR) (węg. *tizedes*).

W XVIII wieku pojawia się w źródłach serbskich określenie sierżanta, które zapożyczono najprawdopodobniej z francuskiego *sergent*, a w Czarnogórze z włoskiego *sergente*. Chodzi tu o stopień **саржант** (1794), **сержант** i **сергент** (1805) (GzRSR) oraz **сержан** (RSR), a w południowej części Boki **srdenat** i **srzente** ‘narednik’ (RomanJBK). Rodzimym odpowiednikiem był **нѧреднѧик** ‘sierżant, stopień podoficerski w międzywojennej armii jugosłowiańskiej i żandarmerii, a także w wojsku serbskim od 1860 roku, w chorwackich oddziałach w latach 1868–1918 i w armiach innych państw’, oraz przest. ‘dobry gospodarz domu; osoba, która wydaje pracownikom bezpośrednie polecenia’ (RMS; RSAN). To wyraz poświadczony w znaczeniu ‘nastojnik, upravitelj’ od XVIII wieku, a jako stopień wojskowy od XIX wieku. W RJAZ i w słowniku Daničića notowana jest od XIV i XV wieku forma **нѧредѧбеникѧ** ‘officialis, curator’, ‘čovjek, koji ima pravo što naredivati ili koji izvršuje tuđe naredbe u ime onoga, koji ga je postavio’, ‘nastojnik, upravitelj’, ‘namjesnik’ i ‘poglavar starješina’ (RiKSS; RJAZ). Słownik Vuka ze Sremu rejestruje formę **нѧреднѧик** ‘који ѧуде наређује на робију, der Besteller, constitutor’ (SR; Popović). W znaczeniu wojskowym wyraz notuje Mihajlović **нѧредник** ‘фелдвѧбел’ (1863) (PosrbOV) oraz słowniki gwarowe, na przykład **нѧреднѧик** (UR; RSGV) i **нѧредник** ‘podoficer wojsk przedwojennej Jugosławii’ oraz **поднѧредник** ‘stopień wojskowy w przedwojennej Jugosławii’ (RSMet).

Dowódcą w armii austro-węgierskiej, odpowiednikiem sierżanta był **вѧхмѧјстор** oraz **вѧхтмѧјстор, вѧхмѧјстер** i **бакмѧјстор** (RSAN) (niem. *Wachtmeister*), poświadczony w XVIII wieku w formach **вахтмѧјстер** (1748),

воктамајстор (1724) oraz **вахтмајстер-лајтенант** ‘niższy stopień oficerski’ (1748) (GzRSR)⁹³.

Najwyższym w hierarchii podoficerem armii austro-węgierskiej, sierżantem i dowódcą straży był także **стражмештар** (RMS)⁹⁴. W znaczeniu ‘dowódca straży, sierżant w wojsku’ pojawia się w pismach Nenadovicia i *Zborniku Bogišića* ze Sremu, Banatu i Bački (1999: 521), a także w słownikach Mihajlovića: **стражмајстер** (1794), **стражамештер** (1708), **стражемештер** (1792), **стражмајстер** (1743), **страж-мејстер** (1807), **стражмештер** (1789) (GzRSR; KK-ER) oraz **стражмештаръ** (Kurzbeke: 651) i **стражмештар** ‘Feldwebel, Wachtmeister’ (Popović).

Osobą noszącą najwyższy stopień podoficerski w armii austriackiej był **фѣлдвѣбл**, **фѣлдбаба** i **фѣлдбѣбел**, **фѣльбаба** i **фѣльбаба** oraz forma ludowa **вѣлбаба** (RMS) (niem. *Feldwebel*). Wyraz notowany jest od XVIII wieku w formach: **фелбаба** (1756), **фелдвѣб** (1748), **фелдвѣбел** (1792) i **фелдвѣбл** (1759) (GzRSR) oraz **фелтвѣбел** (1839) (KK-ER), **фелдвѣбел** (1863) (PosrbOV) i **велбаб** ‘Feldwebel’ (Popović). W słownikach gwar Wojwodiny **фелбаб** to ‘najwyższy stopień podoficerski w wojsku austro-węgierskim’ (RSGV; VojvR; RBanat).

Dowódca oddziału 50 żołnierzy to **педесѣтѧр**, **педесѣтнѧк** (RMS). Jako stopień młodszego sierżanta poświęcony jest wyraz **фѣрер** w słowniku RMS, w Wojwodinie **фѣрер** to ‘naczelnik policyjny na wsi’ (RSGV) (niem. *Führer*), a **цуксфѣрер** – ‘sierżant w wojsku austro-węgierskim’ (RSGV).

Nazwa stopnia komendanta została zapożyczona z języka niemieckiego **комѧдант**, **комѧданат**, **комѧдѧт** oraz **комѧндант**, **комѧндар**, **комѧдѧт** ‘dowódca większej jednostki wojskowej, okręgu, miasta, twierdzy, zamku, okrętu wojennego’ i **комѧндѧр** ‘dowódca, naczelnik, ten, który wydaje rozkazy’ (RSAN; RMS)⁹⁵. Słownik RJAZ podaje z XVII wieku poświęcenia formy *komendanat*, z XVIII – *komendat*, a z XIX – *komandanat*, *komandat*. Wyraz w Serbii pojawia się już na przełomie XVII i XVIII wieku, na przykład **комѧдантѧ** (Kurzbeke: 106) oraz **комѧдант** (1748) (SSZiN, 1749 r.) i **комѧндант** (1708) (SSZiN, 1699 r.) (GzRSR), a w XIX wieku **комѧндантѧ** (PosrbOV) i **комѧндант**, **комѧндант** ‘dowódca wojskowy’ (KK-ER), a także **комѧндантѧ** ‘zarządca, naczelnik’ (PosrbOV).

⁹³ W Czarnogórze poświęcone są formy: **vakmajstor** ‘komandir žandarmerijske postaje za vrijeme austrijske okupacije (1916–1919)’ (Bogićević 2010: 650), **вѧкмѧјстор**, **фѧкмѧјстор** ‘austriacki podoficer’ (RZag; Nikšić) i **вѧкмѧјстор** (RProš), **вѧкман** ‘dowódca posterunku żandarmerii w okresie panowania Austro-Węgier’ oraz ‘specjalista, fachowiec’ (RPiva). W Wojwodinie **вѧкмѧјстор** to ‘sierżant w wojsku austro-węgierskim’ (RSGV).

⁹⁴ Derywat utworzono jako kalka niem. *Wachtmeister*, z serb. *stražar* ‘strażnik’ i niem. *Meister* lub węg. *mester* ‘mistrz’ (łac. *maestro*).

⁹⁵ *Komandant* z niem. *Kommandant* (< wł. *comandante* ‘dowódca, komendant’ i fr. *commandant*). Forma *komendant* być może z ros. *комендант*. *Komendar* i *komandar* otrzymał serb. końcówkę *-ar*.

Większość z tych poświadczeń dotyczy terenów na północ od Dunaju, ponieważ, jak pisze sam Karadžić, do Serbii wyraz **комендат** ‘der Kommandant, dux’ dotarł dopiero po roku 1804, to jest po wybuchu I powstania wraz z serbskimi ochotnikami z monarchii habsburskiej. W okresie I powstania serbskiego tytuł *komendanta*, a nosili naczelnicy administracyjni i główni dowódcy wojskowi w *nahii* lub mieście (Караџић 1969: 32). W pierwszych latach rewolucji tytuł ten nosił również sam Karadžić. Używał go dość często, czego potwierdzeniem jest liczba przytoczonych przez R. Ljušicia poświadczeń – kilkadziesiąt w ciągu trwania powstania⁹⁶, a także pełny tytuł: *Dorđe Petrović, komendant od Srbije* (PSU). W podobny sposób zwracali się do niego Rosjanie, którzy używali tytułu *vrhovni komandant srpski* (Лјушић 2005: 489).

Jako stopień wojskowy *komendant* znajdował się w systemie wojska czarnogórskiego: *bataljoni komandant* (*Reforma czarnogórskiego wojska z 1871 roku i Ustrój wojska czarnogórskiego po reformie z 1871 r.*, CZ II).

Inne, obce określenia komendanta to między innymi **фѣрик** i **ферѣк** ‘komendant dywizji, generał dywizji’ (RKM) (tur. *ferik*) oraz **кѡмѣур** ‘dowódca większej jednostki wojskowej, komendant’ i ‘wysoki członek stanu rycerskiego, zarządca dóbr kościelnych’ (RSAN).

W stopniu chorążego notowany jest rodzimy **зѣставнѣк**, **зѣставнѣк** i **зѣставнѣчѣр** oraz **зѣставнѣчѣр**, **зѣставнѣчѣр**, **зѣставнѣчѣр**, **зѣставнѣчѣр**, **зѣставнѣчѣр** ‘osoba, która nosi sztandar (na przykład w wojsku), chorągiewny; przewodnik, dowódca’, ‘najwyższy stopień podoficerski w JAL oraz stopień oficerski w Królestwie SHS i Królestwie Jugosławii; chorąży’ (RSAN). Wyraz *zastavnik* pojawia się od XVI wieku, na przykład **зѣставнѣк** ‘der Fahnenträger, signifer, барјактар’ (SR; Popović) oraz **зѣставнѣк** (1844) (PosrbOV) i **зѣставнѣчѣр** (1846) (PosrbOV), a także **зѣставнѣк** ‘барјактар, стјегоноша; чин у војсци’ (RVG). Analogicznie do niego jest poświadczony **хѡругвѣносац** ‘chorąży, *barjaktar*’ (1794) (GzRSR) i **хѡругвѣноша** (1813) (PosrbOV)⁹⁷ oraz zapożyczenia, z włoskiego **alfier** ‘chorąży na statku, *barjaktar*’ (RomanBP) i niemieckiego: **штандарфиреръ** ‘chorąży’ (1846) (PosrbOV) oraz **фѣндрик** (1709), **фѣндрих** (1748), **фѣнрик** (1794) (GzRSR) i **фѣнрихъ** ‘ts.’ (1844) (PosrbOV).

⁹⁶ W 1804 r. poświadczono 8 podpisów: *komendant Srbije, od Srbije, srpske vojske, servijanskog kora, srbski*; 1805 r. – 10 podpisów: *srbski komandant, glavni komandant, vrhovni komandant Srba*; 1806 r. – 12 podpisów: *vrhovni komandant*; 1807 r. – 27 podpisów: *vrhovni komandant srpski, srpskog naroda, narodni komandant*; 1808 r. – 41 podpisów: *verhovni komandat, v[e]r[hovni komanda[n]t, verhovni serbski komendant, verhovni komandant Srbije, verhovni komandat, vseja Srbije komendant, svja Srbija verhovni komandat*; 1809 r. – 12 podpisów: *verhovni komandant, verhovni serbski komendant, verhovni komandant srbskog naroda, vrhovni Srbije komandant, Serbische Oberkommandant, Ober-Comma[ndant] cervi[schen] Nation*; 1810 r. – 1 podpis: *Commandant en schef de nation Servienne* (Лјушић 2005: 502–507).

⁹⁷ Złożenie utworzone z deverb. *nosac* ‘ten, który nosi’ (<**nositi nosjĕ* ‘nosić’) i *horugva*, psł. pożyczki z germ., **chorogv*, *chorogvne* ‘chorągiew, sztandar’, najprawdopodobniej z gockiego *hrugga* ‘kij, laska, drzewiec’ (> ‘chorągiew’). W Serbii być może zapożyczenie za pośrednictwem tureckiego z mong. (*h*)*oruŋga* ‘chorągiew’ albo też z ros.

Od XVIII wieku notowany jest stopień **лајтнант** i **лајтнант** oraz **лајтман** i **лаћман** ‘niższy stopień oficerski w wojskach niektórych państw, podporucznik’ (RSAN) (niem. *Leutnant*), który rejestrują także słowniki Mihajlovicia w formach **лајтенант** (1748), **лајтинант** (1791), **лајтман** (1708), **лајтнант** (1703) (w SSZiN z 1739 r.), **лејтенант** (1807) (GzRSR) oraz **лайтнантъ**, **лайтнант** (1852) i **лейтенантъ** (1807) (PosrbOV), a także **лаћман** ‘der Lieutenant, subcenturio’ (SR) i **лајтнант** ‘ts.’ (LeksLaza).

Poza nim poświadczony są także **потпоручник** ‘najniższy stopień oficerski’ (RMS; Bogićević 2010: 443) i **кѳрнет** ‘najniższy oficerski stopień wojskowy w rosyjskiej carskiej kawalerii; odpowiedni stopień w kawalerii w ogóle’ i ‘rodzaj nakrycia głowy’ (RSAN), **корнет** ‘потпоручник’ (1748) (GzRSR) (ros. *корнет*).

Niższy stopień oficerski to **пѳручѳк**, **пѳручѳик** ‘porucznik’ (RMS)⁹⁸, odnotowany już w RiKSS: **порѳручѳникѳ** ‘vas’ oraz ‘najniższy stopniem oficer’. Mihajlović i Kurzbek podają dane z XVIII i XIX wieku: **порѳручѳникѳ** ‘der Lieutenant’ (KurzbekLeks: 180; PosrbOV), **порѳручѳникѳ** ‘комесар’ (1846) (PosrbOV) oraz **порѳручѳик**, **порѳручѳик** ‘Lieutenant; Oberlieutenant; Commisär’ (Popović; LeksLaza; Bogićević 2010: 433). Tytuł wchodził w skład stopni oficerskich armii czarnogórskiej (*Ustawa o systemie wojsk Księstwa Czarnogóry*, 1910, CZ IV). W tym samym znaczeniu występuje niemiecki stopień **ѳберлајтман**, **ѳберлајтнант**, **ѳберлејтнант** i **ѳберлајтинант** (1791), **ѳберлајтнант** (1766) (w SSZiN z 1796 r.), **ѳберлајтнант** (1778), **ѳберлајтенант** (1809) ‘porucznik’ (GzRSR). Stopniem starszym od porucznika jest **натпѳручѳник** (RMS; RSAN).

Jako określenie oficera pojawia się od XVII i XVIII wieku ogólnoeuropejski stopień **ѳфѳцѳр** (RMS)⁹⁹, w słownikach Mihajlovicia w formach **ѳфѳцѳр** (1709), **ѳфѳцѳр** (1714) i **ѳвѳцѳр** (1763) ‘носилац вишег војничког чина’ (GzRSR; SSZiN) oraz **ѳвѳцѳр** (1819), **ѳфѳцѳр** (1817), **ѳфѳцѳр** (1832), **ѳфѳцѳр** (1815) (KK-ER; PosrbOV)¹⁰⁰, a także w słowniku Vuka z Wojwodiny **ѳфѳцѳр** ‘Offizier, praefectus militum’ i bez geograficznego kwalifikatora **ѳвѳцѳр** ‘Offizier, dux militum’ oraz **ѳфѳцѳр**, **ѳфѳцѳр** (Popović; Njegoš)¹⁰¹. Wyraz można znaleźć w źródłach prawnych, na przykład w *Ustawie o systemie wojsk Księstwa Czarnogóry* z 1910 r. (CZ IV) lub leksykonie prawnym **ѳфѳцѳрѳ** (RečZURP: 262). W podobnym znaczeniu poświadczony jest od XVIII wieku stopień **ѳберѳфѳцѳр** (1767), **ѳберѳфѳцѳр** (1748), **ѳбрѳфѳцѳр** (1748) ‘офицер’ (GzRSR) oraz **ѳберѳфѳцѳр** ‘офицер’ (1837) (KK-ER), a także **пѳѳѳчѳникѳ** ‘oficer w służbie wyższe-

⁹⁸ *Poručik* to dawne zapożyczenie z ros. *поручик*, *порутчикѳ* ‘porucznik’, podczas gdy *poručnik* być może z czeskiego *poručník* ‘zastępca, pełnomocnik’.

⁹⁹ Zapożyczenie z niem. *Offizier* lub fr. *officier*, a forma *oficer* z ros. *офицер*.

¹⁰⁰ Poświadczony są także inne, złożone formy stopni wojskowych: **унтерѳфѳцѳр** (1748), **унтерѳфѳцѳр** (1791) ‘подофицер’ (GzRSR; KK-ER), **штабс-ѳфѳцѳр** (1748), **стаб(с)-ѳфѳцѳр** (1794) ‘штапски офицер’ (GzRSR) oraz **четниѳфѳцѳр** ‘офицер чете, офицер’ (Piva: 291).

¹⁰¹ Poświadczenia gwarowe z Serbii: **ѳвѳцѳр** (RKam; RTimok; RTimok²), **ѳфѳцѳр** (RRad), **ѳвѳцѳр** (RCmotr), **ѳвѳцѳр** (LKačer), **ѳфѳцѳр** (RSMet), **ѳвѳцѳр**, **ѳфѳцѳр**, **ѳфѳцѳр** (RSGV); z Czarnogóry: **ѳфѳцѳрѳ**, **ѳвѳцѳрѳ** (RZag), **ѳвѳцѳрѳ**, **ѳвѳцѳрѳ**, **ѳвѳцѳрѳ**, **ѳвѳцѳрѳ** (UR).

go rangą wojskowego’, ‘pomocnik w służbie; oficer marynarki wojennej’ (RMS; Popović; JurPolTerm).

Oficer przydzielony do służby wyższemu rangą dowódcy to **ађутант**, **адјутант** i **ажутан(а)т** (RMS; RSAN)¹⁰². Od XVIII wieku notowane są formy *адутанат* (RJAZ) i **ађутант** (1748) (GzRSR) oraz **адютантъ** (1805) (PosrbOV) i **ађутант** (1815) (KK-ER). W tym samym znaczeniu poświadczony jest w słowniku Popovicia, a także słownikach gwarowych z Serbii i Czarnogóry¹⁰³. Z tureckiego pochodzi jego odpowiednik **јавер** ‘adiutant’ (RSAN).

Kolejnym zapożyczonym z międzynarodowej nomenklatury określeniem stopnia wojskowego jest **командѝр**, **командѐр**, **командијер**, który współcześnie oznacza ‘dowódcę mniejszej jednostki wojskowej (*četa*, *vod*) lub innej, podobnie zorganizowanej, formacji; komandora’ i ‘wyższego dowódcę wojskowego, komendanta’, a historycznie to ‘wyższy oficerski stopień wojskowy oraz funkcja, komendant batalionu w dawnym wojsku ludowym w Czarnogórze’ (według *Ustawy o systemie wojsk Księstwa Czarnogóry*, 1910, CZ IV), a także **командирац** ‘wyższy dowódca wojskowy’ (RSAN; RMS)¹⁰⁴. Wyrazy występują od XVIII wieku: **командир** (1768) (SSZiN z 1740 r.) i **командирац** (1792), **комендатор** (1785), **комендирац** (1791) (GzRSR) oraz **командиръ** (KurzbekeLeks: 85), **командир** i **комендир** (KK-ER). Słownik RJAZ notuje formy *komendar*, a z Bośni *komandar*. W gwarach poświadczane są formy z wtórną ijekawizacją typu **командијер** (CrnogR), **командѝјер**, **командѝр** (RZag), **команди’ер**, **командѝр** (UR) oraz **командир** (Bogićević 2010: 243), **командѝр** (RRad) i **командѝр** (RSGV)¹⁰⁵.

Stopień wyżej stał **бригадѝр**, **бригадијер**, **бригадѐр** ‘komendant brygady, brygadier; stopień oficerski w dawnych armiach Serbii i Czarnogóry’ (np. *Ustawa o systemie wojsk Księstwa Czarnogóry*, 1910, CZ IV) i ‘kierownik brygady, brygadzista’ (RMS; RSAN)¹⁰⁶, notowany od XVIII wieku i zapożyczony z francuskiego bądź niemieckiego (na północy) oraz włoskiego (na południu). W RJAZ występują formy *brigader*, *brigadir* i *brigadijer*, a u Mihajlovicia **бригадир** (1794) i **брегадир** (1793) (GzRSR, 1740; SSZiN). W gwarach wyraz pojawia

¹⁰² Forma *адутант* została zapożyczona z niem. *Adjutant* ‘adiutant’ (z łac. *adiutare* ‘pomagać’) lub włoskiego, a forma *ажутан(а)т* z wł. *aiutante* ‘pomocnik, adiutant’.

¹⁰³ Poświadczenia gwarowe w Serbii to **ађутант** ‘помоћник, млађи официр додијелен на службу по чину вишем официру, пратилац вишег официра’ (RPosav; RSGV), a w Czarnogórze **адутант** ‘oficir koji je službeno dodijeljen kao pomoćnik komandanta ili štabu’ (CrnogR; Nikšić) i **адутант** ‘pratilac vojnog lica visokog čina’ (RomanBP; RomanJBK), **адутант** ‘pomocnik’ (RomanSBK).

¹⁰⁴ Zapożyczenie z niem. *Kommandeur* ‘(niższy) dowódca, komendant, komandor, przywódca; rycerz z orderem wyższego stopnia’ lub fr. *commandeur* (wł. *commendatore*, ros. *командур*).

¹⁰⁵ Poświadczona jest także forma **поткомандѝр** ‘zastępca komendanta, według stopnia poniżej komandira’ (RSAN; RMS) oraz **поткомандијер** ‘zastępca komendanta’ (RZag) i **пòткомандијер** ‘zamjenik komandijera (komandanta)’ (CrnogR).

¹⁰⁶ Zapożyczenie z fr. *brigadiere* ‘brygadier; dziesiętnik, kapral’ lub niem. *Brigadier*, a na południowym zachodzie możliwe, że z wł. *brigadiere* (również w ros. *бригадур*).

się zarówno w znaczeniu ‘brygadzysta’, jak i ‘wysoki stopień w wojsku dawnej Czarnogóry’¹⁰⁷.

Dowódcą oddziału złożonego ze 100 żołnierzy był **стотинѧр, стотинѧш, стотинѧик, стотинѧаш, стѳтнѧик** (RMS), odpowiednik średniowiecznego *satnika*. Z XIX wieku pochodzą formy **стотинаш** ‘Hauptmann’ (Popović) oraz **стотинникъ** (1841) i **стотникъ** ‘kapitan’ (1845) (PosrbOV). W XIX wieku to także tytuł naczelnika stojącego na czele *stotiny*, okręgu administracyjnego w Czarnogórze (Katunskiej nahii) i Hercegowinie (Jokić 2002: 87; Bogišić 1999: 486). W słowniku Nikšića pojawia się definicja *stotinaša* jako ‘заповједник војне јединице од 100 људи (обично три чете по тридесет хајдука), маѧи батаљон, члан племенског суда, дужност без материјалне накнаде-плате’ (Nikšić: 261), a u Bogićevića **stotinaš** to zarówno naczelnik administracyjny: ‘(...) starješina svakoј stotini vojnika. Stotinaši kao vojno upravni organi bili su potčinjeni kapetanu u kapetaniji gdje su živjeli sa područnom im stotinom’, jak i wojskowy: ‘(...) starješina (voјni) na pedeset kuća (obično po 2 ratnika) što čini stotinu’ (Bogićević 2010: 563).

Z języka niemieckiego zapożyczono wyraz **хауптман** ‘kapitan’ (1748) (GzRSR) (niem. *Hauptmann*) oraz **рѳтмѧјстор, рѳтмѧйстр** ‘kapitan kawalerii’ (RMS)¹⁰⁸, **ритмајстер** (1748) (GzRSR) i **ритмайтѳтерз, рѳтмайтѳтерз** (Kurzbek: 420). Ten poświadczony od XVIII wieku wyraz mógł dotrzeć także z języka rosyjskiego. Stopień wyższy od kapitana w organizacji wojskowej na Pograniczu Wojskowym w okręgu sławońskim i banatskim to **ѳберкапѳтан** (RSAN), notowany w słownikach Mihajlovicia **ѳбркапетан** (1709), **ѳбркапитан** (1724), **ѳберкапетан** (1722) (GzRSR) oraz w RJAZ – *oberkapitan*.

Pierwszy w hierarchii wyższy stopień oficerski wojsk lądowych i powietrznych, który w Serbii został po raz pierwszy poświadczony w XVIII wieku, to germanizm (a na południu italianizm) **мѧјѳр** (RMS; RSAN)¹⁰⁹. Wyraz notują słowniki z XVIII wieku: **мајѳр** (1772) (GzRSR; KK-ER; Popović) i **мајѳрь** (1837) (PosrbOV) oraz **мѧѳрз** (Kurzbek: 333). W gwarach czarnogórskich pojawia się forma zapożyczona z włoskiego **мајѳр** (RomGrecCG; RomanBP).

¹⁰⁷ W znaczeniu ‘wysoki stopień w wojsku Starej Czarnogóry’ poświadczane są formy: **брегадѧйѳер, брегадѧйр, бригадѧйр, бригадѧйѳер** (RZag; RomGrecCG) oraz **brigadiјѳer, brigadiр** ‘komandant brigade, general-major, čin uveden u crnogorsku voјsku 1881 godine’ (CrnogR). Inne poświadczenia z Czarnogóry to **brigadir** ‘visoki voјni čin u crnogorskoј voјsci – đeneral’, ‘oficirski čin u crnogorskoј voјsci koji se sticao nakon služenja u činu komandira najmanje 8 godina pri čemu je morao 4 puta učestvovati u manevrima načelnika odreda’, ‘komandant brigade’ (Bogićević 2010: 72) oraz **брегѧдѧйр, брегѧдѧиѳер, бригѧдѧйр, бригѧдѧиѳер** ‘żołnierz’ i ‘członek brygady robotniczej’ (UR). W Wojwodinie **бригадер, бригадир, бригадиста** to ‘szef grupy ludzi wyznaczonych do określonej pracy, zadania’ (RSGV).

¹⁰⁸ Zapożyczenie z niem. *Rittmeister* ‘kapitan kawalerii’ i ros. *помѧуцп* ‘ts.’ oraz *Rottmeister* ‘kapral’.

¹⁰⁹ Zapożyczenie z niem. *Major* ‘komendant batalionu lub eskadronu’, a na wybrzeżu *mađor* z wł. *maggiore* ‘major; większy, starszy’ (ros. *майѳр*).

Majora kawalerii określano notowanymi od początku XVIII wieku formami **обрѣст вахтмајстер** (1703), **обрѣстохтмајстор** (1735), **обрѣст вахтмајстер** (1748), **обрѣстохтмајстор** (1735), **обрѣшт воктмајстор** (1724), **оберстввахмајстер** (1793) i **обершт вахтмајстер** (1774) (GzRSR).

Stopień podpułkownika to **пѣтпукѣвнѣк** (RMS), który poświadczony jest z końca XVIII wieku w formach **пѣтпукѣвнѣк** (Kurzbek: 374), **подполковнѣк** (1814) (PosrbOV) i **потпукѣвнѣк** ‘Obristlieutenant’ (Popović) oraz z niemieckiego **обрѣстлѣјтнант** (RMS). Ten ostatni notowany jest od XVIII wieku: **обрѣст лѣјтнант** (1703), **обрѣштлѣјтнант** (1710), **оберстлѣјтенант** (1791), **оберстлѣјтнант** (1793), **обершт лѣјтнант** (1774), **обрѣст лѣјтенанд** (1805), **обрѣст лѣјтенант** (1748), **обрѣстлѣјтинант** (1792), **обрѣстлѣјтенант** (1791), **обрѣстлѣјтинант** (1791), **обрѣстлѣјтнант** (1759) (GzRSR) oraz **обрѣстлѣјтнант** (KK-ER) i **оберстлѣјтнантѣ** (PosrbOV).

Na określenie stopnia pułkownika stosowano zarówno rodzimy, jak i zapożyczony tytuł. Rodzimy (lub zapożyczony z rosyjskiego) to **пукѣвнѣк** ‘pułkownik, wysoki stopień oficerski w wojsku lądowym i powietrznym; dowódca, komendant pułku’ (RMS)¹¹⁰, poświadczony od XVIII wieku w formie ruskosłowiańskiej **полковнѣк** ‘der Oberster’ (KurzbekLeks: 176) i **полковнѣк** (1790) (PosrbOV). W XIX wieku pojawiają się już formy sztokawskie **пукѣвнѣк** (Popović) obok rosyjskiej **пѣлкѣвнѣк** (Njegoš). Odpowiednikiem niemieckim jest wyraz **ѣбрѣст** i **ѣбрѣст**, **ѣбрѣшттар**, **ѣбрѣштер**, **ѣбрѣстѣр**, **ѣберѣст** i **ѣберѣстер**, **ѣберѣшттар** (RMS; RSAN) (niem. *Oberst*), poświadczony od XVIII wieku: **оберѣстар** (1703) (w SSZiN z 1758 r.), **оберѣстер** (1767) (w SSZiN z 1749 r.), **оберѣштер** (1748) (w SSZiN z 1648 r.), **обрѣст** (1748), **обрѣстер** (1748), **обрѣстер** (1713), **обрѣштер** (GzRSR) oraz **оберѣшттар** (1826), **обрѣштер** (1836) (KK-ER). W słowniku Vuka **обрѣштер** ‘Obrist, Oberster, tribunus (militum), praefectus (equitum)’ i Popovicia **обрѣшттар** ‘Obrist’. W Wojwodinie w tym samym znaczeniu forma **ѣбрѣшттар** (RSGV).

Spośród innych wysokich stopni wojskowych można także wymienić **оберкригкомисар** ‘wyższy komisarz wojenny’ (1794) (GzRSR) oraz rodzime złożenie **ѣберѣвѣјвода** reg. ‘główny, najwyższy wojewoda’ (RSAN), którym w czasie I powstania serbskiego nazywano także jego wodza – Karađorđa (PSU).

Najwyższym stopniem oficerskim w wojsku lądowym jest niemieckiego lub francuskiego pochodzenia **генѣрѣл** oraz włoskiego **ђенѣрѣл**, **ђенѣрао**, **ђенѣрѣп** i **зенѣрѣл** ‘wysoki oficerski stopień wojskowy’, ‘grupa stopni generalskich’ i nie-*typ*. ‘dowódca wojskowy, strateg’, ‘przełożony niektórych zakonów katolickich’ (RMS; RSAN)¹¹¹. Wyraz pojawia się już w słowniku Daničića **ђенѣрѣлѣ** ‘dux’ (RiKSS). Słownik RJAZ poświadczania notuje z XVII wieku, a serbskie słowni-

¹¹⁰ Wyraz utworzony został od formy sztokawskiej *puk* ‘oddział wojskowy, pułk’, analogicznie do ros. *полковник*.

¹¹¹ Zapożyczenie z niem. *General* ‘generał’ lub, rzadziej, z fr. *général*. Formy z *đ* pochodzą z wł. *generale* (w złożeniach również z ros. *генерал*).

ki z XVIII wieku: **цeнepал** (1708), **гeнepал** (1703) (GzRSR; w SSZiN z 1743 r.), **ђeнepал** (1704) (GzRSR; w SSZiN z 1726 r.) i **гeнepалл** (KurzbeLeks: 27) oraz **гeнepал** (1818) i **ђeнepал** (1820) (KK-ER), **гeнeрaл**, **цeнeрaл**, **цeнepao** ‘der General, imperator, summus belli dux, cf. цeнepao’ (SR), **гeнeрaл**, **ђeнeрaл** (Njegoš) i **ђeнepал** (Popović)¹¹². W gwarach poświadczone są formy **ђeнepaл** (RRad), **ђeнepал** (RKam¹), **гeнepал** (RSGV) oraz **ђeнepaл** (RZag; Rom-GrecCG), **ђeнeрaл** (UR), **ђeнepал**, **ђeнepao** (RomanJBK), a także **ђeнepo** (RomanSBK) i **ђeнepaл** (CrnogR).

Najwyższy i główny dowódca, komendant całej armii, nosił tytuł **гeнepалисим(yc)** (RSAN), **гeнepалисимyc** (1793), **гeнepалисим** (1809) (GzRSR) i **гeнepалиссимъ** (1837) (PosrbOV).

Inne określenia to **дивизионaр**, **дивизионeр** ‘generał dywizji, komendant dywizji’ (RSAN) (niem. *Divisionär*), **дивизиар** ‘najwyższy stopień oficerski w systemie organizacji wojskowej w Czarnogórze’ (*Ustawa o systemie wojsk Księstwa Czarnogóry* z 1910 roku, CZ IV) i **дивизияр** ‘ts.’, ‘generał, stopień wyższy od *brigadir*’ (CrnogR; Bogićević 2010: 118).

Najwyższym stopniem dowódcy wojsk lądowych i powietrznych niektórych państw oraz najwyższym tytułem dowódczym w armii partyzanckiej podczas II wojny światowej i w Jugosłowiańskiej Armii Ludowej był **мaршaл** (RSAN) (niem. *Marschal*). Wyraz notowany jest od końca XVIII wieku, na przykład **мaршaл** (1790) (GzRSR; Popović) i **мaршaлл** (KurzbeK: 338).

Obok marszałka, w systemie wojskowym niektórych państw, stał **фeлдмaршaл** ‘osoba nosząca najwyższy stopień wojskowy w niektórych krajach’ (RMS) (niem. *Feldmarschall*), w Serbii poświadczony od XVIII wieku w formach: **фeлтмaршaл** (1708), **фeлдмaршaл** (1748) (GzRSR; PosrbOV),

¹¹² W słownikach poświadczone są także formy XVIII- i XIX-wieczne w znaczeniu ‘głównodowodzący’: **гeнepал ан шеф** (1792) i **гeнepал-шеф** (1807) (PosrbOV; GzRSR), **гeнepал-местоджaтeлъ** (1793) (GzRSR), a także inne, specjalne: **гeнepалл ѿ кoнницы** ‘General über die Reuterey’ (KurzbeK: 215), **гeнepалл ѿ пeхoты** ‘General über das Fussvolk’ (KurzbeK: 215) i **гeнepалл ѿ aртилepи** ‘Generalfeldzuegmeister’ (KurzbeK: 215). Grupa stopni generalskich:

– **гeнeрaл-мaјoр**, **ђeнeрaл-мaјoр** – ‘pierwszy w hierarchii, najniższy stopień generalski’, ‘generał, który dowodzi brygadą w armiach niektórych państw’ (RSAN), poświadczony od końca XVIII w., np. **гeнepал-мaјoр** (1784) (GzRSR; KK-ER);

– **гeнeрaл-пoдпyкoвник** – ‘drugi w hierarchii stopień generalski’, ‘generał dywizji w armiach niektórych państw’ (RMS; RSAN) oraz **гeнeрaл-лaјтнaнт** ‘generał-podpułkownik’ i ‘generał, który dowodzi dywizją w armiach niektórych państw’ (RSAN). Stopień poświadczony jest od końca XVIII w.: jako **гeнepалe-лaјтнaнт** (1793), **гeнepал-лaјтнaнт** (1799), **гeнepал-лaјтнaнт** (1793), **гeнepал-лaјтeнaнд** (1805) i **гeнepал-лaјтeнaнт** (1807) (GzRSR);

– **гeнeрaл-пyкoвник** – ‘trzeci w hierarchii stopień generalski, zaraz za generałem armii’, ‘generał, który dowodzi armią’ (RMS; RSAN);

– pozostałe tytuły to: **гeнepал-aђyтaнт** (1791) (GzRSR), **гeнepал-гyбepнaтoр** (RSAN), **гeнepал-пopучник** (1807) (GzRSR), **дивисиoнc-гeнepал** (1809) (GzRSR) i **дивизиoнн гeнepал** (1835) (KK-ER), **гeнepалcфeлдмaршaллaјдинaнт** (1743) (GzRSR) i **гeнepал-фeлдмaршaллaјтнaнт** (1802) (GzRSR) oraz **гeнepал-фeлдмaрeшaл** (1805) (GzRSR) i **гeнepал-фeлдмaршaл** (1703) (GzRSR).

фелдмаршал (Kurzбек: 176) oraz **фелдмаршал** ‘wojewoda, dowódca wojskowy, główny komendant wojenny’ (Njegoš)¹¹³.

Odpowiednikiem generała w wojskach morskich jest **адмірѧл** i **адмірѧль**, **амірѧль** ‘najwyższy stopień oficerski w marynarce wojennej’ (RMS; RSAN)¹¹⁴, który w XVIII wieku został zapożyczony z niemieckiego, a na południu z włoskiego. W XVIII wieku notuje go słownik Kurzbeka **адмирал** ‘der Admiral’ (Kurzбек: 15) i Mihajlovicia **адмирал** (1790) (GzRSR; w SSZiN z 1740 r.), **адмираль** (1793) (PosrbOV) oraz **адмирал** (KK-ER; Popović) i **адмірѧл**, **адмірѧль** (Njegoš)¹¹⁵.

Najniższym stopniem admirała jest **контрадмирал** (RSAN), poświadczony na północy od XVIII wieku, na przykład w słowniku Kurzbeka **контрадмирал** (Kurzбек: 460) i Mihajlovicia **контра-адмирал** ‘почетни адмиралски чин’ (1791) (GzRSR).

Na koniec przeglądu stopni wojskowych należy przytoczyć kilka ogólnych nazw dowódców wojskowych, które funkcjonowały w języku serbskim, nie tylko w ściśle wojskowej nomenklaturze. Do tych określić, tytułów można zaliczyć odnotowany w XVIII wieku i zaadaptowany z rosyjskiego tytuł **главнокомандѸјућий** (1817) (RMS; RSAN; KK-ER) i **главнокомандѸјућий генерал** ‘der Feldherr’ (Kurzбек: 176). W słowniku puryzmów pojawia się podobna forma **главноначалный** ‘feldmarszałek’ (1837) (PosrbOV). Kolejnym jest ogólna nazwa dowódcy, komendanta, naczelnika – **заповѸдатель**, **заповѸдѧч**, **заповѸдитель**, **заповѸдник** i **заповѸдник** (RSAN). Wyraz *zapovjednik* ‘čovjek, koji zapovijeda, glavar, vladalac, upravitelj, starješina’ poświadczony jest od XVI wieku w słownikach serbskich i chorwackich, na przykład **заповѸдник**, **заповѸдник** ‘der zu befehlen hat, der Befehlschaber, cuius est imperium’ (SR; Njegoš; Popović) i **заповѸдникъ**, **заповѸдникъ** (1846) (PosrbOV), **заповѸдатель** (KurzбекLeks: 59). U schyłku XIX wieku sam czarnogórski książę Nikola Petrović tytułował się: *Vrhovni Zapovjednik Vojske, Knjaz Gospodar, Poglavar Države, Knjaz Nikola*.

W podobnym znaczeniu występuje wyraz **наредбодѸвац** ‘ten, który wydaje rozkazy, kieruje’ i ‘naczelnik jednostki wojskowej, jednostki zajmującej się majątkiem i finansami’ (RSAN).

Jako ‘naczelnik wojskowy, dowódca wojsk’ notowane są *vojenačalnik*, *voj-skovoda* i *bojnovođa*. Pierwszy z nich, **војенѧчалник** (RSAN) poświadczony został w XVI wieku, między innymi w słowniku Daničića **воначалникъ** ‘belli

¹¹³ Wyraz poświadczony jest także jako część stopni wojskowych: **фелдмаршал-лајднант** (1703), **фелдмаршал-лајтенант** (1793), **фелдмаршал-лајтенат** (1809), **фелдмаршал-лајтинант** (1791), **фелдмаршал-лајтнант** (1793) ‘подвојвода, подмаршал’ (1793) (GzRSR).

¹¹⁴ Zapożyczenie z niem. *Admiral* ‘admiral’, a formy *admiralj(a)*, *amiralj(a)* od wł. *ammiraglio*, wen. *almirante*. Termin do powyższych języków zapożyczono z ar. *āmīru-l-baħr* ‘dowódca morza’ (< ar. *āmīr* ‘wódz, dowódca’ i ar. *āl-baħr* ‘morze’).

¹¹⁵ W gwarach Wojwodiny poświadczona jest forma zapożyczona z niemieckiego **адмірѧл** (RSGV), podobnie jak i w Nikšiću, a na wybrzeżu z włoskiego – **amiralj**, **almiralj** ‘admiral’ (RomanBP) i **amiralj** (RomanSBK).

dux', a potem zapewne jako nowy rusycyzm w słowniku Kurzbeka **военначалник** 'ein Feldherr' (KurzbekLeks: 18) i Mihajlovicia **военачалникъ** 'генерал ан шеф' (1792) (PosrbOV). Terminu tego używa w swych dziełach Njegoš w formie **војеначалник** i Bogićević – **војенацелник** 'komandant zapovijednik vojnih snaga' (Bogićević 2010: 669), a charakteryzuje go Ljušić jako określenie dowódcy wojskowego w różnych stopniach wojskowych (w trakcie I powstania serbskiego był nim *komandant, vojvoda, knez*) (Љушић 2005: 499).

Kolejnymi złożeniami są derywaty z wyrazem *vođa*. Wśród nich na przykład **вѡјсковођа** i **војскѡвођа** (RMS; RSAN; Njegoš), także u Vuka z Czarnogóry **војскѡвођа** 'Heerführer, bellidux' (SR; Popović). Obok niego funkcjonuje także **бојнѡвођа** 'dowódca wojskowy, *vojskovođa*' (RSAN) oraz **чѡловођа** i **чѡловођа** 'osoba, która stoi na czele, kieruje, przywódca, wódz' (RMS; Njegoš) i na przykład w słowniku Vuka z Czarnogóry **чѡловођа** 'Anführer, dux' (SR; Popović; Bogićević 2010: 97).

Inne określenia dowódców wojskowych to na przykład z rosyjskiego **полководѡецъ** 'der Heerführer' (KurzbekLeks: 176), **полководѡац** 'dowódca wojskowy' (Njegoš) i **полкодавац** 'ts.' (RZiSR: 249), a także **командирендер** 'dowódca wojskowy' (RSAN) i **командирендер** (1817), **комендирендер** (1824) (KK-ER) (forma **вице-комендирендер** z 1791 r. (GzRSR)) oraz **стрѡтѡтер** i **стрѡтер** 'dowódca wojskowy, wojewoda' i 'strateg, znawca strategii' (RMS). *Strateg* to tytuł wysokiego dowódcy wojskowego w Bizancjum, od VII wieku zarządca wojskowy *thematu*, do połowy IX wieku w swoich rękach skupiał całą władzę wojskową i cywilną na podległym mu terytorium. W XI wieku jego urząd prawie zupełnie zanikł (MSKDSł: 368; Bogićević 2010: 564). W XVIII wieku tytuł pojawia się w słowniku Mihajlovicia **стрѡтиг** w znaczeniu 'dowódca wojskowy' (1793) (GzRSR) i, z wł. *strateg*, **стрѡтиг** 'vojskovođa' (Bogićević 2010: 564).

Ostatnim z poświadczonych stopni jest **хѡтман** 'dowódca kozacki, ataman' (RMS), cytowany przez Mihajlovicia **хѡтман** 'старѡшина, капѡтан' (1804) (GzRSR). Wyraz notowany jest w gwarze Wojwodiny w formie **кетман** 'војни заповѡдник' i 'напрасит човек, онај који воли да је увек и у свѡму главни' (VojvR).

Podobnie jak cała nomenklatura wojskowa, geneza stopni zależała od samego pochodzenia i organizacji armii, jej struktury. Po średniowiecznej, feudalnej organizacji wojskowej, w której głównym dowodzącym w czasie działań wojennych był władca lub (wielki) wojewoda, z początkiem XV wieku zaczęła się pojawiać zupełnie nowa leksyka. Razem z ekspansją państwa tureckiego na zajętych ziemiach organizowane było tureckie wojsko. Wraz z nim zaznaczył się cały system nazewnictwa stopni wojskowych, uzupełniany tylko i wyłącznie z jednego, tureckiego źródła. W XVIII i XIX wieku zaczęły istnieć, początkowo na ziemiach północnych, a potem także na południe od Dunaju, kolejne, nowe i ogólnoeuropejskie, nazwy stopni, które wraz z reorganizacją armii państw serbskiego i czarnogórskiego na dobre zadomowiły się w nomenklaturze wojskowej. Z tego okresu, oprócz wyrazów rodzimych, najsilniejszy wpływ miała leksyka niemiecka, ale także francuska i rosyjska.

II. SFERA KOŚCIELNA

1. ORGANIZACJA KOŚCIELNA

Kościół chrześcijański, w sensie teologicznym, to założona przez Jezusa Chrystusa wspólnota wiernych, z języka greckiego określana mianem **еклѣзија** i **ѣклѣзија** oraz **κλήσα** (RSAN) (gr. ἐκκλησία ‘zgromadzenie’), mistyczne ciało Chrystusa na ziemi, w którym zapoczątkował On swoją ziemską działalność, a rozwinęli jego uczniowie – apostołowie. Główne cechy Kościoła zostały określone na pierwszych soborach powszechnych, między innymi w Nicei i Konstantynopolu, gdzie opisano także jego główne cechy: jedność, świętość, powszechność i apostołowość.

W znaczeniu instytucjonalnym Kościół to organizacja religijna (tradycyjnie dotyczy to przede wszystkim wspólnot chrześcijańskich) skupiająca wiernych i duchowieństwo, posiadająca swoją strukturę wewnętrzną, zasady prawne i doktrynę religijną. Powszechnym określeniem takiej wspólnoty religijnej jest wyraz **црква**, który oznacza zarówno ‘budynek, w którym sprawowane są obrzędy religijne, nabożeństwa i sakramenty, świątynię, cerkiew, kościół (= gr. κυριακόν)’, jak i ‘Kościół, wspólnotę wiernych (= gr. ἐκκλησία)’ (RMS)¹¹⁶. Od XII wieku poświadczona jest forma *crkva*, w XIII – *crkav*, *crki* i *crkov*, a od XIV – *crikva*, w znaczeniach: ‘zgrada’ (XII w.), ‘starješine, koje upravljaju crkvom’ (XIII w.) i ‘narod vjere Isusove po svemu svijetu’ (XIV w.). W słowniku RiKSS zanotowano formy **црковъ**, **цркъва**, **цркъвн**, **цркъвъ**, **цркъы** ‘ecclesia’: **цркъы да дрѣжи село** (MS: 112), **црковъ да соудитъ** (art. 30 KD) i **црква** (DH). W artykule 27 KD pojawia się określenie **велиа црковъ** jako określenie najwyższej organizacji kościelnej w państwie – patriarchatu, arcybiskupstwa lub metropolii (w XIV wieku dotyczyło to patriarchatu w Peći). Wyraz powszechnie poświadczony jest we wszystkich wyżej wymienionych znaczeniach w słownikach XVIII- i XIX-wiecznych¹¹⁷.

Kościół prawosławny w średniowiecznej Serbii, szczególnie od chwili uzyskania statusu autokefalii, a potem podniesienia do rangi patriarchatu, odgrywał ważną rolę nie tylko w życiu duchowym Serbów, ale także w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym. Hierarchia kościelna była obecna na dworach wład-

¹¹⁶ Psł. **cfjky cfjkyve* ‘świątynia’ to stare, bo sprzed X w., zapożyczenie, którego ostatecznym źródłem było śgrg. κυριακή ‘dom Pański’ (κυριακός ‘pański, należący do pana’). Do Słowian południowych wyraz ten trafił bezpośrednio z greki ludowej lub za pośrednictwem romańskim. Słowianie północni przejęli go z języków germańskich, germ. **kirikō*, snwim. *kiriha*, współczesne niem. *Kirche*; późniejsze morawsko-panońskie *crjky* pochodzi z starobawarskiego *chirichum*.

¹¹⁷ W słowniku Kurzbeka zanotowana jest forma ruskosłowiańska **церковъ**, **церковь** (KurzbekLeks: 304). W XIX w. poświadczono formy **црква** (SR; Popović) i z Korčuli **црѣква** ‘die Kirche, ecclesia, богомоља, cf. намастир’ (SR), **црква** ‘budynek, cerkiew’ i ‘organizacja wiernych’ (Njegoš). W gwarach także **црква** (RKM; RSMet; RSGV), **црқво** (RRad) i **црква** ‘остащи зидова порушене цркве, црквиште’, przen. ‘лагодно место за живот без рада’, ‘место где се ништа не може добити без рада’ (RTimok).

ców, uczestniczyła w soborach państwowych i radach dworskich, ciągle przebywała w pobliżu ośrodków władzy politycznej. Była to praktyczna realizacja przeniesionej z Bizancjum zasady symfonii i harmonii państwa i Kościoła, idącej w stronę sakralizacji władzy świeckiej, której uosobieniem była cała święta dynastia Nemanjiciów.

Црква је доприносила друштву и духовну и моралну просвету. Она је освештала државну власт као носиоца мира и реда у друштву и истакла је за државу узвишени циљ моралног служења друштву. (...) Бриге о народном здрављу, о народној исхрани у време глади, потпомагање сиромаша и инвалида, брига о удовицама и сирочади, и народна просвета – све је то у средњем веку спадало у надлежност цркве (Тарановски 1931: 96).

W okresie średniowiecza Kościół serbski był także mecenasem kultury, sztuki, architektury – w jego świątyniach powstawały najwspanialsze dzieła średnio-wiecznej serbskiej sztuki sakralnej (przede wszystkim freski), jego hierarchowie stawali się ich fundatorami. Takie oddziaływanie Kościoła szczególnie ważną rolę odegrało w XV wieku w obliczu zagrożenia tureckiego, kiedy fundacja Stefana Lazarewicia – monaster Manasija (Resava) – stała się ważnym centrum kulturalnym Bałkanów.

W chwili upadku państwa serbskiego pozbawiony wsparcia panujących i szlachty serbskiej Kościół stał się jedyną (lub najważniejszą) instytucją polityczną, społeczną i kulturalną Serbów pod panowaniem tureckim, a potem także w monarchii habsburskiej. Jego hierarchowie i duchowieństwo reprezentowali interesy prawosławnych chrześcijan wobec władzy, a monaster i cerkwie stały się ośrodkami, wokół których skupiało się życie kulturalne i religijne Serbów.

1.1. Kościelne ciała kolegialne

Organizacja Kościoła prawosławnego opiera się na *kolegialności*, *soborowości* – dotyczy to zarówno jego ogólnoswiatowej struktury, którą tworzą równoprawne Kościoły lokalne, jak i rozstrzygania wszelkich sporów, sądów i dylematów natury teologicznej. Wszystkimi kwestiami, teologicznymi oraz administracyjnymi, zajmują się ciała kolegialne – sobór biskupów, sobór lokalny (zgromadzenie biskupów, przedstawicieli kleru i zakonów oraz świeckich), a w najważniejszych kwestiach dotyczących wiary – sobór powszechny wszystkich Kościołów lokalnych.

Najwyższe instytucje Kościoła prawosławnego, mające charakter soborowy, to *sinod* (z gr. σύνοδος ‘zebranie’) i słowiańskiego pochodzenia *sabor*. Słownik (RMS) definiuje **сабор** jako ‘najwyższy organ Kościoła, zgromadzenie dostojników kościelnych, które rozpatruje istotne dla Kościoła problemy, synod, sobór kościelny’ oraz ‘zgromadzenie, zebranie dużej liczby osób w jednym miejscu’, ‘zgromadzenie ludzi przy świątyni, święto parafialne, święto patrona cerkwi’, ‘zgromadzenie zwierzchników ludowych’ (por. t. II) (RMS). W średniowiecz-

nych zabytkach pojawia się forma *sъборъ*, która w wyniku zmian fonetycznych dała dwie, nieznacznie różniące się semantycznie, formy występujące niezależnie w języku współczesnym: *zbor* i *sabor* (zawsze jednak oznaczają one różne rodzaje zgromadzeń – państwowe, kościelne, lokalne, plemienne i wiejskie). W słowniku Daničića najstarsze poświadczone znaczenie wyrazu *съборъ* to ‘collegium’ (ИГОУМЕНА И БАЩЕ И ВСЕГА СЪБОРА ДОМОУ СВЕТЫК БОГОРОДНИЦЕ ХИЛАНДАРЬСКИНИ, MS: 79), a także ‘conventus’ (НЕ СЕ ОБРЪТЪШЕ ТОГДА НА СЪБОРЪ, MS: 127).

Wśród wielu zgromadzeń oficjalnych Daničić wyróżnił *crkveni sabor*, ilustrując go fragmentem o soborach powszechnych: *СОПЪ СВЕТЫХЪ СЕДМНХЪ СЪБОРЪСЪ ПРАВОСЛАВНЫХЪ* (MS: 213). Pojawia się on w najstarszych zabytkach serbskich, w których przeciwstawiany jest zgromadzeniu ogólnopaństwowemu (*državni sabor*). Od 1219 roku, od chwili uzyskania przez Kościół serbski autokefalii, sobory kościelne były zwoływane regularnie, najpierw przez arcybiskupa, a potem patriarchę serbskiego, najczęściej w celu wyboru patriarchy lub biskupów albo rozwiązania istotnych problemów natury teologicznej, ekonomicznej, oświatowej lub organizacyjnej. Uczestniczyli w nich biskupi (arcybiskupi i metropolici), igumeni i najbardziej szanowani mnisi i starcy. W ogólnoserbskim soborze cerkiewnym (tzw. *veliki sabor*) mogli brać udział, obok kleru, także świeccy członkowie Kościoła (przedstawiciele gmin, parafii oraz szlachta). Obok ogólnokościelnych istniały również sobory pojedynczych monasterów, które były organami ich samorządności. Wielkie znaczenie sobory kościelne zyskały po upadku Despotowiny, kiedy w okresie osmańskim przyjęły formę wielkich zgromadzeń cerkiewno-narodowych, a aspekt religijny nierzadko stawał się jedynie pretekstem do zgromadzeń o charakterze ludowo-handlowym.

Sveti Arhijerejski Sabor to najwyższa instytucja Kościoła lokalnego, w której skład wchodzi wszyscy biskupi danego Kościoła. Według statutu Serbskiego Kościoła Prawosławnego sobór, któremu przewodniczy patriarcha serbski, to

(...) највише јерархијско тело, које у Српској православној цркви има црквенозаконодавну власт по питањима вере, богослужења, црквене дисциплине (прописује црквеносудски поступак за све црквене судове, издаје прописе о брачном праву, доноси правила за живот манастирског и придворног монаштва) и унутрашњег уређења Цркве (води надзор над радом Светог Синода, бира ректоре православних богословија, прописује и наставни план и програме веронауке и стара се о моралном васпитању младих, оснива установе и заводе, канонизује светитеље и прописује службу за њихово прослављање)¹¹⁸.

Sobór jest także najwyższym organem sądowym, który sędzi w pierwszej i ostatniej instancji (spory między biskupami oraz kanoniczne przewinienia hierarchów), jest zaś drugą i ostatnią instancją w sprawach, którymi zajmuje się synod.

¹¹⁸ Oficjalna strona internetowa Serbskiego Kościoła Prawosławnego: <http://www.spc.rs/sr/sabor> i <http://www.spc.rs/sr/sinod> (dostęp: 15.11.2011).

Sabor crkveni może oznaczać nie tylko specjalnie zwołane zgromadzenie, ale również cały skład osobowy kapłanów cerkwi narodowej lub jakiejś pojedynczej instytucji, kler Kościoła (LeksSSV: 222–228, 637, 651).

Najwyższą władzą wykonawczą i sędowniczą w Serbskim Kościele Prawosławnym, której przewodniczy patriarcha serbski, jest **сѣнод** lub **сѣнод** ‘zgromadzenie w Kościołach chrześcijańskich, sobór biskupów i duchownych, na którym rozwiązywane są kwestie natury kościelnej, rozstrzygane spory teologiczne itp.’ (RMS)¹¹⁹. W RJAZ poświadczone są formy *sinod*, *šinod* i *šinot*. W Kościele prawosławnym to rada stała biskupów danego Kościoła lokalnego pod przewodnictwem zwierzchnika, najwyższy organ Kościoła. Według *Ustawy Świętego Synodu w Księstwie Czarnogóry* (1904) w jego skład wchodził arcybiskup cetinjski i metropolita Czarnogóry, biskup zahumsko-rasijski, archimandryta cetinjski, archimandryta ostrogski, trzech protoprezbiterów i sekretarz synodu (CZ II).

Współcześnie, według *Ustawy Serbskiego Kościoła Prawosławnego* (jurysdykcją obejmującego między innymi Serbię i Czarnogórę), przewodniczącym synodu jest patriarcha, a jego członkami czterech biskupów wybieranych przez Sobór Biskupów na dwuletnie kadencje (naprzemiennie, co roku, zmienia się dwóch jego członków). *Sveti Arhijerejski Sinod* zajmuje się duszpasterstwem i misją Kościoła, działalnością wydawniczą, kontrolą treści wydawanych podręczników teologicznych, a także sprawuje nadzór nad biskupami oraz diecezjami, które okresowo nie mają swych zwierzchników.

Wywodzącymi się z łaciny (łac. *consistorium* ‘zgromadzenie, towarzystwo’), ale dotyczącymi także organizacji Kościoła prawosławnego są wyrazy **конзѣсторїј** i **конзѣсторїја** ‘zgromadzenie wszystkich kardynałów obradujące pod przewodnictwem papieża jako najwyższe ciało w organizacji Kościoła katolickiego’, ‘rada doradcza w sprawach administracji diecezjalnej, która znajduje się przy biskupie’, ‘najwyższa władza duchowa w Kościele prawosławnym i ewangelickim do spraw rozwiązywania problemów z zakresu prawa cywilnego, szczególnie w kwestii dotyczącej związków małżeńskich’ (RMS; RSAN). Wyraz *konsistorij* poświadczony jest w Chorwacji od XVI wieku, a w Serbii od XIX wieku¹²⁰. Na początku XX wieku w Czarnogórze istniał *prezviterijski savjet*, tak zwana **Konsistorija** (*Ustaw prawosławnych Konsystorzy Księstwa Czarnogóry*, 1904; CZ II).

O ile w słownictwie związanym z Kościołem prawosławnym korzysta się przede wszystkim ze źródeł greckich, o tyle Kościół katolicki nazwy swoich in-

¹¹⁹ Wyraz poświadczony jest w Czarnogórze, w słowniku Njegoša i gwarze Nikšića: **сѣнод** ‘zgromadzenie biskupów i duchownych Kościołów chrześcijańskich, konsylium’. W Serbii w XIX w. **синодъ** ‘совјет; народни совет’ (1852) (PosrbOV) oraz **сѣнод** ‘епископски савет, коме је митрополит или патријарх председник’ (RSR).

¹²⁰ Poświadczenia można znaleźć w słownikach leksyki XIX w.: **конзѣсторїја** (1825), **консѣсторїја** (1838) (KK-ER), **конзѣсторїја** ‘Consistorium, Ordinariat’ (Popović) oraz **конзѣсторїја** ‘високо црквено тело при епархијама које расправља о црквено-правним питањима’ (LeksLaza) i **konsistorija** ‘prezviterijski savjet’ (Bogićević 2010: 248).

stytucji zapożyczał z łaciny lub języka włoskiego (należy jednak pamiętać, że część dawnych pożyczek romańskich dotyczy także słownictwa związanego z Kościołem prawosławnym na terenie Serbii i Czarnogóry). Wśród romanizmów określających instytucje katolickie można wymienić na przykład wyrazy: **каптол** i **капитул** ‘ciało administracyjne zarządzające katedrą i pomagające biskupowi w zarządzaniu eparchią, które od XIII do XIX wieku istniało w Chorwacji i Sławonii’, ‘zgromadzenie duchownych, kanoników’ (RSAN)¹²¹, **конгрегација** ‘grupa, zgromadzenie zakonów, kongregacja’, ‘zgromadzenie, sobór wysokich dostojników (kościelnych i świeckich), żupanów, książąt itp.’ (RSAN)¹²² oraz **нунцијатѹра** ‘przedstawicielstwo dyplomatyczne kurii papieskiej w danym państwie’ (RMS).

1.2. Jednostki administracji kościelnej

Nazewnictwo jednostek administracji kościelnej oparte jest głównie na derywatach utworzonych od nazw zwierzchników lokalnych i to najczęściej będących zapożyczeniami z greki (Kościół prawosławny) lub łaciny (Kościół rzymskokatolicki). Występują ponadto wyrazy słowiańskie, mające najczęściej rodowód średniowieczny (z tekstów pisanych cerkiewszczyzną) lub pochodzące z XVIII i XIX wieku i będące pożyczkami z rosyjskiego lub ruskosłowiańskiego. Jedyne sporadycznie zdarzają się zapożyczenia z języków sąsiednich – niemieckiego bądź węgierskiego.

Podstawową jednostką jest parafia, jednostka administracyjna, którą tworzy wspólnota wiernych skupiona wokół jednej cerkwi, najczęściej obejmująca swym zasięgiem jedną wieś, ewentualnie miasto lub jego część. Podstawowym i starszym, choć obecnie przestarzałym, terminem określającym parafię jest **нѹрија**, **инѹрија** (RMS; RSAN)¹²³. Wyraz *inorija* i *norija* poświadczony jest już od XIV wieku (forma *nurija* jest późniejsza). Formy **кнорниа**, **инорниа**, **инорѹиа**, **инориа**, **енорѹиа** notowane są w *Kodeksie* Dušana, na przykład **свѣтѹителѹе да поствабѣтъ доѹховнике по влѣхъ норѹихъ** (art. 30) i **да благословитѹ свѣтѹителѹ, оѹ чѹен боѹдѣтъ инорѹиа** (art. 33). Wyraz rejestrują także słowniki języka serbskiego i gwar¹²⁴.

¹²¹ Formy *kaptol* i *kapituj* poświadczane są od XV, a *kapitul*, *kapituo* od XVII wieku w znaczeniu ‘sabor, zbor (crkveni), zbor kanonika; sabor, vijeće kod fratarsa i dumana’ (głównie w Chorwacji). W słowniku Daničića **капитул** ‘capitulum’ (RiKSS) oraz **капитул** ‘Domcapitel’ (Popović).

¹²² Od XVIII w. poświadczona jest forma **конгрегација** ‘скупштина’ (1724) (GzRSR) z łac. *congregatio* ‘towarzystwo, zgromadzenie’.

¹²³ Zapożyczenie z gr. *ἐνορία* ‘ts.’, a w Czarnogórze być może także za pośrednictwem romańskim.

¹²⁴ Wyraz poświadczony jest od XVIII w.: **јенурија** (1728) (GzRSR), **енурија** (1829), **нурија** (1818) (KK-ER) oraz **инѹрија** (w Czarnogórze) i **нѹрија** ‘der Sprengel eines Pfarrers, die Pfarre, paroecia’ (SR; Popović; LeksLaza), **инорѹија** ‘dio eparhijske oblasti, parohija, župa pod ckrvenom vlašću koja se nalazila u nadležnosti popa u kojoj on stiće svoj prihod, bir – popovski, kao naknadu za vršenje svoje svešteničke dužnosti’, ‘parohija’ (Bogićević 2010: 193). Wyraz w tym samym zna-

Terminem nowszym, obecnie powszechnie stosowanym, jest **парѠхија**, **парѠкија**, co oznacza zarówno ‘najmniejszą kościelną jednostkę administracyjną, parafię’, jak i ‘dom, budynek, w którym mieszka proboszcz i gdzie znajduje się jego urząd’ (RMS)¹²⁵. Na zachodzie poświadczona jest częściej forma *parohija*, a *parokija* w słownikach Vuka i Popovicia **парѠкија** ‘нурија; Pfarrei, Pfarrsprengel’¹²⁶.

Wyrazami tymi na początku oznaczano okręg, którym administrował biskup, a dopiero od XIV wieku ustaliło się znaczenie ‘parafia’, a dla diecezji *episkopija*. W Serbii średniowiecznej jej wielkość zależała przede wszystkim od ukształtowania terenu, a swoim zasięgiem obejmowała część, jedną lub kilka wsi powiązanych jedną cerkwią i jednym proboszczem. Przy parafiach istniały szkoły, w których nauki pisania i czytania (oraz innych praktycznych umiejętności związanych z pisaniem, tworzeniem papieru i atramentu) pobierały dzieci księży oraz bogatych właścicieli ziemskich. Dopiero od XIV wieku ten rodzaj nauki zaczął się szybciej rozwijać przy monasterach (LeksSSV: 494).

W XIX-wiecznych dokumentach czarnogórskich pojawia się definicja parafii: „Парохија је основна црквена област састављена из одређеног броја православнијех хришћанскијех домова, које послужује један свештеник” (*Ustawa o duchowieństwie parafialnym*, 1909, CZ IV).

Obok tych dwóch podstawowych określeń występują także inne nazwy, czasem odnoszące się do tytułatury zwierzchnika tej jednostki organizacyjnej Kościoła. Wymienić tu można hellenizmy **протопопија** ‘okręg protopopa’ (RJAZ) lub **протопрезвитерат** ‘okręg kościelny prawosławnych Serbów’ (A-SPC).

Z tradycji zachodniej – łacińsko-włoskiej i niemieckiej – poświadczone są głównie w nomenklaturze Kościoła katolickiego i regionalnie wyrazy typu **фара** (RMS; Popović) i **плебанија** ‘parafia’ (RMS; RJAZ), **капеланија** ‘okręg kapelana’ i ‘kaplica’ (RSAN), **капеланиа** ‘parafia’ (RomanBP) oraz **куратија** ‘kościelna jednostka administracyjna, którą kieruje *kurat*, parafia katolicka’ (RSAN; RJAZ). Ostatnim wyrazem jest hybryda językowa, **плованија** ‘najmniejsza jednostka terytorialna w organizacji Kościoła katolickiego, która ma swoją świątynię, parafia; budynek, w którym mieszka proboszcz’ (RMS)¹²⁷. Wyraz *plovanija* notowany jest od XV wieku w Istrii w znaczeniu ‘parochia, plebanija’, a także

czeniu notowany jest w gwarach serbskich: **енорија**, **енурија**, **нурија** (RKM), **нѠрија** (RSMet), **нурија** (RLesk), **нѠрија** (RTimok) i **нурија** (RKam¹) oraz czarnogórskich: **инѠгија** (CmnoGR), **нѠрија** (UR), **нѠрија** (RProš), **нурија** (RVG), **нѠрија**, **нѠрија** ‘парохија; подручје села или којег другог терена; даљина, удаљеност, свијет; скитња’ (RomGrecCG), **инорија** ‘околина, простор округа, парохија’ i **нурија** ‘попово подручје, парохија’, ‘подручје села, крај’ (Nikšić).

¹²⁵ Zapożyczenie z gr. *παροχία*, *παίροκος* ‘chrześcijański’ z gr. ‘obcy, cudzoziemiec; sąsiad’. Formy na zachodzie z *k* pochodzą z łac. *parochia* i wł. *parrocchia*.

¹²⁶ Gwarowe poświadczenia w Czarnogórze: **parohija** (Bogićević 2010: 401), **парѠкија** (UR), **парохија** (RVG; Nikšić), **парокіја** (RomanJBK; RomanSBK) i **парѠхија** (RomGrecCG). W Serbii: **парѠкија** (RJabl), **парохија** (RPirot), **парѠкија**, **парѠхија** (RTimok), **парокіја** (RKam¹), **парѠкија**, **парѠхија** (RSMet) i **парокіја**, **парохија** (RSGV; RBanat).

¹²⁷ Derywat z suf. *-ija* utworzony został od *plovan* (hybryda łacińsko-włoska, część początkowa ze śrlac. *plebanus* ‘duchowny’ i wł. *piovano*, *pievano* ‘duchowny’).

jako ‘kuća u kojoj živi plovani’. Rejestrują go także słowniki serbskie, choć z adnotacją, że poświadczone wśród katolików **плованија** ‘нурија’ (SR; Popović). Parafie katolickie na terenie Serbii istniały już od średniowiecza, a najczęściej ulokowane były w ośrodkach górniczych i kupieckich (pierwszą katolicką parafię założono w miejscowości Brskovo, a potem w Rudniku, Novym Brdzie, Trepču, Prizrenie, Prištinie, Trgovištu i in.). Parafie te podlegały jurysdykcji katolickiego biskupstwa w Kotorze i nadbiskupstwa w Barze (LeksSSV: 494).

Stopień wyżej w hierarchii katolickiej znajduje się dekanat, okręg złożony z kilku parafii – **деканѣт** ‘urząd, kancelaria dziekana wyższej uczelni, dziekanat’, ‘katolicki okręg administracyjny złożony z kilku parafii, żup’ (RMS; RSAN).

Jednostka administracyjna Kościoła podlegająca biskupowi – diecezja, biskupstwo, eparchia – w terminologii Kościoła serbskiego określana była zapożyczeniami greckimi, pochodzącymi jeszcze z okresu średniowiecza i tworzenia się struktur Kościoła autokefalicznego. Podstawowym więc terminem jest **епѣрхија** oraz reg. **јапѣрхија**, **јепѣркија**, **јепѣрхија** ‘niewielki okręg administracyjny w Bizancjum’, ‘kościelno-administracyjny okręg w Kościele prawosławnym, którym kieruje biskup, diecezja’ (RMS; RSAN; SR; Popović; Kurzbek; A-SPC; Bogićević 2010: 155)¹²⁸. Wyraz poświadczony jest u Daničića: **κπαρχуна** ‘ἐπαρχία, episcopatus’ (RiKSS), a w RJAZ od XVII wieku w formie *jeparhija*, i od XIX – *eparhija*. Drugim określeniem, utworzonym od tytułu zwierzchnika, jest **еписко̀пија**, **јеписко̀пија**, a dla katolików **бискупѣја**, **бѣскупство** (RMS; RSAN)¹²⁹. W średniowieczu pojawiają się formy **еписко̀пниа**, **еписко̀пуниа**, **кписко̀пниа**, **кписко̀пуниа**, w słowniku Daničića **кписко̀пниа** ‘ἐπισκοπή, sedes episcopi’ (RiKSS) i **писко̀пуниа**, **кписко̀пство**, **кписко̀пуниа** ‘episcopatus’: **подѣ шѣластѣниу ннѣхъ кписко̀пуникѣ; црьковъ еписко̀пѣю Жичю**. W *Nomokanonie* św. Sawy oraz w dziełach mnicha Teodosija wymiennie z *episkopija* używa się wyrazów *oblast*, *predeo* (LeksSSV: 182) (por. t. II). Formy *jepiskopija*, *jepiskupija* w znaczeniu ‘eparchia’ notowane są od XIII wieku, a jako ‘służba biskupa’ od XIV wieku. Zachodnie formy *biskupastvo*, *biskupatstvo*, *biskupat*, *biskupija*, *biskupstvo* pojawiają się natomiast od XIII i XVI, a *biškupija* i *biškupstvo* od XIV wieku.

Poświadczony jest również od XVIII wieku wyraz derywowany od tytułu władcy – **владичѣнство** i **владичѣнство** (RMS; RSAN; SR; Popović), który przytacza także Daničić: **владичѣстѣник**, **владичѣство** ‘principatus, власт’ (RiKSS).

Z tradycji zachodniej pochodzi określenie **дијецѣза** ‘administracja antycznych rzymskich okręgów’, ‘administracja, kierownictwo biskupstwa prawosławnego lub katolickiego’, ‘terytorium, które obejmuje biskupstwo, diecezja’ (RMS; RSAN)¹³⁰.

¹²⁸ Z gr. *ἐπαρχία* ‘namiestnictwo; okręg’ od *ἐπαρχος* ‘eparch, wysoki dygnitarz bizantyjski’.

¹²⁹ Derywat utworzony od tytułu *episkop* (z gr.) i *biskup* (z niem.) za pomocą suf. *-ija* lub *-at* (łac. *-atus*).

¹³⁰ Z łac. *diocesis* ‘terytorium kościelne dzielące się na dekanaty i parafie, którym zarządza biskup przy pomocy kurii diecezjalnej’ od łac. *diocesis* ‘okręg administracyjny’ < gr. *διοίκησις* ‘gospodarstwo domowe; administracja; prowincja’.

Jednostka terytorialna wyższej administracji kościelnej i niezależny, autokefaliczny okręg kościelny kierowany przez arcybiskupa to **архиеписко̀пија** (prawosławna) i **архибиску̀пија**, **арцибиску̀пија** (rzymskokatolicka) (RSAN)¹³¹. W średniowiecznych źródłach poświadczane są formy **архѣписко̀пниа**, **архѣписко̀поуниа**, **архѣписко̀поустѣво** ‘archiepiscopeatus’ (RiKSS) i **архѣписко̀пниа** (DH). Słownik RJAZ podaje formy *arhijepiskupija* (XIII w.), *arhijepiskopija* i *arhijepiskopstvo* (XIV w.), *arhijepiskupstvo* i *arcibiskupija* (XVII w.), a także formy ze słowników chorwackich: *arkibiskupija* i *arkibiškupija*. W tradycji zachodniej obok *arhibiskupiji* funkcjonuje także określenie **надбиску̀пија** i **надбиску̀пија** (RMS; RJAZ), zapewne kalka niem. *Erzbisthum*.

Od początku swego istnienia w Serbii wyraz oznaczał niezależny, autonomiczny okręg cerkiewny, którym kieruje arcybiskup Kościoła lokalnego. Ziemie serbskie znajdowały się w jurysdykcji arcybiskupstwa ochrydzkiego aż do 1219 roku, kiedy dzięki staraniom Sawy Nemanjicia Kościół serbski uzyskał autokefalię. Siedzibą niezależnego Kościoła do końca XIII wieku był monaster Žiča. Dopiero w wyniku napaści Tatarów i zniszczenia siedziby przeniesiono ją do dawnego *metohu* Žiży – do monasteru Peć w Metochii. Serbska Cerkiew jako arcybiskupstwo istniała do 1346 roku, kiedy została podniesiona do rangi patriarchatu.

Na określenie arcybiskupstwa serbskiego, którego jurysdykcja obejmowała obszar całego królestwa Serbii, używano także wyrażen *velika Arhiepiscopeija*, *sveta velika Arhiepiscopeija*, *Arhiepiscopeija srpska* oraz dwukrotnie poświadczonych terminów *Srpska crkva* i *Srpska velika crkva*.

Prowincja kościelna obejmująca kilka diecezji i arcybiskupstwo, niezależna (w tradycji Kościołów prawosławnych czasem mająca niezależność – autonomię lub autokefalię i tworząca odrębny Kościół lokalny) to **митро̀полија** ‘forma administracji kościelnej, na której czele znajduje się metropolita; kościelny okręg, którym kieruje metropolita, metropolia’, ‘siedziba metropolity; budynek, dwór, w którym mieszka’ (RSAN; SR; Popović) oraz **метро̀пола** ‘główne miasto państwa, stolica’, ‘miasto-centrum jakiejś działalności’, ‘państwo-matka w stosunku do swoich kolonii’ i ‘katolickie arcybiskupstwo’ (RSAN)¹³². W RJAZ wyraz *mitropolija* notowany jest od XIV wieku, na przykład w słowniku Daničića **митро̀полиа** ‘sedes metropolitae’ (RiKSS)¹³³.

Największym okręgiem administracyjnym Kościoła prawosławnego, niezależnym i stanowiącym autokefaliczny Kościół lokalny, na którego czele stoi patriarcha, jest patriarchat. Nawiązuje on do tradycji z pierwszych wieków chrześ-

¹³¹ Derywat utworzony od tytułu *arhiepiscope* (z gr.) i *arhibiskup* (z niem.) za pomocą suf. *-ija* (greckiego *-ia* i romańskiego pochodzenia *-ia*).

¹³² Forma *mitropolija* z gr. **μητρὸπολις** ‘miasto-państwo, które założyło kolonie; ojczyzna; stolica’ (*metropolija* z łac. *mētopolis* lub niem. *Metropole*).

¹³³ W obecnej strukturze organizacyjnej Kościoła serbskiego status arcybiskupstwa ma arcybiskupstwo Belgradu i Sremskich Karłowic, metropoliami zaś są jednostki Kościoła w byłych republikach jugosłowiańskich (metropolia Czarnogóry i Przymorza, Bośni i Dabaru oraz Chorwacji i Słowenii), a także metropolia Australii i Nowej Zelandii.

cijaństwa i systemu pentarchii (5 starożytnych patriarchatów Rzymu, Jerozolimy, Antiochii, Aleksandrii i Konstantynopola), która w drugim tysiącleciu uległa zmianom i wzbogaceniu o nowe patriarchaty i Kościoły lokalne. W języku serbskim określano go mianem **патријаршија** i **патријаршија** ‘terytorium, którym administrował patriarcha, patriarchat’, ‘administracja kościelna z patriarchą na czele’, ‘budynek, w którym znajduje się ten urząd’ (RMS)¹³⁴. W tekstach średniowiecznych poświadczona jest forma **патриархия** ‘patriarchatus’ (RiKSS), na przykład w *Żywocie św. Sawy* autorstwa Domentijana: **въ патриархію вългарскою**. W RJAZ z XIV wieku występuje forma *patrijarhija*, a potem także *paćaršija* (jedynie u Vuka), *patrijaršija* oraz z Chorwacji *patrijarčija*, *patrijarkija* i *patrijarkat*¹³⁵.

W źródłach średniowiecznych serbski patriarchat określano także jako *Crkov velika*, *Velija crkov*, *Velija crkov patrijarhija*. Patriarchat serbski powołany został na kościelno-państwowym soborze w Skopju 9 kwietnia 1346 r. Arcybiskupstwo Peći zostało wówczas ogłoszone *Pećką Patrijaršiją (Velika crkva)*, a pod władzą patriarchatu i nowego patriarchy Joanikija znalazło się wiele nowo zdobytych ziem bizantyjskich, między innymi Święta Góra Athos i arcybiskupstwo ochrydzkie. Z punktu widzenia prawa kanonicznego podniesienie arcybiskupstwa do rangi patriarchatu przeprowadzono legalnie, a zgoda patriarchy konstantynopolitańskiego, ze względu na sytuację polityczno-terytorialną po zdobyczach cara Dušana, nie była możliwa. Zaraz po powołaniu patriarchatu nastąpiła reorganizacja struktury administracyjnej, powstały nowe metropolie i diecezje, wprowadzono system metropolitalny, a arcybiskupstwo ochrydzkie, zachowując autonomię, zostało w całości włączone w skład patriarchatu. W 1352 roku patriarcha konstantynopolitański Kalistos nowo powołany patriarchat serbski obłożył anatemą, która została zniesiona dopiero w 1375 za rządów patriarchy Sawy IV i dzięki staraniom księcia Lazara Hrebeljanovicia. *Pećka patrijaršija* przeżyła serbskie państwo, ale okoliczności obiektywne uniemożliwiły organizowanie soborów i wybór patriarchy. Dwukrotnie likwidowana, w latach 1463 i 1776, w 1557 roku została odnowiona przez Słowianina rodem z Bośni – wielkiego wezyra Mehmed-Paşe Sokolovicia, który wyposażył ją w liczne przywileje, a patriarchą uczynił swego krewnego, archimandrytę Chilandaru – Makarija. W 1776 roku sułtan turecki ostatecznie zlikwidował patriarchat, który został przywrócony dopiero półtora wieku później – w 1920 roku doszło do zjednoczenia lokalnych Kościołów prawosławnych w nowym Królestwie SHS.

Niejako równolegle do patriarchatu lub arcybiskupstwa jako niezależnych jednostek kościelnych może funkcjonować jednostka określana mianem egzarchatu.

¹³⁴ Z gr. **πατριάρχεια** ‘patriarchat’, a forma *patriarchat* jest formą łac. *patriarchatus*. Formy z *-k-* z wł. *patriarcato*.

¹³⁵ W słownikach z XVIII i XIX w. poświadczane są formy **патриаршество** (KurzbeLeks: 158), **патријаршија**, **паћаршија** ‘das Patriarchat, die Patriarche, sedes patriarchae’ (SR; Popović) i **патријаршија**, **патријаршија** (Njegoš). Gwarowe poświadczenia to m.in. **паћаршија** (RKM) i **патријаршија** (RSGV; RPosav).

Według definicji słownikowych **егзәрхāt** to ‘okręg, którym kieruje egzarcha’, ‘niezależna Cerkiew narodowa (np. egzarchat bułgarski)’, ‘godność egzarchy’ oraz **егзәрхија** ‘okręg, którym kieruje egzarcha’ (RMS; RSAN)¹³⁶. W średniowieczu *egzarhat* to nazwa określonego wojskowo-administracyjnego okręgu w Bizancjum, a dopiero potem także nazwa terytorium kościelnego, jednostki pod zwierzchnictwem egzarchy, na przykład prawosławnej Cerkwi w Bułgarii od 1870 do 1953 roku.

W tradycji muzułmańskiej jednym z istotnych określeń na wspólnotę muzułmanów, poświadczonym od XIX wieku, jest **цѐмāt** ‘muzułmańska wspólnota religijna, która obejmuje obszar jednego meczetu, władzę jednego imama itp.’, ‘towarzystwo, wspólnota; gmina’, ‘grupa ludzi, którzy się wspólnie modlą, wspólnie biją pokłony’ (RMS)¹³⁷. Wyraz notowany jest od XIX wieku, głównie w Bośni, ale także w słowniku turcyzmów Popowicia **цemat** ‘општина’ (PopovićTur)¹³⁸ (tur. *cemiyet* ‘ts.’).

Słownictwo kościelne, które jako jedyne średniowieczne słownictwo obce zachowało się i funkcjonowało przez cały okres panowania tureckiego aż do czasów współczesnych, jest wyraźnym świadectwem kierunków, skąd do Serbii docierało chrześcijaństwo i jakie państwa miały największy wpływ kulturowy i cywilizacyjny. W przypadku Kościoła prawosławnego, który od 1219 roku cieszył się autokefalią, większość nazewnictwa pochodzi z greki, z Bizancjum. Analogiczne terminy funkcjonujące w Kościele katolickim na terenie Serbii i Czarnogóry są pochodzenia łacińskiego lub włoskiego, a potem także niemieckiego. Słownictwo muzułmańskie czerpie z kolei z tradycji arabskiej. Wyjątkiem jest jedynie określenie ogólne Kościoła, zarówno jako instytucji, jak i budynku, świątyni, które jest prasłowiańskim zapożyczeniem z germańskiego bądź greckiego.

Omawiając struktury administracyjne Kościoła serbskiego, nie sposób pominąć jednej z najważniejszych instytucji średniowiecznej – systemu fundacji kościołów i klasztorów, w których fundatorami byli władcy i ich najbliższa rodzina, możnowładcy oraz hierarchia cerkiewna. Fundację określano złożeniem motywowanym wyrażeniem przyimkowym *za dušu*, co wskazywało na główne motywy fundatorów (modlitwy za ich dusze) – **зѐдужбина** i **зѐдужбина** ‘fundacja, instytucja lub fundusz dobroczynny, którego cele zostały ściśle określone przez założyciela’, ‘monaster, cerkiew (zwykle w okresie feudalnym) lub inne budowle, które zostały wzniesione jako wotum za zbawienie duszy, pamięć fundatora; fundacja’, ‘szlachetne dzieło, dobroczynność’, ‘dar biednym, łaska, jałmużna’, ‘obiad po pogrzebie, stypa’ (RSAN; SR; Popović). W znaczeniu szerszym wyrazem *zadužbina* określano wszystko to, co w formie ofiary dla cerkwi lub monaste-

¹³⁶ Zapożyczenie z łac. *egzarchatus* bądź bezpośrednio z gr. *ἐξάρχος* ‘zarządca, namiestnik’.

¹³⁷ Zapożyczenie z tur. *cemaat* ‘grupa, grupa ludzi; muzułmańska wspólnota religijna’ < ar. *ġema‘at*.

¹³⁸ W gwarach pojawia się np. **цѐмāt** ‘заселак, крај, околина’ (LKačer) i **цемийет** ‘удружење, друштво’ (PrizrenDĀ).

ru, ofiarowano Bogu za spokój duszy, „dobroćinstwo koje se čini umrlim za dušu ili živima za zdravlje”, a w węższym – monaster lub cerkiew.

W średniowieczu fundatorami, określanymi mianem **κτῆτορ** (RSAN; RMS; A-SPC; SR; Popović)¹³⁹, byli najczęściej władcy z dynastii Nemanjiciów, ich najbliższe otoczenie (np. św. Sawa i arcybiskup Danilo) oraz hierarchia kościelna, a od czasów króla Milutina również szlachta, możnowładcy. Po upadku carstwa działalność fundacyjna kontynuowana była także w czasach Despotowiny. Najbogatszym źródłem informacji o działalności serbskich władców i szlachty jako *ktitorów* są *osnivačke povelje* monasterów, napisy fundacyjne oraz przedstawienia malarskie w świątyniach.

Główny powód, dla którego władcy fundowali monaster i cerkwie, był natury religijnej. Swoją ofiarą na ziemi pragnęli zapewnić sobie wieczne wspomnienie i spokój duszy po śmierci. Działalność fundacyjna była wyrazem przywiązania do wiary, znakiem pobożności, chęci odkupienia grzechów i zapewnienia modlitw zmarłym. Oprócz wzniesienia na własny koszt cerkwi monasterskiej i innych towarzyszących jej zabudowań obowiązkiem fundatora było wspomaganie materialne i utrzymanie fundacji. Posiadał on prawo wydania *typikonu*, zmiany położenia i ustroju swojej fundacji, a także reguł życia mnichów, prawo wyznaczenia (wskazywania kandydata) igumena i członków rady fundacji, a także prawo nadzoru nad jej administracją. Do praw rytualnych należało prawo do modlitw, wspominania fundatora i jego najbliższej rodziny w trakcie nabożeństw, przedstawienia freskowe i zapisy fundatorów w dyptychach, honorowe miejsce w trakcie nabożeństw oraz prawo do pochówku w obrębie fundacji. Prawa fundatora kończyły się wraz z jego śmiercią lub odebraniem tego prawa przez biskupów (np. za grzech herezji lub odstępstwa od wiary) (LeksSSV: 336).

W okresie panowania tureckiego w związku z ciężką sytuacją materialną prawosławnych poddanych pojęcie, znaczenie i funkcja *ktitorów* uległy dewaluacji. Podczas gdy w średniowieczu słowo to oznaczało przede wszystkim fundatora lub odnowiciela świątyni, od XVII i XVIII wieku tym mianem określano *priložnika*, ofiarodawcę skromnych darów na rzecz monasterów i cerkwi, członka wspólnoty wspomagającej daną świątynię. Jako określenie założyciela monasteru lub odnowiciela zaczęło funkcjonować bardziej precyzyjne słowo *zadužbinar*.

W XIX i na początku XX wieku *ktitorami* cerkwi i monasterów są członkowie wszystkich grup społecznych i stanów – od władcy i jego rodziny przez hierarchię kościelną, lokalnych przywódców, urzędników, kupców, rzemieślników do członków najniższych grup. W ogólnym systemie fundacji i ofiarodawstwa centralne miejsce przypadało władcy jako wodzowi narodu, dbającemu o sprawy państwowe i narodowe, a wśród nich o ochronę i wzmacnianie organizacji kościelnej. Już książę Miloš Obrenović na wyzwolonych ziemiach zaczął odnawiać cerkwie

¹³⁹ Średniowieczne formy wyrazu to **κτῆτορ**, **χτῆτορ**, **χλῆτορ** ‘κτῶρ, fundator’ (RiKSS) i **κτῆτορ**, **κτῆτορ**. Wyraz zapożyczono z gr. κτῶρ lub κτιστής i κτίστωρ ‘założyciel, twórca; odnowiciel’, κτίω ‘zbudować, założyć’.

i monasterium (m.in. Ravanicę i Manasiję) oraz finansować budowę licznych nowych cerkwi parafialnych. Podobną aktywnością wykazywali się członkowie jego rodziny, a także rywalizująca z nimi dynastia Karađorđevićów. W XIX wieku obok sakralnych pojawiają się również fundacje świeckie – o charakterze społecznym i narodowym, które w duchu odrodzenia narodowego przedstawiciele wyższych stanów serbskich przekazują na rzecz państwa (Столић, Макуљевић 2007: 612).

2. CZŁONKOWIE KOŚCIOŁA

Hierarchia kościelna oraz duchowieństwo na ziemiach serbskich i czarnogórskich, a więc osoby, które przyjęły święcenia kapłańskie lub złożyły śluby zakonne, nosiły przede wszystkim tytułaturę obcą, zapożyczoną z ośrodków, z których nie tylko przyjmowano wiarę chrześcijańską, ale które w okresie kształtowania się struktury kościelnej wywierały największy wpływ kulturowo-cywilizacyjny i polityczny. W przypadku średniowiecznej Serbii przewagę uzyskało prawosławie, a centrum oddziaływania kulturowego było Bizancjum. To właśnie stamtąd Sawa Nemanjić, późniejszy pierwszy arcybiskup serbski, przywiózł zgodę na autokefalię Kościoła serbskiego. W przypadku wyznawców Kościoła katolickiego oddziaływania płynęły z zachodu – wybrzeża dalmatyńskiego i czarnogórskiego (Bar, Kotor), a wraz z nimi słownictwo łacińskie, zaś na północy także niemieckie. Samo więc wyznanie i kierunki wpływów kulturowych, cywilizacyjnych określały pochodzenie słownictwa kościelnego. Wyjątek stanowiła najbardziej słowiańska hierarchia Kościoła bośniackiego, której duchowieństwo używało nomenklatury rodzimej.

2.1. Hierarchia kościelna

Podstawowym tytułem duchownego o najwyższych święceniach – biskupa i zwierzchnika kościelnego większego okręgu – jest, obok słowiańskich *vladika* i *svetitelj*, zapożyczony bezpośrednio z języka greckiego tytuł **ἐπίσκοπ** i **јѣпископ** (w tradycji prawosławnej) lub za pośrednictwem niemieckiego – **бѣскуп** (w tradycji katolickiej i protestanckiej) (RMS; RSAN)¹⁴⁰. Od XIII wieku poświadczone są zarówno formy wschodnie *jepiskop*, *jepiskup*, jak i zachodnie *biskup* i z XIV wieku *biškup*. Późniejsze są postaci *episkup* (XVII w.) i *episkop* (XVII w.). W słowniku Daničicia pojawiają się formy: **внскоупь**, **внскупь**, **вншкоупь**, **епнскопъ**, **епнскоупь**, **кпнскопъ**, **кпнскоупь**, **пнскопъ**, **пнскоупь**, **ипнскоупь**, **непнскоупь**, **свѣтитѣль** ‘episcopus’ (RiKSS), na przykład **кпнскоупь зѣтѣски** (MS: 17) i **съ вьсѣми епнскопыи** (MS: 143); w *Dečanskich hrisovuljach* są formy **кпнскопъ**, **пнскопъ**¹⁴¹.

¹⁴⁰ Zapożyczenia z gr. *ἐπίσκοπος* ‘nadzorca, zarządca, opiekun’ > ‘przełożony gminy chrześcijańskiej’ i łac. *episcopus*. Forma z *biskup* z swniem. *biscof*; śrwniem. *bischof*; niem. *Bischof*.

¹⁴¹ W słownikach serbskich poświadczone są formy: **епукопъ**, **епікопъ** (Kurzбек: 91), **бѣскуп** ‘episcopus, cf. владика’ (u katolików) (SR), **епнскоп**, **бѣскуп** ‘Bischof’ (Popović), **епнскопъ** (RečZURP: 79) oraz **ἐπίσκοп** i **епіскоп** (Njegoš; RSGV; RPosav; Nikšić).

W odniesieniu do biskupów używano także określenia **jeṛārx** i **jeṛapx** (RMS; RSN; Bogićević 2010: 215)¹⁴², poświadczonego od XIII wieku w księgach pisanych zarówno cerkiewszczyzną, jak i dialektem sztokawskim (кѣрарьха, кѣрарьхо, кѣрарьхъ, арьхникѣрарьхъ ‘*ieṛárchis*’ (RiKSS): **нѣрарьха христова и чоудотворца Николи**, MS: 110)¹⁴³. Kolejnym tytułem jest **архијеѣ, акријеѣ, аријѣр** ‘przełożony duchownych, kapłanów; władca, biskup’ (RMS; RSN; Bogićević 2010: 34)¹⁴⁴. W słowniku terminów cerkiewnych *arhijerej* to ‘свештеник највишега чина који рукополаже друга свештена лица. Архијереји су једнаки по власти, али према одличјима части (старешинству, заслугама или месту столовања) имају називе епископа, архиепископа, митрополита и патријарха’ (RCrkvP). W średniowieczu występują formy **арьхникѣн**, **арьхникѣн** (RiKSS) oraz **арьхникѣю христовоу**, **арьхѣѣѣ**, **арьхнѣѣн**, **архѣѣн**, **архѣѣн**, **архѣѣн**, a w *Kodeksie* Dušana **архѣѣн**. W RJAZ forma wschodnia *arhijerej* poświadczona jest od XIII wieku, a w XVII wieku na zachodzie pojawia się *arkirej* i *arhirej*. Tym tytułem nazywano biskupa, hierarchę kościelnego jako nosiciela wszelkich błogosławieństw i praw władzy kościelnej bez względu na pozycję zajmowaną w Kościele. Był to honorowy tytuł wyższego duchowieństwa lub hierarchii, który obejmował również patriarchę, metropolitę, arcybiskupa, biskupa i, rzadziej, archimandrytę. Dość często pojawia się w utworach poświęconych św. Sawie, określając go jako *veliki arhijerej* lub *prvi arhijerej*. W *Kodeksie* Dušana pojęcie *arhijerej* oznaczało całą administracyjną hierarchię lub bezpośrednio dotyczyło biskupów i metropolitów znajdujących się przy patriarsze: **въсемн арьхѣѣн съвора срьбскаго** (art. 2, 4, 11, 65 KD). Notowane są również, choć rzadko, tytuły **ѣпѣрх** (RMS; RSN), **mitronosan** i **arhipastir** (Bogićević 2010: 34–35), **свештѣноначѣлник** (RJAZ) i **свѣѣноначѣлникъ** (1803) (PosrbOV), a także **првосвѣштѣнѣк** i **првосвѣштѣнѣк** oraz **првосвѣштѣнство** i **првосвѣштѣнство** ‘najwyższy kapłan w starym Izraelu’ i ‘nazwa osoby duchownej mającej najwyższy stopień’ (RMS), poświadczone w słowniku Daničića w formie **првосвѣштѣнѣство** ‘*ἀρχιερατεία*, munus summi sacerdotis’, **првосвѣштѣнѣ** ‘*ἀρχιερεύς*, summus sacerdos’ i **првосвѣштѣнѣство** ‘*ἀρχιερατεία*, munus summi sacerdotis’¹⁴⁵.

Tytułami przypisywanymi biskupowi przed godnością kościelną były **прѣдсвѣштѣнѣ**, **прѣдсвѣштѣнѣст** i **прѣдсвѣштѣнѣнѣ**, **прѣдсвѣштѣнѣст** oraz **(Ѣегово) прѣдсвѣштѣнство** ‘(Jego) ekscelencja’ (RMS), poświadczony

¹⁴² W znaczeniu kolektywnym używano greczyzmu **jeṛārchiја** ‘obszar, nad którym władzę sprawuje hierarcha’, ‘władza wysokiego duchowieństwa’, ‘duchowieństwo’ oraz przest. ‘hierarchia’ (RMS; RSN); na zachodzie poświadczona jest forma *jerarkija* z łac. *hierarchia* lub wł. *gerarchia*.

¹⁴³ W RJAZ poświadczane są formy *jerarah*, *jerarha*, *jerarho*, a w słowniku Kurzbeka **ѣрарьхъ** ‘der oberste unter den Priestern’ (KurzbekLeks: 74). W Wojwodinie **арарх** ‘jeparx’ (RSGV) oraz **јѣрар(х)** ‘владика, апископ, архијереј (у православлѣ)’, ‘у Футогу, кад се неко понаша охоло, кажу му: *Шта ти је, ниси ваљда јѣрар пост’о?*’ (Vojvr).

¹⁴⁴ Zapożyczenie z gr. *ἀρχιερεύς* ‘pierwszy wśród kapłanów, najwyższy kapłan’. Formy z *-k-* i *-c-* pochodzą z wł. i łac. prefiksu *archi-*.

¹⁴⁵ W RJAZ poświadczane są formy *prvosvećenik* (w pracach Miličevića), *prvosveštenik* (Popović), *prvosveštenstvo* (RiKSS; Popović) i *prvosvetitelj* (RiKSS).

w dziełach Njegoša w formie ruskosłow. **преосвјаштенство** oraz w słowniku Popovicia **преосвештенство** ‘Hochwürden (Titel)’. Jako tytułu przed godnością arcybiskupa i metropolity używano **високопреосвѣщенѣик** i (**Његово**) **високопреосвѣщенство** ‘(Jego) eminencja’ (RMS; RSAN). Do patriarchy zwracano się (**Његова**) **свѣтѡст** ‘(Jego) świętobliwość’ (RMS).

Ostatni z tytułów, **свѣтац**, **свѣтитель**, obok znaczeń podstawowych: ‘osoba, którą Kościół kanonizował i ogłosił świętą’, ‘patron domu, rodziny’, ‘imię świętego patrona rodziny, *slava*’, ‘święto’, ‘człowiek, który żyje ascetycznie, cnotliwie’ (RMS)¹⁴⁶, w średniowieczu określał także osobę, która ‘wyświęca, czyli arcybiskupa, zwierzchnika kościelnego’. W słowniku Daničića **свѣтитель** oznaczał ‘sanctus’ oraz ‘episcopus’: **прѣви бысть свѣтитель зѣтскен земан** (MS: 17, 1233 r.). Podobne znaczenie poświadczone jest w art. 5 KD. Tego tytułu używano, obok wielu innych, przy imieniu św. Sawy i arcybiskupa Arsenija oraz innych średniowiecznych zwierzchników religijnych.

Najpowszechniej używany i najbardziej rozbudowany semantycznie okazał się jednak tytuł pochodzenia słowiańskiego – **владика** i dial. **ладика**, który współczesne słowniki definiują jako ‘biskup, władca, zwierzchnik okręgu kościelnego; najwyższy stopień duchowieństwa w Kościele prawosławnym’, ‘Bóg, Chrystus’, przest. ‘władca, naczelnik (państwa, plemienia, żupy)’, ‘ten, który włada, naczelnik w ogóle’ oraz przest. reg. ‘nazwa i tytuł kobiety szlacheckiego pochodzenia, szlachcianki’ (RMS; RSAN)¹⁴⁷. W słowniku Daničića od XII wieku notowane są formy **владика**, **владыка** ‘władca, pan, rector et gubernator’, ‘władca państwa’ (w *Dečanskich hrisovuljach* i tłumaczeniu *Syntagmatu владыка* to odpowiednik gr. δεσπότης): **СѢТѢФАНА НЕМАНК, владыки бывшаго самодръжабна сръбскыхъ и поморьскыхъ земель** (MS: 110), ‘tytuł biskupa, episcopus’ (XVI w.): **владыке Мажима** (MS: 549), ‘władczyni, żona władcy; szlachcianka, mulier nobilis’. W RJAZ poświadczone jest od XII wieku także znaczenie ‘gospodin kao epitet za Hrista i boga uopće’, a w XIX wieku ‘glava obitelji, gospodar u kući’. Jako femininum, tytuł Bogurodzicy oraz tytuł małżonki możnowładcy, szlachcianki wyraz występuje w średniowiecznej Serbii i Dubrowniku (np. w *povelji* królowej Jeleny Dubrownikowi) od XIII wieku: **како му приаю владыке, кое су у градѣ, тако да га и ја люблю** (MS: 69 oraz w art. 53 i 54 KD w znaczeniu ‘vlasteoska žena ili devojka’).

W średniowieczu podstawowe i pierwotne znaczenie wyrazu miało charakter świecki i znaczyło ‘władca ogólnie, serbski w szczególności’. Tytuł nie był wówczas używany w znaczeniu hierarchy cerkiewnego, z wyjątkiem dwóch przypad-

¹⁴⁶ Derywaty utworzono od przymiotnika *sveti* ‘święty’ (*svęty* ‘będący przedmiotem czci religijnej, kultu’) z suf. *-telj* i *-ac*, w znaczeniu przenośnym ‘święty człowiek, biskup’.

¹⁴⁷ Tytuł *vladika* poświadczony jest od najwcześniejszych zabytków we wszystkich językach słowiańskich, np. ros. *владыка* ‘władca i biskup’, pol. *władca* ‘biskup obrządku wschodniego’, czes. *vladyka* ‘niższy szlachcic’, bułg. *владика*, śl. *vladika*, scs. *vladyka* ‘archiepiscopus; pater familias’, a także w prus. *waldico* ‘vitez’. Psł. **voldyka* ‘władca’ to derywat od podstawy **voldy* utworzonej od czas. **volsti* ‘panować, władać’. Por. Vykypěl: 101–113 (**voldyka*).

ków dotyczących arcybiskupa Sawy. Tak tytułuje św. Sawę car bułgarski Asen: **ЗНАМНЫЕ РАДНИ НОУЖДЕ, ВЛАДЫКО СВЕТЫН, ЯКО СЪ СВОЕМУ ДОМОУ ПРЪВЕОУДИ СЪ НАМА,** a św. Sawa zwraca się do patriarchy bułgarskiego Joachima: **ИЖЕ ВЪ ТРОУДЪ БЕЛНИКЪ СНИМЪ, ВЛАДЫКО СВЕТЫН, ВЪДАДЪ МЕНЕ.** Jako tytuł biskupów, arcybiskupów i patriarchy, najwyższych dostojników autokefalicznych Kościołów prawosławnych, pojawia się dopiero w połowie XVI wieku (1540 r.) i dotyczy metropolity Belgradu i Sremu Maksima, byłego despoty Đorđa Brankovića: **СІЕ СВЕТГОЕ ЇВАГГЕЛІЕ ВЛАДНИКЕ ДЛАЖНИМА БИВШАГО ДЕСПОТА.** W tym znaczeniu poświadczony jest w XVIII-, XIX- i XX-wiecznych¹⁴⁸ źródłach leksykograficznych i historycznych.

Tytuł ten w odniesieniu do biskupa w oficjalnej tytulaturze kojarzony był najczęściej (ale nie wyłącznie) z imionami metropolitów Cetinje, następców metropolitów Zety – zwierzchników religijnych i, przez niemal dwa stulecia, politycznych Czarnogóry. Jako tytuł metropolitów cetinjskich pojawił się po 1485 roku, czyli po dacie budowy monasteru w Cetinje i przeniesieniu tam siedziby metropolii zetskiej (która znajdowała się w jurysdykcji patriarchatu w Peći) przez *gospodara* Ivana Crnojevicia. Po reaktywowaniu patriarchatu w Peći ich pozycja w czarnogórskim społeczeństwie plemiennym, z rozbudowanym systemem samorządności i silną pozycją plemion i rodów, była bardzo wysoka. W czasach, kiedy plemiona i bractwa usamodzielniały się, wychodząc spod władzy zwierzchniej, kiedy nie istniała dla nich władza centralna i panowała wśród nich anarchia, władcyka wraz z całą organizacją kościelną był jedyną instytucją, która jednoczyła i łączyła wszystkie plemiona. Aż do połowy XIX wieku był świeckim i duchowym naczelnikiem Czarnogórców. Był on zarówno politycznym przedstawicielem *rai* wobec Turków, jak i (a może przede wszystkim) społeczno-kulturową siłą jednoczącą naród w Czarnogórze. Vuk Karadžić tak charakteryzuje władcykę: „Највећа је личност међу Црногорцима митрополит или владика. Њему се обраћа рјечима: *Свети владико*, а иначе у међусобном говору зову га и *госнодар*”. Metropolita nosił tytuł *Vladika Crnogorski i Brdski*, czasem z dodatkowymi atrybutami, na przykład *upravitelj*, w oficjalnych zaś dokumentach kościelnych: *Mitropolit Skenderski i Primorski* (Караџић 1922: 41). Był władcą państwa dożywotnio (swego następcę wybierał z grona najbliższej rodziny – bractwa Petrovićów), z prawem kierowania wszelkimi sprawami dotyczącymi całego kraju. Prowadził politykę zagraniczną, reprezentował Czarnogórców na

¹⁴⁸ Wyraz poświadczony jest we wszystkich słownikach serbskich: **ВЛАДЫКА** (KurzbekLeks: 16), **владика** ‘der Bischof, episcopus’, w Dubrowniku ‘властеоска жена или одрасла кћи, uxor vel filia adulta властелин’ i ‘piscis marini genus [myliobatis noctula Вр.]’ (SR; Popović). W znaczeniu dostojnika kościelnego zanotowany jest w XIX-wiecznym leksykonie prawnym **владика** ‘Архіерей’ (RečZURP: 49) i w dziełach Njegoša **владика** ‘zwierzchnik okręgu kościelnego’ oraz ‘władca’ (Njegoš). Poświadczenia gwarowe z Czarnogóry: **vladika** ‘vladar, gospodar’, ‘nekada svjetovni i duhovni poglavar u Crnoj Gori’, ‘naziv za poglavara crkve u Crnoj Gori’ (CrnogR; Nikšić), **владика** (UR) oraz **vladika** ‘onaj koji upravlja, vladalac. Crnogorski vladika bio je od 1516 do 1852 g. svjetovni i duhovni gospodar crnogorski’, ‘duhovni i mirski vladar’, ‘prema *Dušanovom zakonu*, ova riječ označava vlasteosku ženu ili devojku’ (Bogićević 2010: 664).

zewnątrz, kontrolował i organizował władzę centralną w Czarnogórze. Zwoływał zgromadzenia, którym przewodniczył, wpływał na rozwiązywanie wielu problemów natury kościelnej i świeckiej.

Као владар Митрополит Петар представљао Црну Гору пред спољним свијетом. Самостално је водио спољну и унутрашњу политику. Био је на челу највишег органа државне власти у земљи. Био је врховни командант у рату. Истовремено и највиши судија. Исто је тако био и најстарије цркено лице ‘митрополије’. Мада је на њеном челу било црквено лице, држава није имала теократски, већ свјетовни карактер (Бојовић 1982: 57).

W jurysdykcji metropolity znajdowała się cała Stara Czarnogóra, a także okoliczny region zwany Brda. Miał on prawo ustanawiania tam, obok plemiennych naczelników, także wiejskich kmieci. W czasie jego rządów, od 1797 roku, mamy więc dwa organy centralnej władzy: szefa państwa – metropolitę i ogólnoczarnogórską *skupštine*, w której skład wchodził oprócz metropolity także *gubernadur*, serdarzy, wojewodowie, *knezovi* i niektóre osoby duchowne (archimandryci i kapłani) (Бојовић: 52–53). W dokumentach prawnych, na przykład w *Projekcie reformy administracyjnej* i *Raporcie o zmianach w administracji* z 1879 roku (CZ: II) czytamy, że „Митрополит је глава духовне власти. У свијема пословима духовнијем Митрополит је самосталан”.

Władyka czarnogórski nie dysponował siłami wojskowymi, nie był przedstawicielem swego plemienia czy bractwa, ale starał się reprezentować organizację ponadplemienną. Rządy metropolitów nie były więc władzą *stricte* teokratyczną, nigdy bowiem nie rządili za pośrednictwem kapłanów. Jedyłą osobą duchowną sprawującą władzę, będącą częścią administracji, był sam władyka. Funkcję zwierzchnika duchowego i świeckiego metropolita czarnogórski pełnił do połowy XIX wieku¹⁴⁹, kiedy Danilo Petrović ogłosił się księciem – władcą świeckim. Współcześnie metropolici czarnogórscy noszą tytuł *Njegovo Visokopreosveštenstvo Arhiepiskop Cetinjski, Mitropolit Crnogorsko-Primorski, Zetsko-Primorski i Skenderijski, Egzarh trona pečkoga*.

Prawosławnego arcybiskupa, najwyższego duchownego dostojnika Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, określano mianem **архієпископ**, zaś arcybiskupa katolickiego – **архібискуп**, **арцибискуп** lub **надбискуп** (RMS; RSAN; Bogićević 2010: 33)¹⁵⁰. Według słownika terminów cerkiewnych tytuł arcybiskupa otrzymują „владике које су се истакле по својим изузетним заслугама

¹⁴⁹ W dokumentach czarnogórskich tytułowany był jako: *Владыка, боле Епископ или Архиепископ Црнегоре (Uchwala Senatu i Starsziny o ogloszeniu Czarnogóry Księstwem i Danila Stankova Petrovicia knjazem, 7/19.03.1852, CZ I)*.

¹⁵⁰ Złożenie z pref. архи- ‘pierwszy, główny, nad’ i gr. επίσκοπος ‘opiekun, nadzorca; przełożony gminy chrześcijańskiej’ w znaczeniu ‘najwyższy opiekun’. Formy z -k- i -c- pochodzą z wł. i łac. pref. archi-. Forma z -u- z łac. *archiepiscopus*. Forma *biskup* z swniem. *bischof*, śrwniem. *bischof*, niem. *Bischof*.

za cркву или ради давања почасти граду у којем столују. Код Срба звање архиепископа носе само митрополити и патријарси” (RCrkvP).

W RJAZ pojawia się forma *arhibiskup* (z *-h-* od XV, z *-k-*, *-c-* lub *-č-* od XVII, a bez *-h-* w XVIII w.) i *arhijepiskop* (z *-h-* od XIII, z *-c-* od XVIII w.), a od XIII wieku formy *arhijepiskup*, *arhipiskup*, później także *arcibiskup*, *arciepiskop*, *arkibiskup*, *arkibiškup*. W słowniku RiKSS poświadczono formy: арѡхивнскоуѡпъ, арѡхипнскоуѡпъ, арѡхнєпнскоуѡпъ, арѡхнєкнєпнскоуѡпъ, арѡхнєкнєпнскоуѡпъ ‘archiepiscopus’, w *Dečanskich hrisovuljach* арѡхнєкнєпнскоуѡпъ, a w tekstach także: арѡхнєкнєпнскоуѡпъ, арѡхнєкнєпнскоуѡпъ, арѡхнєкнєпнскоуѡпъ, арѡхнєпнскоуѡпъ, арѡхнѣпнскоуѡпъ, арѡхнєкнєпнскоуѡпъ, арѡхипнскоуѡпъ, арѡхипнскоуѡпъ, арѡхнєпнскоуѡпъ, арѡхнєпнскоуѡпъ, арѡхнєпнскоуѡпъ oraz арѡхнєкнєпнскоуѡпъ.

Arcybiskup to tytuł honorowy biskupa nadawany hierarchom obejmującym główne katedry Kościoła powszechnego, w których jurysdykcji znajdowało się kilkoro biskupów i którzy mogli wyświęcać następnych biskupów. Do czasu powstania autokefalicznego serbskiego Kościoła w 1219 roku tereny Serbii należały do jurysdykcji arcybiskupa ochrydzkiego, a pierwszym serbskim arcybiskupem nowo powstałej Cerkwi lokalnej był św. Sawa, sprawujący ten urząd do 1233 roku (wówczas przekazał go swemu uczniowi, biskupowi Arsenijowi). Oficjalnym tytułem serbskich arcybiskupów był *arhiepiscope svih srpskih i pomorskih zemalja* lub *preosvećeni arhiepiscope*. Sporo epitetów związanych z tytułem *arhijerejów* odnosiło się przede wszystkim do św. Sawy, na przykład: *sveti otac naš Sava*, *prvi arhiepiscope i učitelj srpski*, *arhiepiscope sve srpske zemlje*, *ravnoapostolni*, *zapadni*, *veliki arhijerej*, *otac prvoprestolni*, *prvopastir*, *prvosveštenik*. Innych tytułowano *blaženi*, *bogonosni svetitelj*, *osvešteni svetitelj*, *preosvešteni božji ugodnik* (LeksSSV: 19).

Obrzęd wyświęcenia był uroczystym wydarzeniem, które w średniowieczu tradycyjnie miało miejsce podczas zgromadzenia – *saboru* w jednym z monasterów – katedr arcybiskupich, i nie mogło odbyć się bez monarchy.

Избор и освећење сваког српског архиепископа обављени су на најсвечанији начин. По правилу на државном сабору, најчешће у Жичи или Пећи, где се уосталом и налазио архиепископски трон. На избор архиепископа утицао је и српски краљ, али тај утицај није био одлучујући (Благојевић, Медаковић 2000: 170).

Od 1346 roku tytuł arcybiskupa nosili metropolici, którzy mieli w swej metropolii biskupa-sufragana, na przykład *arhiepiscope prizrenski*, *arhiepiscope skopski*, *arhiepiscope lipljanski* itp. Liczne świadectwa w starych serbskich tekstach świadczą o istotnym wpływie na życie kraju i pozycji, jaką zajmowali hierarchowie kościelni w średniowiecznym państwie serbskim, na dworze władcy oraz w trakcie *saborów* kościelnych i państwowych.

Obok tytułów biskupich istniał także tytuł **ѡрзаpx** ‘w Kościele prawosławnym zwierzchnik określonego okręgu kościelnego lub niezależnego Kościoła, biskup; namiestnik patriarchy’ oraz historycznie ‘dowódca wojskowy, cesarski namiest-

nik w Bizancjum’ (RMS; RSAN; Bogićević 2010: 153)¹⁵¹. Według *Azbučnika SPC* egzarcha to cerkiewny dostojnik posiadający kompetencje namiestnika patriarszego lub wikariusza i wysłannika biskupa, duchowego inspektora i poborcy biskupich przychodów, danin duchowieństwa i wiernych (A-SPC).

Wyraz *jeksarah*, najpierw ‘početnik, kolovoda’, a potem ‘zapovjednik, namjestnik’¹⁵², poświadczony jest w księgach pisanych serbską redakcją cerkiewszczyzny oraz w słowniku Daničića *књазарѣхъ*; oznaczał pełnomocnika biskupa, którego obowiązki w ciągu wieków ulegały zmianie. W miejscach, gdzie Domentijan pisze o *protopopach*, Teodosije używa tytułu *egzarh* (między innymi dlatego, że w jego czasach część obowiązków została przeniesiona z protopopów na egzarchów). Egzarchowie kontrolowali wypełnianie reguł kościelnych, byli pośrednikami między księżmi a biskupami, sprawdzali kanoniczność udzielanych ślubów, dbali o poziom życia duchowego i dyscyplinę. Kiedy kwestia małżeństw przeszła do kompetencji *duhovników*, egzarchowie zajęli się pobieraniem danin dla biskupa (art. 37 KD). Od czasów tureckich do współczesnych znany jest także tytuł *egzarh trona pećkih patrijaraha* – najpierw był nim biskup Raški, a potem, noszący go po dziś dzień – metropolita czarnogórski (LeksSSV: 172, 178).

Wysokim dostojnikiem kościelnym, zwierzchnikiem metropolii tworzonej przez kilka diecezji i arcybiskupstw, był **митрополит** (w tradycji wschodniej), a także **метрополйт** i **метрополита** (w tradycji zachodniej) jako ‘biskup głównego miasta, arcybiskup katolicki’ (RMS; RSAN)¹⁵³. Wyraz **митрополитъ** ‘metropolita’ (RiKSS; art 13, 28, 33 KD) po raz pierwszy odnotowany jest w 1349 roku: *ѣ въѣмн митрополити и епископыи* (MS: 143). Oprócz formy greckiej *mitropolit* poświadczony jest również na zachodzie latynizm *metropolita*¹⁵⁴. Tytuł *mitropolit* oznaczał pierwotnie ‘osobę urodzoną lub żyjącą w metropolii, mieście, z którego niektórzy mieszkańcy się wyprowadzili i założyli inne osady i miasta, a stare miasto uważane jest za miasto-matkę pozostałych’, a także ‘biskupa głównego miasta regionu, arcybiskupa, któremu podporządkowani są pozostali biskupi regionu’. Na terenach serbskich tytuł obecny był przez cały okres średniowieczny, choć dopiero wraz z podniesieniem arcybiskupstwa do rangi patriarchatu w 1346 roku wielu biskupów zyskało tytuł metropolity. Tytuł *metropolity-arcybiskupa* nosili hierarchowie z określoną jurysdykcją, mający prawo nadzoru nad biskupami swojej metropolii oraz wyświęcania nowych¹⁵⁵.

¹⁵¹ Z gr. *ἐξάρχος* ‘w cesarstwie wschodniorzymskim zarządca egzarchatu’ od gr. ‘wódz; władca’.

¹⁵² Blagojević i Medaković wspominają o pewnym *knezu* Chaconie dowodzącym napadem Słowian na Saloniki w latach 614–616, którego źródła bizantyjskie nazywały *egzarhem* (Благојевић, Медаковић 2000: 18).

¹⁵³ Zapożyczenie z gr. *μητροπολιτης*. Forma z *-e-* pochodzi z łac. *metropolitus* lub niem. *Metro-polit*.

¹⁵⁴ Poświadczenia z XVIII i XIX w.: **митрополитъ** (KurzbeLeks: 109), **митрополит** (SR; Поповић; Njegoš) i **митрополитъ** (RečZURP: 233) oraz **митрополйт** (RomGrecCG) i **mitropolit crnogorski** (Bogićević 2010: 300).

¹⁵⁵ Obecnie w skład synodu Serbskiego Kościoła Prawosławnego wchodzi 6 metropolitów, którzy korzystają z praw honorowych, ale nie mają władzy poza granicami swej jurysdykcji. Poza

Szczególna rola w historii Czarnogóry przypadła wspomnianej już wcześniej instytucji metropolity cetinjskiego, który przez dwa wieki był nosicielem władzy duchowej i świeckiej. *Mitropolit*, zwany także *vladiką*, był pierwszym i najwyższym zwierzchnikiem w Czarnogórze, naczelnikiem i reprezentantem narodu, nazywanym również *gospodarem* lub *upraviteljem*.

Bliskie, choć nie aż tak szerokie jak w Czarnogórze, kompetencje i znaczenie dla Serbów zamieszkujących na ziemiach północnych, w późniejszej Wojwodinie i na Węgrzech, posiadał metropolita karłowicki. W okresie panowania tureckiego w Serbii centrum kulturalne i polityczne Serbów przeniosło się na ziemie monarchii habsburskiej, znajdujące się w jurysdykcji częściowo autonomicznej metropolii karłowickiej, która została powołana pod koniec XVII wieku. Stała się ona centrum narodowym i kulturalnym, a stojący na jej czele metropolici przez długi czas byli jedynymi przedstawicielami narodu i pośrednikami w kontaktach z władzą austriacką. Kościół serbski dla żyjących w monarchii Serbów był więc nosicielem nie tylko władzy duchowej, ale również świeckiej. W XIX wieku, w tzw. *Konstytucji Sretenjskiej*, została potwierdzona wyjątkowa pozycja Cerkwi i serbskiego metropolity: „У православной восточной Србској цркви један је Митрополит Србски” (UKS § 92).

W tytulaturnie Kościoła katolickiego od XIX wieku pojawiają się w tekstach serbskich łacińskie tytuły (czasem zapożyczone z niemieckiego lub włoskiego), na przykład **ордїнарїј** ‘dostojnik w Kościele katolickim, biskup’ (RMS; RJAZ) oraz **еминенција** ‘tytuł katolickich dostojników kościelnych (biskupów, kardynałów)’ (RSAN). Najwyższymi katolickimi dostojnikami kościelnymi są **прїмац** ‘najwyższy dostojnik kościelny w państwie, prymas’, poświadczony od XVIII wieku (RMS; Bogićević 2010: 474) i **кардїнал** ‘najwyższy, zaraz po papieżu, stopień kapłański w kościele katolickim’ (RSAN). Można również spotkać tytuł **монсїньѡр**, którym zwracano się do wyższych katolickich dostojników kościelnych (RMS; RSAN) (wł. *monsignore*). Przedstawicielem dyplomatycznym i wysłannikiem Watykanu jest **нїнциј** i **нїнциј**, **нїнције** (RMS). W słowniku czarnogórskim pojawia się także **коадўтор** jako ‘pomocnik w służbie kościelnej, zastępca biskupa’ (CrnogR).

Na określenie namiestnika, pomocnika biskupa w diecezji, używano wyrazu **вїкар** i **вїкар**, **вїкарїј** ‘wikariusz’, ‘pomocnik wyższej stopniem osoby duchowej’ (RSAN)¹⁵⁶. W Cesarstwie Rzymskim tak nazywano naczelnika jakiegoś okręgu państwowego, diecezji. Wyraz *vikar* do Serbii dotarł z zachodu, a pierwszy raz potwierdzony był w XVII wieku w Dalmacji (A-SPC)¹⁵⁷. W słowniku

patriarchą i metropolitą Belgradu i Sremskich Karłowic są to metropolici Dabaru i Bośni, Zagrzebia i Ljubljany, Czarnogóry i Przymorza, Skopja oraz Nowej Gračanicy i środkowo-zachodniej Ameryki (RCrkvP).

¹⁵⁶ Zapożyczenie z łac. *vicārius* ‘namiestnik, zastępca, przedstawiciel’, być może za pośrednictwem niem. *Vikar*.

¹⁵⁷ Wyraz *vikar*, *vikarij* i *vekar* ‘zamjenik, namjesnik’ poświadczony jest od XV w., a *vikarijuš*, *vikariš* od XVI w. (Chorwacja), także w słowniku Daničića z Bośni **вїкарь** ‘vicarius’ (RiKSS). Inne

Bogićevicia pojawia się **provikar** ‘zastępca biskupa do spraw administracyjnych’ (Bogićević 2010: 489).

Wyjątkiem spośród obcego pochodzenia tytułatury kościelnej są nazwy dostojników średniowiecznego Kościoła bośniackiego, który w swej organizacji używał nomenklatury słowiańskiej. Zgodnie z nią zwierzchnikiem Kościoła bogomilskiego, odpowiednikiem biskupa był дѣд (RSAN)¹⁵⁸. Wyraz *ded* poświęcony jest przede wszystkim w znaczeniu ‘dziadek, dziad’ (RiKSS; DH), ‘stara osoba’, ‘naczelnik rodu; przodek’, a w słowniku Daničića z XIV i XV wieku także jako дѣдь ‘biskup kościoła bośniackiego, biskup patareński’: дѣдь **Дирославъ** (MS: 69, 1305–1307 r.), **господина дѣда Радимѣра** (MS: 253, 1404 r.). Podobne znaczenie odnotowane jest w *Azbučniku SPC*, gdzie дјед lub **епискуп цркве босанске** oznacza zwierzchnika Kościoła bośniackiego (*crkva krstjanska*) (A-SPC)¹⁵⁹.

W średniowieczu był to tytuł najwyższego dostojnika Kościoła bośniackiego, używany w *poveljach* władców bośniackich i serbskich przez wiernych (*krstjani*) oraz w źródłach obcych w formie *diedo, lo died*. Dostojnik sam siebie tytułował także *jepiskup crkve bosanske*. W dubrownickim dokumencie zwierzchnik Kościoła bośniackiego nazwany jest *padre spirituale* ‘duchowny ojciec Kościoła bośniackiego’. Jak podaje *Leksykon serbskiego średniowiecza*, дѣдѣць срѣдѣцьски то zwierzchnik bułgarskich heretyków z początku XIII wieku (LeksSSV: 158).

Najwyższym tytułem w lokalnym Kościele prawosławnym, a od połowy XIV w. także najwyższym zwierzchnikiem Kościoła serbskiego (od kiedy został on podniesiony do rangi patriarchatu) jest **патрѣјарх** i **патрѣјарх**, **патрѣјар**, **патрѣјара**, **патрѣјарак**, **патрѣјарах**, **патрѣјарха** oraz hip. **пѣтрика** (RMS)¹⁶⁰. W RJAZ forma *patrijarah* poświadczona jest od XIV wieku, *patrijar* od XVII, a od XVIII wieku – *patrijarh*, *patrijarha*, *patrijarka* oraz *patrijara*, *patrijarak* (także w znaczeniu ‘praotac, praroditelj’), *patrijaš* i *patrika*, a w Chorwacji *pačara*. W słowniku Daničića **патрѣјархъ** ‘patriarcha’ (RiKSS), a w tekstach **патрѣјаръ**, **патрѣјархъ**, **патрѣјархъ**, **патрѣјархъ**, **патрѣјархъ**. We wstępie do *Kodeksu Dušana* oraz art. 25 pojawia się tytuł w formie **патрѣјархъ**. Wyraz występuje w słownikach z XVIII i XIX wieku, a także w słownikach gwarowych¹⁶¹.

poświadczenia to np. **вѣкарѣй** ‘намѣстникъ архѣрејскѣй’ (Kurzbek: 663) oraz **вѣкаръ** ‘телал’ (1837), ‘намесник’ (1844) (PosrbOV) i **вѣкар** ‘заступник, замѣник, помоћник’ (Nikšić).

¹⁵⁸ W psł. **dědě* ‘dziadek, ojciec ojca lub matki’ powstał z reduplikacji sylab (język dziecięcy); semantycznie znaczenie dostojnika kościelnego powstało przez analogię do wieku (por. *starac* ‘duchowny starzec’).

¹⁵⁹ W *hrisovulji* króla Milutina z 1319 r. *ded* to nazwa zarządcy dworu królewskiego (Jireček III: 27–28; Перуничѣй 1956: 27).

¹⁶⁰ Z gr. *патрѣјархъ* ‘pra-ojciec, ojciec plemienia, narodu’ jako comp. od *патрѣя* ‘ród, rodowód; klan; rodzina; ojczyzna’ i *архѣс* ‘wódz, przywódca, naczelnik’. Forma *patrika* to forma turecka utworzona od ar. *patrikiye* lub pers. *patrikija*, *patrigija*, *patriki*.

¹⁶¹ Poświadczenia z XVIII i XIX w.: **патрѣјархъ** (Kurzbek: 165, 383), **патрѣјарх** (1808) (PosrbOV), **патрѣјар**, **патрѣјара**, **патрѣјарак** (SR) i **патрѣјарх** (Popović), **патрѣјарх** (PopovićTur) oraz **патрѣјархъ**, **пѣтрика** (Njegoš). Gwarowe poświadczenia to **патрѣјар** (RVG), **патрѣјар** (RPirot),

Jako tytuł najwyższego dostojnika serbskiego Kościoła wyraz pojawił się w Serbii w roku 1346, na chwilę przed powstaniem Carstwa Dušana, kiedy arcybiskupstwo serbskie podniesione zostało do rangi patriarchatu. Pierwszym patriarchą został wybrany Joanikije II, a jego wybór potwierdził sobór kościelno-państwowy w Skopju, zapewne w trakcie ceremonii podobnej do obowiązującej wówczas w Bizancjum. Do patriarchy zwracano się: *gospodin i otac carstva mi preosvešteni patrijarh kir...*, *preosvešteni patrijarh srbski kir...*, *patrijarh srpski*, *patrijarh sve srpske zemlje i pomorske*. W czasach cara Dušana patriarcha nosił tytuł *patrijarh Srba i Grka*, a także *patrijarh Srbijem i Pomoriju i Zapadnim stranam*. W tekstach łacińskich tytułowano go *missus lo patriarcha de Pechy* lub *patriarcha Rascianorum*. Siedzibą patriarchatu była Peć w Metochii (stąd *Pećka patrijaršija*), z małymi przerwami, kiedy na przykład za czasów despoty Đurđa Brankovicia taką funkcję pełnił monaster Žiča. W 1455 roku, gdy obydwa monasterzy znalazły się poza Despotowiną, na pewien czas siedzibą stało się Smederevo.

Po odnowieniu patriarchatu w Peći w XVI wieku zmieniły się także administracyjne ograniczenia wynikające z okoliczności politycznych, a sam patriarcha stał się nie tylko duchowym, ale również świeckim zwierzchnikiem Serbów żyjących pod panowaniem Turków. Wybierany był przez sobór (zgromadzenie duchowieństwa wyższego i niższego oraz przedstawicieli ludu), a wybór ten zatwierdzał sułtan specjalnym *beratem*. Pierwszym patriarchą odnowionego patriarchatu był spokrewniony z wielkim wezyrem Makarije Sokolović.

Он ужива заштиту турских управних органа, има оружану пратњу јаничара и турске му власти помажу у сабирању верских приреза. Он одговара држави за верност своје пастве, плаћа приликом свога наименовања велику суму државној благајни, а сваке године утврђени патријаршијски данак (Чубриловић 1966: 89).

Jego nowe tytuły brzmiały: *Presto srpski*, *Presto sve srpske zemlje*, *Archiepiskop sve srpske zemlje i pomorske*, *Patrijarh Srba i Bugara i drugih zemalja*. Za zgodą Porty patriarcha mógł zmieniać metropolitów i biskupów, a wraz z synodem posiadał prawo sądenia i karania duchowieństwa (Чубриловић 1966: 89–90). W 1776 roku sułtan Mustafa III zlikwidował patriarchat serbski, a ostatnim dostojnikiem noszącym tytuł patriarchy Peći był Kalinik II. Patriarchat został ponownie przywrócony dopiero półtora wieku później, w 1920 roku w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców, kiedy nastąpiło zjednoczenie istniejących w nowym państwie lokalnych jednostek kościelnych¹⁶².

патрија (RSGV) i **патријар** (RomGrecCG), **патријар** (RSMet) oraz **patrijar**, **patrika**, **patriko**, **patrijarh** (Bogićević 2010: 403).

¹⁶² Obecnie serbski patriarcha nosi tytuł: *Njegova Svetost, Archiepiskop Pečki, Mitropolit Beogradsko-Karlovački i Patrijarh Srpski*. W jego wyborze stosuje się tzw. metodę apostołską – losowanie koperty z imieniem przyszłego patriarchy spośród trojga kandydatów wyłonionych drogą głosowania soboru ogólnego biskupów Kościoła serbskiego. Mogą nim zostać jedynie arcybiskupi, którzy od co najmniej pięciu lat stoją na czele eparchii.

Tytulatura dostojników kościelnych, z niewielkimi wyjątkami, w całości została zapożyczona wraz z przyjmowaniem chrześcijaństwa i pochodzi z języków/tradycji krajów, skąd dane narody przyjmowały chrzest lub pod jakimi wpływami kościelno-kulturalnymi bądź polityczno-społecznymi się znajdowały. Nie dziwi więc fakt, że nomenklatura prawosławna jest proweniencji grecko-bizantyjskiej, a katolicka – łacińsko-niemieckiej. Jedynym wyjątkiem jest słowiański *djed* jako tytuł zwierzchnika Kościoła bośniackiego. Wynika to też z samej genezy i zasięgu tego Kościoła – lokalnego, od końca XII wieku ograniczonego do terytorium Bośni.

2.2. Nazwy ogólne duchowieństwa

W średniowiecznej Serbii duchowni, zwłaszcza duchowieństwo parafialne, stanowili szczególną grupę społeczną, zajmując w hierarchii miejsce między chłopami a szlachtą. To osobliwa warstwa społeczna, której członkiem nie stawało się przez urodzenie lub pochodzenie, lecz przez przyjęcie święceń kapłańskich i wstąpienie do kleru. W zasadzie więc tytuł i funkcja kapłana były dostępne dla wszystkich warstw społecznych i każdy mógł wstąpić w szeregi duchowieństwa (Тарановски 1931: 88). W czasach Stefana Dečanskiego tak otwarty dostęp do kapłaństwa został jednak ograniczony, uniemożliwiając wyświęcanie przedstawicieli warstw najniższych. Powstał wówczas przepis, że księżmi w parafii mogą być tylko popowicze, synowie księży (co z czasem również uległo ograniczeniu). W gronie duchownych znajdowali się więc właściciele ziemscy, ale większą część tworzyli potomkowie *sebrów*, *meropahów* i *sokalników* – najniższych warstw społecznych. Jako grupa społeczna kapłani należeli do stanu niższego, co było charakterystyczne dla średniowiecznych krajów o tradycji wschodniochrześcijańskiej. Byli poddaniymi właściciele ziemskich, na których dobrach znajdowała się cerkiew i od których otrzymali ziemię w uprawę. „У потпуно патримонијалној зависности били су попови према господару земље, на којој су се налазиле парохије, где су попови служили” (Тарановски 1931: 102). Kapłan zaś niosący posługę na ziemi monasterskiej miał zobowiązania wobec monasteru. Dodatkowo jeszcze wszyscy kapłani zobowiązani byli do odpowiednich świadczeń materialnych i niematerialnych wobec swego bezpośredniego zwierzchnika, biskupa (LeksSSV: 553). Ksiądz w parafii odprawiał nabożeństwa, czytał modlitwy, chrzczył i udzielał komunii świętej. Prawo spowiedzi i udzielania ślubów należało wyłącznie do starszych, wyznaczanych przez biskupa kapłanów, tak zwanych *duhovników*. Kapłani duchowo należeli do Cerkwi i podlegali właściwemu terytorialnie biskupowi (wspominali jego imię podczas liturgii, pobierali dla niego daninę oraz sami też ją dawali – *bir* i *vrhovina*), a ich położenie społeczne i administracyjne zależało od tego, czy posiadali ziemię, czy nie. Oprócz odprawiania nabożeństw zajmowali się przepisywaniem ksiąg (od XIV wieku te prace stały się domeną przede wszystkim mnichów). Byli zwolnieni z wszelkich obowiązków względem państwa, ponieważ swoją służbę sprawowali dla Boga, modląc

się do Niego o zbawienie nie tylko swojej duszy, ale i władcy, i jego poddanych (LeksSSV: 655; Благојевић, Медаковић 2000: 200).

Pozycję księży wzmacniało prawo do udziału w zgromadzeniach – *saborach* i radach. Jako ich uczestnicy „свештеници свију степена јерархије, као духовни очеви, сматрали су се и признавали као природни, од Бога постављени, саветници владалаца” (Тарановски 1931: 194).

W Serbii więc kapłani pochodzili z tych samych warstw społecznych, co ich parafianie. Ich życie codzienne, a bardzo często również sposób ubierania (z wyjątkiem noszonej brody) nie różniły się od życia parafian. Jedynie status materialny zależał od pochodzenia. Do XIX wieku, według Vuka, najczęściej każdy z nich obsługiwał po kilka wsi. W Czarnogórze zaś kapłani nie nosili brody, ale za to zwykle czarnogórskie czapki, a często także broń, gdyż jako członkowie bractw i plemion brali czynny udział w walkach z Turkami. Według Medakowicia kapłan w Czarnogórze na przełomie XVIII i XIX wieku

(...) ниучем се неразликуе од осталог Црногорца, он носи ођело као и остали Црногорац, наше оружј, брје браду и побрјава главу. Кад пође да служи, иде под оружјм до цркве, па кад уђе у цркву, скине га, а кад одслужи литурђио, опет га затакне за пас (Медаковић 2001: 35).

W XIX wieku duchowni parafialni stanowili najmniej liczną grupę społeczeństwa serbskiego, około 1% ogółu. Choć niewielu z nich żyło w miastach, to cieszyli się poważaniem równym klasie urzędników. Mimo to większość duchownych żyła w warunkach niepewności socjalnej oraz materialnej i utrzymywała się z pobieranego *biru*, a także z opłat za udzielanie sakramentów.

Podstawowym kościelnym terminem określającym kapłana jest **свѣштенѣк**, **свѣћениѣк** ‘kapłan, duchowny, ksiądz, osoba wyświęcona i posiadająca wszelkie błogosławieństwa do wykonywania posługi duszpasterskiej, odprowadzania nabożeństw i udzielania sakramentów świętych; stopień w kościelnej hierarchii pomiędzy diakonem a biskupem’ (RMS; RJAZ)¹⁶³. To słowiański odpowiednik greckich terminów *ιερεϋς*, *πρεσβϋτερος*; oznacza średni stopień w hierarchii kościelnej, w średniowieczu używany wymiennie z *jerej* i *pop*. Wyraz w formie cerkiewnej *sveštenik* poświadczony jest od XIII wieku, a w formie ludowej sztokawskiej *svećenik* na zachodzie od XVIII wieku. W słowniku Daničića **свештеникъ** ‘sacerdos’: **смерени свещеникъ мнѣхъ Макариѣ** (MS: 538, 1494 r.). W słowniku Nikšicia autor tak oto definiuje kapłana w Czarnogórze:

(...) **свештеник/поп** ‘није ни главар ни наследно звање, али је у пракси било обоје. Попови су били ријетки писмени људи, бирани из угледних кућа, са одликама глаvara, да предводе своје братственике, а понекад и племенике

¹⁶³ Derywat utworzony od formy part. pass. czas. *svetiti* ‘poświęcać’ (**svetiti* ‘święcić, poświęcać’ < **svetъ* ‘będący przedmiotem czci religijnej, kultu’) z pierwotnym znaczeniem ‘ten, który jest wyświęcony’. Na wschodzie upowszechniła się forma pod wpływem cerkiewnej realizacji **r’* > *št*, a na zachodzie regularna sztokawska realizacja > *ć*.

у биткама, да посредују код измира крвне освете, помирењу племена, гдје су присутни и главари, да обављају свете дужности, стално присутни у народу, у свим збивањима’ (Nikšić: 261)¹⁶⁴.

W tym samym znaczeniu notowane jest złożenie słowiańsko-greckie **свештенојереј** ‘kapłan’ (RJAZ; RKM).

Specjalną grupą kapłanów były osoby duchowne wyposażone przez biskupa w dodatkowe uprawnienia, na przykład do przeprowadzania spowiedzi lub udzielania sakramentu małżeństwa, które określano mianem **дѹхѡвнѣик** i **дѹховнѣик** (RMS; RSAN; A-SPC). W RJAZ *duhovnik* poświadczony jest od XIV wieku w Serbii w znaczeniu ‘mnich, zakonnik’ (**доухоуѡвнѣикъ** **Слава ѿеромонахъ**, MS: 556, 1544 r.), ‘proboszcz’ (**свѣтитѣлѣѣ да постауѣтъ доухоуѡвнѣике по вѣсѣхъ норѣахъ, по градоуѡхъ и по селоуѡхъ**, art. 30 KD), ‘spowiednik, ojciec duchowy, conscientiae director, pater spiritualis’ (**доухоуѡвнѣикъ** **Никандар старецъ нерѣгалнѣски** w liście Jeleny Bałšić z 1443 r., MS: 425), a na zachodzie w znaczeniu ‘osoba duchowna, zajmująca się sprawami ducha’. W słowniku Daničića **доухоуѡвнѣикъ** ‘πνευματικός, veniae divinae interpret’, a w 2 art. *Kodeksu* Dušana **доухоуѡвнѣикъ** oznaczał duchownego, który otrzymał od swego biskupa błogosławieństwo do udzielania ślubów. Podobne znaczenia znajdują się w słownikach z XVIII i XIX wieku.

Duhovnik to tytuł szczególnego pełnomocnika biskupa, który z jego błogosławieństwem wysyłany był do pomocy protopopom, aby odciążyc ich w sprawowaniu posługi duszpasterskiej. Do jego kompetencji należało spowiadanie kleru, kandydatów do wyświęcenia, a także prostego ludu, czego księżom parafialnym nie wolno było czynić. Mógł także udzielać ślubów. *Duhovnicy* podróżowali po diecezji najczęściej w okresie postów, przeprowadzając spowiedź powszechną. Byli to najczęściej starsi, doświadczeni księży lub, rzadziej, mnisi. Swoich stałych *duhovników* – przewodników duchowych i spowiedników, mieli władcy i możnowładcy oraz szlachta (LeksSSV: 172).

Z pozycją i zakresem obowiązków *duhovnika* wiąże się także popularna w prawosławiu instytucja starca – ojca duchowego, którego autorytet wynikał ze skromnego, zatopionego w modlitwie życia. Wyraz **старѡица** (RMS) występuje w średniowieczu w formie **старѡица** oraz **старѡица** ‘senex’, ‘superior (dignitate)’ oraz ‘често за калуђере’, a w Kościele bośniackim ‘старѡица црквени старији од крѡвѣтнѣанина а млађи од гостѡи’ (RiKSS). W RJAZ wyraz poświadczony jest od XIII i XIV wieku w znaczeniu ‘mnich, zakonnik’, ‘dostojnik religijny bogomiłów w Bośni’, ‘dostojnik, zwierzchnik, naczelnik, starzec’, a w XV wieku ‘stary człowiek’ i ‘teść’. Pierwotnie wyrazem tym nazywano ludzi starszych, powyżej 57. roku życia. Według starej, antycznej tradycji 7 dób życia człowieka, która była obecna i w średniowiecznej Serbii, oznaczał człowieka w 7. i ostatnim

¹⁶⁴ W XVIII i XIX w. notujemy poświadczenia: **свѣщеннѣикъ** (Kurbek: 397), **свѣщеннѣикъ** (1792) (PosrbOV), **свѣштѣнѣикъ** (SR; Popović), **свѣштѣнѣикъ** i **свѣштѣнѣикъ** (Njegoš) oraz **свѣштѣнѣикъ** (RečZURP: 429; ZOCiB: 103). W gwarach: **свѣштѣнѣикъ** (RKM), **свѣштѣнѣикъ** (RRad), **свѣштѣнѣикъ**, **свѣштѣнѣикъ** i **свѣштѣнѣикъ** (RSGV).

okresie, od 67. (69.) roku życia (A-SSKP: 359). Jako ogólnie szanowane osoby *starci* i *starinici* pełnili funkcję ławników, zaufanych ludzi i świadków przy rozstrzyganiu sporów w obrębie wspólnoty – bractwa, plemienia itp.

Przez analogię do greckiego określenia *καλόγερος* ‘dobry starzec’ tytułem *starac* zwracano się zwyczajowo do mnicha, szczególnie szanowanego i poważanego, który wyróżniał się długim i surowym życiem w monasterze. W czasach Nemanjiciów *starci* wymieniani byli jako osobna grupa duchownych, członków *saboru* (Тарановски 1931: 180). Był to również tytuł dostojnika Kościoła bośniackiego, który w jego hierarchii znajduje się między *gostem* a *krstjaninem*, podobnie jak zwykły zakonnik. *Gosti* i *starci* należeli do grupy *poglavite krstijane*, mając wspólną nazwę *stronici* (obdarzani byli wysokim szacunkiem na dworze bośniackim i wśród Dubrowniczian) (LeksSSV: 700). W terminologii plemiennej termin *starac* wymieniany był obok naczelników plemienia i bractwa (*vojvody* i *glavara*) jako ważna i szanowana osoba, z którą liczyli się pozostali członkowie wspólnoty.

Popularnym określeniem kapłana, zwłaszcza prawosławnego, jest wyraz **пѡп** (RMS; A-SPC)¹⁶⁵, który jednak (podobnie zresztą jak w innych krajach słowiańskich) z neutralnego stał się z czasem określeniem ironicznym, pejoratywnym, a czasem pogardliwym (pisał o tym już Vuk Karadžić). Wyraz poświadczony jest od najstarszych zabytków, np. **попъ** ‘presbyter’ (RiKSS): **ѠБЕШТАШЕ ИМѠЦ ПОПЫ И ДѠКѠНИ** (MS: 13) jako odpowiednik gr. *πάπας*, *ιερεϋς*, *πρεσβϋτερος* oraz w *Dečanskich hrisovuljach* i innych średniowiecznych tekstach pisanych językiem starserbskim lub cerkiewnym.

W RJAZ *pop* oraz hip. *popo* i *popa* notowany jest od XIII wieku w znaczeniu ogólnym i neutralnym ‘kapłan, pop’. Od wieku XVIII wyraz nabrał w niektórych okręgach wydźwięku ironicznego i pogardliwego. Ani Karadžić w przekładzie *Nowego Testamentu*, ani Daničić w przekładzie *Starego Testamentu* nie użyli tego wyrazu, uważając go za słowo nieodpowiednie, nacechowane pejoratywnie, i zastępując go neutralnym *sveštenik* lub *svećenik*¹⁶⁶. W słownikach poświadczone są

¹⁶⁵ Scs. i psl. **popъ* ‘duchowny, ksiądz’ zapożyczono z swniem. *pfaffo* ‘duchowny, kapłan’ (dziś *Pfaffe* lub *Pfaff*), gdzie wyraz dostał się za pośrednictwem gockich arian (goc. **papa*) z śrgr. *πάπας* ‘niższy duchowny, clericus minor’ (utworzony od gr. *πάπας* ‘ojciec’). Z gr. również do łac. *pāpās*, a stamtąd do wł. *papa*. W Serbii być może to pozyczka bezpośrednia z gr. *πάπας*, a na wybrzeżu z włoskiego lub greckiego.

¹⁶⁶ Wyraz jest poświadczony w słownikach XVIII- i XIX-wiecznych. W swoim słowniku Vuk podaje, że w Wojwodinie w XIX w. księża wstydzieli się nazwy *pop* i woleli, by ich nazywać *paroh* lub *sveštenik*. W tym samym znaczeniu wyraz pojawia się w dziełach Njegoša i w słowniku Popovicia **поп**, **попа** ‘Priester, Weltgeistliche’ oraz w gwarach, np. **пѡп** (RomGrecCG; RomanBP; UR; RKM; RMač) i **пѡпа** (RRad). Jako wyraz wieloznaczny poświadczony w gwarach: **пѡп** ‘kapłan’, ‘główna belka na dachu lub piwnicy’ oraz ‘wiązka na wierzchu snopka, która swoim ciężarem nie pozwala, aby się on poruszył’ (RKam), **пѡп** ‘kapłan, duchowny’ i ‘środek arbuza, serce’ (RJabl; RCrnotr), **пѡп** ‘православни свештеник’, ‘дирек, дрвени стуб на којем лежи гредѠ’ (RSMet), **поп** ‘гост који у домаћиновој кући на слави сече колач’ (RJug). W Wojwodinie **поп** ‘световни свештеник’, ‘горњак’, ‘врста свадбарске игре’ oraz hip. **попо** ‘свештеник’ i **попа** ‘световни свештеник’, a w znaczeniu przenośnym ‘газда, господар’, ‘горњак’, ‘завртај’, ‘стуб на средини суваче’, ‘стубић на који се наслања затворена капија’, ‘краљ у картама’, ‘дванаестица, жандар

także wyrazy pokrewne, na przykład **пѡјка** (RMS) oraz **п̀апас**, **п̀апаз** (RMS) i **п̀апаз** ‘nominatio sacerdotis christiani contumeliosa, cf. поп’ (SR; PopovićTur; PrizrenDČ).

Na określenie całości duchowieństwa używano wyrazu **к̀лѣр** i **к̀лїр** (RMS; RSAN)¹⁶⁷, który pojawia się od XIV wieku w *Dečanskich hrisovuljach* **к̀лїрога** ‘sveštenstvo’ (DH), a w RJAZ obydwie formy od XV wieku¹⁶⁸.

W znaczeniu ogólnym ‘duchowny, kapłan’ notowane są także inne wyrazy, takie jak **ефемер** (1861) (PosrbOV) (gr. εφήμερος), **жрец** (Nikšić), **зак̀ноша** (RSAN; RJAZ)¹⁶⁹, **мантїјаш** (RMS; RSAN)¹⁷⁰, **калц̀ан** (RJug), a także **̀ава** ‘ojciec duchowy, kapłan’¹⁷¹. W Kościele katolickim używano między innymi wyrazów **мїснїк** (RSAN) i **п̀атер** (RMS) oraz, dodawanego z szacunku, łacińskiego tytułu **д̀он** (RSAN)¹⁷².

2.3. Duchowieństwo parafialne

Najniższym stopniem w hierarchii kapłańskiej jest lektor – osoba bez święceń kapłańskich, przygotowana do czytania tekstów podczas nabożeństw. Taką osobę określano słowiańskim wyrazem *čtec* lub greckim *anagnost*. Pierwszy z nich, pochodzący z cerkiewnosłowiańskiego, poświadczony jest w formie ruskosłowiań-

у картама’, ‘игра свадбарска’, ‘пиљак који се последњи тера кроз капију’ (RSGV). W słowniku czarnogórskim **п̀оп** to ‘svještenik’, ‘svinjsko sirište napunjeno rumetinovim brašnom, osoljeno i osušeno’ oraz ‘jedna od igračih karata, kralj’ (CrnogR).

¹⁶⁷ Forma *klir* pochodzi ze starszego gr. κληρος o znaczeniu pierwotnym ‘kości, kośćmi otrzymana część, część majątku, majątek, dziedzina; podział; wybrana część (wiernych)’ > ‘dziedzice Pana, spadkobiercy zakonu Bożego’ (na podstawie *Starego Testamentu*); forma *kler* zapożyczona została z łac. *clerus* ‘duchowieństwo’ (wł. *clero*), ewentualnie przez niem. *Klerus*.

¹⁶⁸ Także **к̀лїр**, **к̀лїрици** (Bogićević 2010: 236) oraz **к̀лѣрик** i **к̀лѣрик**, **к̀лїрник** i **к̀лїрник** ‘seminarzysta, teolog, który przygotowuje się do posługi kapłańskiej’, ‘członek kleru’ (RMS; RSAN). W RJAZ *klerik* ‘clericus; đak’ poświadczony jest od XVII, a *klirik* od XV i XVI w. (także w słownikach Popovića i Njegoša).

¹⁶⁹ W słowniku Vuka z Bośni **зак̀ноша** to ‘człowiek związany z zakonem Bożym, np. kapłan lub mnich, der Pfleger der Religion, cultor religionis’ (SR; Popović), a dodatkowo w Bośni tym mianem Turcy określali chrześcijańskich kapłanów (SR). Derywat utworzony od rzecz. *zakon* ‘prawa, kanony’ i ‘zakon boży’ (**zakon* ‘obowiązujące zasady, prawo’) i deverb. *noša* < *nositi* (**nositii* ‘nosić’).

¹⁷⁰ Poświadczenia wyrazu od XIX w.: **мантїјаш** ‘Ruttenträger’ (Popović) i **мантїјаш** ‘onaj koji nosi mantiju, svještenik, pop’ (CrnogR). Derywat utworzony za pomocą suf. *-aš* od *mantija* ‘habit’, ngr. *μαντιόν* < łac. *mantellum* ‘płaszcz, okrycie’.

¹⁷¹ W średniowieczu wyraz **̀ава** ‘αββα, duchowny’ (RiKSS) notowany jest od XIII w. w *Żywocie św. Simeona*, a potem także w przekładzie *Nowego Testamentu* Vuka Karadžicia. W słowniku terminów cerkiewnych **̀ава**, **̀ава**, **̀аба** wśród chrześcijan wschodnich oznacza ‘mnicha-pustelnika, który żyje daleko od ludzi’, a wśród katolików to ‘starszy tytuł opata’ (RCrkvP).

¹⁷² Wyrazy *don*, *dom* i *dum* poświadczane są od XVII w. (RJAZ), a na wybrzeżu czarnogórskim w formach **д̀он**, **д̀ум** ‘titula katolickog svećenika’ (RomanBP; RomanJBK).

skiej **чтѣц** i **чтѣц** (**чтѣцѣ**) (RMS; RSGV)¹⁷³. Wyraz w formie *čtac* ‘lector’ notowany jest od XV wieku (**чѣтъцьѣ** ‘lector’, RiKSS), a w słownikach chorwackich także *čtač* (XVI w.) oraz *čtejac* i *čtitac*. W średniowieczu był to wykształcony członek wspólnoty, do którego obowiązków należało czytanie, śpiewanie i dzwonenie podczas nabożeństw, a także zapalanie i noszenie świec, dbanie o porządek w świątyni i wykonywanie innych drobnych prac.

Lektor wraz z *pojacom* i *ipodakonem* (w średniowiecznych tekstach *pod-dijakon*) należy do niższej hierarchii, to jest grupy *crkvenoslužitelja*, w odróżnieniu od *đakona*, *sveštenika* i *episkopa*, którzy należą do grupy tak zwanego *sveštenoslužitelja*. Różnice między tymi dwiema grupami polegają na zakresie obowiązków. Pierwsza grupa jest wyświęcana przed ołtarzem, ponieważ swoje obowiązki wykonuje przed ikonostasem. Druga zaś grupa, wyświęcana w ołtarzu, właśnie tam sprawuje swoją posługę kapłańską. W zabytkach serbskich znajdują się informacje, że do kompetencji lektora, oprócz funkcji kościelnych, należało również przepisywanie ksiąg, na przykład w zapisie z 1554 roku występują obie, słowiańska i grecka, nazwy: **СѢТА СЛОВА ПИСА ГРѢШНИ СЕРГІЕ АНАГНОСТЪ, СІРЕЧ ЧѣТЬЦѣ** (LeksSSV: 12; ZS: 758). Tytuł grecki, **αναγност**, występuje od XVI wieku¹⁷⁴.

Kolejnym tytułem członka grupy *crkvenoslužitelja* jest **иподѣакон** i **ипоѣакон** ‘osoba najniższego stopnia w Cerkwi prawosławnej, która nie odprawia nabożeństw, lecz pomaga kapłanowi, poddiakon, subdiaconus’ (RSAN; Bogićević 2010: 194)¹⁷⁵, poświadczony także w słowiańskim tłumaczeniu jako **пѣдѣакон** (RMS). Wyraz *poddijak*, *poddjak* oraz *poddijakon*, *poddjakon* pojawia się od początku XVI wieku, a w słowniku Daničića jako **подѣаконъ**, **подѣдѣаконъ** ‘υποδιάκονος, subdiaconus’ (RiKSS).

Nazwa stopnia diakońskiego, osoby posiadającej najniższy stopień święceń kapłańskich, asystującej i posługującej celebrującemu nabożeństwo kapłanowi to **ђѣакон** i **дѣакон** (RMS; RSAN; RJAZ)¹⁷⁶. W słowniku Daničića poświadczona jest forma **дѣаконъ**, **дѣаконъ** ‘diaconus’. Do XVIII wieku pojawia się forma *dijakonъ*, *dijakonъ*, od XVI – *djakon*, a później powszechna jest już postać *đakon*. Do obowiązków diakonów należała pomoc i posługiwanie kapłanom i biskupom przy sprawowaniu sakramentów świętych i innych obrzędów religijnych, a także opieka nad przedmiotami kultu, naczyniami liturgicznymi, dbanie o czystość i porządek w części ołtarzowej. Diakon miał prawo nosić szaty kapłańskie i mógł swobodnie poruszać się w ołtarzu, brać do rąk i przenosić kielich oraz inne święte naczynia, przechodzić przez carskie wrota, a także przyjmować komunię wraz z kapłanami (RCrkvP).

¹⁷³ Starsza forma cerkiewna *čtec* utworzona została od psł. *čisti čьtq ‘liczyć, rachować, rozpoznawać znaki, czytać, wróżyć, rozumieć, mniemać, sądzić’, podczas gdy nowsza, ludowa *čtač* od czasownika iteratywnego *čitati ‘czytać’.

¹⁷⁴ Zapożyczenie z gr. ἀναγνώστης ‘lektor’.

¹⁷⁵ Zapożyczenie z gr. υποδιάκονος ‘poddiakon’.

¹⁷⁶ Forma starsza *djak* (> *đak*) została zapożyczona z ngr. διακός (węg. *diák* ‘żak, uczeń, student’), a nowsza z jotowaniem *đakon* z sgr. διάκονος ‘sługa’ i διακονέω ‘służyć’.

Najniższy stopień kapłański pierwotnie nosił nazwę gr. διάκονος i διακός. Z czasem jednak znaczenie uległo modyfikacji, stopniem kapłańskim pozostały formy *dijakon* i *đakon*, *dijak* natomiast zaczął oznaczać profesjonalnego pisarza świeckiego lub kopistę ksiąg cerkiewnych, a potem ucznia (por. t. II).

Honorowym, wyższym tytułem diakona lub określeniem mnicha, który ma święcenia diakańskie (a w Kościele katolickim także przedstawicielem biskupa w zarządzie diecezji = **арциђакон**), jest **архиђакон** i **ђрхиђакон**, **акриђакон** (RSAN; Bogičević 2010: 34). W słowniku terminów cerkiewnych tytuł *arhidakona* nosił jeden z diakonów znajdujących się na dworze metropolity lub patriarchy. Był to tytuł honorowy diakona, pierwszy diakon w głównym monasterze, „није поглавар ђакона већ само први међу њима при служби Божијој или другим црквеним скуповима” (RCrkvP). Obok niego pojawia się także tytuł **протођакон** jako ‘najstarszy stopniem diakon, archidiakon’ (RMS; RJAZ; Popović) oraz ‘tytuł honorowy diakona, pierwszy diakon głównej świątyni w diecezji’ (RCrkvP)¹⁷⁷.

Dla osoby, której udzielone zostały stosowne święcenia kapłańskie i która w związku z tym posiada prawo prowadzenia nabożeństw i sprawowania sakramentów, określeniem hierarchicznego stopnia święceń wyższego od diakonatu, a niższego od episkopatu, był greckiego pochodzenia tytuł **јерѣј** (RMS; RSAN)¹⁷⁸. W słowniku terminów cerkiewnych *jerej* to ‘црквени служитељ који архијерејским рукоположењем добија власт да свештенодејствује, односно да обавља свете тајне и сва богослужења укључујући и поучавање верника истинама вере и побожним животом’ (RCrkvP). Wyraz pochodzi z języka serbskiego i poświadczony jest od początków piśmiennictwa, na przykład w *Żywocie św. Simeona* w formie **ѣрѣи** ‘ієреу́ς’ (RiKSS).

Drugim określeniem, odnoszącym się wyłącznie do kapłanów prawosławnych (choć jak podaje RJAZ do XVII w. także katolickich), jest **протопоп** i **протопопа** (RMS; RJAZ)¹⁷⁹. W słowniku Daničića występują formy **протопопа**, **протопопъ** ‘*πρωτοπapas*’ (RiKSS): **протопопа дворьски** (MS: 13), a także w *Dečanskich hrisovuljach* **протопопа** (DH), **протопопъ** (art. 7 KD) oraz w *Zakonie o rudnicima*: **БОЕВОДА И КНЕЗЪ ДА СΟΥ БОЛНИ СΟΥДНИТИ ЦО Е ВРЕДНО, А АНТРУ А ЦО Е ЗА БАЦИННЕ И ЗА ННЕ ГОЛЕМЕ РАБОТЕ ДА НДЕ КНЕЗЪ С ПРОТОПОПОМ КОН БОЕВОДАѢ И С ПОУРГАРИ И ДОБРИ ЛЮДИ КОН СЕ НАХОДѢ ОУ МѢСТУ ДА СΟΥДѢ СЪБОРНО** (art. IV, ZoR: 52)¹⁸⁰. Wyraz notowany także w słownikach serbskich: **протопоп**, **протопопа** ‘Erzpriester, protopresbyter’ (SR; Popović; Nikšić; RKM).

Protopop miał być przykładem dla innych księży, miał pomagać zagubionym i pozostającym w błędzie, oddalać zgorzenie, starać się o zbawienie dusz ludu,

¹⁷⁷ Z gr. πρωτοδιάκονος ‘główny diakon’.

¹⁷⁸ Od XVIII w. poświadczone są formy **ѣрѣи** ‘der Priester’ (KurzbekeLeks: 74) oraz **јерѣј** (Popović) i **јерѣј** (RKM; Nikšić). Zapożyczenie z gr. ієреу́ς ‘kapłan, duchowny’.

¹⁷⁹ Z gr. πρωτοπapas, πρώτος ‘pierwszy, główny, najwyższy’ i gr. παπίας ‘clericus minor’.

¹⁸⁰ W RJAZ i RiKSS wyraz **протъ** oznaczał ‘przełożonego monasterów na Świętej Górze Athos’: **при протѣ светогорацѣмъ** (MS: 48) oraz **протъ** w *Typikonie karejskim* św. Sawy z 1199 r.

pouczać ludzi, jak unikać zła, zbierać od wiernych i kapłanów daninę na rzecz biskupa, starając się jednak zbytnio nimi nie obciążać wiernych. Domentijan wspomina w swych pismach Sawę, który wybrał spośród swoich uczniów na Świętej Górze Athos *protopopów* i wysłał ich do Serbii, aby wypełniali posługę kapłańską, udzielali ślubów i wykorzeniali pogańskie obyczaje.

Do ich zadań należał duchowy nadzór nad duchowieństwem, walka z katolickim prozelityzmem w osiedlach kupieckich, udzielanie ślubów w imieniu biskupa, pobieranie podatków na jego rzecz itp. Stara instytucja *protopopa* istniała do połowy XIV wieku – za czasów Stefana Dečanskiego lub Dušana powoli zanikała, a zakres obowiązków ulegał ograniczeniom na rzecz duchowieństwa zakonnego. W *Žičkiej hrisovulji* pojawia się szczególnie *dvorski protopopa*, z tymi samymi obowiązkami, ale możliwością zatrzymania dla siebie połowy daniny, *biru* (LeksSSV: 597).

Określeniem drugiego stopnia hierarchii duchowej jest **прѣзвитер** i **прѣзбитер** ‘wybrany przełożony protestanckiej gminy kościelnej, prezbiter’, ‘kapłan w ogóle’ (RMS; RJAZ; RCrkvP; Bogičević 2010: 469)¹⁸¹, poświadczony także w słowniku Daničića w formie **прѣзвитеръ** ‘presbyter’ oraz **прѣзвѣтеръ** z 1262 roku.

Przełożonym określonego okręgu, dziekanem jest **протопрѣзвитер** i **протопрѣсвитер** oraz hip. **прѣта**, **прѣто** (RMS)¹⁸². W słowniku cerkiewnym to ‘*protojerej*, tytuł starszych kapłanów w mieście lub większym okręgu, a także oznaka władzy nad pozostałymi kapłanami’ (RCrkvP; A-SPC). W słownikach z XIX wieku poświadczone są hip. **прѣта** (wschód) i **прѣто** (południe) ‘der Protopresbyter, Erzpriester, protopresbyter’ (SR; Popović; RJAZ), a u Njegoša **прѣто** ‘najstarszy stopniem *jerej*’. W Wojwodinie **прѣта** to ‘*protojerej* као старешина над парохѣјским свештенством одређене области’, ‘пензионисани поп’ (RSGV; RBanat).

W dokumentach czarnogórskich *okružni protopresviter* to duchowny zwierzchnik nad duchowieństwem jednego okręgu cerkiewnego (*protopresviteratu*), powoływany przez arcybiskupa na wniosek Konsystorza (*Ustaw prawosławnych Konsystorzy Księstwa Czarnogóry*, 1904, CZ II).

Najstarszym stopniem kapłańskim, proboszczem jest **протојерѣј** (RMS; RJAZ; Popović)¹⁸³, który w słowniku cerkiewnym definiowany jest jako ‘tytuł starszych duchownych, a także oznaka władzy nad pozostałymi kapłanami (nadzór ich zachowania oraz prawo sądu pierwszej instancji) w obrębie dekanatu lub diecezji’ (RCrkvP).

W tradycji zachodniej w XIX wieku poświadczony był hungaryzm **яшпришт** ‘*protojerej*, arcydiakon’ (RSAN; Popović)¹⁸⁴.

W średniowiecznej organizacji Kościoła bośniackiego na określenie kapłana wyższego stopnia, dostojnika w hierarchii znajdującego się między *djedem* a *sta-*

¹⁸¹ Zapożyczenie z gr. *πρεσβύτερος* ‘starszy’ < *πρεσβύς* ‘starzec, stary’ i łac. *presbyter* ‘starszy’.

¹⁸² Z gr. *πρωτοπρεσβύτερος* ‘główny prezbiter’.

¹⁸³ Z gr. *πρωτοιερέος* ‘najstarszy duchowny’.

¹⁸⁴ Zapożyczenie z węg. *esperes* ‘protoprezbiter, kapłan, duchowny; katolicki diakon’; w węg. to zapożyczenie z niem. *Erzpriester* ‘arcykapłan, arcyprezbiter’.

racem, pojawia się termin słowiański **гѡст** (RSAN; RJAZ)¹⁸⁵, w słowniku Daničića definiowany jako **гостъ** „старјешине црквене некога реда у Босни, може бити само калуђери”: **господиномъ дѣдомъ цръкве босньске и вл. стронникомъ, међу конемн стронници буде господињ гостъ Радинъ** (MS: 459, 1453 r.).

U bogomilów pojawia się także określenie **стројник** ‘kapłan Kościoła bośniackiego’¹⁸⁶, notowany od XV wieku w RJAZ, **стронникъ** ‘administrator, био је поглавар свештенички у Босни, међу стројницима су били они који су се звали гости и старци, а нијесу међу њима били они који су се звали само кршћани’: **господињу дѣду и нкогѣмъ стронникомъ и всон цръкви босаньскон** (RiKSS).

W grupie słownictwa związanego z pełnionymi przez kapłana funkcjami podstawowym określeniem duchownego zarządzającego wspólnotą parafialną jest proboszcz: **пѣрох** i **пѣрѡх** oraz **пѣрок** i **пѣрѡк** (RMS; RJAZ)¹⁸⁷, poświadczony także w dokumentach czarnogórskich jako *paroh* i *stalni paroh* (*Ustaw prawosławnych Konsystorzy Księstwa Czarnogóry*, 1904 r., CZ II). W tradycji zachodniej występują także **плѣбѣнош** i **плѣбѣнуш** (RMS), **плѡван** (RMS) oraz **жѹпник** i **жѹпник** (RMS; RSAN). Zwierzchnik dekanatu to **дѣкан** ‘profesor, administracyjny kierownik wydziału’, ‘katolicki kapłan, który jest zwierzchnikiem dekanatu, *župnik*’ (od XVIII w. w Chorwacji) (RMS; RSAN). Kapłan zajmujący się zarządzaniem kościołem, sprawami finansowymi kościoła lub klasztoru to **епитрон** (1816) (RSAN; KK-ER) (gr. *επιτροπος*).

Pomocnikiem proboszcza jest **капѣлѣн** ‘duchowny niższego stopnia, pomocnik proboszcza’ (RMS; RSAN; Popović)¹⁸⁸. Wyraz *kapelan* ‘pop koji obavlja službu Božju u kapeli ili stoji u koga za tu svrhu’ poświadczony jest od XIV wieku, między innymi w słowniku Daničića **капеланъ** ‘capellanus’: **придъ втѣцѣмъ кѹщвдомъ и капеланомъ Шаринномъ** (MS: 450, 1451 r.). W prawodawstwie czarnogórskim XIX wieku *kapelan* jest duchownym oddanym do pomocy proboszczom (*Ustaw prawosławnych Konsystorzy Księstwa Czarnogóry*, 1904 r., CZ II). W Budwie i Paštroviciach **kapelan** ‘pomocni pop, sveštenik’

¹⁸⁵ Podstawowym znaczeniem jest ‘gość, osoba składająca komuś wizytę’, np. **гѡст** ‘hostes’ (SR; Popović). W tradycji i kulturze serbskiej gość to osoba, której tradycyjnie należał się szacunek i gościna, a w społeczeństwie plemiennym na gospodarzu spoczywał obowiązek ugoszczenia i obrony gościa. Dlatego też już w średniowiecznych *typikonach* Chilandaru i Studenicy zawarto nakaz godnego przyjęcia każdego gościa monasteru. Wyraz *gost* to również określenie każdego, kto odwiedza państwo, często spotykane w dokumentach władców. W *Kodeksie* Dušana terminem *gost* nazywano każdego podróżnika, osobę odwiedzającą inne państwa i okręgi.

¹⁸⁶ Derywat utworzony od psł. czas. **strojiti* ‘porządkować, urządzać, przyrządzać, przygotowywać’.

¹⁸⁷ Wyraz poświadczony jest od XVIII w.: **парохъ** (1792) (PosrbOV) oraz **пѣрѡк** ‘der Pfarrer, parochus’ (SR z Wojwodiny; Popović), a także **парѡх** (RVG; Nikšić), **парѡх** (RomGrecCG), **парок** (RomanBP; RomanJBK), **пароко** (RomanSBK) i **парох** (RSGV; RPosav). To zapożyczenie z gr. *πάροχος* ‘osoba, która zaopatrywała urzędników państwowych’ (łac. *parochus* ‘zaopatrzeniowiec’), a formy z *-k-* z wł. *parroco*.

¹⁸⁸ Zapożyczenie z wł. *cappellano* ‘kapelan (w wojsku, szpitalu, więzieniu)’ (< wł. *cappella* ‘kaplica’).

(RomanBP), a u Bogićevića **kapelan** ‘visoki kraljev dostojanstvenik, obično svještenik koji službu božju, kao dokaz visokog štovanja vladaoca, obavlja u dvorskoj kapeli’ i ‘svještenik koji pruža pomoć protoprezviteru ili ostarjelom svješteniku’ (Bogićević 2010: 223).

Obok tych wyżej wymienionych określeń pojawiają się także **архиноп** ‘arcykapłan’, **кѣрмчија** ‘duchowny, który opiekuje się swoimi wiernymi, duszpasterz’ (RSAN)¹⁸⁹, **кѣрѣт** ‘katolicki, rzadziej prawosławny, duchowny, zwykle wojskowy, proboszcz’ (RSAN) (niem. *Kurat*) i **ѣконоша** ‘osoba duchowna; zwierzchnik religijny’ (RSAN).

Wszystkie muzułmańskie tytuły kapłańskie zostały zapożyczone z języka турецkiego, a wcześniej z arabskiego (*imam*, *muftija*, *reis-ul-ulema*) lub perskiego (*hodża*). Spośród nich można wymienić poświadczone w tekstach i słownikach serbskich od XVII wieku: **ѣмѣм** ‘kapłan muzułmański’, ‘górną część cybucha, którą w trakcie palenia trzyma się w ustach’ (RMS; RSAN; PosrbOV; KK-ER; PopovićTur; RKM); **хѣца**, **ѣца** ‘muzułmański duchowny, nauczyciel religii’ (RMS; RJAZ; GzRSR; KK-ER; SR; Njegoš; Popović; RSR) i **ѣѣа**, **ѣца** (RSMet; PrizrenDČ); **муфти**, **муфтија** ‘najstarszy i najwyższy rangą duchowny muzułmański w określonym okręgu’ (RMS; RSAN; GzRSR; KK-ER; PopovićTur; Bogićević 2010: 308) i **мифтија** (PrizrenDČ); **рѣис-ул-улѣма** i **рѣисул-ѣлѣма** ‘najwyższy zwierzchnik muzułmańskiej wspólnoty wyznaniowej w państwie’ (RMS; PopovićTur).

2.4. Duchowieństwo zakonne

Osoby, które zdecydowały się na odosobnienie, poświęcenie modlitwie i postowi, życie w celibacie, określane są najczęściej greckim **μόναχ** i **μόναχ** lub zapożyczonym z języka starowysokoniemieckiego wyrazem **мнѣх** (RMS; RSAN)¹⁹⁰. Od XIII wieku poświadczony jest w formie **монахъ** ‘monachus’, a od XIII do XV wieku również **мнѣх**: **Сѣтѣфана монаха** (MS: 19). Z 1202 roku pochodzi **мѣнѣхъ** (SNiZ: 4) i **мнѣхъ** (*povelja* chilendarska Stefana Nemanjicia, 1199–1206 r.).

¹⁸⁹ W RJAZ wyraz *krmčija* ‘knjiga u kojoj su crkveni zapisi’ poświadczony jest od XIII w. Forma scs. *krmčija* została utworzona od psł. podstawy **kma* ‘łódź, tylna część łodzi, ster’ z pomocą suf. *-čija* (tak jak *tepčija*): *krmčij* ‘sternik’, a forma *krmčija* w Serbii oznacza *Nomokanon*, zbiór przepisów cerkiewnych.

¹⁹⁰ Wyraz *monah* zapożyczono z gr. *μοναχός* ‘jedeny, samotny, samotnik, osoba, która spędza życie w samotności’ > ‘pustelnik’ (*μόνος* ‘sam, jedyny’). Forma psł. **тънѣхъ* ‘mnich, zakonnik’ oraz scs. *тънѣхъ*, pol. i czes. *mnich* to morawizmy, które w okresie misji Cyryla i Metodego zostały zapożyczone z swniem. *munih* (niem. *Mönch*) < śrlac. *monicus* < łac. *monachus* ‘pustelnik’, a następnie przeniknęły do innych języków słowiańskich. Termin oznaczał każdego członka zakonu, który żyje według najstarszych reguł zakonnych. *Monah* to termin młodszy, zapożyczony z bizantyjskiej greki. Por. Wanda Stępniak-Minczewska, *Z terminologii chrześcijańskiej*: монах czy калугер? (mnich czy zakonnik?) [w:] DziejeSl, s. 477–481.

W Kościele wschodnim istnieją trzy stopnie stanu zakonnego. Najniżej w hierarchii znajdują się mnisi *rasoformici* lub *crnorisci* (mnisi riasoformni), którzy noszą *rizę* i *kamilavkę*, ale nie składali ślubów zakonnych. Kolejnym stopniem są *maloshimnici* (mnisi mantijni – **малѡсхимнѣк** (RSAN)), którzy złożyli śluby małej schimy, pod sutanną opasają się skórzanym pasem, na *kamilavkę* stawiają zaś *klobuk* i przywdziewają *mantiję*. Najwyższy stopień to *velikoshimnici* (mnisi wielkiej schimy – **великѡсхимнѣк** (RSAN)), mnisi trzeciego stopnia, którzy przyjęli najwyższe śluby tak zwanej wielkiej schimy. Mnisi pierwszego i drugiego stopnia mogą nosić także tytuły *jerodakon* i *jeromonah*.

W społeczeństwie serbskim, zarówno w średniowieczu, jak i podczas panowania tureckiego, a także w XIX wieku mnisi cieszyli się dużo większym szacunkiem niż duchowieństwo parafialne. Wynikało to z codziennego życia ludzi, którzy żyjąc i obserwując codzienne prace kapłanów, traktowali ich jako część społeczeństwa świeckiego, podczas gdy mnisi stanowili dla nich osobną grupę ludzi całkowicie poświęconych Bogu, niedościgniony wzór do naśladowania. Życie mnichów toczyło się na określonej przestrzeni, którą tworzyła cerkiew, cela, zabudowania monasterskie i ziemia uprawna, a ograniczone było cerkiewnymi *ustawami* i monasterskimi *typikonami*, które określały obowiązki duchowe mnichów, cykl nabożeństw, sposób odżywiania itp.

Słowiańskim tłumaczeniem określenia *monah* jest **ѣнок** (RMS; RSAN)¹⁹¹, początkowo notowany w księgach pisanych cerkiewszczyzną redakcji serbskiej, a potem także w tekstach staroserbskich, od XIV wieku w słowniku Daničića **ѣнокъ, ѣдинокъ** ‘monachus’ (RiKSS): **ѣдѣже ѡбрѣтають се прѣподобни и богоносни ѣноци** (*povelja* cara Dušana, 1348 r.). Pierwotne znaczenie ‘jeden, sam, samotny, samotnik, pustelnik’ ewoluowało w kierunku ‘mnich’.

Mniszki określano wyrazem **монѣхиња, мѡнахија** (RSAN), który w formie *monahiji* poświadczony jest od końca XIV wieku, *monahinja* i *monahy* od XV wieku, a od XVI wieku także *monahija* i *monahi*. W tekstach średniowiecznych można spotkać formy **монахиња, монахи, монахи, монахиња** ‘monacha’ (RiKSS), np. **Югѣнѣа монахиња** (MS: 262). Drugim określeniem jest **ѣнокиња** (RSAN), słowo poświadczone od początków piśmiennictwa, na przykład **ѣнокниња, ѣнокыња** ‘monacha’ (RiKSS). Odrębnym terminem oznaczającym mnicha, nawiązującym do ideału chrześcijańskiego samotnika, dobrego i pobożnego starca¹⁹², jest greckie określenie **калуђер** oraz **калугер** i reg. **калађур** (RMS; RSAN; A-SPC). To wyraz pochodzenia greckiego (gr. καλόγηρος i μοναχός), odpowiednik starsłowiańskich **ѣнокъ, чръньць, чрънорнзыць**, w źródłach średniowiecznych występuje w formach: **калођерь, калюђерь** ‘monachus, ngr. καλύγερος’ (RiKSS) oraz

¹⁹¹ Wyraz utworzony od starego psł. przymiotnika **(j)inъ* ‘jeden’ z suf. *-okъ* w znaczeniu ‘jeden, samotny’ (derywat, w którym zachowało się stare znaczenie tego przym.). To kalka z gr. μοναχός.

¹⁹² Z gr. καλόγηρος ‘dobry, pobożny starzec’ < καλός ‘piękny, dobry, szlachetny’ i γέρων ‘starzec’, odpowiednik łac. *religiosus*, termin starszy od *monah*. Związany z misją Metodego pojawia się w *Nomokanonie* (DziejeSł: 477–481).

калогѣрь, калуѣгерь, калоуѣгерь, калоуѣгерь, калоуѣгерь: да влада имни пирьжаныи калоѣгерь (MS: 49), a także w *Dečanskich hrisovuljach* калогѣрь, калуѣгерь (DH).

W RIAZ od XIII wieku poświadczona jest forma *kaluđer*, a od XIV wieku *koloder* i czakawski *kalujer*. Pierwotnie w ten sposób młody mnich zwracał się do starca, a w źródłach pisanych od XIII wieku oznaczał ‘mnicha Kościoła wschodniego’ (MS: 62, 1293–1302 r.; KD), potem również ‘mnicha Kościoła zachodniego’ (Marulić), a w czarnogórskim Risanie też ‘pisanekę wielkanocną’¹⁹³. Terminem tym określano mnicha żyjącego we wspólnocie zakonnej, wspólnocie cenobitycznej (tzw. *kinovija*, *opštežitije*), którego obowiązywało milczenie, pokora, wstrzeżność, post i czuwanie. Z punktu widzenia jego miejsca w średniowiecznej strukturze społecznej wraz z awansem mnicha w hierarchii klasztornej jego pozycja natychmiast ulegała poprawie i zajmował wyższe miejsce w świeckiej strukturze stanowej (Тарановски 1931: 99).

Odpowiednikiem żeńskim jest **калуѣерица** i **калуѣерица** ‘zakonnica, mniszka’ (RMS; RSAN). Wyraz *kaludrica* notowany jest dopiero od XII wieku, choć reprezentuje najstarszą warstwę zapożyczeń greckich. Pozostałe formy poświadczane są od XIV wieku: *калоѣерица*, *калоуѣерица*, *калоуѣерица* ‘monacha’ (RiKSS), np. *калуѣерици госпоини куръ Бѣгенини* (1395).

Od najstarszych słowiańskich zabytków piśmiennictwa znane są także określenia nawiązujące do czarnych szat mniszych, na przykład **цѣрнац** ‘człowiek o ciemnym kolorze skóry, człowiek rasy czarnej, Murzyn’, ‘zakonnik, mnich, który nosi czarne szaty’, ‘rodzaj szczepu winogron’ i ‘czarne, bardzo ciemne wino’, **цѣрница** ‘kobieta o ciemnym kolorze skóry, Murzynka’, ‘mniszka, zakonnica’ i ‘czarnoziem’ oraz **цѣрноризац** ‘osoba, która nosi czarne szaty, sutannę; mnich, kapłan’ (RMS)¹⁹⁴. W słowniku Daničića zanotowano formy **цѣрньць**, **цѣрноризць**, **цѣрноризць** ‘monachus’: *нкрен и цѣрноризцьнин* w *Žywocie św. Simeona* autorstwa Stefana Nemanjicia jako odpowiednik *ннокъ*. W *Apostole Šišatovačkim* z 1234 roku pojawia się **цѣрноризць** (SNIz: 24), a w DH **цѣръць** ‘kaluđer’. W RiKSS także **цѣрница** ‘monacha’, ‘morus’ i **цѣрноризница** ‘monacha’¹⁹⁵.

Inne poświadczenia określeń mnichów to powstałe na gruncie materiału języka serbskiego wyrazy **манастірац**, **манастірчанин** (RMS; RSAN), **самець**

¹⁹³ W słowniku Vuka i Popovicia wyraz **калуѣер**, obok podstawowego ‘mnich, der Mönch, monachus’, poświadczony jest też z miejscowości Grbalj w znaczeniu ‘wielkanocne, natłuszczone masłem jajo’. Z XVIII i XIX w. w znaczeniu ogólnym **калуѣерь** (1794) (PosrbOV) i **калуѣер** (Nje-goš), a w gwarach **калуѣер** (RSGV), **калуѣер** (RRad; RSMet) i **калуѣер** (RomGrecCG; Nikšić).

¹⁹⁴ Stare formy scs. *цѣръньць*, *цѣръница*, *цѣръноризць* i *цѣръноризца* to terminy powstałe na gruncie słowiańskim (na Bałkanach) od podstawy **цѣръньць* ‘czarny, bardzo ciemny’ (asocjacje z kolorem habitów). Forma *цѣрноризац* poświadczona jest w X w., w języku bułgarskim w utworze autorstwa Crnorizaca Chrabra i powstała jako złożenie z scs. *riza* ‘vestis, amictus; szaty, sutanna, habit; odzież’.

¹⁹⁵ Zarówno określenie mnicha *цѣрноризац*, jak i mniszki *цѣрница* (w formach cerkiewnych z nagłosowym *цѣръ-*) w znaczeniu ‘crn čovjek i drugo što crno’ oraz ‘monachus/monacha’ poświadczane są od XIII w. Od XIV w. pojawia się wyraz *цѣрноризца* (również z *цѣръ-*). W XVIII w. poświadczona jest forma ruskosłowiańska **цѣрнецъ** (KurzbekLeks: 307) i **цѣрнецица** (Kurzbek: 371).

(PosrbOV)¹⁹⁶ oraz **свештеноинок** ‘mnich, który posiada święcenia kapłańskie’ (RJAZ) i **свештеноинокъ** ‘ἱερομόναχος’ z 1192 roku (RiKSS).

W tym samym znaczeniu występują także zapożyczenia, głównie z tureckiego: **ка̀раба̀ш** i **ка̀раба̀ш** (RSAN) (tur. *karabaş* ‘czarna głowa’) oraz **кешиш** (RSAN) (tur. *keşiş* ‘mnich’). W gwarach południowej Serbii poświadczony jest wyraz **ка̀лцан** (RMS; RSAN) i **ка̀лцан** ‘mnich’ (RJug).

W nomenklaturze zakonników katolickich notowany jest **редовник** ‘zakonnik katolicki, osoba należąca do zakonu i żyjąca w klasztorze’ (RMS; RJAZ). Wyraz ten pojawia się od XV wieku, na przykład w słowniku Daničića **редовникъ** ‘monachus’ (1486) oraz w słowniku Vuka (wśród katolików) i Popovicia **редовник** ‘свештеник, sacerdos’ (SR; Popović) oraz Bogićevicia **redovnik** ‘pop, svještenik’, ‘udioničar u mlinu’ (Bogićević 2010: 504). Określeniem często stosowanym wobec członków zakonu franciszkanów jest **фра̀тар**, **фра̀тор** oraz **фра̀** (RMS; RJAZ)¹⁹⁷. Poświadczony jest od średniowiecza, w słowniku Daničića w formach **фра̀теръ** i **фра̀тъ** ‘frater за калуџере’ z XV, a w RJAZ już z XIV wieku: *fratar* oraz *frator*, *vratar*, *vrator*, *pratar* i *prator*. Na wybrzeżu występują terminy **шфора** ‘siostra zakonna’ (RomanBP) oraz **дѹвна**, **дѹмна** ‘katolicka zakonnica, mniszka’ (RSAN; RMS)¹⁹⁸.

Nowicjusze, osoby przebywające w okresie nowicjatu (zazwyczaj trwającego od roku do trzech lat) i przygotowujące się do złożenia ślubów zakonnych, określani byli bądź jako **искушеник** (RMS; RSAN), bądź jako **послушник** i **послѹшник** (RMS). Ten ostatni wyraz poświadczony jest już od XV wieku, na przykład w słowniku Daničića **послѹшникъ** ‘obediens’ (*Žywot św. Sawy* według Domentijana).

Od XV wieku notowany jest wyraz **дѣрвѣншъ** ‘tureckie imię męskie’ (RiKSS), a potem także jako określenie członka muzułmańskich wspólnot zakonnych, **дѣрвѣш** (RSAN)¹⁹⁹.

Oprócz nazw stopni zakonnych poświadczane są także tytuły mnichów pełniących w swych wspólnotach zakonnych określone funkcje. Spośród nich wy-

¹⁹⁶ W znaczeniu podstawowym wyraz poświadczony jest od XV w., np. **са̀мац** ‘Männchen; der allein lebt’ (SR; Popović), a jako ‘mnich’ w XVIII w., **самецъ** ‘калуџер’ (1794) (PosrbOV).

¹⁹⁷ W XIX w. **вра̀тор**, **фра̀тор**, **пра̀тор** ‘der Frater (Mönch), monachus latinus’ (SR) i **фра̀тар**, **фра̀тор** ‘Frater, Pater; türkischer Mohn’ (Popović) oraz **фра̀** ‘brat, mnich katolicki’ (RSR). W Boce Kotorskiej **fratar** ‘redovnik; vrsta ribe (wł. *sargo*)’ (RomanJBK; RomanSBK). Zapożyczenie z łac. *frater* ‘brat’ i *frator* z gr. *φράτωρ* (używa się również skróconej formy *fra*). W Boce zapożyczono z wł. *frate* ‘zakonnik, brat’. W formach gwarowych substytucja fonemu *f* > *p*, *v*.

¹⁹⁸ Wyraz *dumna* poświadczony jest od XVI, a *duvna* od XVIII w.: **дѹвна** ‘Nonne, monialis’ (SR) i **дувна**, **думна** ‘Nonne’ (Popović). Na wybrzeżu czarnogórskim to **dumna**, **duvna** ‘časna sestra’ (RomanBP; RomanJBK; RomanSBK). *Duvna* to zapożyczenie z łac. *dom(i)na* ‘pani’, a *šfora* z wł. *suora* ‘zakonnica; siostra’.

¹⁹⁹ Wyraz poświadczony jest od XV w.: **дѣрвѣншъ** jako ‘tureckie imię męskie’, a potem też ‘mnich muzułmański’ (RiKSS), **дѣрвѣш** (1783) (GzRSR; KK-ER) i **дѣрвѣш** ‘monachus turcicus’, ‘fistula sutoria’ (SR; Popović; PopovićTur; RSR). W gwarach także **дѣрвѣш** (RVG) i **дѣрвѣш** (RSGV). Zapożyczenie z tur. *derviş* < pers. *derwīš* ‘biedny człowiek, ubogi’.

mienić można mnichów mających, poza złożonymi ślubami zakonnymi, także święcenia – diakońskie lub kapłańskie. Pierwszego z nich, mnicha posiadającego święcenia diakońskie określa się tytułem **јѣрођакон, јерођакон** (RMS; RSAN) (gr. ἱεροδιάκονος). Analogicznie do niego mnich mający święcenia kapłańskie nazywany jest **јеромѡнѧх** i **јеромѡнах** oraz **јеромѡнѧк, јеросхимѡнѧх, јеросхимѡнах** (RMS; RSAN) (gr. ἱερομόναχος). Może on wykonywać wszystkie czynności kapłańskie, podobnie jak zwyczajny kapłan. Wyraz *jeromonah* notowany jest od przełomu wieków XII/XIII, a *jermonah* od XIII wieku. W średniowieczu pojawiają się formy **крѡмонахъ, крмонахъ** (RiKSS) oraz **јеромонахъ, кр'монахъ**.

Przełożony monasteru, przeor lub opat nosili tytuł **игуман** i **игумѧн, игумен** i dial. **јагуман** (RMS; RSAN; A-SPC)²⁰⁰, a także **велики игуман** (LeksSSV: 73) oraz **настојатель** (RMS; RSAN)²⁰¹. *Igumen*, z greckiego ‘przewodnik, pan, namiestnik, przywódca’, to pierwotnie nazwa ‘namiestnika, przywódcy lub naczelnika wspólnoty chrześcijańskiej’, potem ‘przełożonego monasteru, którego wybiera fundator lub bractwo monasterskie’ (RCrkvP). Wyraz *igumen* występuje od XIII, a *iguman* od XIV wieku, nowszy zaś *jegumen* – w księgach cerkiewnych pisanych serbską redakcją cerkiewszczyzny (m.in. w *typikonach* monasterskich), a także w dokumentach starserbskich. W średniowiecznych tekstach wyraz pojawia się w kilku formach **нгоумень, нгоумьнь, нгоумнь, нгумень, кгоумень** ‘hegumenus’ (RiKSS). Tytuł poświęcony jest w *Dečanskich hrisovuljach* **нгоумень, нгоум'нь**, a w art. 14 *Kodeksu* Dušana zawarto opis osób, które były godne stać się *igumenem*: **нгоумны да се поставиѧ безъ дела отъ црькве. нгоумни по манастирѣхъ да се ставѣтѣ доврѧн чловеци, кон те црьковь стожити домъ божин**²⁰².

W średniowieczu tradycyjnie przy wyborze *igumana* uczestniczyli fundatorzy monasteru, którzy wskazywali odpowiedniego kandydata lub bezpośrednio wybierali i obsadzali go na czele bractwa swoich fundacji. Stefan Nemanja, odchodząc do Chilandaru, powołał przeora Studenicy: „A blaženi otac naš i ktitor gospodin Simeon, odlazeći postavi igumana ovom svetom mestu, izabravši prepodobnoga muža po imenu Dionisije jeromonah” (cyt. za: LeksSSV: 247–248). Według *typikonu* monasteru Chilandar *igumana* wybierało kolegium złożone

²⁰⁰ Wyraz zapożyczony został z bizantyjskiej greki ἡγούμενος ‘przywódca, prowadzący’ (por. ἡγούμενια ‘kierownictwo; panowanie’, ἡγούμεν ‘przewodnik; przywódca’).

²⁰¹ Wyraz *nastojatelj* notowany jest z tekstów Domentijana (**настојатель** ‘antistes’), a potem także w słownikach z XVIII i XIX w., np. **настојатель, настојатель въ манастирѣ, настојатель манастирѣ** (KurzbeLeks: 10, 131, 397, 646) i **настоятель** ‘prefekt’ (1792), **настоятель** ‘prior’ (1843) (PosrbOV).

²⁰² W słowniku Kurzbeka poświęcony jest tytuł w formie ruskosłowiańskiej **нгуменъ** ‘der Abt, der Prior der Vorgesetzte’ (KurzbeK: 10, 397), a potem już **игуман** ‘der Igumen eines Koster, hegumenos coenobii’ (SR; Popović; Njegoš) oraz **јегуман** (RLesk), **јагуман** (RTimok), **јегуман, јегумен** (RKM), **игуман** (RVG), **игуман** (RSGV; RPosav) i **игумѧн** (RomGrecCG). Vuk Karadžić zanotował także jeszcze jedno znaczenie, związane z obyczajem, że ciężko chorej lub umierającej osobie, która martwi się o swoich bliskich, mówiło się: „Putuj ti, oče igumane, a ne brini se za manastir”.

z ekonomy, eklesijarha i grupy od 10 do 12 starców. Ogólne reguły wyboru namiestników serbskich monasterów królewskich powstały po powołaniu w 1219 roku arcybiskupstwa serbskiego. W drugiej *povelji žičkiej* króla Stefana Pierwoukoronowanego, w opisie wyboru przeorów czterech tak zwanych monasterów królewskich, zapisano, że *igumana* wybiera król, błogosławi biskup, a w końcu znów król ofiaruje mu insygnia przeora: *КРОЈЕ ПО ПРАВЪДѢ ИЗВОЛИ КРАЛЕВСТВО, СЕГО АРХИЕПИСКОУПЪ БЛАГОСЛАВЛАЕТЕ КОЖЬСТЪБНО, А КРАЛЬ ДАВАЕТЕ ЕМОУ ЖЪЗЛЬ, И ЦЕЛОВЪ КГО НГОУМЕНА* (MS: 14).

Iguman był najczęściej namiestnikiem dożywotnio, a odwoływano go bardzo rzadko, na przykład w przypadku wyrządzenia poważnych szkód wspólnocie klasztornej: *И ДА СЕ НЕ ИЗМЕТЕ НГОУМЕНЪ РАЗВѢ БЕЛНИКА ДѢЛА* (art. 158 *Arhandelovskiej hrisovulji*).

Do obowiązków *igumana* należało przeprowadzanie spowiedzi współbraci (mógł też wyznaczyć innego spowiednika), sprawowanie władzy porządkowej, dbanie o morale i porządek w klasztorze, a także nadzór nad majątkiem klasztornym.

Игуман је имао изузетно широка овлашћења. Био је духовни отац братства и, као такав, главни споведник. У храму, на богослужењима, заузимао је почасно место, а за трпезом, при заједничким обедима, седео је у челу стола. Морао је бити питан и обавештен о свим активностима које се одвијају у манастиру. Сам, или у споразуму с братством, именовао је и постављао остале манастирске званичнике. Вршио је процену при примању нових чланова у монашку заједницу, а давао отпуст онима који су одлазили. Заједно са икономом, надзирао је радове на поседима манастира, а имао је и судску власт над зависним становништвом на манастирском властелинству. Најзад, заступао је интересе свог манастира пред спољним светом и често морао путовати како би се саветовао са владарем. Неретко су игумани великих и угледних манастира обављали и многе друге дипломатско-државничке послове у служби владара (Марјановић-Душанић, Поповић 2004: 533–534).

Przeorzy tak zwanych monasterów królewskich posiadali prawo do uczestniczenia w *saborach* państwowych, *съ вѣдми митрополити и епископи и кгоумани*. Tytułowano ich: *prepodobni iguman, smerni crnorizac, veliki iguman, iguman jeromonah, grešni, časni, časni među sveštenoinocima, gospodin i otac iguman, iguman svešteni, poslednji među inocima* (LeksSSV: 247–248).

Igumena, który został pozbawiony lub sam zrezygnował z tej funkcji, określało mianem **прѡигуман** i **проигуман** (RMS) i z XIV wieku **пронгоумень** ‘hegumenus emeritus’ (RiKSS). W słowniku terminów cerkiewnych forma **проигуман** i **намесник-проигуман** to ‘starsza forma tytułu igumen’ (RCrkvP), a w RJAZ i słowniku Vuka **прѡигуман** ‘der Ex-igumen’, z uwagą, że w XIX wieku panowało przekonanie, że tytuł ten oznacza starszego igumana (SR).

Tytułem przeorowskiej jest **игуманија** i przest. **игуменија** ‘przełożona prawosławnego klasztoru żeńskiego’ (RMS; RSAN; RCrkvP). Wyraz *igumanija* po-

świadczony jest od XVIII wieku, podczas gdy starsza forma *igumenija* oznaczała ‘monaster, w którym przebywa igumen’ (1330), ‘cełę, w której żyje igumen’ i, rzadziej, ‘przełożoną monasteru’. W słowniku Daničića *игоуменниа* ‘monasterium cui praest *игоуменьнъ*’ i ‘cubiculum hegumeni’; *игоуменниа* ‘manastir na čijem se čelu nalazi igumen’ (DH).

Z terminologii Kościoła katolickiego zanotowano tytuł *опат* (XIV i XV w.) i przest. *абат* (XVII w.) ‘przełożony męskiego klasztoru niektórych zakonów katolickich, *prior*; kościelny dostojnik w ogóle’ (RMS; RSAN)²⁰³ oraz *опать* ‘ab-bas’ (RiKSS). Innym określeniem przełożonego niektórych zakonów katolickich jest znany od XVIII wieku *приор* (RMS) (łac. *prior*).

Przełożoną żeńskiej wspólnoty zakonnej określano tytułem *опатица* i *абѣтиса* (RMS). Wyraz *opatica* pojawia się od XII wieku (także w SR i Popović), a *abatiša* od XVIII wieku w znaczeniu ‘przełożona klasztoru’ i ‘mniszka w ogóle’. W tekstach średniowiecznych poświadczona jest forma *опатица* ‘ab-batissa’ (RiKSS; MS: 7)²⁰⁴. Dodatkowo w południowej części Boki Kotorskiej zanotowany jest wyraz *бадеша* ‘matka przełożona’ (RomanJBK) (wł. *badessa*).

Najwyższą godnością w hierarchii zakonnej Kościoła prawosławnego, odpowiednikiem katolickiego opata, jest *архимандрит*, *архимандрѣт*, reg. *архимандрита* oraz lud. *акримандрит*, *аримандрит*, *ариманит* ‘najwyższy tytuł w hierarchii zakonnej, przełożony jednego lub kilku prawosławnych monasterów’ (RMS)²⁰⁵. W *Azbučniku SPC* *архимандрит* to pierwotnie ‘przełożony kilku monasterów’ i *архимандрит велики* ‘tytuł przełożonego Carskiej Ławry – monasteru Studenica’ (A-SPC). W słowniku terminów cerkiewnych archimandryci to ‘старешине само већих и значајнијих манастира или манастирски началници нарочитих заслуга и личног угледа’ (RCrkVP). Wyraz *arhimandrit*, *arhimandrita* poświadczony jest od XIII wieku, *arkimandrit* od XVIII stulecia na zachodzie, a w XIX wieku *akrimandrit*. W słowniku Daničića *архѣмандрѣтъ* ‘*ἀρχιμανδρίτης*’ z *Žywota św. Sawy* autorstwa Domentijana, a także *архімандрѣтъ* z napisu na kamieniu ołtarza monasteru Studenica (1314)²⁰⁶.

Tytuł *arhimandrit* oznaczał pierwszego wśród igumenów, przeorów klasztornych, który najczęściej był namiestnikiem ważnego i znanego monasteru z licznym bractwem, a jako członek hierarchii kościelnej zajmował wysoką pozycję

²⁰³ Zapożyczenie z swniem. *abbāt*, **appāt*, łac. *abbās* i forma gen. *abbatis* (wł. *abate*, *abbate*) < gr. *ἀββας* (aram. *abbas* ‘ojciec’). Z łac. *abbatissa*, wł. *abadessa*, *abbadessa*.

²⁰⁴ W słowniku Kurzbeka *абѣтиса* ‘die Aebtissin’ (Kurzbeke: 11), a w słowniku Vuka (u katolików) i Popovića *опатица* ‘калуђерица’.

²⁰⁵ Zapożyczenie z gr. *ἀρχιμανδρίτης* ‘pierwszy w monasterze’ jest gr. złożeniem *ἀρχι* ‘pierwszy, najstarszy’ i *μάνδρα* ‘miejsce, gdzie pasterz chroni owce przed wilkiem; w znaczeniu przenośnym – monaster’. Formy z *-k-* i *-c-* zapożyczone z wł. *archimandrita*, niem. *Archimandrit*. (łac. i wł. pref. *archi-* ‘arcy-, nad-’). Poświadczona w XIX w. forma *akrimandrit* powstała w okręgach, gdzie *k* substytuowało *h* (forma z przestawką *r* i *k*).

²⁰⁶ W słownikach serbskich poświadczenia tytułu od końca XVIII w.: *архімандрѣтъ* (Kurzbeke: 395) oraz *акримандрит*, *архимандрит* (SR; Njogoš; Popović), a w gwarach: *архимандрит* (Nikić; Bogićević 2010: 34), *архимандрит* (RVG) i *архимандрѣт*, *акримандрѣт* (RSGV).

na średniowiecznych dworach biskupich i patriarszych, a także uczestniczył w państwowych *saborach*. Pierwszym znanym archimandrytą będącym z pochodzenia Serbem był święty Sawa, który ukończywszy 30 lat (to był warunek do otrzymania tego tytułu), w 1204 roku w Salonikach otrzymał święcenia z rąk metropolity Konstantyna Mesapotamitosa, a w 1206 r. został archimandrytą monasteru Studenica (obecnie tytuł przełożonego tego monasteru brzmi *Veliki arhimandrit*) (LeksSSV: 22–23).

Przełożonym katolickiej prowincji zakonnej jest **провинцијал** ‘przełożony prowincji zakonnej’ i hist. ‘obszar w Slawonii i Wojwodinie, który nie był częścią Pogranicza Woskowego’ (RMS)²⁰⁷.

Nawiązując do wyżej wymienionych funkcji pełnionych przez zakonników w historii serbskiego monastycyzmu, można wymienić kolejne nazwy mnichów zajmujących różne miejsca w administracji lub strukturze władzy klasztornej. W monasterze Chilandar wysoki stopniem mnich, stojący zaraz za *igumanem*, nosił tytuł **башта**. Wyraz notowany jest także w znaczeniu ‘ojciec, rodzic’ i ‘starszy krewny’ (RSAN)²⁰⁸. Wyraz *bašta* ‘pater, otac’ poświadczony jest od XIV wieku jako nazwa dostojnika klasztornej, a od XVIII wieku jako ‘ojciec, rodzic’ (także w gwarach, np. **башта** (RTimok; RCrnotr)). U Daničića **башта** ‘pater, тако се звао старјешина у Хиландару, али млађи од игумана а старији од **икнома** и **еклсијархѣ**’, ‘ojciec duchowy’. Tytuł pojawił się dość późno, ale już za czasów króla Milutina było to wysokiej rangi stanowisko, które zajmowali ojcowie duchowi i spowiednicy serbskich władców. Funkcja *bašty* w monasterze Chilandar istniała od XIV wieku. Mianem tym nazywano mnicha stojącego w hierarchii klasztornej za igumenem, a przed ekonomem i eklisijarchą. W hierarchii monasteru Świętych Archaniołów koło Prizrenu stał za *ikonometem* (A-SPC).

Duchownym zajmującym się gospodarstwem kościelnym lub klasztornym, a także namiestnikiem metropolity i jego przedstawicielem w monasterze, był **икном** (RMS; RSAN; RJAZ; Bogićević 2010: 188)²⁰⁹. Tytuł pojawia się w księgach pisanych językiem cerkiewnosłowiańskim redakcji serbskiej, w słowniku Daničića **икномъ**, **икномь** ‘οίκονόμος, црквени старјешина млађи од игумана и баште’: **дохътароу**, **икномоу** и **парикномоу** (*typikon chilendarski*), **къгн походн иконом краљу** (MS: 63) oraz **икномь** ‘ekonom’ (DH) i **голѣмн**

²⁰⁷ Wyraz *provincijal*, *provinciaio* ‘przełożony prowincji zakonnej’ notowany jest głównie na zachodzie, a także w Serbii w XVIII w., gdzie oznacza przełożonego monasterów na Fruškiej Górze: **провинцијал** (1727) (w SSZiN, 1747) i **провинцијалист** (1793) ‘старшина манастира’ (GzRSR) oraz w Wojwodinie **провинцијал** ‘подручје у Срему које није припадало Војној граници’ (RSGV). Zapożyczenie z łac. przymiotnika *provincialis*, wł. *provinciale* ‘prowincjonalny; prowincjał’.

²⁰⁸ *Bašta* być może z węg. *bátya* ‘starszy brat’, ‘wujek, stryj’ (RJAZ) lub jako węgierski sławizm. To mógł być także wyraz związany z *bač* ‘naczelnik pasterzy w górach’.

²⁰⁹ Forma *ikonom* pochodzi z gr. οίκονόμος ‘gospodarz, zarządca domu, który zarządza domem’ (według bizant. wymowy), a *ikonomija* z gr. οίκονομία ‘zarządzanie domem’. W Serbii formę *ekonom*, *ekonomia* zapożyczono z niem. *Ökonom* ‘ekonom, agronom’ i *Ökonomie* ‘ekonomia; zabudowania gospodarcze’ (również z gr.).

икономъ (SMV). To wysoki stopień zakonny, w hierarchii monasterów serbskich znajdujący się zaraz za igumenem (w Chilandarze za *igumenem* i *baštą*), którego wybierał przeor z braćmi zakonnymi. Jako tytuł hierarchii klasztornej uznawał go nie tylko *typikon chilendarski*, ale także dyplomacja serbska. *Ikonom* miał swoją *oblast* – obszar swojej władzy. Jego obowiązki skupiały się wokół spraw ekonomicznych, prowadził finanse monasteru, zajmował się monasterskim dobytkiem i gospodarstwem, dbał o materialną stronę życia wspólnoty. Pomocnikiem *ikonoma* był **паранконом** (RCrkvP; RJAZ), poświadczony w RiKSS z XIV wieku, **паранкономъ** ‘oekonomi vicarius’.

Pierwszym dostojnikiem wśród kleru patriarszego i biskupiego był *veliki (golemi) ikonom*, οίκονομος μέγας (SMV), który zarządzał majątkiem patriarchatu lub biskupstwa, zajmował się ich finansami.

Pilnowaniem porządku nabożeństw w cerkwi zajmował się **еклезѣјарх**, **еклизѣјарх**, **иклѣсијар** (RSAN), oznaczający także tytuł wysoko postawionego mnicha²¹⁰. W *Azbučniku SPC еклисијарх* to ‘członek wspólnoty monasterskiej w randze *ikonoma*’ (A-SPC), a w słowniku terminów cerkiewnych **еклисијарх** lub **црквењак** to ‘црквени послушник по достојанству одмах иза иконома, са помоћником који се назива *параеклисијарх* или *подеклисијарх* (звонар)’ (RCrkvP).

Od XIV wieku *jeklisarah* i *jeklisijarah*, a od XVII wieku *klisijarah*, pojawia się w księgach pisanych cerkiewszczyną, a także w dokumentach starserbskich. W średniowieczu poświadczone są formy **кклнснархъ**, **еклнснархъ**, **еклнсітархъ**, **кклнснаръ**, **кклнснархъ**, u Daničića zaś **кклнснархъ** ‘έκκλησιάρχης’ (RiKSS). W *typikonie chilendarsko-studenickim* z około 1200 roku pojawiają się **еклнснарха**, **кклнснарха** (oraz synonim **црковнницѣ прѣвомъ**), a w *Dečanskich hrisovuljach* **кклнсаръ хъ** ‘određeni crkveni čin’ (DH).

Wśród ludu znany także jako *crkvenjak*, *eklezijarh* wyróżniał się pobożnością oraz wykształceniem i dlatego powierzano mu zadania: pilnowania porządku nabożeństw i kolejności ich sprawowania przez kapłanów, czytania dyptychu, odprawiania nabożeństw za zmarłych lub za zdrowie żywych, pilnowania przedmiotów liturgicznych, zwłaszcza ksiąg, nadzoru nad śpiewem i czytaniem w cerkwi, zaopatrzenia świątyni w najważniejsze przedmioty liturgiczne, a także dbania o porządek i czystość (LeksSSV: 179). Mnicha wyróżniającego się podczas odprawiania liturgii na *eklezijarha* wybierał przeor z bractwem, a w cerkwiach katedralnych – biskup. Zajmował on dość wysoką pozycję w hierarchii, na przykład w monasterze stał zaraz za *igumenem*, *baštą* i *ikonometem*.

Pomocnikiem *eklisijarha* był **парајеклисијарх** i **потклисијарх** (RCrkvP)²¹¹. Formy te są poświadczane od XIV wieku w słowniku Daničića **параекклнснархъ**, **подькклнснархъ**. Tytuły oznaczają jednego z niższych pomocników w monasterach lub cerkwiach. Pojawiają się w XIV wieku w pismach Teodosija, a z 1434 roku

²¹⁰ Zapożyczenie z gr. εκκλησιάρχης (εκκλησία ‘wspólnota, zgromadzenie; kościół’ i αρχή-).

²¹¹ Z gr. παραεκκλησιάρχος (παραεκκλησιάρχος) ‘młodszy *klisijarha*’.

znany jest *paraeklisjarh* serbskiej metropolii: *ПАРАЕКЛΗΣΙΑРХЪ ВЕΛΙΚΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ*. Zakres jego obowiązków określono w *typikonie* Chilandaru: *ΔΟΝΔΕΡΕΖΕ ΠΟΔΥΚΑΝΕΜΑΡΧЪ, ΧΑΡΟΒΗΝΙΚЪ ΣΑΝΣΑΒЪ ΒΙΟΥΨΗ* (LeksSSV: 491).

Określeniem pokrewnym z powyższymi, a określającym osobę pełniącą funkcję kościelnego lub dzwonnika, jest **параклѣсара** (RMS; RJAZ), wyraz notowany w XIX-wiecznych słownikach: **параклѣсара** ‘Kirchendiener, Küster, Glöckner in der Klöster, aedituus’ (SR; Popović).

Pomocnika monasterskiego określano mianem **парамонар**²¹², poświęconym w RiKSS *парамонарь* ‘vigil nocturnus’ (*Żywot św. Sawy* według Domentijana). *Paramonar* należał do grupy niższych pomocników cerkiewnych w monasterach, katedralnych i parafialnych cerkwiach – w monasterach służbę tę wykonywali mnisi, a w parafiach – popowicze, synowie księży. Do ich obowiązków należało przygotowanie prosfory, wina, wody, kadzidła, zapalenie i gaszenie świec, ogłaszanie początku nabożeństwa i utrzymanie porządku w części ołtarzowej.

Ostatnim z funkcjonariuszy kościelnych jest **скенофилакс**, **скевофилакс** ‘urzędnik na dworze patriarchy lub biskupa, a także naczelnik monasterów w średniowieczu i później’ (A-SPC)²¹³. W leksykonie cerkiewnym *skenofilaks* oznacza ‘miejsce, gdzie przygotowuje i przechowuje się przyrządy, odzież, naczynia i inne sprzęty domowe’, a także ‘urzędnika, komornika, któremu powierzono pilnowanie i utrzymanie dworów arcybiskupa i patriarchy (naczyń liturgicznych, szat, ksiąg cerkiewnych i wyposażenia)’ (RCrkvP). Stopień *скевоѿилакѿ* pojawia się także w *Syntagmacie* Blastaresa.

Dwie ostatnie czynności wykonywane przez mnichów to pełnienie funkcji *sindela* i *protosindela*. Pierwszy z nich, **сѣнѣл**, to ‘mnich w Kościele prawosławnym, który został przydzielony do pomocy biskupowi (jako sekretarz)’, odpowiednik prezbitera w duchowieństwie świeckim (RMS; Popović)²¹⁴. To starsza nazwa mnicha przydzielonego biskupowi, aby wraz z nim mieszkał w celi, pomagał w pracy i obowiązkach, a także był świadkiem jego czystego moralnie życia (obecnie częściej ten stopień nosi tytuł *prezviter*) (RCrkvP). Drugim z tytułów jest **протосѣнѣл**, **протосѣнѣл** ‘pierwszy wśród *sindeli*, mnichów z wyższym wykształceniem teologicznym’ (RMS; RCrkvP; Popović; Bogićević 2010: 488), poświęcony także w formie *protosinder* (RJAZ), a w średniowieczu – **протосѣнѣлъ**, **протосѣнѣлъ нгумень** (RiKSS). W słowniku Vuka **протѣсѣнѣл** występuje bez podanego znaczenia, wymieniony jest wśród innych tytułów kapłańskich.

²¹² Zapożyczenie z gr. *παραμόναριος*.

²¹³ Z gr. *σκευοφύλαξ* ‘pilnujący bagażu’.

²¹⁴ Z bizant. *σύγγελλος* < gr. *σύγγελλος* ‘wspólnie, razem’ (*σύγκελευθω* ‘wspólnie wzywać lub nakazywać’) i *κελλιον* ‘pokój, cela’. Z gr. *πρωτοσύγγελλος* ‘sekretarz władzy, zaufany’ jako złożenie z gr. *πρωτος* ‘pierwszy, główny, najwyższy’ i *σύγγελλος* ‘pomocnik biskupa’.

W podobnym znaczeniu notowany jest tytuł **protospatar** ‘sekretarz biskupa, w hierarchii pierwszy wśród mnichów’ (Bogićević 2010: 488). Termin ten oznacza dostojnika w serbskiej cerkwi katedralnej arcybiskupstwa lub patriarchatu. Był pierwszym wśród *sinđelów* sekretarzem władzy i zastępcą w czasie jego nieobecności. Najczęściej wybierano go spośród grona mnichów, nierzadko został nim archimandryta lub igumen. Jedyna wzmianka o *protosinđelu* w średnio-wiecznej Serbii pochodzi z XIV wieku, co może świadczyć o tym, że ta instytucja istniała już od czasów arcybiskupa Sawy. W apsydzie cerkwi św. Joachima i Anny w monasterze Studenica został wykuty napis o *protosinđelu* Jovanie, który zajmował się budową świątyni i jednocześnie był sekretarzem arcybiskupa. Zdarzało się, że *protosinđel* stawał się kandydatem na biskupa, metropolitę lub patriarchę (LeksSSV: 599).

Inną grupę nazw osób, które swoje ciało i duszę pragnęły kształtować w odosobnieniu, w pustelniach, przez umartwianie się i post, określano wyrazami pochodzenia greckiego: **анахòрет(а)**, **анахòрит** ‘pustelnik, samotnik’ (RSAN; RCrkVP) i **анахорита** (1804) (GzRSR), **а̀скѣт** i **а̀скета** ‘człowiek, który dobrowolnie wybrał życie w surowej dyscyplinie wewnętrznej, żyje, poszcząc, modląc się i ograniczając potrzeby cielesne; asceta, pustelnik’ (RMS), **ерѣмит** i **ерѣмита** ‘pustelnik, asceta’ (RMS; RSAN; RCrkVP; RSR), **йспосник** ‘osoba, która, zwykle z pobudek religijnych, żyje w odosobnieniu, przerwawszy wszelkie kontakty z ludźmi i otoczeniem, pustelnik, zakonnik’ (RSAN; SR; Popović) oraz **п̀устиньа̀к** ‘pustelnik’ (RMS; Popović; PosrbOV), a także **п̀устыньци** i **п̀устытник**, **п̀устынножител**, **п̀устынкежител** (RiKSS).

Do określeń duchownych, którzy zrzucili habit i porzucili stan kapłański lub zakonny, należą **ра̀спноп** i **ра̀спноп** (RMS; Kurzbek: 150; SR; Popović; Njegoš), **рас̀ноп** (RCrnotr), **ра̀стриг** (RMS; Popović), **св̀р̀зимантија** (RMS; SR; Popović), **св̀р̀зипноп** (RMS; RJAZ), **ра̀скалуђер** i **раскалуђер** (RMS; RJAZ). Większość z tych określeń poświadczona jest od XIX wieku i znajduje się w słownikach serbskich z tego okresu.

2.5. Osoby świeckie

Odrębną grupą członków Kościoła są określenia osób świeckich związanych z organizacją kościelną. Z ogólnych nazw osób świeckich niewchodzących w skład kleru kościelnego należy wymienić współcześnie znany latynizm **ла̀ик** oraz coll. **ла̀йкѣт** (RSAN). Poświadczony jest także cerkiewizm **миранин** i rusycyzm **мѝр̀јанин** (RSAN)²¹⁵ oraz serbski **свѣтòвьа̀к** i **свѣтòвьа̀к** (RMS; RJAZ). W średniowiecznych księgach pisanych serbską cerkiewszczyzną od XIV

²¹⁵ W RJAZ notowane są formy *miranin* (od XIV i XV w. jako cerkiewizm), a od XIX w. *mirjanin* (rusycyzm). Poświadczenia słownikowe to: **мѝр̀анниа̀** ‘saecularis’ (RiKSS), **мѝр̀јанниа̀** ‘ein Weltlicher, Weltmann’ (Kurzbek: 668) i **мѝр̀јанин** ‘Laienbruder’ (Popović).

wieku pojawia się hellenizm **козмик**, także w *Zakoniku* cara Dušana **козмици**, **козмиць** ‘κοσμικός, laicus, svetovni’ (art. 12 KD) oraz **ексархи козмици** ‘svetovni ljudi’ (art. 37 KD), „овде нема обично значење великога црквенога поглавице него значи изасланика или опходника” (Новаковић 2004: 169). W słowniku Daničića **козмиць** ‘saecularis, laicus’, ‘laik, świecki członek Kościoła’.

Na określenie parafianina używa się **парохійјан**, **парохійјанин** (RMS)²¹⁶, a także **нүријаш** oraz reg. i przest. **инорійјаш** (RSAN)²¹⁷. Członek wspólnoty muzułmańskiej to **цематлија** ‘członek *džematu*, wspólnoty religijnej’ i ‘osoba, która się modli w grupie, bije pokłony’ (RMS).

Osoby zajmujące się opieką nad świątyniami, kościołami, to przede wszystkim **црквѣр** ‘osoba, która często chodzi do cerkwi, wierny’, ‘kościelny, dzwonnik’, **црквѣњѣк**, **црквонїк** ‘strażnik cerkwi i posługacz cerkiewny, ministrant’ oraz **црквѣнїк**, **црквѣњѣк** ‘osoba duchowna, kapłan’ (RMS). W RJAZ *crkovnik* ‘ecclesiasticus’, ‘duchowny’ (od XIII w.), *crikovnik* (w Chorwacji), *crkovnjak* (od XVII w.), *crikovnjak* (w XVII w. w Chorwacji) i *crkvenik*. W XVI wieku *crkvenjak* ‘crkovnik’, ‘rerum ecclesiasticarum curator’ (w *Zborniku* Bogišića), ‘famulus ecclesiae, sluga koji po crkvi sprema, zvonit itd.’ oraz *crikovnjak* (w XV w. w Chorwacji), *crikvenštak* ‘čovjek svjetski, koji upravlja imanjem crkvnijem’ (od XVI w.), *crkvar* i *crkvari* ‘čuvar crkveni’. W słowniku Daničića **црквѣнникъ** ‘ἐκκλησιαστικός, sacerdos’ (RiKSS) oraz **црквѣнникъ** (wstęp i art. 29 KD)²¹⁸.

Na południu, z terenu Boki Kotorskiej, Vuk podaje wyraz **полѣтѣр** w znaczeniu ‘црквѣњѣк’, ‘avis ad volandum firmata, pennata’. Osoba opiekująca się świątynią to **түтор** ‘osoba, której władza powierzyła opiekę nad nieletnimi, umysłowo chorymi itp., opiekun, kurator’, ‘osoba, która się czymś zajmuje, opiekuje’,

²¹⁶ Wyraz *parohijal*, *parohijanin* i *parokijal* ‘członek parohije’ poświadczony jest w XIX w., *parohijan* ‘paroh’ w XV w. na zachodzie, a w Serbii od XIX w.: **парокијанин** ‘Pfarrkind’ (Popović), **парохијан** ‘wierny, parafianin’ (RSGV) i **парокијан**, **парохијан** (RTimok).

²¹⁷ W RJAZ *inoraš*, *nurijaš* ‘członek parafii, parafianin’ pojawia się w XIX w., np. w słowniku Vuka i Popovića **нүријаш** ‘Pfarrkind, paroecianus’, w pracach Milićevića oraz dokumentach Kancelarii Książęcej **нуријаш** (1826) (KK-ER). W tym samym znaczeniu także w Kamenicy **нуријаш** (RKam¹).

²¹⁸ Od XVIII w. poświadczenia **црквѣнникъ** ‘der Kirchen diener, der Kirchenbedienter’ (Kurbek: 289), **црквѣри** ‘људи, што иду црквама или намастирима о великим годовима’ (SR) i **црквѣњѣк** ‘der Kirchendiener, aedituus, полетар’ (SR; Popović). W Czarnogórze *crkvenjak* to starosta cerkiewny, zajmujący się ewidencją przychodów i rozchodów parafii, *klisar*. W Wojwodinie potowane są formy **црквѣњѣк**, **црквѣњѣк**, **црквѣњѣк**, **црквѣњѣк**, **црквѣњѣк** ‘čuvar crkve i crkveni poslužitelj’ (RSGV), a w Banacie **црквѣњѣк** to ‘poslužitelj u crkvi. Колико је аутору познато само у Банату је у употреби овај назив за посљужитеља цркви. *Црквѣњѣци* су се дуго задржавали на овој функцији и били су десна рука свештеницима. Радили су по потреби све што би им поп наредио, звонили, скупљали прилоге, пратили попа на путовањима, по селу, кад се свети водица и др.’ (RBanat).

‘osoba świecka, która jako przewodniczący rady parafialnej dba o świątynię i jej majątek’ (RMS)²¹⁹.

Goniec, posługacz cerkiewny to **клицар** ‘cerkiewny goniec, posługacz; kościelny’ oraz **клицара** ‘cerkiewny posługacz; kościelny’, ‘kapłan, który dba o porządek nabożeństw w cerkwi, starosta cerkwi, *eklesijarha*’ (RSAN). Wyraz *klisar* poświadczony jest od XVIII wieku, a w Hercegowinie i Czarnogórze to ‘osoba wybierana spośród mieszkańców wsi, zajmująca się przychodami i rozchodami kościelnymi, *crkvenjak, prokuradur*’. Ostatnią z osób działających na dworze patriarchy jest **сакеларије, сакелиј** ‘dworzanin patriarchy lub biskupa w średnio-wieczu’ (A-SPC)²²⁰.

Wśród nazw wszystkich członków Kościoła – zarówno ogólnych nazw osób duchownych, stopni hierarchii duchownej oraz przedstawicieli duchowieństwa zakonnego i świeckiego, jak i osób świeckich – w Serbii zdecydowanie wybijają się zapożyczenia z greki. Nie dziwi to jednak, biorąc pod uwagę, że początki chrześcijaństwa serbskiego, przede wszystkim w części kontynentalnej (Raška), związane są z Kościołem prawosławnym, misjami bizantyjsko-greckimi. Niebagatelną rolę odegrało także kilkaset lat wspólnych kontaktów serbsko-bizantyjskich, zarówno politycznych, jak i kulturalnych oraz religijnych, w których wyniku pojawiło się tak dużo hellenizmów w zakresie słownictwa religijnego (nie tylko nazw członków Kościoła, ale także słownictwa związanego z teologią, liturgią, architekturą, muzyką itp.). Było to też słownictwo obce, które jako jedyne przetrwało okres turecki i zachowało się do czasów współczesnych. Znacznie mniej (dotyczą głównie wyznawców Kościoła katolickiego) jest wyrazów pochodzenia łacińskiego bądź późniejszych, pochodzących z języka niemieckiego. Wyrazy rodzime dotyczą zaś przede wszystkim ogólnych nazw członków kleru – kapłanów i mnichów.

²¹⁹ Wyraz poświadczony jest od XVI w. w Chorwacji, np. *tutor* ‘skrbnik, nastojnik, zaštitnik’ (RJAZ), a w XIX w. w Serbii: **тутор** ‘Vormund’ (Popović). W serbskich gwarach **тутор** to ‘човек који брине о материјалним пословима цркве’ (MČek; RPosav) i **тѹтор** ‘лице које се брине и стара о малолетним или хендикепираним особама’, ‘световна особа која се брине за цркву и црквене ствари’, ррзен. ‘који све зна најбоље, који свима дели савете’ (RSGV). W Czarnogórze **тѹтор** to ‘старатељ, лице које пази што неко ради, које стоје некое над главом, старјешина, заповједник’ (RomGrecCG). Zapożyczenie z łac. *tutor* ‘obronca, opiekun’.

²²⁰ Z gr. σακελλάριος ‘nadzorca monasteru w diecezji i adwokat przed władzami miejskimi’.

III. SFERA ŚWIADCZEŃ

1. ŚWIADCZENIA NIEMATERIALNE

1.1. W średniowieczu

W średniowiecznym systemie feudalnym podporządkowanie poddanego wyrażało się przede wszystkim przez cały system zobowiązań wobec jego panów, czyli władców, szlachty lub Kościoła. Wśród nich, obok różnego rodzaju świadczeń materialnych, podatków, danin, kontrybucji, głównym elementem podporządkowania feudalnego były wszelkiego rodzaju robocizny – *rabote velike i male*. Tymi właśnie wyrazami określano ogólną nazwę świadczeń egzekwowanych od ludności wiejskiej już w dobie wspólnoty pierwotnej na cele publiczne. W miarę rozwoju systemu feudalnego i tworzenia się różnic społecznych świadczenia te były wykonywane w zamian za otrzymaną do uprawy ziemię, stawały się najpowszechniejszą formą renty feudalnej (w wiekach X–XIII). W jej skład wchodziły świadczenia w gospodarstwie pana (orka, żniwa, sianokosy, polowania itp.), a także prace przy budowie dróg, grobli, mostów, wykonywanie usług transportowych na rzecz władcy oraz służba wojskowa. Po przyjęciu chrześcijaństwa do tej grupy dołączyły także świadczenia na rzecz Kościoła (MSKDSł: 328–329).

Głównym określeniem dotyczącym robocizn feudalnych była **ра̀бота** ‘praca przymusowa, robocizna; *kuluk*’ i ‘robotnicy najemni’ (RMS; RJAZ)²²¹, wyraz poświadczony w źródłach serbskich od XIII wieku. W wiekach późniejszych, w czasie panowania tureckiego, a także po wyzwoleniu Serbii i zniesieniu feudalizmu, albo nie był używany, albo zmienił swoje znaczenie. Termin notowany jest od XIX wieku: **ра̀бора** jako ‘die Arbeit, opus’, ‘das Geschäft, negotium’ i ‘Frohdienst’ (SR; Popović), a także **rabota** ‘djelo, radnja’, ‘rad i posao, służba, djelo’, ‘służbenost’ (Bogićević 2010: 495) i gwarowo, na przykład **ра̀борѝа** ‘општи назив за израду и прераду плетива и пређе’, ‘општи назив за било какав посао’, ‘мука, тешкоћа, невоља’ (RSMet) i **ра̀бота, работльк** ‘печалба’, ‘рад, посао’ (RCrnotr).

Od najstarszych serbskich zabytków piśmienniczych słowo pojawia się w znaczeniach z dziedziny świadczeń poddańczych: ‘ropstvo, servitus’, ‘ropski rad, opera serva’, ‘kmetski rad, koji su kmetovi, meropsi, vlasi, pastiri, t.j. uglavnom seljaci, kao najniža klasa, bili primorani da besplatno vrše i daju svo-

²²¹ *Rabota* w czasach feudalnych to ‘prace kmieci’, współcześnie ‘praca, robota’. W psł. **orbota* ‘bycie niewolnikiem, niewola’ > ‘spełnianie obowiązków niewolnika, ciężka praca, praca bez zapłaty’ (od czas. **orbiti* ‘spełniać obowiązki niewolnika, służyć, ciężko pracować’ lub rzecz. **orbъ* ‘niewolnik’). Forma *rabota* jest pierwotna dla południowej Słowiańszczyzny, a formy z *-o-* (np. *rob*) zostały przejęte z północy.

me gospodaru (vladaru, crkvi, vlastelinu, plemiću, begu i sl.)’, ‘feudalna rabota’, ‘kmetaska tlaka, kuluk’ (RJAZ). W słowniku Daničića wyraz **работа** notowany jest ze znaczeniami ‘servitus’: **въ работоу продани боудемь** (z *Žywota św. Sawy* Domentijana), ‘opera serva’: **ни винограда да теже, ни ине никок работе** (MS: 18), **мѣропша работа** (MS: 98) oraz ‘negotium’. Daničić wspomina, że istniały kościelne, królewskie i carskie oraz pańskie, „помињу се црквене, које су се радиле цркви, и краљевске и царске или господске, које су се радиле владоцу”, a także wielkie i małe „помињу се и мале и велике, а премда се многе поименце спомињу опет се не каже које су мале које ли велике”: **ни велике работе ни мале** (MS: 18). W *Dečanskich hrisovuljach* pojawia się wyraz **работа** jako określenie obowiązkowych prac poddanych feudalnych, a także dwie konkretne ich formy: **црковна работа** – robocizny na rzecz monasterów i cerkwi oraz **мѣропша работа**. W przekładzie *Syntagmatu* terminem **работа** zastąpiono gr. δουλεία (SMV).

W dawnej Serbii wyrazem *rabota* określano więc wszelkie prace, które obciążały wszystkich mieszkańców, łącznie z obowiązkiem wojskowym i zobowiązaniami wobec Kościoła. Nigdzie nie zostały przedstawione w sposób całościowy, a jedynie częściowo podawane były w różnych dokumentach konkretne zobowiązania poddanych. W *Kodeksie* Dušana (art. 26 i 42) i *poveljach* monasterskich chłopci z majątków cerkiewnych i monasterskich byli oswobodzeni *svih rabota, malih i velikih*. Szlachta również była zwolniona z wykonywania wszelkich prac i danin z wyjątkiem obowiązku służby wojskowej i płacenia *soća*. Prace obciążały zależnych mieszkańców, poddanych na włościach szlacheckich, czyli chłopów zajmujących się ziemią, pasterzy wypasających bydło oraz rzemieślników. Obowiązek ich wykonywania nakładany był na żupy, miasta, wsie, katuny, domy i na każdą męską głowę, a świadczone były na rzecz państwa, władcy, Kościoła lub właścicieli ziemskich. Oprócz służby wojskowej na rzecz władcy wykonywano między innymi *gradozidanije, gradobljudenije, ponos, obrok, pozob*. Na rzecz możnowładców poddani zobowiązani byli pracować w winnicach przy winobranii, na polu przy sianokosach i żniwach, a także orać, plewić, siać, zajmować się zwierzętami, zapewniać drzewo na opał, wytwarzać i przynosić sól do piwa, czasem polować lub łowić ryby. Inni poddani wykonywali usługi transportowe, rzemieślnicy drobne usługi, a pasterze zajmowali się zwierzętami (LeksSSV: 609).

Od pierwszych zapisanych poświadczeń istniał podział na *rabote velike* i *rabote male* (art. 34 KD; Перуничих 1956: 25). Według słownika RJAZ *velika rabota* to „ponajviše poljodjelski, stočarski, vinogradarski radovi, zidanje i čuvanje gradova, građenje putova, mostova i dr.”, podczas gdy *mala rabota* to „praćenje gospodara na putovanju, ponos, čuvanje i hranjenje konja, pasa, sokolova, lov i dr.”. Czasem, wymiennie z *rabota*, używano określenia *posьbь* (> *posao*), na przykład w *Svetostefanskiej hrisovulji* z lat 1313–1318 (Перуничих 1956: 25). Ten ostatni wyraz notowany jest od XIII wieku w formie **посель**, **посьль** ‘legatus’ oraz ‘negotium’ (RiKSS): **свршинти снзи посель** (MS: 53). Współcześnie **посао**

oznacza ogólnie ‘pracę, robotę, zajęcie, wykonywanie jakiegoś zadania’, ‘pracę zawodową’ lub ‘zadanie, obowiązek’ (RMS; RJAZ; SR; Popović)²²².

W tym samym znaczeniu w późnym średniowieczu pojawił się wyraz *angarija*, a wraz ze zmianą władzy i pojawieniem się imperium tureckiego na ziemiach serbskich zaczęto używać turcyzmu *kuluk*.

Wśród konkretnych form średniowiecznych robocizn wykonywanych na rzecz panów można wyróżnić kilka głównych, między innymi *gradozidanije*, *gradobljudenije*, *ponos*, *obrok* i *pozob*. Dwie pierwsze dotyczą zobowiązań mieszkańców grodu do ochrony miasta, całodziennego zapewnienia straży oraz obrony, zarówno w czasie pokoju, jak i wojny – **градобљуденије**, a także do budowy, umacniania i odnawiania zniszczonego miasta – **градозиданије**²²³. Obydwa wyrazy poświadczone są od XIV wieku w *poveljach* oraz w słowniku Daničića: **градобљуденик** ‘custodia urbis’ (MS: 192), ‘čuвање grada’ i **градозиданик** ‘munition’ (MS: 334), ‘zidaње grada’. Obowiązek obrony grodów dotyczył szczególnie mieszkańców grodów pogranicznych i dopiero co zdobytych. Na największą zaś skalę prace wynikające z obowiązku budowy lub odbudowy miast prowadzone były w wieku XIV, kiedy odnawiano miasta bizantyjskie Carstwa Dušana (LeksSSV: 125).

Dwa kolejne określenia dotyczą obowiązku świadczeń rzeczowych na rzecz władcy i jego świty, a polegały na zapewnieniu władcy, jego funkcjonariuszom i posłańcom wyżywienia podczas podróży. Pierwszym z nich jest znany od XIII wieku **оброк**, który Daničić w formie **оброкъ** definiuje jako ‘stipendium’, ‘viaticum’ (MS: 19; art. 38 KD) (LeksSSV: 137)²²⁴. Drugi wyraz to **позоб** ‘obowiązek zapewnienia pokarmu zwierzętom władcy’²²⁵. Termin oznaczał obowiązek

²²² Znaczenie psł. **posъlъ* ‘posłanie, posyłanie, wysyłanie kogoś w jakimś celu’ (od **po-sъlati po-sъl’o* ‘posłać, wysłać’) w części języków uległo uogólnieniu i rozwinęło się w ‘zajęcie, praca, robota’, a w części uległo specjalizacji, oznaczając wykonawcę czynności, ‘tego, którego posłano, posłańca, wysłannika, posła’.

²²³ *Gradobljudenije* to złożenie motywowane wyrażeniem *bljudati grad* ‘chronić gród’ (*bljudeni-je* od czas. *bljusti bljudem* i *bljudati bljudam* ‘chronić, bronić’). *Gradozidanije* to złożenie motywowane wyrażeniem *zidati grad* ‘budować gród’ (*zidanje/zidanije* od psł. czas. *zidati* ‘budować’, psł. **zъdati zid’o* ‘gliną lub błotem obkładać z zewnątrz ścianę’).

²²⁴ W słownikach współczesnych poświadczony jest wyraz **оброк** w znaczeniu ‘posiłek, jedzenie; porcja jedzenia; jedzenie w ogóle’, ‘określona ilość lekarstw lub innych substancji, które spożywa się za jednym razem’, ‘pora, kiedy spożywa się posiłek; konsumpcja posiłku’, ‘porcja, miara’, ‘kwota, która wpływa jako zapłata, rata’, a także znaczenie etnogr. ‘rodzaj pieczywa obrzędowego; dzień lub okres, kiedy spożywa się ten wypiek’ oraz w znaczeniu hist. ‘podatek, danina płacona przez kmiecia w naturze lub gotówce *spahii*’ (RSAN). W słowniku Vuka i Popovicia **оброк** ‘eine festgesehte Zeit, tempus constitutum’, ‘Portion, Untheil, portio’, a w Timoku **оброк** notowany jest w znaczeniu ‘сеоска заветина’, ‘дан неког свеца које је неко лице изабрало за свој празник, за свој оброк’ (RTimok). Psł. **ob(ъ)roky* pierwotnie w znaczeniu ‘to, co zostało omówione, uzgodnione’ od pref. **ob-recti* ‘umówić się, dogadać’ (**recti reky* ‘mówić, powiedzieć, nazwać’).

²²⁵ Deverbativum utworzone od przedrostkowego czas. **po-zobati* ‘podziobać, zjeść’, **zobati* ‘uderzać, chwycić dziobem, jeść ziarna, dziobać’ (od wyr. **zobъ* ‘dziób’ > serb. *zob* ‘ziarno, pożywienie dla koni’).

zapewnienia bezpłatnego pożywienia (zboża i siana) koniom, na których podróżował władca, jego dwór, funkcjonariusze dworscy lub posłańcy. Z prawa do *pozobu* mogła korzystać również szlachta, ale wyłącznie we wsiach znajdujących się w jej dobrach (Перуничий 1956: 26–27; LeksSSV: 137). To samo znaczenie wyrazu poświadczono jest w *Dečanskich hrisovuljach* **позовь** ‘dużnost davanja hrane vladarevim konjima’ (DH), a także w dokumentach króla Milutina, Stefana Dečanskiego, Stefana Dušana i despoty Stefana. U Daničića **позовь** to ‘frumentum exercitui providendum, може бити да је то, за цијело се зна само да је био данак од којег су ослобођали владаоци људе манастирске’ (RiKSS): **ШЕВКОВОДНУХЪ ШДЪ ВЪСАКЕ РАБОТЪ КРАЛЕВЪСТВА МН, ШТЪ ПОЗОВА И ШДЪ КОНЬКЕ И ШДЪ ВИНГРАДА И ШДЪ СТЕНА И ОДЪ ПЬБЪ** (MS: 113). W słowniku RJAZ znajdują się dwa znaczenia: ‘dużnost davati zob koňma vladaočevim’ i ‘danak, od kojega su oslobađavali vladaoci ljude manastirske’.

Kolejnym świadczeniem na rzecz swego pana był **пѣнос**, notowany od XIV wieku, na przykład w słowniku RiKSS: **пѣносъ** ‘onus’, ‘portatio’ i ‘такo се зове и дужност по којој су сељаци носили куда је требало ствари владачеве; од таке су дужности ослобађали владачи људе црквене’, на przykład **ШТЪ ВЪСѢХЪ РАБОТЪ МАЛНУХЪ И БЕЛКНУХЪ КРАЛЕВЪСТВА МН** [zwolnić – ТК], **ДА ИМЪ НѢ ПѣНОСА НИКОГА НИ ЖИТНОГА НИ ВИННОГА** (MS: 61). W XIV-wiecznych dokumentach – *Skopskiej hrisovulji* i *Dečanskich hrisovuljach* wyraz **пѣносъ** oznaczał ‘obowiązek zapewnienia pokarmu koniom oraz pomocy w transporcie bagaży’ (DH). Peruničić notuje termin *ponos* w znaczeniu ‘świadczenia na rzecz władcy wykonywane przez poddanych’. *Ponos vladaočev* oznaczał towarzyszenie władcy i jego świcie w podróży, a *ponos gospodski* – transport daniny (*desetka*) z jednego miejsca w drugie lub z pola poddanego do miejsca składowania (Перуничий 1956: 26–27).

Określeniem świadczenia dotyczącego praw szlachty jest wyraz **приселица**, **приселац** ‘osoba, która się osiedliła’ (RMS), który w średniowieczu oznaczał prawo do bezpłatnego wyżywienia i zakwaterowania, jakie posiadali szlachta i urzędnicy państwowi lub obcy posłowie w czasie podróży. Według średniowiecznego zwyczaju obowiązującego w całej Europie szlachta miała prawo żądać od poddanych znajdujących się na jej dobrach zakwaterowania i wyżywienia (Перуничий 1956: 26–27). W art. 125 KD pojawia się forma **присѣлицца** jako ‘pravo na stan i hranu koju su imali vlasteli, državni činovnici i službenici ili strani poslanici kad kuda putuju’. Według Novakovicia „Приселица је средњовековни облик данашњих путних и подвозних трошкова које државни поглавар путем својих министара одобрава службеницима кад по службеном послу путују” (Новакoвић 2004: 222). W RiKSS **присѣлицца** ‘hospitium domino praebendum’ i cytat z *Kodeksu* o zwolnieniu z tego obowiązku mieszkańców grodów: **ШЕВКОВОДН НУХЪ КРАЛЕВЪСТВО МН ШТЪ ПОЗОВА И ПРИСЕЛИЦЕ** (MS: 123).

Inne średniowieczne nazwy zobowiązań chłopów wobec swych panów, które obecnie mają najczęściej znaczenie historyczne, to między innymi **згѣн** ‘pra-

ce przymusowe lub obowiązkowe; *kuluk*' (RSAN)²²⁶. Wyraz w średniowieczu oznaczał sposób wykonywania prac na rzecz właściciela ziemi, który polegał na wspólnej pracy chłopów w majątku pana przy dużych pracach wymagających szybkiego ich wykonania, na przykład przy koszeniu, oraniu, żniwach, pracy w winnicach itp. (por. *bedba*, *zamanica*). Termin poświadczony jest w *Svetostefanskej hrisovulji* i *Dečanskich hrisovuljach* w formie з'гонъ 'kuluk van mesta stanovanja' (DH) oraz w słowniku Daničića ѡгонъ 'opera quaedam serva' (RiKSS): зьгона да им нѣ (MS: 98). Jak pisze Novaković, „све што можемо знати о згону то је да је неки начин излажења на работу још тежи од бедбе кад га споменици забрањују” (Новаковић 2002: 143; por. także Тарановски 1931: 55).

Do pozostałych świadczeń można zaliczyć dwa występujące w XIV wieku w *Svetostefanskej hrisovulji*: wyraz **насприца** 'nazwa średniowiecznego obowiązku oddawania robotników do prac przy żniwach' (RSAN; RJAZ; Перуничий 1956: 26–27) oraz **накос**, **накосица** (RSAN) i **накосица** (RiKSS), także w formie Instr. sg. **накосицомъ** (MS: 565) jako określenie obowiązku oddawania robotników do koszenia i zbierania siana (Перуничий 1956: 26–27). Kolejny to **издава** 'zapłata, nagroda pieniężna wypłacana pomocnikom przez właścicieli majątku' (RSAN), w średniowieczu 'opłata za przeniesienie, transport' (Ивић 1977: 259), **издава**, **издавьштина** 'traditio ejesque pretium' (RiKSS) oraz **крина** 'wielka miara zboża, dawana carowi, kiedy przejeżdżał przez wieś' (RJAZ)²²⁷. Ten ostatni wyraz poświadczony jest w *Dečanskich hrisovuljach* w znaczeniu 'miara zboża', a w formie **кринна прѣвод'на** jako 'nazwa świadczenia w zbożu, które oddawane jest na rzecz przejeżdżającego przez wieś władcy'. W słowniku Daničića notowany jest wyraz **кринна** 'demensum (frumentum)' (RiKSS): да дак село кринуу прѣвод'ноу к'дноу а оу кринѣ .кд. къбан царевн. Mógł on oznaczać także daninę cerkiewną dawaną kapłanowi wedle utwierdzonego zwyczaju, w naturze, znaną także pod nazwą *bir* (w 1353 roku tak określano daninę płaconą na rzecz patriarchy).

Dwa ostatnie zobowiązania dotyczą opieki nad zwierzętami pana – władcy lub szlachcica: **псара** to 'obowiązek zapewnienia pożywienia i schronienia ludziom, którzy zajmują się psami władcy', a **соколара** – 'obowiązek zapewnienia pożywienia i schronienia ludziom, którzy zajmują się sokołami władcy' (Перуничий 1956: 26–27). Daničić podaje zaś formy **псарь**, **псаря** w znaczeniu 'canum curator' (RiKSS).

Ostatnim wyrazem będącym nazwą zobowiązań wobec swych panów jest *zamanica*. Według RSAN **з'маница** to 'bezpłatna pomoc w pracach wymagających licznej grupy pracowników, wspólna praca bez wynagrodzenia, *moba*' oraz

²²⁶ Deverbativum **сьгонъ* 'spędzenie, zgonienie; zakończenie pędzenia' utworzono od pref. czas. **сь-goniti* 'spędzić, skończyć pędzenie'.

²²⁷ Wyraz *krina* 'miara zboża' i 'kielich' poświadczony jest od XV w.; etymologicznie powiązany z łac. *scrinium*, wł. *scrigno* 'skrzynia', może z gr. *kriva* 'sąd, wyrok sądowy, *osuda*'.

‘nieregularne wojsko, ochotnicy’ i ‘zbieranie nieregularnej, ochotniczej armii’ (RSAN)²²⁸. Wyraz *zamanica* (i forma Instr. sg. *zamanicom*) pojawia się w kilku XIV-wiecznych *hrisovuljach* (m.in. dla monasteru Świętych Archaniołów koło Prizrenu z lat 1348–1353), w art. 68 KD, a także w słowniku Daničića *заманица* ‘gratis’: *заманицомь вѣдвоу плууга и да лове три дни закце заманицомь* (MS: 565, 1322), najczęściej jako określenie obowiązkowych robocizn na gospodarstwach monasterskich (choć istniały również na dobrach władcy i szlachty). Novaković uważał za pierwotne znaczenie ‘pomoc, którą rybakom dają ludzie z końmi, ciągnąc łódź’, zrównując w zasadzie *zamanicę* z obyczajem *moby* (Новаковић 2004: 187). Vlajinac twierdził, że wyraz *zamanica* oznaczał wzajemną pomoc, która opierała się na pożyczce usług roboczych. Według niego wyraz *zamanica* pochodzi od wyrazów *man*, *mani* (wypartych przez tur. *džaba*, *džabe* ‘za darmo, bezpłatnie’), co potwierdza słuszność tłumaczenia Daničića jako ‘gratis’ = ‘za darmo, bez odszkodowania’. Dla poddanych na dobrach szlacheckich były to więc „рад, који је обављан без икакве награде, па и без хране” (Влајинац 1926: 55). Taka przymusowa praca (bez wynagrodzenia i wyżywienia), i pod różnymi nazwami, istniała zarówno w serbskich średniowiecznych państwach, jak i w okresie tureckiego panowania, a także w XIX i XX wieku. Termin *zamanica* został wyparty przez rzymsko-bizantyjski termin *angarija*, potem przez tureckie *kuluk* i *begluk*, a w niektórych regionach przez słowiański wyraz *tlaka*. Była to więc jedna z form wykonywania zobowiązań wobec możnowładcy, oznaczająca wspólną pracę chłopów na dobrach właściciela, do której wszyscy przystępują w tym samym czasie i bezpłatnie w ramach świadczeń feudalnych. *Zamanicę* były wykonywane wszystkie niecierpiące zwłoki prace polowe, praca w winnicy, a czasem także i służba wojskowa (art. 68 KD) – zarówno w majątkach świeckich, jak i kościelnych²²⁹ (LeksSSV: 212; Тарановски 1931: 55; Перуничий 1956: 26–27).

Jako najlepszą ilustrację różnicy między *bedbą* a *zamanicą* Vlajinac podaje przykład *hrisovulji* cara Dušana wydanej monasterowi Świętych Archaniołów: *да ору црквн на стлпѣхъ црквонихъ што им к законъ, три дњи кеени заманицомь и три дњи прѣмалѣтнне, и три дњи сена да кобе заманицомь* (Влајинац 1926: 56), a więc trzy dni przy żniwach jesiennych zasiewów i trzy dni przy koszeniu łąk bez wynagrodzenia i jedzenia nazwiemy *zamanicą*, zaś z wyżywieniem – *bedbą* (por. t. I).

²²⁸ Derywat utworzono od wyraz *za-man*, *za-hman* ‘nadaremnie, na próżno, za darmo’ z pomocą suf. *-ica* w znaczeniu ‘bezpłatna pomoc’. Deverb. **zamanъ*, **vъmanъ* utworzono od czas. **zamaniti* i **vъmaniti* ‘omamić, zwieść’, **maniti* ‘mamić, wabić’ i **manъ* ‘wabienie, mamienie’.

²²⁹ Specyficznym rodzajem *zamanicy* była *zamanička vojska*, przeciwstawiona wojsku najemnemu (por. s. 14 oraz Влајинац 1926: 65).

1.2. W epoce tureckiej

W okresie panowania tureckiego system zobowiązań poddanych wobec swych, tym razem muzułmańskich, panów nie uległ zbyt wielkiej zmianie. Tak samo jak w czasach serbskich władców, tak i za panowania tureckiego poddanych wykorzystywano i zmuszano do określonych świadczeń. Zmieniło się jedynie tło społeczno-narodowe i nazewnictwo tych świadczeń, ale sama istota feudalizmu pozostała ta sama. Robociznę na rzecz swych panów określano przede wszystkim wyrazem **кѹлук**, który współczesny słownik definiuje jako ‘obowiązek pracy chłopów na rzecz pana feudalnego lub *spahii*, pańszczyzna’, coll. ‘chłopi pracujący na rzecz *spahii*; *kulučari*’, a także znaczenie nowsze ‘obowiązek osobistej, bezpłatnej pracy przy budowie dróg, umocnień, budynków użyteczności publicznej i innych obiektów na rzecz wspólnoty, państwa, szarwark’ (RSAN)²³⁰. Obok niego poświadczony jest także termin **кѹлѹчија** ‘praca przymusowa na wsi’ i historycznie ‘nazwa organu wyższej władzy sądowniczej i administracyjnej w Czarnogórze’ (RSAN) (por. t. II). Notowany w XVIII wieku wyraz oznaczał wszelkie prace wykonywane przez wszystkich zdolnych do pracy poddanych na rzecz właściciela ziemi (*angarija*, *rabota*), a do najczęstszych należały robocizny o charakterze rolniczym (oranie, sianokosy, żniwa, winobranie itp.) (Новаковић 2004: 162; LeksSSV: 37). W *Leksykonie prawnym kuluk* to forma renty feudalnej charakterystycznej dla wczesnego okresu feudalizmu, w której poddany część czasu pracował na swojej ziemi, a część na ziemi pana feudalnego (PrLeks). Wyraz podawany jest przez słowniki leksyki XVIII- i XIX-wiecznej: **кѹлук** ‘bezpłatna praca fizyczna’ (1706) (GzRSR; KK-ER), **кѹлук** ‘die Frohne, angaria, cf. робија’ (SR; Popović), **кѹлук** ‘katorga, więzienie; pańszczyzna’ (PopovićTur; RSR) oraz **kuluk** ‘radna renta kao oblik feudalne rente’, ‘podanička obaveza ličnog rada’, ‘svaka teška, prisilna i besplatna obaveza’, ‘besplatni lični fizički rad za potrebe države u javnim radovima; težak rad bez neposredne koristi za onoga koji ga obavlja’ (Bogićević 2010: 263)²³¹.

W XIX i XX wieku wyraz poświadczony jest w nowym znaczeniu jako szarwark, czyli obowiązek osobistej pracy przy budowie dróg, umocnień, obiektów użyteczności publicznej itp. Wykształciło się ono z ogólnego średniowiecznego, pańszczyźnianego obowiązku warstw niższych do świadczeń na rzecz swoich panów (szlachta i duchowieństwo byli z niego zwolnieni), który do południowych okręgów wprowadzili Turcy. W samej Serbii istniał aż do roku 1910, a w Jugosławii okresu międzywojennego *kuluk* został wprowadzony w 1923 roku, aby bezpłatną siłą jej obywateli móc utrzymywać drogi i inne dobra wspólne.

W podobnym znaczeniu wyraz jest notowany w gwarach serbskich i czarnogórskich, gdzie **кѹлук** to ‘bezpłatna praca przy budowie drogi lub innego obiektu’.

²³⁰ Wyraz jest turcyzmem, tur. *kulluk* ‘niewolnictwo, służba’ < *kul* ‘niewolnik; lud; wojsko’ + *-luk*.

²³¹ W Czarnogórze **Kuluk** to także organ władzy sądowej, nazywany *Praviteljstvo Suda Crnogorskog i Brdskog*, powołany w 1798 r. (por. t. II).

tu użyteczności publicznej ważnego dla interesu państwowego’ i ‘ciężka praca’ (RZag; RProš; RVG; Nikšić; RMač; RCrnotr; RPosav), **кѹлук** (RKam; RTimok), **кулукл’к** (RPirot) i **кѹлук** (LKačer). W Wojwodinie, oprócz tych dwóch znaczeń, wyraz **кѹлук**, **кѹлучњак** posiada dodatkowe ‘przejazd, transport bez materialnego odszkodowania, najczęściej dla potrzeb państwowych’ (RSGV).

Po raz pierwszy w XVI wieku w Dubrowniku pojawił się wyraz **ангарија** ‘praca przymusowa; *kuluk*’ i ‘cierpienie, męka’ (RSAN; RJAZ)²³², który na znacznej części ziem serbskich zastąpił lub zrównał się znaczeniowo ze słowem *kuluk* (Новаковић 2002: 143, 145). Już w bizantyjskich *hrisovuljach* grecki termin *ἀγγαρεία* odpowiadał serbskiemu pojęciu *male i velike rabote*, a w okresie panowania tureckiego zastąpiony został przez *kuluk*. Wyraz w XIX wieku poświadczony jest w słownikach Popovicia: **ангарија** ‘Frohnarbeit’ (Popović) oraz **ангарија** ‘работа (спахијска и т.д.), што се другом турском речи каже кулук’ (PopovićTur). Najczęściej notowany jest na południu i wschodzie Serbii, na przykład **гарѣја** ‘wspólna praca wykonywana na rzecz ogółu’, ‘praca przymusowa, *kuluk*’, ‘bezpłatna pomoc sąsiedzka, *moba*’ (RTimok; RPirot), **ангарија** ‘*kuluk*, praca społeczna mieszkańców miast wykonywana bezpłatnie, bez wynagrodzenia; korzystanie z ludzi lub zwierząt w pracy społecznej lub na rzecz państwa bez opłat’ (RKM). W Czarnogórze **angaria** to ‘sila, pritisak, daća’, ‘novčana obaveza koja se utjeruje ili je toj prirodi podobna’ (Bogićević 2010: 31) i **angarija** ‘sila, pritisak, daća’ (Bogićević 2010) oraz **angarija** ‘patnja, muka, nevolja’ (RomanSBK) i **ангарија** ‘ts.’, ‘кулук, принуда’ (Nikšić).

Dwoma kolejnymi synonimami średniowiecznej *raboty*, greckiej *angarii* i tureckiego *kuluka* były wyrazy *begluk* i *argatija*. Pierwszy z nich, **беглук**, obok prymarnego znaczenia ‘osmańsko-turecki majątek feudalny, włości należące do *bega*’ (por. s. 190), oznaczał także prace przymusowe wykonywane na rzecz *čitluk-sahibii*. W tym znaczeniu wyraz poświadczony jest w XIX wieku, na przykład **беглук** ‘die Frohne, angaria, opera serva, v. кулук’ (RJAZ; SR; Popović). Ostatnim z tureckich określeń pracy przymusowej był wyraz **аргѣлук** oraz **аргѣтија**, **аргаштина** i **аргѣстина** (RSAN)²³³. Słowa te notowane są od XVIII wieku, na przykład **аргет** ‘praca najemna, *kuluk*’ (1778) (GzRSR), **аргѣлук** ‘Geschäft eines Tagelöhners, opera mercenaria’ i **аргѣтија** coll. ‘mercenarii’ (SR) oraz w znaczeniu ogólnym **аргѣлук** ‘работа, посао’ (PopovićTur; Bogićević 2010: 33).

²³² Według Skoka to termin pochodzący z prawa bizantyjskiego, zapożyczony być może na obszarze nadmorskim, o czym świadczy częste pojawianie się w łacińskich statutach miast dalmatyńskich (wł. *angaria*, *anheria* to także źródło zapożyczenia w Boce Kotorskiej). Pochodzi od gr. *ἀγγαρεία*, czas. *ἀγγαρέω* ‘zmuszać kogoś, naciskać’, a zapożyczony z tur. formy *angarya*. W słowniku SANU jako źródło podano łac. *angaria*.

²³³ *Argatija* powstało jako coll. od wyrazu *argatin* ‘pracownik przymusowy; *kulučar*’, *argatluk* natomiast to abstraktum utworzone za pomocą tureckiego suf. tworzącego abstrakta *-luk*. Podstawa zapożyczenia to bałkański hellenizm, gr. *ἐργάτης* ‘pracownik, robotnik’ (z zmianą *-ep* > *-ap* już w ngr. *ἀργάτης*), forma *argat* z gr. *ἐργάτ*, który został zapożyczony z tur. *ırgatlık* (tur. *ırgat*. ‘radnik, nadničar’).

W gwarach pojawiają się formy **аргатл'к** 'praca przymusowa' (RPirot), **аргатлък** 'надничење на пољопривредном имању' (RTimok), **аргатлък** 'најамни физички рад; надничарски посао' (RJug), **аргатлък** 'надничење, кулук, тежак посао' (RCrnotr), **аргѣтлук** 'ts.' (LKačer; RPosav; RArlje) oraz **аргатлук**, **аргаштига** 'тежак напоран физички посао' i 'надничење' (RSGV).

Później poświadczonym określeniem robocizny jest **тлака** i **тлѣка** 'praca przymusowa chłopów na rzecz szlachty; *kuluk*' i 'niewolnictwo, praca przymusowa' (RSAN)²³⁴. W swej pracy Vlajinac przytacza dwie formy wyrazu: *tlaka* i *tlѣka*, w pierwotnym znaczeniu 'praca przymusowa poddanych (kmięciów, chłopów) w majątkach szlacheckich, pańszczyzna' oraz 'stare robocizny lub szarwark, pańszczyzna' (Slawonia, Srem) i 'bezpłatna pomoc sąsiedzka, *moba*' (wsch. Serbia i zach. Bułgaria) (Влајинац 1929: 24).

Mimo poświadczeń z terenów serbskich większość źródeł XIX-wiecznych przytacza przykłady zanotowane w Chorwacji i regionach zachodnich. W słowniku RJAZ wyraz w znaczeniu 'robocizna, pańszczyzna, szarwark' notowany jest od XVI wieku. W słowniku Vuka z Chorwacji i u Bogišića z Liki wyraz **тлака** oznacza 'katorgę, więzienie'. W słowniku Popovicia **тлака** to 'Frohndienst, Robot'. W Timoku **тлака** 'позајмица у раду у домаћој радиности (чешљање вуне, сновање основе, увођење у нити и сл.)' (RTimok), a w Wojwodinie **тлака** 'моба' (RSGV).

Pozostałe określenia pracy przymusowej, szarwarku, to dwa wyrazy poświadczone w okręgach północnych: **паћенија** 'robocizna, prace przymusowe; *kuluk*, świadczenie wykonywane na rzecz monasteru' (RMS) i z Wojwodiny **паћенија** 'Frohne eines Klosterbauers, angaria ad monasterium praestenda' (SR; Popović)²³⁵ oraz **јѣбађија** 'szczególny rodzaj pracy kmeta, *jobađa* w majątku feudalnym, dodatkowy *kuluk*' (RSAN).

Oprócz robocizn feudalnych istniały także określenia na innego rodzaju obowiązki, które poddani musieli wykonać na rzecz pana. Podstawowym określeniem jest poświadczone od XV wieku słowo **служба** (RMS) i **слѣжба** (RiKSS), które, obok innych, notowane jest także w znaczeniu 'zbiór obowiazków, które poddani musieli wypełnić względem władcy lub gospodarza' (LeksSSV: 675–678), 'dużność, koju vrši kmet svojemu vlastelinu u poslu ili u plaćanju novcem ili različitim živežem', 'servitus, servitium, kmetstvo' (RJAZ). W podobnym znaczeniu poświadczony jest od XVII wieku turecki wyraz **йзмет**, **хйзмет** 'służba, czuwanie, usługi' (RMS; RSAN; RJAZ; SR; Popović; RSR) (tur. *hizmet*) oraz **изметъ** (1844) (PosrbOV; KK-ER), **измит** (1819) 'служба, услуга' (KK-ER). W gwarze południowej Serbii **измет** oznacza 'bezpłatną pracę na dobrach moż-

²³⁴ Psł. **tolka* 'obyczaj dobrowolnej i obowiazkowej pomocy sąsiadowi w polu', 'praca przymusowa, *kuluk*' to derywat od psł. **telkti tľkq* 'bić, tłuc, gnieść' w pierwotnym znaczeniu 'tłuczenie, uderzenie' oraz 'praca wykonana za jednym uderzeniem' (por. inne realizacje, np. serb. *tući*, ros. *толока*, bułg. *тлъкъ*, pol. *łłoka* oraz pie. pierwiastek **tel(e)k-* 'tłuc'; Popowska-Taborska 2004: 153).

²³⁵ Zapożyczenie z łac. *paginus* 'chłop, wieśniak' (*pāgus* 'wieś, zupa'); mniej prawdopodobne, że z gr. *παγγενεί* 'z całym ludem, con tutto il popolo' (< *παγ* 'wszystko' + *γενος* 'naród, lud').

nowładcy, bega’ oraz ‘służbę, służenie’ (RJuz), w Metochii **измет** ‘служење, послуживање, служба’, ‘нега, дворење’ (PrizrenDČ) i **йзмет** ‘кућни послови’ (RSMet), a w Czarnogórze **izmet**, **hizmet** ‘służba, posługa’ (Bogićević 2010: 183, 205), **izmèt** ‘služenje, dvorenje, služba, posao’ (CrnogR) i **измет** ‘отпадак, ђубре’, ‘тежак посао, напоран рад’ (Nikšić).

1.3. W czasach nowożytnych

W systemie uprawy ziemi istotną rolę odgrywała jej dzierżawa, za którą dzierżawca najczęściej zobowiązany był oddawać właścicielowi określoną część plonów – w najpowszechniejszym wariantcie była to aż połowa zbiorów. Określeniem tego typu dzierżaw były wyrazy motywowane wyrażeniami *iz pola* i *na pola*. Pierwszy z nich, **йсполица** i **йсполица**, **йспола** i **йспол**, oznaczał ‘system dzierżawy, w którym otrzymane plody dzielone były na dwie równe części, z których jedna przypadła właścicielowi ziemi, a druga dzierżawicemu’ (RSAN). Wyraz ten poświadczony jest w przekładzie dokumentu *Zemljoradnički zakon* z XIV wieku w formie **исполь** ‘napola, napolica’ (ZZ 10, 11, 12), a także we współczesnych słownikach gwarowych: **испола**, **исполица** ‘praca na obcej ziemi, przy czym wszelkie prace dzielone są z właścicielem ziemi; *napolica*’ (RPirot), **йсполе** ‘ts.’ (RTimok) i **йсполица** ‘надница’ (RCrnotr). Drugim z określeń jest **нѧполица** i **нѧполица** ‘okresowy stosunek majątkowy między dzierżawcą a dzierżawicym (ziemię, bydło), w którym przychody dzielone są na pół’, a także ‘mieszanka różnego rodzaju zbóż (najczęściej żyta i pszenicy)’, ‘mieszanka w ogóle’ (RSAN; RJAZ). To również określenie formy użytkowania ziemi, za którą użytkownik nie płacił właścicielowi renty, lecz dzielił się z nim określoną częścią przychodów, najczęściej połową plonów. Była to więc jedna z form umowy dzierżawy. Instytucję *napolicy* regulował w XIX wieku między innymi OIZ CG z 1888 roku, który rozróżniał oddawanie ziemi w dzierżawę *na trećinu* i *za neki dio roda* oraz ofero- wanie zwierząt w dzierżawę. Według OIZ dzierżawiczy jest zobowiązany użytko- wać ziemię we właściwy sposób i za odpowiednią opłatę (rentę). W słownikach Vuka i Popovićia **нѧполица** ‘кад се коме да што да ради на пола, н.п. како земљу или како стоку (да главно остаје оное чије је, а добитак на пола), ein Geschäft (Bertrag) zur Hälfte, opus dimidiatum’ oraz ‘жито у којему има пола ражи, а пола шеница’. Takie samo znaczenie poświadczone jest w Czarnogórze: **нѧpolica** ‘obrađivanje zemlje napola (*pod napolicu* – pola roda sopstveniku zemlje, a pola onome ko je obrađuje)’ (CrnogR; Nikšić), u Bogićevića **napolica** to zarówno ‘dzierżawa ziemi w zamian za połowę plonów’, ‘wspólna uprawa ziemi z podziałem plonów na dwie części’, jak i ‘pożyczanie zwierząt i bydła na *napo- lice*’ (Bogićević 2010: 324).

Wraz z zakończeniem zależności feudalnej chłopów pojawiła się możliwość pracy najemnej, za którą pracownicy otrzymywali wynagrodzenia – **нѧјам** ‘służ- ba, praca w zamian za określone wynagrodzenie; wykonana praca najemna’, ‘wy-

nagrodzenie, zapłata za wykonaną pracę’, ‘wynajem, dzierżawa’ (RSAN; RMS; Bogićević 2010: 320). Wyraz notowany jest od XIV wieku, **НАИМЪ**, **НАИМЬ**, **НАИМА** ‘merces, у ном. не долази друкчије него као сада **НАИМЪ**’ (RiKSS) oraz w słownikach z XVIII i XIX wieku²³⁶.

Świadczenia materialne, których ogólna zasada nie ulegała zmianie aż do zniesienia pańszczyzny i zależności feudalnej, dotyczyły przede wszystkim zobowiązań poddanego wobec swoich panów. Ich nomenklatura odzwierciedlała ogólne uwarunkowania społeczno-polityczne, nazewnictwo przyjmując z języka narodu panującego.

²³⁶ Termin potwierdzony jest od XVIII w. w formie **наемъ** ‘czynsz’ (1785) (PosrbOV) i **НАЕМЪ** ‘die Miethe; Tribut; Zins, Miethe’ (Kurbek: 345, 700), **најам** ‘Miethe zwischen Personen, conductio’, ‘Miethlohn, merces’ (SR; Popović) oraz **најам** ‘рад код газде уз накнаду’ (RPosav). Psł. **најѣтъ* ‘wynajęcie, najem’ to deverbativum utworzone od czas. pref. **најѣти најѣтъ* ‘nając’ i oparte na temacie praes. **на-јѣт-* (**јѣти јѣтъ* ‘wziąć, chwytać, zacząć’), analogicznie do *зјам*, *дојам*, *појам* itp.

2. ŚWIADCZENIA MATERIALNE

Poza świadczeniami niematerialnymi i niepieniężnymi wobec swego pana, władcy, państwa lub Kościoła już od czasów średniowiecza pojawiały się zobowiązania finansowe oraz towarowe – daniny, opłaty, podatki i kary. Ich liczba zależała od położenia samych poddanych, miejsca ich zamieszkania, pozycji społecznej oraz głównego zajęcia. Innymi daninami byli obłożeni poddani na ziemiach szlachty, a innymi na dobrach kościelnych. Inne zobowiązania finansowe posiadali hodowcy zwierząt i pasterze, inne zaś rolnicy, a jeszcze inne rzemieślnicy. W końcu także innym zależnościom (mniejszym) i obciążeniom podatkowym podlegała szlachta, a innym (znacznie wyższym) poddani chłopci i pasterze pozostający w feudalnej zależności wobec swoich panów.

2.1. W średniowieczu

Na określenie ogólne podatków używano kilku wyrazów poświadczonych już od pierwszych zabytków piśmienniczych. Najstarszym i powszechnie używanym – w znaczeniach: ‘określona kwota świadczenia, którą wasalowie, państwa lub prowincje wasalne miały obowiązek płacić swemu suwerenowi’, ‘danina, którą kmiotek musiał płacić właścicielowi ziemi, na której żył i którą uprawiał’, ‘podatek osobisty, który płacono w czasie tureckiego panowania za każdego mężczyznę niemuzułmanina; *harač*’ i przest. ‘podatek (ogólnie)’ oraz ‘cło’ – jest wyraz **данак** i **дѣнак** (RSAN)²³⁷, a także inne, derywowane od czasownika *dati*. Najwcześniej poświadczone wyrazy, które notuje słownik Daničicia, to **данниа** ‘vectigal’ (MS: 28, 33, 37), **данник** ‘donatio’ (MS: 226), **данк** ‘vectigal’ (MS: 285), **даньѣ** i **даньѣ** (MS: 37), **дань** ‘vectigal’ (MS: 19, 223), **данькѣ** ‘tributum’ (MS: 223, 531). Słownik JAZU podaje między innymi *dan* f. ‘tributum, danak, daća’ (od XIII do XV lub XVI w.), *dańe* (*danьje*) ‘donatio, djelo kojim se što da, pa i samo ono što se da’, ‘baština, dobro, praedium’ (od XV w.) i ‘vectigal, danak’ (do XVI w.). W *Syntagmacie* Blastaresa **данник** jest odpowiednikiem gr. εισφορά (SMV). Formę *dan* podają także słowniki leksyki z końca XVIII wieku: **дань** ‘der Tribut, eine Steuer’ (Kurbek: 460, 505, 540; PosrbOV).

Wyraz *danak* jest terminem najpowszechniej używanym i notowanym już od XIV wieku w znaczeniu podstawowym ‘tributum, vectigal’, ‘podatek płacony

²³⁷ Derywat **danь* ‘dawanie; podarek, dar; danina, podatek’ utworzony od czas. **dati damь* ‘dać’ z suf. *-nь*, a forma *danak* od podstawy part. praet. pass. *dan* (**danь* ‘dany, podarowany’) lub formy *dan* ‘danina’ z suf. *-ak* (-ѣкъ). U Kurbeka i w XIX w. *danj* jest zapożyczeniem z ros. *дань* ‘danina’.

władcy, *porez*’, a także jako ‘lenno’, ‘czynsz, który kmiecie płacą właścicielowi ziemi’. Formę tę słowniki notują od końca XVIII wieku, na przykład **данакъ** ‘харач; порција (порез)’ (1791) (PosrbOV), **данак** ‘tributum’ (SR; Popović) oraz **danak** ‘ts.’ i ‘podatek od majątku, który płacono w Czarnogórze w czasie panowania księcia Danila’ (Bogićević 2010: 108).

Terminem wieloznacznym jest wyraz *daća* ‘uopće ono što se daje’, ‘tributum, danak, carina; sve ono što se plaća državi, vladaocu, a osobito što se plaća za unošenje, uvoženje i prenošenje trgovina’ (od XVI w. na zachodzie, poświadczone również w: Bogićević 2010: 107), a także znaczenie powszechniejsze dziś ‘convivium funebre, gozba što po narodnomu običaju, kad ko umre, daju kućani na čast mrtvomu’. Słownik puryzmów serbskich podaje jeszcze formę **данодаяние** ‘дань, трибут’ (1790) (PosrbOV).

System danin, pierwotnie oparty zapewne na dobrowolnych darach składanych naczelnikowi plemienia, wraz z rozwojem systemu feudalnego przekształcił się w opłaty przymusowe. W serbskim państwie średniowiecznym ogólnym terminem *dan(ak)* (oraz *dan*, *danije*, *podanak* itp.) określano grupę zobowiązań konkretnych, które obowiązkowo mieli płacić poddani. Wśród nich można wymienić na przykład *danak turski* (podatek wprowadzony zaraz po bitwie na Kosowym Polu, o którym wspomina Vuk Branković w liście z 21 listopada 1392 roku skierowanym do monasteru Chilandar) oraz *danak vojnički* (podatek wprowadzony w czasach Despotowiny i zbierany na cele wojskowe; jego cechą charakterystyczną był powszechny obowiązek płacenia, z którego nie były zwolnione nawet klasztory; por. *vojnica*, s. 143) (Новаковић 2002: 302).

W okresie tureckim ogólny termin *danak* obejmował wszelkie daniny płacone *spahii*, a więc na przykład *glavnica spahijska*, *krvnina*, *svadbarina*, *žirovnica* lub *nagonica*, *medarina*, *kazanica*, *kotarina*, *mrtvina*. Najboleśniejszą jednak dla chrześcijan daniną w czasie rządów tureckich był tak zwany *danak u krvi*, czyli danina krwi składana cesarzowi. Był to przymusowy pobór dzieci chrześcijańskich w wieku do pięciu lat do służby w oddziałach janczarów. Jedyłą możliwością uniknięcia tej daniny był wykup dziecka, na co stać było jednak niewielu serbskich chłopów (Перуничих 1956: 41).

W XIX-wiecznych źródłach serbskich *danak* pojawia się jako nazwa podatku bezpośredniego, zobowiązania pieniężnego płaconego państwu: **данакъ** ‘tributum’ (SR; Bogićević 2010; RečZURP: 58). Jako termin prawny poświadczony jest także w XIX-wiecznych dokumentach prawnych w Czarnogórze. W wydanym w 1789 roku *Kodeksie* władcy Petara I użyto co prawda terminu *porez* (ZPP XX), ale w późniejszym ZOCiB z 1798 roku (art. LIX), w rozporządzeniu o obowiązku corocznego płacenia podatku, na jego określenie użyto już terminu *данакъ*.

W XIX-wiecznej Czarnogórze wprowadzony przez Petara II Petrovicia *danak* był aż do uzyskania niepodległości jedynym, bezpośrednim i pobieranym regularnie podatkiem w Czarnogórze. Daninę zbierano raz w roku, na jesieni. „Свака кућа черногорска и брдска од свакога дима давати на годину по један талијер

данка у касу народњу и ови данак да се има сабирати о првоме Митрову дневи који иде” (§ 20, *Zakon otačastva* 23.05./4.06.1833 г., CZ I). W swym manifeście o ustanowieniu podatku Petar II pisał: „Даје ви се на знање да имате приправљати о своме Митрову дне данак, који ћете давати за своје добро и благополучије”, dodajаć sankcije за nieplacenie daniny: „У случају ако би се ко нашао овом противан он ће жестоко бити од суда наказан, као непријатељ добра и мира народног” (z 18/30.09.1838 г.) (ZS I: 127)²³⁸.

Podczas gdy Petar I znacznie częściej używał terminu *porez*, knjaz Danilo przywrócił termin *danak*:

Како што є по свиєма царевинама и кралъвинама узаконѣно, да се плаћа данакъ, како бы се правителство, судъ и войска одржавати могла; како бы се могло прибавити праха и олова, кое є у нашој земљи одъ найвеће потребе, како бы се путови правили и друге опште народне потребе подмиривати могле, одређує се за Црногорце и Брђане да плаћаю данакъ како садъ тако и за вазда унаприєдъ, кои ће мѣстне старъшине и главари сабирати и у народну касу сваке године на уречено вриєме доносити (DZ).

Według *Kodeksu* osoby nieplacące podatku były traktowane na równi ze zdrajcami i wrogami państwa (art. LIX, LX DZ). W *Konstytucji Czarnogóry* z 1905 roku obowiązkowi płacenia *dacii* i *porezu* podlegali wszyscy obywatele Czarnogóry (z wyjątkiem księcia i jego rodziny) (art. 155 UKCG).

W najważniejszym XIX-wiecznym czarnogórskim akcie prawnym – OIZ CG – pojawia się termin *državni danak* (art. 276, 327), który oznacza podstawowe zobowiązanie podatkowe obywateli, synonim potocznego wyrazu *dacija* oraz *javni danak*, oznaczający wszystkie pozostałe podatki (Луковић 2004a: 238).

Termin *danak* pojawia się również w XIX-wiecznym prawodawstwie serbskim, czego przykładem jest art. 122 *Sretenjskogo Ustavu*: „Сваки Србин дужан је плаћати сваке године законом одређени данак, от кога се нико не ослобађава, и притицати к обштинским потребама при грађењу мостова и крчењу друмова” (art. 122 UKS). W art. 22 tejże konstytucji *danak* występuje także jako podatek od nieruchomości (domów i budynków). W tym samym znaczeniu poświadczony jest wyraz **поданак** (RMS; RJAZ), odnotowany od XIV wieku jako **поданькъ** ‘tributum’ (RiKSS): **оѣвокодн к царьство ми отъ глобе и поданька** (MS: 138) i **поданъкъ** ‘porez’ (DH). W słowniku Kurzbeka pojawia się rusycyzm **подат** ‘danina’ (Kurzbek: 505).

²³⁸ Ostatnie zdanie tego rozporządzenia nawiązuje do tradycji płacenia danin istniejącej w okresie tureckim w Czarnogórze. Dla Czarnogórców, którym każde obowiązkowe świadczenie na rzecz państwa kojarzyło się z płaconym Turkom haraczem – symbolem podporządkowania i tureckiej okupacji, obce było uznanie płacenia podatku za obowiązek. Dlatego też długo sprzeciwiali się temu obowiązkowi, co spotykało się z surowymi zapisami umieszczanymi w nowo wydawanych dokumentach.

Dość wcześnie poświadczonym zapożyczeniem włoskim jest notowany już od XV wieku wyraz **дѣција** i **дѣција**, **дѣнција** (RSAN)²³⁹. Według RJAZ wyraz *dacij* ‘tributum’ można znaleźć w jednym XV-wiecznym zabytku z Senja, a *dancija* (z wtrąconym *-n-*, wobec form *dan*, *danak*) z Bośni. Był to nowszy termin oznaczający podatek, daninę, który w Serbii notowany jest z 1720 roku: **дѣција** ‘*пореза, данак; Abgabe, Steuer*’ (SR; Popović; Njegoš; GzRSR; KK-ER). W Czarnogórze od czasu wprowadzenia obowiązku płacenia podatków na przełomie XVIII i XIX wieku była to potoczna nazwa prawnego terminu określającego państwowy podatek (*državni danak*) i oznaczała podstawowe zobowiązanie podatkowe obywateli Czarnogóry – *zemałjska dacija* (Богичић 1984: 210)²⁴⁰.

W Serbii za czasów panowania księcia Miloša Obrenovicia *dacija zemałjska* była ogólną nazwą podatków, na które składały się: *arač* (3 grosze i 2 pary od osoby w wieku ponad 7 lat), *poręza* (2 razy w roku, na dzień św. Jerzego i św. Dymitra), *dimnica* (podatek na rzecz biskupa pobierany od domu), *čibuk* (podatek od kóz i owiec) oraz *spajinsko* (podatek dla *spahii*) (Караџић 1969: 104). Wyraz jest poświadczony w gwarach serbskich: **дѣција**, **дѣција** (RSGV), **дѣција** (RMač; RKam; RKM), **дѣција** (RCrnotr) i czarnogórskich: **дѣција** (RZag; Nikšić; RomanSBK), **дација** (UR), **дација**, **дахција** (RomanBP), **дација**, **дацио** w Prčanju (RomanJBK), **дѣција** (RomGrecCG) i **дѣција** (CrnogR).

W okresie feudalnym rozwinął się także system podatków, danin płaconych przede wszystkim od dochodów i stanowiących określoną ich część (na przykład jedną dziesiątą lub dziewiątą). Z tego stosunku podatku do dochodu wzięły się także nazwy samych podatków: *desetak*, *desetina*, *decima*, *devetak*, *trećina*, *unča* (a także wspomniane wcześniej systemy dzierżawy, gdzie opłatą za dzierżawę była połowa zbiorów).

Najpopularniejszy i najczęściej stosowany, nie tylko zresztą w Serbii, ale też niemający jednej, stałej wysokości, jest **десѣтак** i **десѣтина**, **десѣтина** ‘nazwa różnego rodzaju podatków, danin w okresie feudalizmu, dziesiąta część przychodu, którą w gotówce lub naturze płaciło się właścicielowi ziemi, państwu lub Kościołowi’ (RSAN). Starszą formą używaną w Serbii jest *desetak*, który oprócz ogólnego znaczenia: ‘około dziesięciu sztuk, dziesiątka’ posiada także inne: ‘dziesiąta część dochodu, płacona jako podatek’. W tym znaczeniu wyraz poświadczony jest od 1240 roku: **ДЕСЕТЪКЪ** ‘decima’ (RiKSS; MS: 30) i w tłumaczeniu *Syntagmatu*, gdzie **ДЕСЕТЪКЪ** to serbski odpowiednik gr. δεκαετής (SMV).

²³⁹ *Dacija* to nowszy synonim terminów *poręza* lub *danak*, który jest zapożyczeniem z języka włoskiego: *dazio* ‘cło, podatek’, *daziare* ‘oclić, opodatkować’ < łac *datio* (abstraktum na *-io* od part. perf. *datus*, *dare* ‘dać’).

²⁴⁰ Według Bogičevića *dacija* to regularny czarnogórski podatek państwowy wprowadzony w 1834 r., który istniał do lat 60. XIX w. Jego wysokość była różna: „1. ralo oranice – 6 groša godišnje, 2. motiku vinograda – 1,5 groša, 3. kosu livade – 3 groša, 4. grlo konja, govedi – 3 groša, 5. ovcu ili kozu – 3 dinara, 6. svinju – 1,5 groš, 7. barel vina – 3 groša” (Bogičević 2010: 210). Jako drugie znaczenie podaje, że był to podatek od własności (ziemi, bydła, sadów, wina), który dwa razy w roku – na dzień św. Jerzego i dzień św. Dymitra – płacono do kasy państwowej.

Wyraz notowany jest w słownikach od XVIII wieku, na przykład **десѣтак** ‘десето што се даје спахији, decimae’ (SR; Поповић), **десетаць** (RečZURP: 64) oraz **десѣтак** ‘порез у натури, десети део производа’ (RSMet).

W znaczeniu podatku ‘deseti dio što se plaća od dobitka, dohotka, desetak’ wyraz *desetina* pojawił się nieco później, bo w XIV wieku w Chorwacji, prymarnie oznaczając ‘kad se što dijelo na desetero, jedan dio, deseti dio’, ‘deset komada’ (w tym pierwotnym znaczeniu poświadczony w słownikach z XVIII i XIX w.). W gwarze Kačeru **десѣтина** to ‘dziesięcina’ (LKačer), a w Czarnogórze **desetina** to ‘wenecki sąd dziesięciu’ i **desetinja** ‘wenecka rada złożona z 10 członków’ (Bogićević 2010: 113).

Wyraz *desetak* oznaczał w średniowieczu daninę, podatek naturalny, świadczenie rzeczowe w wysokości około jednej dziesiątej płodów ziemi, którą należało przekazać właścicielowi ziemi. Świadczenie, które zobowiązani byli płacić swoim panom – szlachcie, właścicielom ziemskim lub cerkwiom i monasterom – stanowiło nieodłączny element życia poddanych i duże obciążenie dla ich budżetu. Rzeczywista jego wartość powiększana była o różnego rodzaju dodatkowe obciążenia feudalne, więc wynosiło ono znacznie więcej niż 10% wysokości zbiorów, czasem nawet jego wysokość dochodziła do połowy plonów. Płacony *desetak* „не треба да се разуме буквално, и то као 1/10 земљорадничких производа, него уопште као изванстан део (можда налик на данашњи % – од сто) добивених производа” (Тарановски 1931: 56; Перуничих 1956: 26–27). Potwierdzeniem niestałej wysokości tego podatku jest, jak zauważa Taranovski, rozróżnienie w art. 87 *Svetostefanskej hrisovulji* z 1313–1318 roku dwóch jego rodzajów: *desetak veliji* i *desetak mali*.

Jak pisze Благојевић, *desetak* od zbóż i innych produktów rolnych był podstawowym (i o wiele częściej stosowanym niż w innych regionach) świadczeniem średniowiecznych chłopów zamieszkujących wybrzeże czarnogórskie i podlegających jurysdykcji metropolii zetskiej (między Kotorem a rzeką Bojaną). *Desetak* płacili wszyscy chłopci, którzy uprawiali ziemię należącą bezpośrednio do władcy lub państwa, cerkwi i monasterów, szlachty lub *pronijarów*. Była to szczególna i podstawowa forma podatku płaconego za prawo korzystania z dóbr ziemskich, nazywana w źródłach łac. *agraticum* (tzn. *zemljarina*). Możliwe, że płacony był również na północy – w Travunii i Humie, średniowiecznych ziemiach wzdłuż wybrzeża adriatyckiego (Благојевић 2007: 254).

Dawanie *desetaka* nie ograniczało się wyłącznie do terenu Zety, lecz obecne było również w regionach bizantyjskich (Macedonia) zajętych na początku XIV wieku przez króla Milutina, gdzie istniał specjalny system danin, którego elementem była także dziesięcina. Wspominana była jako świadczenia oddawane w majątkach monasteru św. Jerzego koło Skopja czy monasteru Lesново. Znana była również między Południową i Wielką Morawą na wschodzie, Driną na zachodzie, Mačwą na północy i Metochią na południu. We wsiach na południu Kosowa płacenie *desetaka* za korzystanie z dóbr cerkiewnych było głównym świadczeniem do końca XIV wieku (Благојевић 2007: 263). Jednak, jak podsumowuje Bla-

gojević, pieniężny i dawany w naturze „десетак се ретко помиње у матичним српским земљама где су радне обавезе биле од прворазредног значаја” (Bla-gojević 2007: 266) – podstawową formą świadczeń na rzecz władcy i właścicieli ziemskich były w Serbii robocizny, a nie zobowiązania materialne. Świadczyć je musieli *meropsi* i *otroci* (mający największe zobowiązania przy wykonywaniu prac rolnych), *sokalnici* (mniejsze) i wiejscy *zanatlije* i *majstori*. Od początku XV wieku *danak* był podstawowym obciążeniem feudalnym, najważniejszą daniną na północ od Skopja, w posiadłościach Brankovićów i Lazarevićów, wymieniany w takich miejscach, jak dolina Binačkiej Morawy, okolica Gnjilana i Priština, w majątku chilendarskiego pingu św. Bazylego.

Spośród niektórych rodzajów średniowiecznego *desetaka* można wymienić: *desetak žitni* (dziesiąta część zbiorów zboża), *desetak vinski* (dziesiąta część wyprodukowanego wina), *desetak živi* (podatek od inwentarza żywego), *desetak ovči* (podatek od hodowanych owiec), *desetak svinji* (podatek od hodowanych świń) i *desetak pčelni* (danina pszczelarska).

Desetak był płacony również w czasach tureckich na rzecz lokalnych *spahij*. Ta istniejąca już średniowieczna tradycja *desetaka* znacznie ułatwiła Turkom wprowadzanie własnego systemu danin, o których pisze Vuk: „Спахије узимају десетак од жита и у новцима од ожењенијех глава (око два гроша) и главницу (у име десетка од поврћа и од осталијех усјева и другијех ситница)” (SR).

W tradycji kościelnej, głównie zachodniej, istniał osobny rodzaj zobowiązania na rzecz Kościoła – *dziesięcina*, łac. *decima*. Było to obowiązkowe świadczenie pieniężne lub rzeczowe wiernych na rzecz Kościoła, stanowiące dziesiątą część ich dochodu, przekazywane głównie na utrzymanie duchowieństwa. Początkowo panujący przekazywał biskupom 1/10 lub 1/9 (*dziewięcinę*) określonych dochodów, na przykład z myt i ceł, opłat targowych, ale z czasem wszelkie zobowiązania przerzucano z władcy na ogół poddanych. Dziesięcina w takiej postaci nie była znana w Serbii średniowiecznej, choć w *povelji* dla cerkwi św. Mikołaja koło Kožnja z 1353 roku wspomina się o prawie metropolity serbskiego Jakova do pobierania *desetaka* (*desetak crkveni*) od przekazanej mu w dzierżawę miejscowości Brus. Wydaje się jednak, że jest to raczej opłata za dzierżawę ziemi, a nie danina na rzecz biskupa. W znaczeniu podatku kościelnego wyraz przytacza *Azbučnik SPC*, który wiąże go z Kościołem katolickim i regionami północnymi: **десетак** (**десетина**) ‘świadczenie, które Serbowie płacili na rzecz duchowieństwa katolickiego’ (A-SPC).

W tym samym znaczeniu ‘feudalny podatek w wysokości jednej dziesiątej przychodu’ pojawia się nowszy romanizm **дѣцима** i **дѣцима** (RSAN)²⁴¹. Wyraz poświadczony jest głównie na wybrzeżu czarnogórskim w formie **decima** (RomanJBK; RomanSBK) i **decimadurina** (RomanJBK).

Drugim z podatków, którego wysokość i nazwa zależały od wysokości przychodu, był **дѣвѣтак** ‘dziewiąta część dochodu, który płacono jako podatek, dzie-

²⁴¹ Zapożyczenie z wł. *decima* ‘dziesięcina’, łac. *decima* ‘ts.’.

więcina' oraz 'zbiór dziewięciu rzeczy, dziewiątka', 'zbiór około dziewięciu rzeczy' (RSAN; RJAZ). Wyraz, który oprócz znaczeń ogólnych oznaczał dziewiątą część przychodu (danina od zbiorów), którą kmieć oddawał właścicielowi ziemi, notowany był w pracach Milićevića i słowniku Vuka. Karadžić pisze o nim w haśle poświęconym *čitluk-sahibii*: „Читлук-сахибија је узимао од жита деветак, а у име деветка од поврћа и од сијена Тршићани (гдје сам се ја родио) давали су му на пореску главу по пет ока граха, по једну оку тежине и на кућу по јуңгу масла” (SR).

Kolejną z grupy podatków od dochodów była **трѣћина** i **трѣћина**, która obok znaczeń współczesnych ('trzecia część całości' i 'grupa składająca się z trzech osób, trójka' oraz reg. 'nabożeństwo żałobne, które odprawia się trzeciego dnia po śmierci') dawniej oznaczała 'trzecią część przychodów z majątku, którą jako podatek kmieć musiał oddawać adze' (RMS). W słownikach z XIX wieku poświadczony jest znaczenie kwantytatywne (SR; Popović; RiKSS), a fiskalne i etnograficzne jedynie w Posawinie **трѣћина**, **трѣћина** 'некадашња пореска обавеза', 'даћа, помен за умрлу особу' (RPosav).

Innym dawnym określeniem danin płaconych od przychodów, znanym także współcześnie, jest **дòходак**, historycznie 'część dochodów, które właściciel dóbr feudalnych otrzymywał od kmieci, obowiązkowa suma, którą oddawał władzy, *danak, porez*', a współcześnie 'dochód; przychód; wynagrodzenie; zysk' (RSAN)²⁴². Wyraz pojawia się od XIII wieku w znaczeniu 'podatek, tributum, vectigal, što vlada ili vladar prima, kao danak, carinu, porez' (MS: 41, 1253: *dohodьkь gospodьski*), a także z Chorwacji 'opłata kościelna, beneficium; to, co kapłan przyjmuje za wykonanie określonych obowiązków, czynności'. Notowany jest u Daničića, **доходькь** 'reditus, tributum' (RiKSS) oraz w najważniejszych średniowiecznych aktach prawnych, na przykład **доходькь** 'dażbina, porez' (DH), **доходькь** 'τέλος, πάκτονα' (SMV) oraz w art. 198 KD (*Rakovački odpis*) obok innych świadczeń: **доходькь царскы, сокк и наметь и арать, да дава вьсакк чловѣкк** (w dawnej Serbii także podatek *soće* określany był jako *dohodak carski* 'świadczenie na rzecz władcy') (LeksSSV: 164).

W XIX wieku w Czarnogórze poświadczony są wyrazy **дòвод**, **дòводак**, które oznaczają wszelkie świadczenia na rzecz właściciela ziemi płacone przez uprawiającego ją chłopa. W tym samym znaczeniu wyrazy **дòодак**, **дòход** oraz **дòходак** zanotował Vuk z Czarnogóry jako 'świadczenia płacone na rzecz pana przez chłopów', które na przykład w Crmnicy mogły osiągnąć wielkość 1/3 lub 1/2 plonów pochodzących z uprawianej ziemi. W XIX wieku występuje nowszy derywat **доходарина** 'podatek płacony od dochodu; *dohodak*' (RSAN; Popović).

²⁴² Derywat utworzony od rzecz. *dohod* (psł. **dochodь* 'przybycie, dojście; przychód, dochód, zysk' to deverb. od **dochoditi* 'osiągać cel, dochodzić') z suf. *-ak*. W poświadzeniach gwarowych *h* substytuowane przez *v* (*dovodak*) lub *ø* (*doodak*).

W *Dečanskich hrisovuljach* oraz w przekładzie dokumentu *Zemljoradnički zakon* pojawia się danina państwowa zwana *господско* ‘danina państwowa, podatek’ (art. 16 i 17 DH).

Kolejnym, wprowadzonym w XV wieku, podatkiem była *унча*, we współczesnych słownikach poświadczona wyłącznie jako jednostka miary wagi lub długości (RMS; RJAZ; SR; Popović; CrnogR)²⁴³. W słowniku Daničića, obok *оунча* ‘uncia, jednostka miary’, podany jest przykład średniowiecznego znaczenia wyrazu jako podatku, który „се ваља давао унчама у оном смислу у којем долази *оунчгнн* ‘uncia, оунггнн, kwota pieniężna’”: *сѣтворнхѣ мнлост селомѣ гѣѣмѣ, како да нмѣ крѣт свобода двѣ годннѣ вѣтѣ унчѣ* (MS: 334, 1405–1427 r.).

Unča to określenie ogólnego średniowiecznego podatku, który został wprowadzony na przełomie XIV i XV wieku w Despotowinie jako *unča letnja* i *unča zimska*. Obowiązkiem jej płacenia zostali objęci chłopci, pasterze oraz mieszkańcy grodów i targów. Było to świadczenie pieniężne, które zobowiązana była płacić ludność, by finansować stale rosnące potrzeby wojskowe broniącego się przed Turkami państwa serbskiego. Obydwie części *unčy* odpowiadały wielkości *dukata*, czyli 42 dinarów (*u. letnja* i *u. zimska* miały wysokość po 20 dinarów). Po raz pierwszy wyraz pojawia się w *povelji* Stefana Lazarevicia w 1395 roku jako *danak gospodski* – *unča* płacona dwukrotnie w roku. *Unča letnja* (*vojštatik*) występuje też w *povelji* Đurđa Brankovića monasterowi św. Pantelejmona z 1427–1429 roku: „a što su unče letnije, vojštatik, onoz i da se sbira u kuću gospodstva mi, da se temzi opravlja vojska”. Ta sama danina pod nazwą *vojnica* pojawia się w *povelji* despoty Stefana Chilandarowi z 1411 roku i Mileševej z 1413 roku (LeksSSV 97; Благојевић, Медаковић 2000: 202–203).

Od XIV i XV wieku poświadczony jest wyraz *намет* ‘podatek, danina w gotówce płacona władzy (państwowej, gminnej itp.), podatek w ogóle’, ‘to, do czego się kogoś zmusza, zobowiązuje; obowiązek’, ‘zmuszanie kogoś, przymus’ i ‘zaspa śnieżna, nawiany śnieg’ (RSAN)²⁴⁴. W znaczeniu fiskalnym wyraz notuje między innymi *Kodeks Dušana*: *доходѣкъ царѣкы, сокѣ и намѣтъ и арачѣ, да дава бѣлакѣ чловѣкъ* (art. 198) oraz Daničić *наметъ* ‘indictio, tributum, impositum’ (RiKSS). W XVIII i XIX wieku wyraz poświadczony jest w znaczeniach jak u Vuka: *намет* ‘die Auflage, vectigal’ oraz w Wojwodinie ‘господско жито које се разда воденичарима да га самѣљу преко реда’ (SR), *намет* ‘podatek’ (RSGV; RPosav) i w Czarnogórze ‘czyny, uroki’, ‘zaspa’ (SR) oraz *државни намет* ‘javna, fiskalna obaveza’ (Bogićević 2010: 134).

Wśród innych ogólnych nazw zobowiązań fiskalnych można wyróżnić wyrazy *porcija* i *نالог*. Pierwszy z nich, *пѣрција* (RMS; RJAZ) (niem. *Portion*), pojawia się pod koniec XVII wieku w znaczeniu ‘врста натуралног давања’ i ‘оброк,

²⁴³ Być może to dalmatoromańska pozostałość autochtonów, od łac. *uncia* ‘jednostka wagi, 1/12 część’ > wł. *oncia* ‘ts.’, a może dotarła na tereny Serbii za pośrednictwem bizant. gr. ούγγια. Na Przymorzu zapożyczono bezpośrednio z wł. *oncia* ‘jednostka wagi równa 30 gramom’.

²⁴⁴ Deverbal od pref. czas. *nametnuti*, *namesti* ‘narzucić, obciążyć’ opartego na wtórnym temacie praes. (psł. **mesti metq* ‘rzucać, ciskać; wiać; zamiatać’ oraz **metati me’q* ‘rzucać, ciskać’).

следовање, јело’ (1694) (GzRSR; Kurzbek) oraz u Vuka z terenu Wojwodiny i w słowniku Popovicia: **пòрџија** ‘die Steuer, tributum, пореза’ (SR; Popović; RSR; KK-ER) i **порџија** (1842) (PosrbOV).

Kolejnym określeniem jest **налог**, współcześnie gwarowo poświadczony jako ‘danina, podatek’ oraz ‘pismeny nakaz, pismenne pozwolenie wydane przez określony organ władzy’, ‘nakaz ustny, polecenie’ itp. (RSAN; RJAZ). Notowany jest od końca XVIII wieku, na przykład w słowniku Kurzbeka **налогъ** ‘die Steuer, Schassung’ (Kurzbek: 505). W znaczeniu podatku zapożyczony z ros. *налог*.

Zupełnie inny charakter miała średniowieczna danina, którą zobowiązany był płacić swemu władcy także szlachcic. Było to jego jedyne świadczenie materialne wobec władcy, które nosiło nazwę **соh** lub **соhe** ‘danina średniowieczna w zbożu’ (RJAZ; Bogićević 2010: 540)²⁴⁵. W źródłach serbskich występuje od XIV i XV wieku, na przykład **соhъ**, **соkъ**, **соок**, **соkк** ‘tributum frumentarium, soca, socagium’ (RiKSS): **оуевокодн к царьство ми оутъ соkа, оутъ позока и оутъ приеелнице** (MS: 138, 1348 r.) lub **да нмъ нѣ градозданниа ни соkа** (MS: 192). Wyraz poświadczony jest w dokumentach średniowiecznych, na przykład **соkк** ‘królewski podatek za ziemię’ (DH) oraz **доходькь царскы, соkк и наметъ и арачь, да даба вьсакь чловѣкь** (art. 198 KD). Novaković definiuje **соkк** jako „данак на земљу, који се владаоцу земаљском давао у име признања да је он земље господар”, który związany był z łac. *soca*, *soccus* ‘pług’ (Новаковић 2004: 173). W średniowiecznym państwie serbskim oraz w XIV-wiecznych księstwach udzielnych było to najważniejsze świadczenie szlachty i poddanych (pieniężne i rzeczowe – płacone w zbożu) na rzecz swego władcy. Pierwszy raz wyraz pojawił się za panowania króla Milutina, a istniał jeszcze w XV wieku (obok *dukata* i *unčy*). W źródłach wspomina się o nim jako o *dohodaku carskim*, zbieranym na cara lub innego władcę od każdej wsi (Благојевић, Медаковић 2000: 202–203; Перуничих 1956: 26–27).

W art. 42 KD zawarta jest informacja, że majątki ziemskie szlachty zwolnione są z obowiązku płacenia podatków i danin, z wyjątkiem służby wojskowej i *soća* (o *soću* również w art. 68 i 198 KD). To obciążenie bezpośrednio stanowiło wyjątek w immunitacie ekonomicznym majątków szlacheckich i wyróżniało ziemie serbskie od zachodnioeuropejskich. Ponieważ było to świadczenie obciążające środowiska wiejskie, to zwolnione z jego płacenia były wszystkie inne grupy: mieszkańcy miast, ośrodków górniczych i kupieckich oraz katunów pasterskich. Nie był to ani podatek ziemski, ani *glavarina*, ani też podatek od budynków mieszkalnych, lecz danina, którą miały obowiązek płacić wszystkie chłopskie rodziny skupione w jednym domu wraz z naczelnikiem (danina dzielona była na domy). *Soće* byli zobowiązani dawać wszyscy mieszkańcy wsi (także szlachta), a cały dochód wpływał do kasy władcy (LeksSSV: 683–685). *Soće* było daniną płaconą także przez

²⁴⁵ *Soće*, *soć*, pochodzące z łac. *socce*, *soccus* ‘pług’, Skok kojarzy z dalmatoromańskim **sacium* < **saccus*, być może z pośrednictwem śgr. σακκί(ov) (< łac. *saccium*), σακέλλη (< łac. *sac-cella*).

poddanych na wybrzeżu czarnogórskim. W XV wieku w okręgu skadarskim płacone było Wenecji nie od ziemi, lecz *od kući* lub *od ognjišta* (Благојевић 2007: 250).

Jeszcze jednym podatkiem (obok *soća* i *unčy*), o którym wspomina *Leksykon serbskiego średniowiecza*, jest **дукат**, prymarnie ‘okręg, którym włada wojewoda (*duka*)’ oraz ‘nazwa pieniądza, dukat’ (RSAN) (por. t. II). W znaczeniu ‘nazwa pieniądza’ wyraz pojawia się od XIV wieku, na przykład w słowniku Daničića, **ДУКАТЬ, ДОУКАТЬ** ‘ducatus’ (MS: 232, 1398 r.). Благојевић w wydaniu dokumentu *Zemljoradnički zakon* definiuje *dukat* jako daninę płaconą między innymi przez poddanych na Przymorzu Czarnogórskim według systemu *dukat po ognjištu*. Daninę tę, w wysokości 1 dukata, wprowadził Đurađ Stracimirović, *gospodar Zety*. Danina należała do państwa (w XV w. w okręgu skadarskim świadczona na rzecz Wenecji), a płacili ją zarówno chłopci, jak i pasterze w okręgach pod władzą Balšicia i Kosaćcy, a także mieszkańcy Srebrenicy. Podatek taki nie istniał w Despotowinie (Благојевић 2007: 250, 303).

Do grupy konkretnych zobowiązań materialnych należą daniny osobiste świadczone od każdej osoby (głowy) lub każdego domu (rodziny), a także daniny płacone za uprawy rolne i plony, zwierzęta hodowlane, za posiadanie określonych dóbr lub za czynności (np. osiedlenie się, zawarcie małżeństwa lub pogrzeb).

Do grupy danin osobistych należą te rozliczane od każdej osoby wchodzącej w skład gospodarstwa domowego. Podstawowymi określeniami podatku osobistego jest **главѣрина** ‘poglówne’ (RSAN; SR; Popović) poświadczona od XVIII wieku oraz **главница**, która oznacza także ‘daninę płaconą władzy tureckiej za posiadane nieruchomości, poglówne’ (RSAN)²⁴⁶. W RJAZ ten ostatni wyraz definiowany jest jako podatek płacony od każdego *ožeñena čovjeka* (od każdego małżeństwa) i notowany od XIX wieku: **главнина** ‘Kapital’ i w Serbii w czasie panowania tureckiego ‘herrschaftliche Kopfsteuer von verheirateten Personen, en sus capitum maritorum domino solvendus, cf. спахија’ (SR; Popović). Informacje o tym podatku można również znaleźć pod hasłem *spahija*: ‘„Spahije uzimaju (...) у новцима од ожењенијех глава (око два гроша) главницу (у име десетка од поврћа и од осталијех усјева и другијех ситница)”. Była to, zwykle pobierana na jesieni lub w zimie, tak zwana *glavnica spahijska* (Перуничих 1956: 42).

Glavnina, określana także mianem *harač*, to danina, którą płacił każdy mężczyzna powyżej 7. roku życia, będąca oznaką podległości sułtanowi. W słowniku RJAZ pojawia się w XVII wieku z Dubrownika i w XVIII wieku z Nowego Pazaru wyraz *glavna* ‘podatek osobisty’.

Kolejną z nazw danin osobistych jest **нѡдрицѡм**, czyli średniowieczna danina lub robocizna pobierana ‘od każdego posłania, łóżka w domu; od każdego członka rodziny’ (RSAN)²⁴⁷.

²⁴⁶ Derywaty utworzone od rzecz. *glava*, w znaczeniu ‘głowa’ i przen. ‘człowiek’.

²⁴⁷ Derywat motywowany wyrażeniem *na odar* ‘na łożę’, w znaczeniu ‘rozłożony na każde łożę, każde małżeństwo’, utworzony według wzoru *nadimnica*. Psł. **odr* był bliski sniem. *etar*, śrwniem. *eter* ‘plot, ogrodzenie, ogrodzone miejsce’ z niepewną etymologią.

Do grupy średniowiecznych podatków płaconych od każdego domu należą określenia derywowane od wyrazu *dim*, który poza swoim pierwotnym znaczeniem ‘dym, substancje powstałe przy spalaniu’ oznaczał także ‘dom; rodzina zamieszkująca jedno gospodarstwo’. Tak więc *dimnica*, *dimarina* i *nadimica* są nazwami podatków, które powstały od określenia podstawowej jednostki rodowej na serbskiej wsi – domu. Są to nazwy historyczne, wśród których najwcześniej w źródłach poświadczony są wyrazy z połowy XIV wieku *дымьнина*, *дымнина* ‘tributum in singulas domos impositum; fumale, focagium’ (RiKSS). Nowszym derywatem jest wyraz *дѣмница* ‘podatek, świadczenie pobierane od każdego dymu, tj. domu, rodziny, rzadziej od każdej osoby’ (RSAN)²⁴⁸. Słownik RJAZ podaje, obok średniowiecznych *dimina* i *dimnina* oraz XVIII-wiecznego *dimnica*, także formy *dimarina*, *dimnjarina* w znaczeniu ‘vectigal pro fumariorum; podatek płacony (zwykle Cerkwi) od ogniska, dymu, tj. domu/rodziny’. W SR i słowniku Popovicia występują wyrazy *дѣмница* i z Bośni *димарина* ‘podatek płacony w Bośni Turkom’ (SR), a u Bogićevicia *dimnica*, *dimnina* ‘podatek płacony od każdego domu’ (Bogićević 2010: 115–116). Termin *надимница*, który oznacza ‘zobowiązanie, świadczenie, które w średniowieczu było rozłożone na każdy dym, tj. dom’ (RSAN), w źródłach średniowiecznych poświadczony jest wyłącznie w formie narzędnika: *надимница*, *надимницомь*, to znaczy: od każdego dymu/domu. Podobnie i w RJAZ: *nadimicom* ‘redom, svaka kuća’. W średniowieczu wyraz oznaczał obowiązek oddawania od każdego dymu (tj. domu, rodziny, zadrugi) robotników do prac na rzecz feudała. Ten system świadczeń był jednym z powodów, dla których wspólnoty podzielone dobrami nie dzieliły się mieszkaniem (tworzyły jedną wielką wspólnotę rodową). W ten sposób łatwiej mogły znieść obowiązek pracy przymusowej na rzecz pana (Перуничих 1956: 26–27).

Dimnica, *dim*, *podimice*, *dimina*, *dimnina*, *dimnjarina* – to nazwy świadczeń podatkowych na rzecz państwa, które były pobierane według starego rzymsko-bizantyjskiego zwyczaju, to jest od każdego dymu, czyli domostwa/zadrugi/rodziny. Pierwszy raz ten rodzaj podatku pojawia się w późnym Cesarstwie Rzymskim, a znany jest także Słowianom zachodnim (pol. *podymy*, czes. *podymne*). W Bizancjum, skąd trafił do Serbii, od VIII wieku istniał pod nazwą *καπνικόν*. W Serbii *dimnica* pojawia się w pierwszej połowie XIV wieku (lata 1300–1356) wyłącznie na terenach bizantyjskich zajętych przez Serbię. Jest to główny państwowy podatek, którego państwo zrzeka się na rzecz Kościoła i monasterów, pobierany przez patriarchę i biskupów od wiernych prawosławnych. Danina rzadko pobierana była także od katolików z terenu danej prawosławnej eparchii, szczególnie w Bośni (LeksSSV: 152). Była to więc danina (podobnie jak *vrhovina*) na rzecz biskupów i Cerkwi, pobierana najczęściej przez samego biskupa, istniejąca

²⁴⁸ Derywaty powstały od wyrazu *dim* w znaczeniu ‘dom, rodzina, zadruga, wspólnota rodzinna’. Derywat *nadimina* motywowany jest wyrażeniem przyimkowym *na dim* ‘na dym’.

do XIX wieku²⁴⁹. Dopiero w latach 20. XIX wieku książę Miloš rozpoczął proces przejmowania kontroli nad przychodami Cerkwi, czym ograniczył także ten rodzaj daniny (Столић, Макуљевић 2007: 721; Новаковић 2002: 139).

Odrębnym rodzajem podatków osobistych, płaconych przez mężczyzn w wieku poborowym (jeśli nie mogli lub nie chcieli służyć w wojsku), są podatki wojskowe, które istniały zarówno w okresie Despotowiny, jak i w czasie władzy tureckiej. Jednym z najwcześniejszych jest podatek ustanowiony w XV wieku dla zapewnienia funduszy do obrony przed Turkami i noszący nazwę **вóјница** ‘podatek, który w niektórych regionach musieli płacić mężczyźni w wieku od 20 do 50 lat, jeśli z powodu swojego stanu zdrowia lub kondycji fizycznej nie byli w stanie służyć w wojsku’, ‘pieniężne zadośćuczynienie płacone osobie, która w zamian za płaconego idzie do wojska lub na wojnę’ oraz ‘danina, którą w okresie panowania tureckiego płacił w Bośni każdy mężczyzna chrześcijanin (jako zadośćuczynienie, że nie służył w wojsku)’ (RMS; RSAN). Wyrazy *vojnica* (MS: 334, 1405–1427 r.), a także *vojstatik* (1419) poświadczone są od XV wieku i w Despotowinie oznaczały rodzaj daniny pieniężnej, którą zobowiązana była płacić ludność serbska, aby zapewniać finansowanie stale rosnących potrzeb wojskowych w walce z Turkami. Pierwszy raz wyraz pojawia się dopiero w *povelji* despoty Stefana monasterowi Chilandar z 1411 roku oraz monasterowi Mileševa z 1413 roku. Wcześniej w *povelji* Stefana Lazarevicia z 1395 roku ten sam podatek pojawił się jako *danak gospodski – unča*, płacony dwukrotnie w ciągu roku. *Vojnica* to *unča letnja*, o której znajdujemy informację w *povelji* despoty Đurđa Brankovića monasterowi św. Pantelajmona z 1427–1429 r.: „a što su unče letnije, vojstatik, onoz i da se sbira u kuću gospodstva mi, da se temzi opravlja vojska” (LeksSSV: 97). W podobnym znaczeniu wyraz występuje także w gwarze Crnej Reki i Posawiny **вóјница** ‘podatek od służby wojskowej’ (RCR²; RPosav).

2.2. W epoce tureckiej

Określenia powyższe, powstałe i funkcjonujące w średniowiecznych państwach serbskich, zostały w znacznej części zachowane także w okresie późniejszym – aż do XIX wieku. Wraz z pojawieniem się Turków osmańskich na ziemiach bałkańskich pojawiły się jednak także nowe formy zobowiązań poddanych chrześcijan, *rai* wobec tureckich panów, a starsze formy świadczeń albo otrzymały nowe znaczenia, albo zostały zastąpione nowymi. Spośród obciążeń nałożonych na *raję* najważniejsza była danina osobista – **хàрāч, àрāч** ‘podatek osobisty w czasie panowania tureckiego, płacony przez każdego mężczyznę niemuzułmanina,

²⁴⁹ Na początku XIX w. na terenach wyzwolonych spod panowania tureckiego na pobór tej daniny biskup ruszał z całą świtą. Taka wyprawa zwykle trwała kilka tygodni, a w jej czasie biskup, oprócz pobierania podatku, wyświęcał cerkwie i kleryków, przydzielał parafie, uczestniczył w modlitwach itp.

który nie służył w wojsku; rodzaj okupu za służbę wojskową’, ‘danina płacona przez chrześcijan jako symbol poddaństwa wobec państwa tureckiego; *glavarina*’ (RMS; RSAN; RJAZ)²⁵⁰. Ten bardzo wcześnie, bo od XIV wieku, poświadczony turcyzm znajduje się w rakovačkim odpisie *Kodeksu* cara Dušana: *доходькь царьскы, соикъ и наметъ и арачь, да дава въсакъ чловѣкъ* (art. 198), a także w *Zakoniku o rudnicima* despoty Stefana: *харчь* ‘trošak, expensa, die Auslage’ (art. 40). W słowniku Daničića *харачь, арачь* ‘tributum у Турака’ (RiKSS): *кон ми харачь даваю* (MS: 410). W słownikach wyraz notowany jest także od XVI wieku: **харач** (1560, 1682) i **арач** (1727, 1767) (GzSRS; SSZiN), **(х)арачь** (1791) (PosrbOV; KK-ER). Inne poświadczenia to **харач, харч, арач** ‘trošak, доходак, данак, трошак, издатак’ i **харач, арач** ‘главарина, годишњи данак немусломана поданика у турској царевини’ (PopovićTur), **хàрāч** ‘die Kopfsteuer, tributum, exatio caputum. Харач се плаћа (у Турскоме царству) цару од мушкијех глава почевши од седам година па до смрти’ (SR; Popović), a Bogićević notuje, że **араč, хараč** to ‘podatek od każdego mężczyzny’, a **хараč** ‘różne rodzaje podatku, daniny: 1. podatek od ziemi, zgodnie z prawem szariatu; 2. *ciziya* – podatek pogłówny należący do przychodów władzy centralnej, sułtana; 3. danina płacona przez państwa wasalne’ (Bogićević 2010: 32, 180)²⁵¹.

Harač to turecki odpowiednik serbskiej średniowiecznej daniny *glavnica*, a więc podatek osobisty, pogłówny, które płacił sułtanowi każdy mężczyzna powyżej 7. roku życia (od każdej *męskiej głowy*) jako symbol podległości sułtanowi. Oprócz powszechnego podatku osobistego w okresie panowania tureckiego *harač* oznaczał także daninę, kontrybucję płaconą przez państwo wasalne swemu suwerenowi (a więc był kolektywną *džiziją*, daniną, którą musiał płacić każdy chrześcijanin). Po bitwie na Kosowym Polu spadkobiercy Lazara Hrebeljanovicia (a kilka lat później również Vuk Branković), przyjmując zwierzchnictwo sułtana, zmuszeni byli do płacenia również tej daniny. Podobnie i Despotowina, zanim całkowicie została opanowana przez cesarstwo osmańskie, jako wasal musiała płacić Turkom *harač* i wysyłać kontyngent wojskowy. Po upadku Despotowiny serbscy władcy Bośni i Zety, wywodzący się przede wszystkim z rodów Bałšićiów i Crnojevićiów, ciągle płacili Turcji *harač*, choć według Bogićevića Czarnogórcy w wiekach późniejszych nie płacili już tego podatku (LeksSSV: 773; Bogićević 2010: 32, 180).

²⁵⁰ *Harač, arač* to turcyzm z dziedziny tureckiej administracji, tur. *haraç* < ar. *ḥarāğ* (Škaljić), por. alb. *harāç*, bułg. *harāç*, cinc. *harace*, gr. *χάρατς*. W Polsce termin pojawił się w czasach wojen z Tatarami i Turkami i oznaczał kontrybucję lub okup płacony przez stronę, która przegrała wojnę. Z czasem wyraz uzyskiwał nowe znaczenia, zawsze jednak związane z obowiązkiem przymusowego płacenia.

²⁵¹ Poświadczenia gwarowe wyrazu z Czarnogóry: **àрāч** (UR; Njegoš), **арāч** (RVG) i **арач**, **харач** (Nikšić) oraz **бишћански харач** ‘казнени харач који су Турци увели због убиства бишћанских, муслиманских емисара у планини Војник у подручју Невидино’ (Nikšić). Poświadczenia z Serbii: **арач** (RPIrot), **харач, арач** (RPosav), **àрāч** (RSGV), a w gwarze Kosowa to rodzaj podatku płaconego Turkom, który płacili niemuzułmanie jako wykup od służby wojskowej, *vojnica* (RKM).

W Serbii za czasów panowania księcia Miloša Obrenovicia *arač* to danina w wysokości 3 groszy i 2 par od osoby w wieku ponad 7 lat (Караџић 1969: 104).

Termin *harač* pojawia się także w postępowaniu ugodowym między stronami krwawej zemsty w Czarnogórze. Oznaczał on kwotę pieniężną, którą pobierał *sąd dobrych ludzi* za pomoc w godzeniu skonfliktowanych stron krwawej zemsty (Јелић 1926: 14).

O innych podatkach z czasów tureckich pisze Bogićević. Podaje on na przykład daninę **ispendža**, którą płacił poddany turecki właścicielowi ziemi. Był to symbol zależności osobistej członków *rai*, ale w Czarnogórze nie była płacona władzy tureckiej (Bogićević 2010: 197). Podatkiem od pracy był **hrvat-bašluk**, płacony przez czarnogórskich poddanych w Konstantynopolu (Bogićević 2010: 184).

Inne nazwy danin i podatków osobistych w okresie panowania tureckiego to między innymi *hak*, *vergija*, *groš*, *kućarina* i *spajinsko*. Pierwszy z nich, **xāk** (RMS) (tur. *hak*), oznaczał określoną daninę płaconą w naturze (produkty i płody rolne), którą *kmet* oddawał właścicielowi ziemi – *spahii* lub *čitluk-sahibii*. Wynosiła ona od jednej trzeciej do połowy zbiorów. Wyraz poświadczony jest od XVII wieku, a w znaczeniu ‘podatek’ zanotowany był w XIX wieku: **ак** (1817), **ака** (1825), **хак** (1819) ‘дажбина која се давала власнику земље’ (KK-ER). Popović, podobnie jak i inne słowniki z XIX wieku, definiuje **хак** zgodnie z pierwotnym znaczeniem turcyzmu ‘право, пристojно, што се пристоји, разлог, истина’ (PopovićTur). W gwarach pojawia się w znaczeniu ‘roczna lub półroczna opłata za wypas owiec’: **ак** (RBanat; RTimok) i **џак** (RTimok) oraz **џак** ‘płaca, nagroda dawana słudze’ (RCrnotr).

Kolejnym tureckim zobowiązaniem, podatkiem, któremu podlegali słowiańscy poddani, była **вѣргија**, **вѣрђија**, **вѣрђија** i **навѣргија** (RSAN; RJAZ)²⁵², której poświadczenia pochodzą z XIX wieku: **вергија** ‘пореза, Steuer’ (1821) (SR; Popović; KK-ER), **вѣрђија** (Njegoš), **вергија** i **верђија** (PopovićTur). Na południu Serbii, we wsiach wokół Vranja, Pirota i Timoka **верђија** (RJuž) i **вѣрђија** (RTimok; RPiroto) to ‘podatek, który dorośli mężczyźni (do 60. roku życia) płacili władzy tureckiej’. W Kosowie i Metoohii było to określenie daniny płaconej do kasy państwa **вѣргѣја** (RKM) i **верђија** (PrizrenDČ), a w Czarnogórze **vergija**, **verdija** ‘podatek; podatek ogólny w wysokości 10 groszy’ (Bogićević 2010: 656).

Następnym zanotowanym podatkiem jest **грѡш** ‘rodzaj podatku (za czasów panowania tureckiego)’ oraz powszechnie ‘pieniądz bity o wartości 20 par (1/2 dinara) w Serbii do 1918 r.’, ‘grosz, jednostka pieniężna’ i ‘pieniądz w ogóle’ (RSAN)²⁵³. W słownikach XIX- i XX-wiecznych wyraz poświadczony jest w zna-

²⁵² Bałkański turcyzm, tur. *vergi* (< *vermek* ‘dać’) pochodzący z tureckiej terminologii administracyjnej. W zapożyczeniu pojawia się różna realizacja suf. *-gi-* > *-gi-*, *-đi-*, *-či-* oraz przejście do deklinacji żeńskiej.

²⁵³ Pierwotne znaczenie wyrazu to ‘drobny pieniądz’. Według Skoka zapożyczony został z wł. *grosso* (łac. *grossus* ‘denarius’) za pośrednictwem niem. *Groschen* ‘grosz, moneta o najmniejszym nominale’ (starsze formy austriackie niem. *Grosch*, *Grosche*). W Serbii bezpośrednie źródło pocho-

czeniu nazwy pieniądza (głównie austriackiego). Jedyne słownik gwary Vasojeviciów podaje wyraz **грѡш** w znaczeniu ‘nazwa starego pieniądza o najmniejszej wartości’ oraz ‘rodzaj podatku w czasie panowania tureckiego’ (RVG).

Pozostałe nazwy podatków to **кућарина** ‘podatek płacony za dom, haracz w Czarnogórze pobierany przez władze tureckie’ (RSAN; RJAZ; Чубриловић 1959: 13), termin notowany od XIX wieku w słownikach Popovicia i Vuka z znaczeniem, że używany był w Boce Kotorskiej: **кућарина** ‘Haussteuer, tributum in singulas domos impositum’ oraz **kućarina** ‘porez na kuću’ (Bogićević 2010: 262). Kolejnym jest **спајинско** ‘podatek na rzecz *spahii* płacony w Serbii za czasów panowania księcia Miloša Obrenovicia’ (Караџић 1969: 104).

Do grupy podatków wojskowych, choć w okresie tureckim płaconych nie jako wsparcie zdolności obronnych państwa, lecz dla uniknięcia samej służby wojskowej w tureckim wojsku, należą daniny płacone za zwolnienie z obowiązku wojskowego. Wśród nich znajduje się na przykład **низамѣја** ‘podatek płacony za pełnoletnich mężczyzn zdolnych do służby wojskowej’ (RSAN) oraz w Czarnogórze **nizamija**:

(...) oblik prireza, kao fiskalne obaveze crnogorskih podanika za otkup vojne službe koju je plaćao dio stanovništva islamske vjeroispovijesti nakon berlinskog kongresa 1878. godine umjesto služenja vojne obaveze, kao što su hrišćani plaćali otkup takve obaveze u Turskoj. To je bila obaveza svih pripadnika islama koji su imali dužnost služenja vojne obaveze (18–50 godina) a koja je otkupljivana plaćanjem novca; *vojnica* (Bogićević 2010: 348; Nikšić).

Inne nazwy to **бедел**, **беделѣја** ‘osoba, która w zamian za określoną sumę pieniędzy zastępuje inną w pełnieniu służby w wojsku tureckim lub austriackim’ oraz w znaczeniu przest. ‘podatek lub opłata za zwolnienie ze służby w wojsku, wykup od obowiązku służby wojskowej, *vojnica*’ (RSAN) (tur. *bedel*)²⁵⁴, a także **индѣт**, **индант** ‘pomoc, zapomoga (pieniężna, materialna itp.)’ (RSAN) (tur. *imdad*), zaś w Serbii południowej **индѣдија** to ‘wykupienie się od służby wojskowej w czasie tureckiego panowania’ (RJuz).

Opłatą za zwolnienie z obowiązku pracy na rzecz pana feudalnego, za wykupienie się z obowiązku *kuluka* była **кулучѣрина** (RMS; RSAN). Poświadczenie wyrazu pochodzi z okolic Nišu, gdzie termin używany jest w dwóch znaczeniach: ‘prace przymusowe, *kuluk*’ oraz ‘ekwiwalent pieniężny za *kuluk*, pracę na rzecz właściciela ziemi’ (RKam).

dzilo z tur. *guruş*, *kuruş* ‘ts.’. W języku słoweńskim, chorwackim oraz serbskim w Wojwodinie to najprawdopodobniej zapożyczenie z Austrii, z niem. *Groschen*.

²⁵⁴ W gwarach serbskich: **беделѣја** ‘podatek od służby wojskowej’ (RPosav), **бедел аскер** ‘откуп од војне обавезе који су хришћани у Пршевској кази давали до 1908. године’ oraz **беделъ** ‘откуп од војне обавезе (у Турској)’ (RJug) i **беделѣт** ‘ts.’ (PrizrenDČ), a także **беделъ** ‘заменик, пуномоћник: код власти на скуповима, на кулуку’, ‘човек који иде у војску уместо другог’ i ‘који уз награду иде на хаџилук одакле свом властодавцу доноси хаџијско знамење, шал и ахмедѣју, те овај постаје прави хаџија’.

2.3. W czasach nowożytnych

W okresie nowożytnym, wraz ze zmianami sposobu naliczania wysokości podatków i danin, a także zmianami polityczno-społecznymi i tworzeniem się współczesnych państw Serbii i Czarnogóry, pojawiły się nowe określenia podatków, ciągle jednak zakładające korelację między wysokością dochodów a wielkością płaconego podatku. Najbardziej powszechnym współcześnie określeniem zobowiązań fiskalnych wobec władcy lub państwa jest poświadczony od XIX wieku wyraz **пòрез** i **пòреза** ‘podatek, część dochodów z majątku lub pracy, którą osoby fizyczne lub prawne mają obowiązek oddać państwu lub innej jednostce polityczno-terytorialnej’ (RMS; PrLeks; RJAZ)²⁵⁵. Obydwie formy pojawiają się w XIX-wiecznych słownikach: **пòрез** i **пòреза** ‘Steuer, Abgabe, vectigal, *vergija*, *danak*, *dacija*, *mirija*, *porcija*’ (SR; Popović; Njegoš), **порезь** ‘контрибуција’ (1813) i ‘*харач*’ (1849) (PosrbOV). Wyraz powszechnie notowany jest w słownikach gwarowych: **пòрез**, **пóрез**, **пóрес**, **пòреза**, **пóреза** (RSGV), **пòреза** (RМаć), **пòрез** (RSMet) oraz **порез** (RVG), **рòrijèз** (CrnogR) i **porjez** (Bogićević 2010: 432). Obok nich występują także formy: **прìрез** ‘dodatek do podatku obliczany na podstawie wysokości głównego podatku państwowego’ (RSGV), **прìрез** (RKam¹), **прìрез** (RCrnotr), **прирез** (RArilje; RPosav) oraz **нàрез** ‘rodzaj podatku w naturze’ (LKačer).

Wyraz stał się także terminem specjalistycznym, prawnym i ekonomicznym, którego używano również w opracowaniach dotyczących zdarzeń historycznych. Tym terminem współcześnie określa się na przykład tureckie świadczenie pieniężne płacone sułtanowi za wszelkie posiadane nieruchomości. Oprócz *daniny krwi* i *haraczu* różne rodzaje *porezu* stanowiły największe finansowe obciążenie chrześcijan w Serbii. Także daniny feudalne określano tym wyrazem. Aż do likwidacji feudalizmu w 1835 roku chłop serbski obciążony był 17 różnego rodzaju daninami i podatkami, a wśród nich kilkoma noszącymi nazwę *porezu*: *porez na kasan*, *porez na vodenicu*, *porez na žir*, *porez na seno*, *porez na svinje*, *porez na vino*, *porez na košnice*, *lični porez* (płacony do kasy państwowej, serbskiej), *sveštenički porez* (płacony kapłanom) oraz *narodni porez* i inne (Љушић 2001: 46).

W XIX-wiecznej Czarnogórze wyraz *porez* był używany wymiennie z *danak*. Petar I używał terminu *porez*, stwierdzając, że

(...) сви народи на свијету, на свако годиште дају у обшчу мирію, порѣз, колико є у којему мѣсту и држави речено; а то не дају за друго него за саміех себе, да се на оне новце држи правителство и суднини и войска, која ће их од непријатељске напасти бранити и чувати од свакога злога и опакога чоєка (ZPP XX; por. także art. 97 ZOCiB).

²⁵⁵ Wyraz derywowany od serb. *po-rezati* ‘pociąć, pokrajać’ (psł. **rězati* ‘ciąć, rżnąć, przecinać, nadcinać’) w znaczeniu ‘to, co zostało pocięte, rozdysponowane na każdą osobę’.

Późniejsze akty prawne częściej wymieniały termin *danak*, choć w Konstytucji Czarnogóry z 1905 roku pojawia się zarówno *poroz*, jak i *dacija* – podatki, które muszą płacić wszyscy obywatele (art. 155 i n. UKCG).

Poza wyżej wymienionym od XIX wieku poświadczony jest także wyraz **да̀жбина** oraz **да̀жба**, **да̀жба̀рина**, czyli ‘wszelkie świadczenia, które oddaje się na poczet podatków, ceł, przychodów i wszelkich innych obowiązków publicznych; danina’ (RSAN), **да̀жбина** (RCrnotr) i **да̀жбина** (RSGV)²⁵⁶. To nowsze pojęcie, którego współcześnie używano na określenie wszelkich serbskich średniowiecznych danin w naturze lub gotówce, a także robocizn. Dwoma podstawowymi *dažbinami* (według nowszej nomenklatury), świadczonymi w naturze na rzecz władcy, w najstarszych źródłach były *obrok* i *pozob*. Inne średniowieczne przykłady *dažbin* to wymienione wyżej *soće*, *priselica*, *ponos vladaočev*, *ponos gospodski*, *nadimica*, *bedba*, *zgon*, *psara* i *sokolara*, *duhovni bir*, *vrhovina*, *dese-tak* i inne (Перуничиић 1956: 26–27; LeksSSV: 137).

W XIX-wiecznej Czarnogórze notowane są jeszcze dwie nazwy podatków: **laktarina** ‘podatek w Czarnogórze, który w czasie panowania Ivan-bega Crnojevicia klasztorowi Cetinje płaciła szlachta’, ‘podatek płacony od 1895 roku przez właścicieli domów w Cetinje na rzecz klasztoru Cetinje’ i ‘rodzaj podatku od domów w mieście’ (CrnogR; Bogićević 2010: 270) oraz **metrarina** ‘dawny podatek od domów miejskich w Czarnogórze, który zastąpił *laktarinę* (od 1889 r.)’ (CrnogR; Bogićević 2010: 295). Z języka niemieckiego (niem. *Steuer*) zapożyczono także nazwę **штáјеп** ‘podatek’, poświadczoną w Wojwodinie (RSGV).

²⁵⁶ Wyraz został utworzony od supletywnej formy cz. teraźn. czas. *dati*: *dad-* (**dati datъ* ‘dać’) przez dodanie suf. *-ja*. W ten sposób powstał w scs. *dažda* (por. derywat z suf. *-ja* – *daća*). Aby zapobiec powstaniu homonimii z słow. *dažd*, nowe abstractum utworzono suf. *-ba*: *dažba*. Suf. *-ina* stworzył abstractum o znaczeniu ‘podatek’.

3. INNE OPŁATY I PODATKI

Kolejną grupą świadczeń fiskalnych są zobowiązania mające charakter komercyjny, które odprowadzane były od prowadzonej działalności handlowej lub produkcyjnej. Do najpopularniejszych należą opłaty celne oraz wszelkie inne opłaty pobierane za możliwość handlu oraz od przychodów płynących z handlu. Podstawowym określeniem cła – opłaty pobieranej obecnie przez państwo, a w okresie średniowiecznym przez władcę za przepływ towarów przez granicę lub handel nimi na wyznaczonych targach – było słowo **царина** (RMS)²⁵⁷. Poświadczony od XIII wieku w znaczeniu ‘vectigal, portorium, telonium, tributum’ wyraz jest etymologicznie związany z tytułem cara, choć prawo pobierania cła posiadali nie tylko najwyżsi władcy, ale również królowie, banowie, książęta i gminy. Termin oznaczał wszelkie opłaty i cła, które państwo (władca) pobierało za towary wwożone i wywożone oraz opłaty za handel na targach. W słowniku Daničicia **царина** to ‘portorium’: *а да намь се царина не уземле ни одь мала ни одь белни* (MS: 19) i ‘telonium’ (RiKSS). Wyraz **царина** notowany jest w dokumentach średniowiecznych, na przykład w *Dečanskich hrisovuljach* i przekładzie *Syntagmatu*, gdzie odpowiada greckiemu **δημόσιον** (SMV). Od XVI wieku pojawia się także w znaczeniu ‘wszelkie inne opłaty na rzecz władzy (także lokalnej), które miały zaspokoić jej potrzeby finansowe, dochody władcy z dóbr ziemskich’. Oprócz wyżej wymienionych słowo *carina* pojawia się także w znaczeniu ‘budynek, w którym jest pobierane cło’ (MS: 168), ‘lenno płacone przez jedno państwo drugiemu, *tributum*’ (XVIII w.) i ‘opłata, czynsz, podatek płacony właścicielowi za użytkowane dobra’ (od XVII w.) (RJAZ). W znaczeniu ‘cło’ wyraz przetrwał do czasów współczesnych, a jego poświadczenia znajdziemy w słownikach z XIX wieku: **царина** ‘der Zoll, vectigal, portorium’, ‘Zollamt, telonium’ (SR; Popović; PosrbOV).

Średniowieczne cła i myta oznaczały wszelkie opłaty, którymi były obciążane towary przewożone drogą lądową lub wodną oraz te sprzedawane na targach. Świadczenia takie powstały bardzo wcześnie jako część systemu feudalnego i związane były z rozwojem państw średniowiecznych, dla których stanowiły jedno z głównych źródeł dochodów.

W Serbii średniowiecznej terminem *carina* objęto grupę danin, które obciążały lokalny handel, odpowiadały one świadczeniom współczesnym, podatkom i opłatom handlowym (np. *pijačarina*, *trošarina*). Obok danin płaconych przez poddanych opłaty typu *carina* były głównym przychodem władcy pochodzącym

²⁵⁷ Wyraz *carina* powstał od przym. *carь*, który został substancywizowany za pomocą suf. *-ina* i oznaczał pierwotnie ‘to, co należy do cara, cesarza’.

z handlu w dawnej Serbii. Stąd też system pobierania tego świadczenia był wyjątkowo szczelny i rozwinięty, szczególnie w stosunkach z największym partnerem handlowym, czyli Dubrownikiem. System poboru ceł, który ustalili się na przełomie XIII i XIV wieku, istniał aż do upadku państwa. Na podstawie *povelji* króla Uroša I z 1254 roku, która jako jedyny dokument zawiera kwotę *cariny* – *desetak od soli*, uważa się, że stanowiła ona jedną dziesiątą wartości towaru. Cła pobierane były nie na granicach, lecz w miejscach targowych, na których towar był sprzedawany i nie od całości towaru, lecz tylko od ilości, która została sprzedana. Przychód z ceł przyspadał tylko i wyłącznie władcy, choć ten mógł całość lub część wpływów z określonego targu przekazać monasterowi bądź cerkwi (np. despota Stefan w 1417 r. ofiarował monasterowi Watopedi na Świętej Górze Athos 60 litrów srebra z cła Novego Brda). Specjalnym rodzajem cła były opłaty tranzytowe, *prevozna* lub *tranzitna carina*, nakładane na towary wwożone lub wywożone z Serbii. System poboru ceł opierał się na ich dzierżawie – dzierżawca cła, którym najczęściej był kupiec dubrownicki lub kotorski, uiszczal w całości lub w ratach ustaloną wcześniej kwotę, a sam zajmował się pilnowaniem targów i pobieraniem ceł (LeksSSV: 792).

Leksykon prawny o cłach w średniowieczu pisze, że były one „dacie koje su na svom području ubira vladari, feudalci, gradovi i crkva na robu u unutrašnjem prometu. Carine su često imale značenje takse, npr. maltarine, lučke takse, drumarine, mostarine ili kao odšteta za osiguranje robe” (PrLeks).

Carina to także nazwa ziemi, majątku ziemskiego, z którego korzysta bezpośrednio właściciel. Pierwsza wzmianka pojawia się w *povelji* króla Milutina monasterowi Chilandar (*Skopska hrisovulja* z 1300 r.) potwierdzającej prawa do kaplicy św. Petki w Tmoranach: „zemlja se drži u carinu” oraz „crkovni ljudi ne rabotajut u carinu nikoju rabotu. Rabote u carinu, rabote kefalijine” i „rabote u župu” to oranie, kopanie, żniwa, koszenie, praca w winnicach, hodowla psów i sokołów, pilnowanie koni i świń.

Do grupy ceł można zaliczyć poświadczony w różnym okresie wyrazy typu **mjeračina** ‘dawniej w Czarnogórze podatek od wszystkich artykułów kupowanych na miarę’ (CrnogR), **трошарина** i **трошарина** ‘opłata gminna lub miejska, podatek za dobra konsumpcyjne’, ‘budynek, miejsce, gdzie jest pobierany ten podatek’ (RMS)²⁵⁸, **trošarina** ‘dawniej w Czarnogórze podatek od handlu napojami alkoholowymi (płacony przez właścicieli karczm, gospód i kawiarni oraz pośredników w handlu alkoholem)’ (CrnogR; Bogičević 2010: 612) oraz **трошарина** ‘opłata za wjazd do osady; miejsca poboru tej opłaty’ (RSGV), **пијачарина**, **пијачовина** ‘opłata za pozwolenie na handel na bazarze’ (RMS; Popović), **вашарина** ‘świadczenie pieniężne, opłata, którą uiszczają sprzedawcy na bazarze, targach, jarmarku; *vašarze*’ (RMS; RSAN; RJAZ; RSGV), **бехија** ‘akcyza za handel, pobierana przez gminy w Bośni i Hercegowinie w czasach

²⁵⁸ Derywat od *trošak* z suf. *-arina* (*trošak* < *trošiti* ‘wydawać, tracić’, psł. **trošiti* ‘używać, rozdrabniać’).

panowania tureckiego’ (Škaljić) (tur. *behiye, bahaiye, pahaiye*) oraz **badž** ‘opłata targowa za kupno lub sprzedaż większych ilości towaru; rodzaj cła płacony w czasie panowania tureckiego’ (Bogićević 2010: 40) (tur. *bac*).

Osobliwą średniowieczną opłatą handlową był **псунь** (niem. *Pension*). Była to jedna z form średniowiecznych ceł, lokalnych opłat za handel, mających pochodzenie bizantyjskie. *Psunj* miał postać pieniężną lub naturalną i płacony był za handel zwierzętami lub winem. Pojawia się w *Zakonie Novog Brda* z 1412 roku. W rozdziale *Zakon o baštinach i vojevode i o knezu, i psunju* dokumentu *Zakon o rudnicima* określona jest wysokość danin płaconych od bydła i owiec, które wcześniej celnik pobierał od chłopa, a w chwili tworzenia prawa połowę od sprzedanego zwierzęcia (tj. dinar od dwóch owiec lub jednej sztuki bydła) otrzymywał *vojvoda*, a połowę *kulski vojvoda*. Z kolei **вннѣкы псунь** dzielili między sobą *vojvoda, knez* i *purgar*. Nikola Radojčić tak definiuje tę daninę: **псунь** ‘Pensa. Tributum quod pro pensis seu ponderibus pensitatur. Pensa; Praestatio, seu census annuus. Facere panem ad Pensam = Facere panem juxta pondus a magistratibus constitutum’ (w art. I, II; ZoR: 81), ‘danina, podatek płacony wojewodzie’ (Radojčić 1962: 81).

Wyrazem oznaczającym w przeszłości ‘cło, podatek’, a obecnie ‘pieniądze lub inne dobra dawane z zamiarem przekupienia kogoś, łapówkę’ jest **мито** i jego derywaty: **митнина** i **митйна** ‘cło, podatek’ (RSAN)²⁵⁹. Termin poświadczony jest z języka cerkiewnego, a w zabytkach serbskich pojawia się od XIII i XIV wieku w znaczeniu ‘carina’, na przykład w słowniku Daničića **мыто, мытъ** ‘minus corruptivum’ oraz **мыто** ‘der Zoll; der Accisezoll’ (Kurbek: 701, 13), **мытъ** ‘аренда; царина, ђумрук’ (1811) (PosrbOV) i **мито** ‘Liedlohn, Dienstlohn; Bestechung’ (Popović).

Z czasów tureckich notowany jest kolejny wyraz oznaczający ‘cło’ – turcyzm pochodzenia greckiego **ђумрук** ‘cło, opłaty pobierane przy przewozie towaru przez granicę państwową’, ‘akcyza, podatek, danina w ogóle; opłata, którą płaci producent za towar sprowadzony i sprzedawany na targu, bazarze lub w grodzie; *pijačarina*’, a także ‘urząd celny’ (RSAN)²⁶⁰. Słownik RJAŻ rejestruje formy *đumruk, đumručina, đumrukana* poświadczone już od XV wieku (MS: 523, 1480 r.), a także *ćumruk* i *kjumrukъ* (MS: 526, 1491 r.). W RiKSS zanotowano informacje z XIII wieku i formy **коумѣрѣкъ** ‘portorium’, **кѹмерѣкъ сольскн** (1253), **коумѣрѣкъ** (1265): **законъ о кѹмеркн** (MS: 3), a także ‘telonium’. W XIX wieku można znaleźć poświadczenia form: **ђумрук** i grecka **кумерак** (PopovićTur) oraz **ђумрук** ‘царина’ (SR; Popović; KK-ER), **јумрук** (1823) (KK-ER) i **ђумрукъ** (1837) (PosrbOV). Poświadczenia nowsze z Czarnogóry to **đumručina** ‘porez na špiri-

²⁵⁹ Psl. zapożyczenie **myto* ‘opłata za przejście, przejazd, cło’ prawdopodobnie z swniem. *mīta* ‘cło’ (> niem. *Maut*), goc. *mota* ‘cło’; wyraz w różnych językach słowiańskich otrzymał znaczenie ‘cło’ lub, nowsze, ‘łapówka’.

²⁶⁰ Formy *đumruk, đumluk* ‘cło, podatek za przejście’ pochodzą z tur. *gümriük* ‘cło’, a tam ze stgr. **κομμερκιον**, ngr. **κομμερcki** (< lac. *commercium*). Według Budmaniego może być pozostałością bałkańskich gwar romańskich albo terminem bizantyjskim, który przeniknął do języka Dubrownika.

tus – alkoholna pića, stoku i duvan koji je Senat ukinuo 25.04.1874. g.’, ‘izvozne carine na ribu, ruj i buharicu, odakle je jedan dio išao u državnu kasu a drugi za plemenske potrebe’ oraz **đumruk** ‘trošarina, carina, taksa za granični prelaz robe’ i ‘pazarina’ (Bogićević 2010: 150)²⁶¹.

Od XV wieku notowany jest romanizm **габела** ‘cło’ (RJAZ) (wł. *gabella*), występujący w słowniku Daničića **габела** ‘vectigal’ z 1434 roku oraz Popovića **габела** ‘Markplatz; Zoll’. Współczesne poświadczenia pochodzą z wybrzeża czarnogórskiego, **gabela** ‘carina’ (RomanBP; RomanSBK).

Znacznie nowszym określeniem cła jest hungaryzm poświadczony w XVIII wieku **армица**, **армиџија**, **армиџарина**, **хармица**, **хармиџија** ‘cło w wysokości jednej trzydziestej wartości wwożonego lub wywożonego towaru’ (RSAN; RMS; GzRSR; KK-ER; RSGV; RBanat) (węg. *harminc* ‘trzydzieści’). Ostatnimi dwoma zapożyczeniami są *vama* i *maut*. Pierwsze z nich, pochodzenia rumuńskiego lub węgierskiego, **вама** ‘cło’ (RRad), pojawia się od XIX wieku (rum. *vamă* ‘cło’ i węg. *vám*). Z przełomu XVIII i XIX wieku w słownikach Mihajlovića zanotowano wyrazy **маут** ‘cło’ (1816) (GzRSR) i **маут такса** ‘opłata celna’ (1793) (GzRSR) (niem. *Maut*).

Nowszymi formami zobowiązań fiskalnych wobec państwa są między innymi *taksa* i *akciza*. Pierwsza z nich, **такса**, to ‘rodzaj opłaty, świadczenie, które jest regulowane (bezpośrednio lub przez przydział znaczków lub banderol określonej wartości) przy wykonywaniu określonej czynności administracyjnej, wypełnianiu zaleceń wynikających z przepisów prawa itp.’ i ‘ustalona na podstawie taryfikatora cena usługi, opłata’ (RMS)²⁶². Jest to jeden z elementów dochodu budżetu państwa w formie pieniężnego ekwiwalentu za usługi, które podmioty publicznonprawne wykonują na rzecz osób fizycznych lub prawnych. W przeciwieństwie do podatku *taksa* jest zadośćuczynieniem bezpośrednim, a obowiązek jej płacenia jest powszechny. Wyraz w takim znaczeniu poświadczony jest od XVI wieku w Chorwacji, a od XVIII wieku w Serbii, na przykład **такса** ‘утврђена цена; врста тарифног пореза’ (1749) (GzRSR), **такса** ‘одређена цијена, die Taxe, taxatio, pretium’ (SR; KK-ER) oraz **takse** pl. i italianizm **tansa** ‘taksa, namet’ (Bogićević 2010: 598) (wen. *tansa*, wł. *tassa*). Drugą z opłat handlowych jest **акџиз**, **акџиза** ‘podatek od detalicznej sprzedaży napojów’ (RSAN) (niem. *Akzise*), notowany od XVIII wieku. Wyraz znajduje się również u Mihajlovića (1804)

²⁶¹ W gwarze Kosowa **ђумрук** oznacza ‘różne rodzaje podatków lub opłat, które płacili sprzedający na bazarach’, ‘urząd, instytucję, w której uiszczano te opłaty’ (RKM) i **ђумрук** ‘царина’, ‘варошка трошарина’ (PrizrenDČ). Na południu **ђумрук** ‘taksa za prołaz’ (RJug) i **ђумрук** ‘царина, трошарина’ (RCrnotr), a w Posawinie **ђумрук**, **ђумрук** to ‘царина, трошарина, такса за пролаз’ (RPosav). W gwarach Czarnogóry **ђумрук** to ‘targ bydła’, ‘cło; akcyza, opłata targowa’ i ‘opłata za przejazd’ (RVG), **ђумрук** ‘царина, турска такса која се плаћа на робу из увоза’ (Nikšić) oraz **đumruk** ‘carinska služba’ (CrnogR).

²⁶² To międzynarodowy hellenizm, na Bałkanach z gr. *τάξις*. ‘porządek, rząd, rozkaz, obwieszczenie; godność, położenie; oddział wojskowy’. W Serbii najprawdopodobniej zapożyczony z niem. *Taxe* ‘wycena, taksa’ (mniej prawdopodobne, że z fr. *taxe*), a na czarnogórskim wybrzeżu z wł. *tassa* ‘podatek, danina’ (< ślrac. *taxa* ‘ts.’ i *taxare* ‘wycenić, wyznaczyć cenę’).

акциза ‘taksa za sprzedaż piwa i miernica’ (GzRSR) i we współczesnych słownikach gwarowych. Pozostałe nazwy opłat i podatków to **ресум** ‘opłata, podatek’ (1818) (KK-ER) i **resim** ‘w czasie panowania tureckiego to danina rolna obejmująca podatki *filurija* i *ispendža*’ (Bogićević 2010: 505) i **ресим, ресам, ресум, ресьм** ‘taksa’ (PrizrenDČ) (tur. *resim*) oraz **дулија** ‘opłata za wjazd do miasta’ (tur. *duhuliyе*). Ten ostatni termin poświadczony jest we Vranju jako ‘opłata, podatek w imperium osmańskim płacony za pojazdy towarowe, które wjeżdżają do miasta’ (RJuz), a w Metochii **дүл’ија** ‘opłata targowa’ (RSMet). Podatkiem przeznaczonym na strażników na granicy jest **pandurina** (Bogićević 2010: 400).

Kolejną grupą są daniny pobierane od określonych upraw lub hodowli zwierząt. Do tych pierwszych, które dotyczą świadczeń płaconych od ziemi, upraw, pól, należały w średniowieczu przede wszystkim *zemljarina*, *gornica*, *inomistar*, *čabrina*, *čabrovina* i *mogoriš*. W czasach tureckich pojawiły się kolejne: *ašar*, *ušar*, *ujam*, *tulumina*, *baštenica*, *vinarina*, *kazanica* i *kotarina*. W czasach nowożytnych większość zobowiązań została objęta jednym ogólnym terminem – *poréz*.

Do najwcześniej poświadczonych zobowiązań należy danina w winie, zanotowana w słowniku Daničića w formie **инномистръ** (1379) (MS: 192). Wyraz oznaczał daninę, która w serbskich dokumentach pojawiła się dopiero w czasach panowania Dušana i była pobierana na południe od Vranja, na ziemiach należących do braci Dragašów. Jak podaje Skok, znaczenie nie jest potwierdzone, a sama nazwa w postaci *inomistrъ* występuje wraz ze słowiańskim terminem *travnina*. Z tego też Daničić wyciąga wniosek, że chodzi o daninę w winie, podając źródło w złożeniu οίφος i μισός (gr. οίφα ‘winorośl’). Termin jest pochodzenia bizantyjskiego, od gr. νομίστρον lub εννόμιον ‘danina w Bizancjum płacona od bydła’ (LeksSSV: 259). Kolejną daniną płaconą w winie jest **чабрина** i **чабровина** (RMS)²⁶³, poświadczona w słowniku Daničića w formie **чѣврнна** ‘vectigal in vinum impositum’ (w *ovelji* Chilandarowi z 1411 r. despota Stefan zwalnia monaster z obowiązku *žirovnicy* i *čabriny*; MS: 571). Pojawia się również w *Kodeksie* Dušana, gdzie **чѣврнна** to danina od winnic płacona władcy i państwu (Новаковић 2004: 261). Ostatnią „winną daniną” jest **могориш**, którym określano ‘czynsz, opłatę za korzystanie z winnic znajdujących się poza murami miejskimi’ (RSAN)²⁶⁴. Była to danina, którą między XIII a XV wiekiem i w zamian za użytkowanie winnic Dubrowniczanie płacili sąsiednim władcom bośniac-

²⁶³ Derywat augm. z suf. *-ina* utworzony od wyrazu *čabar* ‘pojemnik na wodę; miara zboża lub wina’ (z serbskiej redakcji cerkiewszczyzny *čьбрь* ‘drewniane naczynie’) w znaczeniu ‘podatek za wino w wysokości jednej miary’.

²⁶⁴ *Mogoriš* jest orientalizmem poświadczonym wyłącznie w gwarze Dubrownika i w językach wschodniosłowiańskich. Termin należy do arabskiej leksyki z zakresu handlu, pl. *mahāriğ*, sing. *mahrağ* ‘Ausgaben, Unkosten’, którego zasięg ograniczony był do terenu Dubrownika i wschodniej Słowiańszczyzny, por. brus., ros. i ukr. *могоричь*, *магаричь*, dalmatorom. *margarisium*, *malgarisium*.

kim, trebinjskim i humskim. Pierwszy raz poświadczona jest w XIII wieku, na przykład w *повелји* króla Radoslava (1234) jako danina płacona knezom Trebinja i Zahumlja (MS: 19). W słowniku RiKSS *могорнишь, могорышь* to ‘vectigal quoddam, w źródłach łac. *magarisium*’ (MS: 27).

Późniejsza nazwa świadczenia pieniężnego lub rzeczowego, które kmieć miał obowiązek płacić właścicielowi za korzystanie z winnic, a także dzierżawa za winnice, to **гърница** (RSAN; RJAZ); była poświadczona od XVIII wieku (głównie z Chorwacji).

W XIX wieku pojawia się podatek od ziemi, majątku i nieruchomości określany mianem **земљарина** (RSAN; RJAZ). Wyraz występuje w słowniku Vuka z Dalmacji oraz u Popovicia **земљарина** ‘Grundsteuer’, a potem w gwarach serbskich: **земљарина** (RCR²) i **земљарина** (RSGV) jako ‘podatek od uprawianej ziemi’. Podatek *zemljarina* w wysokości przyjętej i znanej w określonym regionie (najczęściej jako dziesiąta część plonów, czyli *desetak*) znany był w średniowieczu na terenie metropolii zetskiej (na pewno do XV w.), a także w Boce Kotorskiej (Благојевић 2007: 245–247).

W czasach panowania tureckiego pojawiły się nowe daniny płacone od plonów, a wśród nich wymiennie używane *ašar*, *ušur* i *ujam*. Pierwsza z nich, **ашар** ‘danina w wysokości 1/10 zbiorów płacona od zebranego zboża’ (RSAN) i **ашар** ‘desetak’ (RKM), w RJAZ jest poświadczona z poezji ludowej w dwóch formach – *hašar* i *ašar* ‘podatek od ziemi, świadczenie pieniężne, *desetak*’. Drugi wyraz to **ушур** ‘danina płacona od zmielonego zboża, *desetak*’ (RSAN), znany od końca XVIII wieku, **ушур** ‘ујам, накнада у натури власнику воденице или вршалице’ (1790) (GzRSR) i **ушур** ‘десетак’ (PopovićTur) oraz **ушур** ‘danina w naturze płacona właścicielowi ziemi od plodów rolnych, *desetina* (w czasach tureckich)’, ‘opłata za mielenie zboża w młynie, *ujam*’ (Bogićević 2010: 642). Ostatnie z określeń podatku od zboża to wyraz **ўјам** i **ўјам** ‘danina płacona od zmielonego zboża, *desetak*’ (RSAN; RJAZ) i **ујам** ‘opłata za mielenie w młynie (w postaci określonego procentu, części zmielonej mąki)’ (CrnogR), a u Bogićevića **ујам** i **ујмовина** w obydwu znaczeniach (Bogićević 2010: 630)²⁶⁵.

Pozostałe daniny, których nazwy poświadczane są w źródłach serbskich od XVIII wieku, to na przykład **баштеница** ‘danina płacona *spahijom* za uprawiane w ogrodach rośliny’ (RSAN), **кòтърнина** i **кòтърно** ‘podatek od siana’,

²⁶⁵ W gwarach wyrazy te pojawiają się wymiennie jako synonimy: **ўшўр** i **ўјам** ‘opłata w mące za mielenie w młynie lub młynie wodnym’ (RМаџ), **ушур**, **ујам** ‘naknada за услугу; ујам; врста пореза (десети дио прихода са земље)’ (RPosav), **ўшур**, **ўшур**, **ўјам** ‘naknada у натури за учињену услугу’, ‘комад блата који учесник чији топ није пукао даје осталим учесницима у ирги топања’ (RSGV), **ўјам** ‘naknada за мљеаву и вршидбу’ (LKačer), **ўјам** (RSMet), **ујам** (RCmotr), **ујам** ‘ушур, накнада воденичару у натури за мљевање жита’ (Nikšić) oraz **ушур** (RARilje), **ушур** ‘десетак од стварности’ (RKam¹), **ўшўр** ‘десетак од приноса у натури’, ‘ујам, награда за мливо’ (PrizrenDĀ), **ўшўр** ‘naknada за печење ракије’ (LKačer), **ушур** ‘део који се плаћа при мљеви жита’ (RBanat). W Nikšiću **ушур** to ‘ујам за мљеаву жита, услуга плаћена у натури, житом, брашном’ (Nikšić). Zapozyczenie z tur. *öşr*, *öşur* (< ar. *ušr* ‘jedna dziesiąta’).

котарина ‘podatek od siana, który poddani płacili *spahii*’ i ‘ogrodzona przestrzeń, w której przechowuje się siano’, ‘kosz’ (RSAN; RJAZ) oraz **котарнина** ‘podatek od siana płacony *spahijom*, *decumae feni*’ (SR; KK-ER)²⁶⁶.

Daninami obłożone były wszystkie czynności związane z uprawą roli i przetwarzaniem płodów rolnych, szczególnie zaś wyrób alkoholi (wina i rakii). Do tej grupy nazw należą **түлумина** i **түлүмина** ‘podatek, który dawniej *spahije* pobierali od winnic, *desetak* płacony od winorośli’ oraz ‘miech, worek na wino’ (RMS) (tur. *tulumina* < tur. *tulum* ‘miech’). W znaczeniu ‘podatek od wina płacony *spahii*’ notowany jest u Vuka, Popovicia i Novakovicia, ‘vectigal in vinum impositum’ (SR; Новаковић 2002: 225). Innym tego typu podatkiem jest **винарина**, **винарика** ‘danina, którą płacono Turkom za winnice’ (RSAN), **винарина** ‘ts., Weingeld, vectigal vinarium’ (SR; Поповић) oraz **казаница** ‘miejsce, gdzie przechowuje się kocioł do produkcji rakii; *kazan*’, ‘urządzenie do produkcji rakii, kocioł’ (RSAN). U Peruničicia zaś wyraz oznaczał podatek płacony *spahii* od każdego kotła, *kazana* wyprodukowanej rakii (Перуничић 1956: 42).

Do grupy danin feudalnych płaconych panom od zwierząt hodowlanych – zarówno na wsi przez chłopów, jak i przez pasterzy zazymane i wypasane zwierzęta – należały między innymi *žirov(n)ina*, *voloberština*, *popaša*, *pastirina*, *pašarina*, *brdarina* i *travarina*. W średniowieczu poświadczona jest między innymi **жировина**, **жировнина** ‘podatek, danina za prawo hodowli świń w jakimś lesie’ oraz ‘miejsce, gdzie świny żywią się żołądziami; karmienie świń żołądziami’ (RSAN)²⁶⁷. Najwcześniej pojawia się forma *žirovnina* (XIV w.), później *žirovnica* (XV w.) i *žirovina* (XVI w.). W RiKSS **жировьнина**, **жировьница** ‘census pro pabulo glandario, glandagium’, a w XIX wieku **жировина** ‘Eichelung, Mastgeld’ i **жировница** ‘Eichelmastgeld’ (SR; Поповић).

W średniowiecznej Serbii *žirovina* to danina płacona za zwierzęta (głównie świny) karmione żołądziami w lasach królewskich i szlacheckich; istniała również w Bizancjum pod nazwą βαλάνιστρον (Новаковић 2004: 261). Pierwotnie przypadała władcom serbskim, potem możnowładcom, a w czasach panowania tureckiego również *spahijom* (LeksSSV: 192; art. 190 KD). W okresie osmańskim *žirovnica* była podatkiem (opłatą) płaconym przez chrześcijan za chów świń, których *rai* oficjalnie trzymać nie było wolno. Była więc to *de facto* opłata za pozwolenie na trzymanie tych zwierząt, „по коју пару од свакога свињчета по колико му се каже да их ко има” (Перуничић 1956: 42; SR).

Pieniężne zadośćuczynienie, danina płacona za wypas na cudzym pastwisku to **траварина**, **травнина** (RMS; RJAZ). Termin ten oznaczał podatek, świadczenie na rzecz właściciela za korzystanie z jego pastwisk. Prawo do *travariny* posiadali więc feudalni gospodarze, Kościół lub władca. *Vlasi*, tak jak wszyscy

²⁶⁶ U Peruničicia wyraz *kotarina* podany jest w znaczeniu ‘w czasach tureckiego panowania opłata za sprzedane siano’ (Перуничић 1956: 42).

²⁶⁷ Derywat utworzony za pomocą suf. *-nica* i *-nina* od formy przym. *žirov* ‘dotyczący żołądźi’ < *žir* ‘żołądź (żołądźcie stanowiły główne pożywienie dla zerujących w lesie świń)’, z psł. **žirь* ‘zarcie, pożeranie, zer’, scs. *žirь* ‘pastwisko’, od psł. **žerti žьrь* ‘pożerać’.

inni wypasający, mieli obowiązek płacenia *travariny* za korzystanie z pastwisk cerkiewnych lub państwowych. W *Skopskiej hrisovulji* z 1300 roku wspomina się podatek *travnina zakonna* (LeksSSV: 736; Тарановски 1931: 72). W RiKSS pojawia się forma *травнина, травьнина* ‘scriptura’: *травьнина, што к по вьсѣхъ мѣтохнахъ, жирьовьнина, все то даеть кралкѣство ми црькви (hrisovulja z XIII w.), да им нѣ ни травьнинѣ ни враньма* (MS: 192). W XIX wieku wyraz poświadczony jest z terenu Dalmacji *травѣрина* ‘што се држави плаћа од стоке, die Weidesteuer, das Weidegeld, tributum pastus causa, cf. травнина’ (SR), a z Czarnogóry w tym samym znaczeniu forma *трѣвнина* (SR) i *travni-na* ‘naknada za korišćenje ispaše’ i ‘naknada za napasanje stoke na tuđem zemljištu’ (Bogićević 2010: 610). W Crnej Travie *траварина* to ‘државни порез на пашу стоке у утрини, наплаћивала се до почетка седамдесетих година, травнина, нагоница’ i *травњина* ‘надокнада за закупљене ливаде за кошење, траварина’ (RCmotr).

Kolejna danina to *пѣпаша* ‘pasza; pastwisko’ i ‘opłata za paszę dla bydła’ (RMS), notowana w słowniku Vuka *пѣпаша* ‘плаћа што стока пасе, das Weidegeld, quod solvitur pro pastu’²⁶⁸. W podobnym znaczeniu poświadczono są wyrazy *pastirina* i *pašarina* ‘opłata za wypas bydła’, ‘pilnowanie bydła, wypas’ (CrnogR) i *pašarina* ‘taksa za ispašu’ (Bogićević 2010: 402), *брѣarina* ‘danina, podatek płacony niegdyś państwu za pilnowanie i wypas zwierząt’ (RSAN), a także *волоберштина* ‘świadczenie pieniężne płacone przez chłopów na rzecz władcy za hodowane bydło, woły’ (LeksSSV: 107).

W okresie panowania tureckiego nomenklatura nazw danin uległa znacznej zmianie, pojawiło się kilka nowych określeń zobowiązań finansowych poddanych. Najważniejszą daniną płaconą za owce i kozy był *чѣбук*, prymarnie oznaczający ‘niewielką rurkę wykonaną z drewna lub plastiku, w której umieszcza się papieros, cybuch; fajkę’ (RMS; RJAZ; RSGV)²⁶⁹. W XIX wieku *чѣбук* to ‘die Röhre der Tabatpfeife, fistula’, ‘eine taiferliche Ubgabe von den Schafen und Ziegen, scripturae (vectigalis) genus’ (SR; Popović) oraz ‘danina od owiec i kóz płacona w Turcji’ (RJAZ). W książce Peruničicia i słowniku Mihajlovicia to nazwa podatku, który płaciły osoby hodujące owce lub kozy, jeden z podatków płaconych cesarzowi tureckiemu (KK-ER; Перуничич 1956: 41). Także w okresie późniejszym, w Serbii czasów panowania księcia Miloša Obrenovicia, wyraz oznaczał podatek pobierany za owce (Караџић 1969: 104). Drugim określeniem takiego rodzaju podatku był poświadczony na południu Serbii wyraz *беглик* ‘podatek za owce i kozy płacony przez Serbów w okręgu Preševa do 1912 roku, który oddawany był *spahii* najczęściej w formie każdej dziesiątej owcy z jednej wsi’ (RJuz) oraz *беглик* ‘podatek za świnie’ (RTimok; RLesk).

²⁶⁸ Poświadczenia gwarowe: *пѣпаша* ‘opłata, taksa za korzystanie z pastwiska’, ‘wypas bydła’ (RSGV; VojvR), *пѣпаша* ‘новчана надокнада за коришћење државног пашњака’ (RSMet; LKačer) i *пашарина* ‘ts.’ (RCmotr).

²⁶⁹ Balkański turcyzm, z tur. *çubuk* lub *çibuc* < pers. *čūb* ‘batina’, *čob* ‘drewno’.

Jako inne określenie daniny za karmienie zwierząt, nowszy synonim *žirovnicy* (Перуничии 1956: 42), notowany jest wyraz **нагоница** ‘wypas bydła, wygania- nie zwierząt do lasu, gdzie je karmiono żołędziami (zwykle dotyczyło świń)’, ‘zwierzęta, które są wypasane’ i ‘danina, podatek za karmienie zwierząt’ (RSAN). Inne nazwy podatków to **teljižina** ‘podatek za parę wołów, który w Zecie okresu tureckiego wynosił 20 groszy’ (Bogićević 2010: 602) oraz **filurija** ‘szczególna danina na rzecz Turków – rodzaj podatku, który dotyczył tylko pasterzy (Woło- chów). Płacili go zamiast haraczu i innych danin rolnych (od 1513 r.)’ (Bogićević 2010: 159; Nikšić).

Danina w miodzie płacona za hodowanie pszczoł nosiła nazwę **медарика** (RSAN). Jak pisze Vuk Karadžić, w okresie tureckiego panowania oprócz *dese- taka* i *glavnicy spahijom* dawano także *medarinę* „на кошнице ко их је држао од сваке по онолико по што је онда ока меда или десету кошницу ко их много има”. Перуничии dodaje, że była to dziesiąta część ula lub część miodu (Перуничии 1956: 42).

Inne nazwy podatków płaconych od posiadanych dóbr, majątku to na przykład **импощта** ‘podatek, danina’ (RSAN; RomanJBK) i **impostura** (RomanJBK) (wł. *imposta*), **иштира** ‘rodzaj podatku, daniny płaconej najczęściej w postaci pro- duktów żywnościowych’ (1816) (RSAN; KK-ER) (tur. *iştirā*), **штйбра** ‘podatek, danina, *danak*’ (RMS; RJAZ; Popović; Bogišić 1999: 45) (swniem. *stiure* = *Stev- re*, niem. *Steuer* ‘podatek’) oraz **штитарина** ‘rodzaj podatku płaconego przez właściciela ziemskiego, szlachcica’ (RMS).

Jako ostatnią grupę danin lub opłat za korzystanie z ziemi i innych nierucho- mości należy wymienić terminy dotyczące dzierżawy. Nowsze systemy dzierża- wy i opłat za nią obejmuje przede wszystkim termin **арѣнда** ‘dzierżawa (zwykle roczna) nieruchomości, powszechnych danin i zobowiązań, praw wykonywania określonych czynności w celu osiągnięcia konkretnych korzyści’ oraz ‘kwota pła- cona za dzierżawę; czynsz’ (RSAN) (łac. *arrenda*). Według *Leksykonu prawnego arenda* to ‘rodzaj umowy najmu ziemi rolnej, na podstawie jakiej najemca-*aren- dator* uprawia ziemię właściciela, płacąc roczną rekompensatę w wysokości okre- ślonej części plonów zebranych z tej ziemi’. Z historycznego punktu widzenia to jedna z przejściowych form między średniowiecznym systemem opartym na uprawie ziemi przez kmieci a współczesnym systemem dzierżawy ziemi (PrLeks; LeksOP). Sam wyraz poświadczony jest od XVIII wieku: **арѣнда** (Kurzbeke: 14), **арѣнд(а)** (1748) i **арѣндатлук** (1723) (GzRSR) oraz **арѣнда** (PosrbOV; KK-ER; RSR; Popović; SR; Bogićević 2010: 33)²⁷⁰.

²⁷⁰ Wyraz powszechnie poświadczony jest w gwarach serbskich i czarnogórskich. W Serbii: **арѣнда** ‘ziemia uprawna oddana lub wzięta w dzierżawę na określony czas’, ‘opłata pieniężna lub w naturze za dzierżawioną ziemię’ (RSGV; VojvR; RBanat; MČek) i **арѣндија** ‘ts.’ (RPosav). W Czarnogórze: **арѣнда** ‘dzierżawa, dzierżawienie ziemi’ (CrnogR), **арѣнда** ‘изнајмљивање земљишта за обраду, земљиште, кућа, стан у закуп, закупнина’ (Nikšić), **арѣнда** ‘обичај да се земља даје „под аренду” тј. да је обрађује неко други и да власнику даје уговорену вриједност плодова’ (RZag) oraz **арѣнда** ‘ts.’ (RomGrecCG; RomanBP).

W podobnym znaczeniu notowany jest również wyraz **кѣсім** ‘czasowe korzystanie z ziemi lub bydła w zamian za umówioną cenę, wynajem’, ‘wcześniej ustalona roczna dzierżawa ziemi, bydła’ (RSAN) (tur. *kesim*), który rejestrują słowniki XIX wieku **кѣсім** ‘eine Bauschsumme, aversio’, ‘miethe fr den fruchtgenuss, aversio pro usufructu, die meist in einem theile der frucht selbst besteht’ (SR; Popović; PopovićTur), **кесим** (1817) i **ћесим** (1818) ‘привремено коришћење’ (KK-ER). W Nikšićiu wyraz **кесим** występuje w znaczeniu ‘договор о чувању стоке, подјела прихода од стоке на чувара и власника’ (Nikšić; Škaljić; Bogičević 2010: 232). Termin **ћесим** w Serbii południowej oznaczał ‘daninę, którą serbscy chłopcy płacili jakiemuś Turkowi w celu ochrony przed władzą okrutnych begów’ (RJuz) i w Metochii **ћесим** ‘dzierżawa’ (PrizrenDČ).

Nowsze podatki płacone właścicielowi za możliwość korzystania z jego nieruchomości to **регѧл** (RMS) (niem. *Regal*), **офит** (Nikšić) oraz powszechnie używane **кѣрија** i reg. **ћѣрија** ‘czynsz za korzystanie z domu, pokoju’, ‘prawo do czasowego korzystania z określonego dobra w zamian za pieniężne wynagrodzenie’, a także ‘praca najemna, najczęściej z własnymi zwierzętami, transport czyjegoś towaru’, ‘wynagrodzenie, opłata dawana osobie wykonującej tę czynność, pracę’, ‘przedmiot *kirii*, towar w ogóle’. Znaczenie nietypowe wyrazu to ‘podatek, danina’ (RSAN) (*kira* < ar. *kirā* ‘wynajem’). Pierwotne znaczenie wyrazu *kirija*, *ćirija* to ‘najam tuđega koña za jahaње ili nošeње, i ono što se za to plaća’, a następnie również ‘najam tuđe kuće ili stana ili sobe i što se za to plaća’ i ‘zakup tuđe zemlje i što se za to plaća’ (RJAZ). Wyraz poświadczony jest od XVII wieku, na przykład **кирија** (1682) i **ћирија** (1706) (GzRSR), **кирія** (1785) (PosrbOV) oraz **кѣрија**, **ћѣрија** ‘die miethe, merces conducti’, ‘die fracht, vectura, merces vecturae’ (SR; Popović; PopovićTur; KK-ER)²⁷¹.

Z czasów tureckich, choć notowany dopiero w XIX wieku, pochodzi wyraz **мірија** w znaczeniu ‘czynsz, renta płacona w czasie tureckiej okupacji za korzystanie z państwowej ziemi’, ‘podatek płacony za hodowlę bydła’, ‘odszkowanie za prawo do pola’, a także ‘świadczenie pieniężne, które każdy dom był zobowiązany przekazywać biskupowi, *bir* biskupi’, ‘suma, którą Kościół serbski musiał dawać patriarchatowi konstantynopolitańskiemu jako instytucji nadrzędnej’ oraz ‘ziemia, dobra ziemskie będące własnością państwa tureckiego’ (RSAN)²⁷². W XIX wieku poświadczenia notowane są w słowniku Vuka i Popo-

²⁷¹ W gwarach serbskich poświadczane są formy **ћирија** ‘zakup, kirija’, ‘zakupna cena’, ‘naknada za prevoz или пренос коњима или колима’ (PrizrenDČ; RKM), **ћѣрија** (RSMet), **кирија** (VojvR; RPosav), **ћѣрија** ‘плаћање становања, kirija’, ‘превожење робе воловским колима под најам’, ‘naknada za neku stvar uzetu u poslugu’ (RTimok). W Czarnogórze **kirija** ‘zakup, zakupnina, najam, stanarina, najamnina’ (CrnogR) oraz **kirija** ‘zakup, naknada za zakupninu’, ‘najam stvari’, ‘ugovor o kiriji’ (Bogičević 2010: 234) i **ćirija** ‘porez na trgovinu, porez na promet’, ‘kirija’, ‘zakup, naknada za zakupninu – *kirija*’, ‘davanje kuća u najam – pod kiriju’ (Bogičević 2010: 104).

²⁷² Turcyzm pochodzenia arabskiego lub perskiego, zapożyczony z tur. *miri* < pers. *mīrī*, *mīr* (ar. *āmīr*) ‘dowódca, przywódca, władca’. W Bośni i Hercegowinie *mirija* ‘podatek za bydło, *vergija*’.

vicia **мирија** ‘vectigal, пореза, дација, данак’, a także w słowniku wyrazów obcych **мирија** ‘порез, дација, данак (новац који се купи у то име)’ (RSR) i **мирија** ‘порез којим се плаћало државно земљиште’ (1816) (KK-ER). Wyraz pojawia się także w art. 97 ZOCiB. Według informacji podanych w słowniku gwar południowej Serbii była to nazwa podatku za ziemię, płaconego do roku 1912 w okręgu Preševa i w Kosowie (RJuž, RKM). W Metochii **мирија** to ‘danina, podatek’ i ‘danina pieniężna, którą każda prawosławna rodzina diecezji raško-prizrenskiej płaciła metropolicie’ (PrizrenDČ). W gwarze Vasojevićiu wyraz **мирија** poświadczony jest w znaczeniu ogólnym ‘podatek’ (RVG), w Nikšićiu **мирија** ‘порез, дажбине које су прикупљане преко цркве у турско доба’ (Nikšić), a u Bogićevića **mirija** ‘državna blagajna, državna dobra, opšta državna kasa, mirska kasa’ (Bogićević 2010: 299).

Ostatnią grupą podatków są zobowiązania międzypaństwowe, dotyczące dwóch sąsiednich państw bałkańskich lub stosunków z Republiką Dubrownicką. Jednym z takich świadczeń jest średniowieczna roczna danina płacona przez miasta Bar i Budwa władcy serbskiemu, nazywana **акростик** (gr. ἀκρόστιχον, łac. *acrostico*). W tekstach średniowiecznych wyraz notowany jest od XIV wieku, **акростик** ‘acrosticum, crustica, cf. vrhovina’ (RiKSS; RJAŽ), gdzie oznaczał roczną daninę w wysokości 100 perperów, którą płaciły komuny miejskie Bar i Budwa carowi Dušanowi. Nie jest pewne, czy obowiązek płacenia spadał tylko na te dwie komuny, czy obejmował także inne nadmorskie miasta, choć na pewno zwolniony z jego płacenia był Kotor, którego obowiązki wobec władcy miały inny charakter. Pomimo że pierwsze potwierdzenia terminu *akrostik* pochodzą dopiero z czasów cara Dušana, jego rodowód jest prawdopodobnie zdecydowanie dłuższy, bo sięga czasów panowania bizantyńskiego i władzy Stefana Nemanji, a w okresie późnobizantyjskim był to podatek od ziemi, στικόν τέλος (LeksSSV: 4–5). Płacenie tej daniny było symbolem i potwierdzeniem poddaństwa wobec serbskiego władcy oraz zadośćuczynieniem za korzystanie z ziemi znajdującej się poza murami miejskimi.

Podobnego charakteru daniną, składaną innemu państwu lub władcy, był **трибѹт** ‘danina, zwykle pieniężna, składana przez jednego władcę lub naród drugiemu jako wyraz uznania zwierzchności terytorialnej; danina, kontrybucja, trybut’ (RMS) (łac. *tributum*), poświadczony od początków piśmiennictwa serbskiego. Była to ogólna nazwa obowiązkowych średniowiecznych danin, podatków (synonimy: *poroz, dažbina, danak*), płaconych również przez miasta, państwa i władców jako symbol poddaństwa, kontrybucja. W Serbii częściej spotykana była forma *dohodak*, w Dubrowniku natomiast *tribut*. Pierwszą wzmianką *tributu* w Dubrowniku była danina płacona książętom Trebinja i Zahumlja (według Konstantyna Porfirogenety). Następna wzmianka pochodzi z 1234 roku i dotyczy tych samych podmiotów (w *povelji* króla Radoslava pojawia się termin *mogoriš*). Była to także nazwa podatku, który Dubrowniczanie płacili serbskim władcom za możliwość swobodnego handlu na terytorium Serbii (LeksSSV: 746).

Wyraz występuje w XVIII wieku, **трибут** ‘врста порезе’ (1765) (GzRSR) i **трибуць** ‘дањ’ (1793) (PosrbOV). W XIX wieku Księstwo Serbskie, będące państwem wasalnym, płaciło Turcji daninę o nazwie *tribut* (*danak*) w wysokości 2 300 tureckich groszy (Љушић 2001: 46; RSR).

Ostatnim podatkiem z tej grupy jest poświadczona w XIX wieku **контрибуција** ‘podatki, świadczenia przymusowe, które okupant narzuca ludności z zajętego terytorium’ oraz ‘świadczenia pieniężne lub inne dobra, które zobowiązana jest płacić strona pokonana, odszkodowanie wojenne’ (RMS).

4. DANINY KOŚCIELNE

Z dawnego, jeszcze biblijnego, obowiązku przekazywania określonej części swych dochodów lub składania ofiar rzeczowych na cele religijne wywodzi się tradycja danin kościelnych, które obecne były wszędzie tam, gdzie istniała struktura kościelna. W średniowieczu wierni wszystkich stanów zobowiązani byli do regularnego przekazywania danin na rzecz swej cerkwi parafialnej i proboszcza, klasztoru, na którego dobrach mieszkali i uprawiali ziemię, a także właściwego terytorialnie biskupa. System danin kościelnych szczególnie ważną rolę odgrywał w czasie panowania tureckiego, kiedy serbski Kościół pozbawiony został bogatych fundatorów w postaci władcy i możnowładców. Wówczas to dawny, średniowieczny system wielkich *ktitorów* zamieniły drobne ofiary wiernych, dzięki którym Kościół mógł się w tych trudnych czasach utrzymać. Dopiero po odzyskaniu niezależności, w połowie XIX wieku, system świadczeń kościelnych został unormowany prawnie.

Z poświadczonych w najstarszych serbskich zabytkach piśmienniczych można wymienić najpowszechniejszą daninę – **бѣр**, którą współczesny słownik definiuje jako: ‘danina, świadczenie pieniężne lub rzeczowe płacone co roku na rzecz klasztoru lub duchowieństwa’ oraz ‘danina płacona niegdyś feudalnym gospodarzom’ i ‘zbieranie pieniędzy’ (RSAN). Pokrewnym wyrazem jest **бирѠвина** ‘danina, świadczenie pieniężne lub rzeczowe płacone co roku na rzecz klasztoru lub duchowieństwa’ (RSAN)²⁷³. Według współczesnego *Leksykonu prawnego* to pieniężna lub naturalna danina zbierana na rzecz lokalnego (parafialnego) kleru i panów feudalnych (PrLeks). *Azbučnik SPC* słowem tym określa wszelkie daniny w płodach rolnych, które naród dawał na utrzymanie duchowieństwa. Termin notowany jest od początków piśmiennictwa, **бирь** ‘census clero praebendus’ (RiKSS; MS: 13) jako femininum od XIII do XVI wieku, a od XIV wieku również jako masculinum.

Bir to roczna danina składana duchowieństwu (czasem szlachcie) od każdego żonatego mężczyzny (*od odra ili od oženjene glave*), która w dokumentach pojawia się już w czasie powołania serbskiego arcybiskupstwa (**поповьска бирь, бирькь законны, бирь доуховна**). Był on dobrowolną daniną dawaną przez wiernych zamieszkujących na dobrach kościelnych kapłanowi lub monasterowi, według utwierdzonego zwyczaju w naturze (z wszelkich produktów powstałych na wsi,

²⁷³ Według Skoka to stary hungaryzm pochodzenia starotur. *bér* ‘płaca, wynagrodzenie’, który zachował się jedynie w językach południowosłowiańskich (tur. *vermek* ‘dać’). Wyklucza się deverb. od słow. **byrati, birati*, który również przytacza RJAŻ. W RVG jako źródło zapożyczenia autor podał tur. *bir* ‘jeden’. Słowo *birovina* utworzono według wzoru innych nazw podatków z suf. *-ov-ina*.

w gospodarstwie – *žitna i stočna bir*), na utrzymanie biskupa i duchowieństwa diecezjalnego. Danina *duhovna bir* była mierzona ilością zboża, choć w miastach przyjęte było składanie *biru* w gotówce. Duchowni zbierali go od wiernych i część oddawali swojemu biskupowi. *Bir* to również nazwa daniny płaconej przez księży na rzecz swego biskupa (Перуничих 1956: 26–27).

Dwa rodzaje *biru* spotykamy już w *poveljach* žičkich, gdzie wspomina się podatek pobierany od „porów, pasterzy (*vlahów*) i chłopów”. W *Žičkiej povelji* z 1220 roku pojawia się *zemljana popovska bir* – danina, którą po połowie pobierali nadworny *protopopa* i arcybiskup oraz monaster Žiča. Przymiotnik *zemljani* wskazuje na to, że podatek był płacony od ziemi, którą uprawiali (w zapisach *Kodeksu Dušana* w podobnym znaczeniu pojawia się *dohodak duhovni*). Drugi rodzaj, tak zwaną *popovską bir*, pobierał monaster Žiča (Тарановски 1931: 99). Pobieranie *biru* uważano za znak duchowej jurysdykcji biskupa nad określonym miejscem.

W *povelji* monasterowi św. Jerzego z 1300 r. król Milutin, potwierdzając stare dobra i przywileje, zezwalał cerkwi pobierać **бирькь законны**. W *Svetostefanskiej povelji* (1314–1316), w ramach odszkodowania za odebrane wsie, nadaje się biskupowi Budimlja prawo pobierania *biru* w żupach Gacko i Piva (**да си бирь бере а круге да си ѱзнама**) (LeksSSV: 47). W *povelji* monasterowi św. Archaniołów koło Prizrenu precyzyjnie określano wysokość daniny *žitna bir* lub jej gotówkowego ekwiwalentu, a mianowicie **бирь доуховна** od małżeństwa chłopów wynosił *lukno žita, volja dva dinara*, podczas gdy Albańczycy (pasterze) na dobrach monasterskich płacili tylko 1 dinar lub pół *lukna* zboża (wsie wokół tego monasteru całość daniny przekazywały właśnie jemu). Czasem *bir* był zastępowany słowem **кринна** (np. w 1353 r. tak określano daninę na patriarchę). W art. 37 KD *bir* został objęty ogólnym pojęciem *crkveni dohodak*. Wyraz **бирь** pojawia się także w *Dečanskich hrisovuljach* jako danina parafialna przekazywana duchownemu (DH).

Bir, jako danina płacona na utrzymanie duchowieństwa, istniał także w czasie panowania tureckiego oraz po odzyskaniu niezależności – w czasie powstań serbskich z początku XIX wieku oraz przez cały wiek XIX. Pod datą 6 maja 1847 roku napisano:

(...) опрѣдѣлено е, да се бирь по селима сваке године по есени, чимь се раана прибере, а по варошима гди се и одь кон се бирь у новцу дае, да се у двапуть у години, кадь се и остальй обштинскій прирезь купи, точно купи и надлежномь Свештенству надаеь (RečZURP: 43).

Pod datą 28 sierpnia 1848 roku znalazła się informacja, że *bir* pobiera się od każdego, a 26 września 1848 roku, że zwolnieni z płacenia są jedynie najbiedniejsi mężczyźni i wdowy (RečZURP: 43). W XIX i na początku XX wieku pobieranie *biru* zostało uregulowane odrębnymi aktami prawnymi, a od 1929 roku *bir* był rekompensowany Cerkwi przez dotację państwową (PrLeks).

W znaczeniu rocznej daniny kościelnej wyraz pojawia się w słowniku Nje-goša: **бѱр**, a także słownikach XIX-wiecznych: **бѱр** ‘оно жито, што дају људи

попу сваке године (у Србији по селима по 10 ока од ожењене главе, а по варошима у новцу према томе), die Kolekturr des Pfarrers, colecta parochi' i **бирџвина** (w Barze) 'што се год даје попу, die Pfarrgebühren, jura stolae' (SR) oraz **бир** 'Sammlung, Abgabe, Steuer; Pfarrgebühr' i **бировина** 'Pfarrgebühr; Ortsrichteramt' (Popović)²⁷⁴.

W średniowieczu *bir* (także jako masculinum) oznaczał również daniny niekościelne, oddawane przez mieszkańców właścicielowi danego obszaru – *vladarev* lub *vlastelinski bir*. „Мара Бранковић је уз приштинску царину давала у закуп и друге приходе, који су у њеној повељи названи *бири*: царину нашу приштинску и бири брал по земље” (LeksSSV: 49). W słowniku RJAZ notowane są potwierdzenia znaczenia z wieków XV i XVI jako danina płacona możnowładcom, od małżeństw, czyli *oženjenih glava*. Co ciekawe, we współczesnych gwarach serbskich wyrazem **бѣр** określa się 'podatek od ziemi' (RSGV) lub **бир** 'podatek w naturze' (LKačer).

Inne świadczenie to **danovnik** 'roczna danina, którą w Malesii swemu proboszczowi płacił wierny posiadający więcej niż 20 owiec. Danina była przekazywana w formie mleka i sera, które gospodarz przygotował w jeden dzień' (Bogićević 2010: 109) oraz **sveštenički prirez** 'dochód kapłana z wpłat wierznych, których dokonywano wraz z opłacaniem podatku (*dacii*)' (Bogićević 2010: 578). Ostatnim z poświadczonych zobowiązań wobec Kościoła jest wojwodiński **парохијал** 'coroczne wsparcie finansowe przekazywane cerkwi przez parafian' (RSGV).

Kolejną grupę tworzą daniny kościelne, które kapłani zobowiązani byli przekazywać swym biskupom diecezjalnym. Pierwszym z określeń jest **врховина** (RSAN; RJAZ; Azbučnik SPC), poświadczone od XIII wieku, na przykład w *Kodeksie Dušana* i *Dečanskich hrisovuljach*: **врѣховина** 'vrsta poreza koju su plaćali sveštenici', **врѣховина, поклон законни** (MS: 13, 14, 98) oraz w słowniku Daničića **врѣховина** 'tributum fortasse capitis a presbyteris episcopo pendendum' (RiKSS): **да оузима протопопа дворски половинну бирн поповьске, а крѣ к врѣховина попом, да шдѣ тога не оуземле протопопа четы, нь вьсе то пискоупъ да оуземле** (MS: 13–14). Według *Žičkiej povelji* – *vrhovina* przypadała w całości biskupowi (art. XII) i wraz z daniną *bir* stanowiła podstawowy przychód biskupa diecezjalnego (LeksSSV: 107).

W podobnym znaczeniu notowany jest wyraz **екларцина** i **зарцина** 'świadczanie pieniężne płacone na rzecz biskupa, pobierane w średniowieczu przez egzarchę od księży i mnichów' (LeksSSV: 178), **владичарина** 'podatek, danina płacona biskupowi; *dimnica*' (RSAN) oraz **каноник** i **канџник**. W Serbii średniowiecznej ten ostatni wyraz oznaczał coroczną daninę, którą księży dawali swe-

²⁷⁴ Poświadczenia wyrazu w Czarnogórze to np. **бір** (CrnogR) i **бѣр** (RVG) 'ono što se сваке године даје попу од стране вјерника као надокнада за његове вјерске услуге', **бир** 'поповска плата до 14. вијека у природним добрима а после у новцу', 'поповски и властелински бир' (Nikšić) oraz **bir** to 'даća, prirez, davanje naknade u naturi (žitu), popovima ili novcu za njihove uslužne вјерске обреде', 'prihod koji pripada popu za његову свећеничку дуџност' (Bogićević 2010: 58).

mu biskupowi jako wyraz wdzięczności za ich wyświęcenie. Poświadcza to przykład *Syntagmatu*, gdzie gr. κανονικός ‘danina, którą duchowny musi przekazywać swemu biskupowi’ przetłumaczono jako **поповина** (SMV). Był więc to synonim innych średniowiecznych danin, takich jak: **връховина**, **ексаршина** i **поповина**. Ostatnią z nazw świadczeń na rzecz biskupa, która pojawia się w *Syntagmacie*, jest **пѡповина** ‘danina pobierana przez biskupów od duchowieństwa’ (RMS). W RJAZ wyraz poświadczony jest w znaczeniu ‘parafia’, a za słownikiem Vuka i Popovicia jako ‘dohodak popovski, plaća popovska’, **пѡповина** ‘das Einkommen vom Priestertum, reditus sacerdotalis’ (SR; Popović). W gwarze Wojwodiny wyraz ma zmodyfikowane znaczenie: **поповина** ‘новац који верници плаћају црквеној општини’ (RSGV).

Leksykon serbskiego średniowiecza określa te wszystkie świadczenia jako daniny księży, podatek (najczęściej w naturze), który biskupi i metropolici pobierali od kapłanów swojej diecezji. Kapłani ślubowali, że trzykrotnie w ciągu roku będą przybywać do biskupa z **поклономъ законимъ** (w Wielkanoc, Boże Narodzenie i Zapusty) (LeksSSV: 107; Перуничих 1956: 26–27).

W Czarnogórze z kolei pojawia się także **mukat** ‘danina, opłata, którą monasterzy czarnogórskie zobowiązane były wpłacać do państwowej kasy’ oraz ‘dzierżawa płacona ryczałtem za nieruchomości, która została wydzierżawiona na wieloletni okres; w Czarnogórze za swoje majątki płaciły taką opłatę 4 monasterzy – Cetinje, Rijeka Crnojevicia, Vranjina i Kom’ (Bogićević 2010: 309).

Innego rodzaju daninami, płaconymi jednak również szlachcie lub władcy, są opłaty za czynności religijne i obrzędowe (np. od pochówku, małżeństwa), a także cywilne, takie jak osiedlenie się na danym terenie. Opłatę, którą daje się duchownemu za odprawienie nabożeństwa za zmarłą osobę, stypę, obiad dawany po pogrzebie oraz historycznie rodzaj daniny płaconej Turkom za zmarłego, nazywano **мртвина**, **мртварина** (RSAN). Wyraz ten poświadczony jest w słowniku Vuka w formie **мртвина**, **мртвачина** z Dalmacji jako ‘данак што се плаћа кад умре домаћин (у манастиру Крци приповијета се да се ондје плаћала мртвина Турцима за свакога калуђера). Abgabe für den Tod des Familienvaters’, w Liče **мртвина** ‘што се плаћа попу за мртвога, die Leichengebühr, merces funeris, мртвачина’ (SR), a także w słowniku Popovicia **мртварина**, **мртвачина**, **мртвина** ‘Leichengebühr’ i słowniku Mihajlovicia **мертварина** ‘керсмет’ (1842) (PosrbOV). Peruničić przytacza znaczenie: ‘opłata za śmierć i pochówek człowieka, płacona *spahii* w czasach tureckiego panowania przez rodzinę zmarłego’ (Перуничих 1956: 42). W okresie tureckim taka danina nosiła również nazwę **кѣрме** ‘danina, którą płacono Turkom w przypadku śmierci pana domu, gospodarza; *mrtvina*’ (RSAN; SR) i **керсметъ** ‘ts.’ (1842) (PosrbOV) (tur. *krsim* ‘część’).

Danina, którą w czasie panowania tureckiego płacono władcy lub *spahii* za udzielenie pozwolenia na zawarcie małżeństwa, to **свѣдбарина** i **свядбарина** (RMS; Перуничих 1956: 42; RPosav). W RJAZ wyraz występuje od XIX wieku w znaczeniu ‘płata za svadbu, za ženidbu i udaju’, a w słowniku Vuka i Popovi-

cia **сва̀дбарина** ‘die Hochzeitsgebühr, pecunia nuptiaria’. W podobnym znaczeniu poświadczony jest w Czarnogórze, **svadbarina** to ‘dažbina koja se plaćala prilikom udaje kćeri od strane rajetina svome gospodaru zemlje, spahiji, subaši, sandžak-begu, begler-begu, a ovaj velikom veziru’, z zaznaczeniem, że nie była płacona w Czarnogórze (Bogićević 2010: 577). Inna nazwa to **бу̀ла** ‘dawna danina płacona biskupowi za udzielenie ślubu młodym’ (RJug) oraz **badava** ‘bezpłatnie, tanio; nadaremnie’ i ‘daniny i opłaty, do których należą kary oraz opłaty za wesele, płacone w Czarnogórze przed panowaniem Skender-bega Crnojevicia’ (Bogićević 2010: 40).

Jako opłata za możliwość osiedlenia się na terenie danej parafii, rodzaj podatku, który nowo przybyli mężowie płacili cerkwi za prawa, które otrzymali we wspólnocie cerkiewnej, notowany jest wyraz **йстражбина, истрацбина** (RMS; RSAN)²⁷⁵. Podobne znaczenie terminu *istradžbina* podaje słownik RJAZ (na podstawie zapisów S.M. Ljubišy z Czarnogóry). Wyraz oznaczał więc wszelkie opłaty nowo przybyłego do majątku żony męża, które musiał on wnieść za otrzymanie praw parafianina cerkwi (tj. prawo głosu we wspólnocie, możliwość pochówku i miejsce na cmentarzu), a także opłaty na rzecz wsi za możliwość korzystania z wody, pastwisk itd.

²⁷⁵ Rzeczowniki abstr. utworzone od pref. czas. *is-tražiti* ‘wyszukać, wybać; wyniszczyć, wytrzebić’ z pomocą suf. *-bina*.

5. KARY I GRZYWNY

Od początku serbskiej państwowości istniał dobrze rozwinięty system grzywien i kar za złamanie prawa, które w imieniu władcy egzekwowali urzędnicy lokalni, a w swoich majątkach – szlachta i zarządcy kościelni. Podstawowym wyrazem oznaczającym karę jest poświadczona od XIV wieku **глоба** ‘kara materialna, najczęściej pieniężna; grzywna’ oraz ‘opłata sądowa’, ‘odszkodowanie’, ‘danina w ogóle, podatek, opłata’ (RSAN)²⁷⁶. W tekstach średniowiecznych była to nazwa kary pieniężnej lub rzeczowej (płaconej najczęściej w bydle), która po raz pierwszy pojawiła się w *Žičkiej povelji*, a potem także w *Dečanskich hrisovuljach* oraz serbskim przekładzie *Syntagmatu* jako odpowiednik gr. ποινή (SMV). U Daničića **глоба** ‘mulcta’ (RIKSS): ако буде склада бошнанина з дубровчанинномь у дубровници, да суди кнезь и суди, а глоба опкнини (MS: 101). W *Zakonie o rudnicima* despoty Stefana o *globie* traktuje art. III zatytułowany **У глобахъ** (ZoR: 51). W zależności od przewinienia była to grzywna płacona tylko wojewodzie, w dwóch częściach *knezowi* i w jednej części *purgarowi* lub po jednej części wojewodzie, *knezowi* i *purgarowi*. W równej części *globę* pobierali *vojvoda*, *knez* i *purgar* od mieszczan za sprzedaż wina lub wynoszenie poza obszar miasta łoju i skór (art. XIX, ZoR: 55). Poza tym szczegółowym opisem, ogólnie rzecz ujmując, *globa* była karą wpłacaną do kasy państwowej, z jednym wszak wyjątkiem stworzonym dla Cerkwi, która z tego obowiązku była zwolniona i mogła pieniądze zatrzymać dla siebie (LeksSSV 116; RJAZ). Wyraz notowany jest także w słownikach od XVIII wieku, na przykład **глоба** ‘плата’ (1730) (PosrbOV) oraz **глоба** ‘die Geldstrafe, mulcta крвнина у Турском Царству’ (SR; Popović). Bogišić pisał o *globie* w Czarnogórze, która w swym ogólnym znaczeniu zachowała się do jego czasów: „Још од најстаријих времена био је обичај у Црној Гори да се на кривца наметне глоба за учињени преступ, па је још и дананас тај обичај задржао се” (Богішић 1984: 210). Wyraz pojawia się w gwarach, na północy **глоба** ‘kara, grzywna’ (RSGV; VojvR; RPosav) i na południu **глоба** ‘nie-szczęście, bieda’ (RTimok), **глоба** ‘kara, grzywna’ (RCrnotr), **глоба** ‘ts.’ (RSMet) oraz w Czarnogórze: **глоба** ‘kara pieniężna, grzywna’, ‘grzywna pieniężna lub w naturze’, ‘opłata karna, pieniężna lub w naturze – jedna jej część przypadała naczelnikom na sądenie, a druga kasie państwowej (była dwa razy większa od zasądzonego odszkodowania)’ (CrnogR; Nikšić; Bogičević 2010: 167–168).

Współcześnie powszechniej używanym określeniem jest poświadczony od średniowiecza wyraz **кѡзна** i **кѡзна** ‘kara przymusowa, postępowanie zastososo-

²⁷⁶ Psł. **globa* ‘kara, grzywna’ i ‘pałka, różga’, być może pierwotnie w znaczeniu ‘zgięcie, ściśnięcie’ (od psł. czas. **globiti* ‘łączyć, ścisnąć’).

wane wobec kogoś, kto jest winny przekroczenia prawa, norm, wykroczenia itp.’ (RSAN; Bogićević 2010: 230–231)²⁷⁷. Wyraz występuje w tekstach pisanych językiem cerkiewnym i mieszanym w dwóch formach, *kazna* f. i *kazъnъ* m. ‘pedersa, kaštiga’, a w okresie późniejszym, według RJAZ, został zapożyczony z języka rosyjskiego. W słowniku Daničicia termin *казнь* ‘poena’ notowany jest w art. 37 KD i *Žywocie św. Simeona* autorstwa Sawy.

Nowszymi określeniami dla kary jest italianizm *мѹлта* ‘kara pieniężna, grzywna’ (RSAN; RJAZ; RomanBP; RomanJBK; RomanSBK; Bogićević 2010: 309) (wł. *multa*), *тѣрѣт* i *тѣрѣт* ‘brzemie, ciężar; to, co się nosi na sobie’, ‘ciężar’, przen. ‘nieszczęście, ból, ciężar; zmartwienie’, ‘ciężka praca’, ‘prawem przewidziany obowiązek publiczny, danina’, ‘dług’ (RMS) i *тѣрѣт* ‘grzywna, kara, opłata, podatek’, przen. ‘obciążenie; szkoda’ (RCnotr) oraz *пена* ‘kara, grzywna’ (Bogićević 2010: 406) (wł. *pena*, lat. *poena*) i *цезаја* ‘kara, grzywna’ (PrizrenDĆ) (tur. *ceza*).

Wśród średniowiecznych kar, określanych wspólnym terminem *globa*, można wyróżnić kilka, o których wspomina się w *poveljach* i kodeksach średniowiecznych. Pierwszą z nich jest *одбѣј*, *отъбѣон* ‘repulsio’ (RiKSS), poświadczony w *Dečanskich hrisovuljach* jako *ѡдѣон* w znaczeniu ‘nieprzyjęcie sądowego posłańca, przeciwstawienie się sądowemu egzekutorowi lub kara za to’ (Ивић 1977: 259). Inna kara to *пѣчат* ‘pańszczyzna, robocizna kmieci na rzecz średniowiecznej szlachty’ oraz ‘pieczęć’, ‘odcisk wykonany za pomocą pieczęci’ (RMS), z XIII i XIV wieku *печатъ* ‘sigillum’, ‘carrarium’ (RiKSS): *послоухъ*, *роука*, *печатъ* (MS: 99) oraz z *Dečanskich hrisovulji* *печатъ* ‘średniowieczna kara dla osoby, która nie odpowie na wezwanie posiadające odcisk pieczęci’ (Ивић 1977: 259). Również słownik RJAZ notuje znaczenie ‘taksa za pečat na kakvoj ispravi’. Ponadto w *Dečanskich hrisovuljach* pojawia się *послоухъ* ‘przesłuchanie świadka; opłata za przesłuchanie świadka’ (Перуничий 1956: 28–30; Ивић 1977: 259). Wyraz poświadczony jest także jako *пѡслух*, *послоухъ* ‘testis’ oraz ‘testimonium ejusque pretium’ (RiKSS): *послоухъ* *црьквѣни .д. днарн*, *а роука .с. днаръ* (MS: 99, 565). Z XIV wieku pochodzi także *потка*, *потъка* ‘violatio finium ejusque pretium’ (RiKSS): *потъка* *междуу сельми .н. перперъ*, *а влахъомъ и арбанасомъ .р. перперъ и тезн потъке цароу половина а господароу половина, чѣе боуде бело* (art. 35 KD). U Daničicia notowana jest jako ‘wykroczenie, czynność polegająca na samowolnym zajęciu lub przesunięciu miedzy, a także kara za takie postępowanie’. Novaković w swoim opracowaniu *Kodeksu* wyraz określa jako ‘kłótnie, konflikt’, Peruničić zaś podaje znaczenie ‘średniowieczna kara za naruszenie miedzy, granicy dóbr, której połowa przypadała carowi, a połowa poszkodowanemu możnowładcy’ (Перуничий 1956: 28–30). W podobnym znaczeniu wyraz definiuje Bogićević: *potka* ‘povreda graničnih znakova, seoskih međa, pračena suko-

²⁷⁷ Współcześnie *kazna*, dawniej *kazъnъ* f. ‘karanie, kara; polecenie’ powstało jako derywat, n. actionis od czas. **kazati* ‘umożliwić widzenie, oglądanie, pokazać; mówić, powiadać; polecać, rozkazywać’.

bom i tučom’ i ‘svađa, sukob među pojedincima ili selima’ (Bogićević 2010: 442). Termin **престой** w średniowieczu poświadczony jest w formie **прѣстон** ‘vadimonium desertum ejusque mulcta’ (RiKSS): **всака глоба, що се учини у црьквннхъ людн, дшѣуѣнствѣ, ѿ послухъ и прѣстон, все к црьквно** (z DH) oraz w art. 64 KD w znaczeniu ‘średniowieczna kara dla osoby, która nie stawia się na wezwanie sądu’ (Ивић 1977: 259; Bogićević 2010: 464) lub ‘przekroczony termin stawienia się przed sądem i kara za to’ (RiKSS; RJAZ). Wyraz **прѣвод** i **прѣвод** słowniki notują w znaczeniach ‘pogrzeb, kondukt pogrzebowy’, ‘procesja, uroczysta procesja’ i ‘zabawa, bawienie się’ (RMS) oraz **прѣвѣдъ** ‘comitatus’ (RiKSS): **да нмъ ни поноса ннкога ни житнога ни бнньнога ни прѣвѣда ни коня ни пла ни поклнсага владальца ннкогарѣ** (MS: 61). Peruničić podaje dwa znaczenia tego terminu: ‘średniowieczna kara za inspirowanie i pomoc chłopu w ucieczce z majątku pana’ oraz ‘świadczenia polegające na powitaniu i towarzyszeniu w podróży urzędnikowi, funkcjonariuszowi władzy’ (Перуничнћ 1956: 28–30 i 26–27). W tym drugim znaczeniu wyraz pojawia się w *Skopskiej hrisovulji* z 1300 roku. Trzy ostatnie kary to **мехоскубина**, **мѣхоскубнна** ‘kara za wycieranie włosów z brody’, poświadczona między innymi w art. 98 KD (Перуничнћ 1956: 28–30; Bogićević 2010: 293), **девнч** ‘średniowieczna kara za porwanie osoby’ oraz wieloznaczny **кѣтао** ‘kocioł’ (RSAN) i **котъль** ‘kara kotła’ (art. 84 KD). W średniowieczu to ‘kara polegająca na wyciąganiu gołymi rękoma rozgrzanego kawałka metalu lub kamienia z kotła wypełnionego wrzątkiem’, przewidziana dla chłopów za szkody wyrządzone w majątku dworskim.

System nazewnictwa świadczeń feudalnych, podatków i danin, a także kar i grzywien, oparty był w większości na tradycji słowiańskiej lub – w czasach późniejszych – na tradycjach obcych (tureckiej, włoskiej), a w najnowszych czasach stał się swego rodzaju kontynuacją czerpiącą zarówno ze średniowiecza, czasów okupacji tureckiej i weneckiej, jak i z nomenklatury europejskiej. Oczywiście poza jedynym i najpowszechniejszym współcześnie określeniem podatku – rodzimym wyrazem *porez*. Niezmienny pozostawał jedynie obowiązek płacenia różnego rodzaju danin i podatków, który w czasach feudalnych opierał się przede wszystkim na zależności feudalnej chłopów i ich panów, a w czasach nowożytnych na fiskalnych zobowiązaniach wobec państwa.

IV. SFERA WŁASNOŚCI

1. WŁASNOŚĆ

W swoich pracach z początku XX wieku dotyczących historii prawa w średniowiecznej Serbii Teodor Taranovski, charakteryzując system własności obowiązujący w państwie Nemanjiciów, posługuje się dość późno poświadczonym wyrazem *svojina*. Skomplikowaną, średniowieczną strukturę własności dzieli na trzy grupy: *vrhovna svojina* (*dominium eminens*), która należała do państwa (tj. do władcy, który wyobrażał państwo), *direktna svojina* (*dominium directum*; tj. odpowiednik dzisiejszej własności prywatnej) oraz *svojina uživanja* (*dominium utile*) – prawo korzystania z ziemi w zamian za przyjęcie na siebie obciążeń na rzecz właściciela bezpośredniego ziemi (Тарановски 1931: 52). Taka właśnie specyfika własności w średniowieczu, a potem w okresie tureckim, sprawiła, że nowoczesne pojęcia ogólnej własności (używane w XIX-wiecznych aktach prawnych) pojawiają się najczęściej dopiero w XVIII i XIX wieku. Jednym z najpowszechniej używanych w XIX-wiecznych dokumentach prawnych jest termin właśnie wtedy po raz pierwszy poświadczony – **својйна** ‘własność, posiadanie na własność’ oraz ‘rodzina, krewni, *svojta*’ (RMS). To termin prawny stosowany w głównych aktach prawnych Serbii i Czarnogóry. W *Грађанским закоником Србије* poświęcony jest mu cały rozdział III *O svojini, t.j. pravu sopstvenosti, naročito pravu baštinskom*. Według GZS *svojina* to „sve stvari, dobra i prava, koja Srbinu prinadležu, jesu njegova svojina ili sopstvenost, koje će reći, da je svaki Srbin savršeni gospodar od svojih dobara” (art. 211). W OIZ CG przyjęto dwa terminy: *svojina* i *vlaština* (np. art. 45, 46, 66, 91, 92, 790 i 831). Wyraz pojawia się w XIX-wiecznym *Leksykonie prawnym*: **своина** (RečZURP: 431) oraz leksykonach współczesnych, a także w słownikach, na przykład **своина** ‘Eigentum’ (1846) (PosrbOV).

Do najstarszych wyrazów oznaczających ogólne formy średniowiecznej własności należą między innymi wieloznaczne wyrazy **држава** (por. t. II) i **област** (por. t. II), które jednak dość szybko uległy konkretyzacji, oznaczając przede wszystkim terminy z zakresu administracji – nazwy jednostek podziału terytorialnego, odpowiednio ‘państwa’ i ‘okręgu, regionu’. Nowszymi abstraktami derywowanymi od czasownika *držati* są *državina* i *držina* ‘possessio’. Słowniki współczesne rejestrują te formy jako przestarzałe, **државина** ‘państwo’, ‘posiadłość, majątek’, ‘przywiązanie do kogoś, przyjaźń’ lub regionalne **држина** i **држина** ‘majątek, własność’ (RSAN)²⁷⁸. Ten termin prawny poświadczony jest od XVIII wieku i używany między innymi w GZS – *državina* ‘własność’ (art. 199 i cały rozdział II *O državini i pravu držanja*), a także w OIZ CG, gdzie *drža-*

²⁷⁸ Jako abstracta na *-ina* (podobnie jak *baština*) utworzono *državina* ‘possessio’ (od *država*, psł. **dŕžava* ‘trzymanie, utrzymywanie’ > ‘posiadanie, władanie’ > ‘posiadłość, państwo’) oraz *držina* (od czas. **dŕžati* ‘trzymać, posiadać’).

vina to ‘określenie majątku, posiadanego dobra, possessio vel possessie civilis’ (Луковић 2004a: 239; LeksGP: 135). Wyraz notują słowniki leksyki XIX-wiecznej: **државина** ‘Besitzthum, possessio, cf. држава’ (SR; Popović), **државина, држанѣ, државство** ‘Besitz’ (1845) (PosrbOV) oraz **državina, držina** ‘posjed, possessio’ (CrnogR; Bogičević 2010: 135). Ze średniowiecza pochodzi poświadczona w słowniku Daničića forma **држанник** ‘possessio’ (RiKSS).

W XIX wieku pojawiają się nowe, dziś powszechnie używane, określenia własności. Chodzi przede wszystkim o formy **власништво** i **власништво** oraz słowo już przestarzałe i o charakterze lokalnym (np. w Czarnogórze) **влаштина** (RMS; RSN; RJA; CrnogR; Bogičević 2010: 665–667). W OIZ CG korzystano z terminu *vlaština*, wymiennie z terminem *vojina* (art. 45, 46, 66, 91, 92, 790 i 831; art. 831 głosi: „Влаштина је, по своме садржају, право најпространије власти коју закон над неком стварју признаје”).

Od końca XVIII wieku poświadczony jest rusycyzm **мартностъ** ‘das Gut, ein Landgut’ (Kurzbe: 241, 309; PosrbOV), a w Czarnogórze wyraz **пошеѣ** ‘własność’ (RomanBP) (wł. *possessio*) oraz **posež** ‘posiadłość, majątek’ i **posesija** ‘własność’ (Bogičević 2010: 435).

Jako ogólne i najpowszechniejsze określenie dóbr materialnych posiadłości można wymieni ć poświadczony już od średniowiecza derywaty powstałe od czasownika *imati* (**imēti*). To przede wszystkim wyraz **иманье** ‘dobra rolne, posiadłość; majątek ogólnie, własność’ oraz najczęściej opatrzone kwalifikatorem przestarzałe: **имѹхе, имѹхство, иманье, иметак, ймаонйштво, ймаоство, ймаовина** ‘własność’ i regionalizm **имажство** ‘majątek’ (RSN). Główną i najwcześniej występującą postacią hasła jest słowo **иманик** ‘opes’ (RiKSS), które pojawia się w większości średniowiecznych aktów prawnych. W tłumaczeniu *Syntagmatu* **иманик** to serbski odpowiednik greckiego terminu *χημα* (SMV). Jak pisze Blagojević, był to wyraz, który już we wczesnym średniowieczu wyparł termin *selo* w znaczeniu ‘majątek, dobra, wszystkie łąki, pola uprawne i winnice, które znajdują się w posiadaniu jednej osoby’ (Blagojević 2007: 187).

W XVIII- i XIX-wiecznych słownikach wyraz notowany jest między innymi w formach: **имѣніе** (Kurzbe: 23, 103, 241), **иманѣ** (1845) (PosrbOV; RečZURP: 153) oraz **иманье** ‘die Habe, habentia, facultates, cf. имовина’ (z Ваčki znaczenie ‘owce’) (SR; Popović; Njegoš). W gwarach poświadczony jest w znaczeniu ‘majątek’ oraz ‘ziemia należąca do jednego gospodarstwa domowego (pola, łąki, pastwiska)’. Oprócz tego podstawowego od XVII wieku pojawiają się także inne postaci: **имаванье, иманье, имутак** (Lika), **имѹхе** ‘die Habe, habentia, facultates’ (w Вацце też ‘owce’) (SR; Popović), **имѹхе** (Njegoš) oraz **имаце, иманье** i **имуце** (Bogičević 2010: 190). W *Zakoniku* księcia Danila i ZOCiB notowana jest forma **имухе** (art. 87 ZOCiB), a w gwarach **иманье, имѹхе, имѹхство** (RZag), **ймаовина** (UR), **иманье, имѹхе** (RKM), **иметак** (RSGV), **иметак** (RPosav) i **иманье, иманье, иманье, иманье** ‘ziemia należąca do jednego gospodarstwa’ (RSMet).

Drugim powszechnie używanym, także współcześnie, określeniem jest **имовина** ‘wartości, które posiada osoba fizyczna lub prawna, majątek’, a w zna-

czeniu historycznym ‘wspólnota majątkowa, wspólnota właścicieli lasów (w Pograniczu Wojskowym)’ (RMS; RSAN; SR; Popović; PrLeks).

W podobnym znaczeniu, choć określającym nie tyle samą abstrakcyjną własność, ile jakiś konkretny majątek, posiadłość, poświadczony jest derywat od czasownika *posedovati* ‘posiadać’ – wyraz **посед** i **посѣд** ‘posiadłość, majątek; rzecz posiadana na własność’, ‘nieruchomość’, ‘okręg lub kraj, który jest okupowany i eksploatowany przez inne państwo’, ‘posiadanie’ (RMS). W *Leksykonie prawa cywilnego* wyraz *posed, posjed*, którego o wiele częściej używano na zachodzie (wobec popularniejszego na wschodzie wyrazu *imanje*), jest odpowiednikiem terminu *držina, državina* (LeksGP). Termin pojawia się w XIX wieku: **посед** ‘Conversation, Gesellschaft; Beluch’ (Popović), a u Vuka jedynie homonim **посѣд, посјед** w znaczeniu ‘invisio, consensensus; посијело, посједак, посједник, посједница, сијело’. W gwarach zanotowano formy **pošēd** ‘majątek, posiadłość’ (CrnogR), **posjed, pošed** (Bogićević 2010: 435, 440) i **посѣд** (UR) oraz **посѣдѣк** ‘имање, посед, груписано имање са колибом и другим економским зградама’ i ‘седење у комшилуку, посело’ (RTimok).

W znaczeniu ogólnym używa się również wyrazu **благ** ‘pieniądze’, ‘majątek, bogactwo, dobra materialne; nieruchomości; dobro wspólne’, ‘wartości duchowe, kulturowe’, ‘bydło, inwentarz żywy’, ‘bogactwo; dobro, szczęście’, przest. dial. ‘nagroda pieniężna za wykonanie krwawej zemsty’ (RSAN; RMS; Bogićević 2010: 59), a także słowa poświadczonego wyłącznie w słowniku czarnogórskim – **nazivalo**, w znaczeniu przenośnym ‘własność, majątek’ (CrnogR).

Z czasów tureckich jako ogólne pojęcia własności, majątku pojawiły się nowe określenia *mal, sermija* i *toprag*. Pierwsze z nich, **мал** ‘majątek, dobra materialne; inwentarz żywy’ i ‘korzyść, zysk’ (RMS) (tur. *mal*), występuje w XIX wieku, na przykład **мал** ‘majątek’ (1815) (KK-ER; Popović), **mal** ‘imovina, stoka, blago’, ‘sve domaće životinje izuzev mačke, psa, kokoši i svinja. Stoka, blago’, ‘stvari i dobra u pravnom prometu koje imaju neku vrijednost’, ‘dioba imovine i miraza’ (Bogićević 2010: 286) oraz w gwarach w znaczeniu ‘majątek, bydło, zwierzęta’: **мал** (RMač; LKačer), **мал** (PrizrenDČ), **мал** (RCmotr) oraz **мал** (CrnogR; Nikšić). Kolejnym wyrazem jest **сѣрмија** ‘majątek, własność; kapitał’ oraz ‘inwentarz żywy, bydło’ (RMS; RJAZ) (pers. *sermaye*), notowany w formach **сѣрмија** ‘имање, имовина, главница’ (1709) (GzRSR; KK-ER), **сѣрмиа** (Kurzbeke: 349, 581) i **сѣрмија** ‘das Bermögen, facultates, cf. имање, имовина’ (SR; Popović)²⁷⁹. W podobnym znaczeniu poświadczony jest także wyraz **тѣпраг** i **тѣпрак** ‘ziemia, powierzchnia, terytorium, ojczyzna’ i ‘ognisko domowe’ (RMS) (tur. *toprak*), **топрак** ‘ts.’ (1819) (KK-ER; Bogićević 2010: 608) oraz **тѣпраг, тѣпрак** ‘огњиште, праг, кућа, дом’, ‘имање, посјед’ (UR) i **топрак** ‘majątek, dziedzictwo’ (RLesk).

²⁷⁹ Gwarowe poświadczenia to m.in. **сѣрмија** ‘имовина, имање (покретно), рђија, стока’, ‘лака роба, курва’ (RKM; RJuž; RPosav), **сѣрмија** ‘главница, имање, капитал у стоци, готовина’ (PrizrenDČ) i **сѣрмија** ‘лична својина у породичној заједници’ (RSMet).

2. FORMY WŁASNOŚCI KOLEKTYWNEJ I PAŃSTWOWEJ

Wspólnota posiadanych dóbr ruchomych i nieruchomych jest charakterystyczną formą własności dla średniowiecznego społeczeństwa serbskiego i czarnogórskiego, które aż do XIX wieku miało charakter rolniczy lub pasterski. Społeczeństwo to było zorganizowane w ramach mniejszych jednostek administracyjnych (wieś, gmina, powiat) lub rodowych i rodowo-terytorialnych (rodzina, zadruga, ród, bractwo, plemię), a podstawą ich materialnej egzystencji były przede wszystkim wspólnie użytkowane nieruchomości – pola, łąki, pastwiska, młyny wodne itp. Formy własności wspólnej dotyczą przede wszystkim własności wiejskich, gminnych lub, w okresie późniejszym, własności państwowej.

Najstarszymi określeniami i formami tego typu własności są poświadczone już w średniowieczu formy *komun* i *komunica*. Pierwszy z wyrazów to **КОМУН**, który słownik (RSAN) przytacza w znaczeniu podstawowym jako ‘podstawowa jednostka terytorialno-administracyjna, gmina; *komuna*’, a potem także ‘wspólna własność’, ‘wspólne dobra ziemskie wsi, plemienia, bractwa lub zadrugi, ziemia, majątek’ i reg. ‘współuczestnictwo, współudział, wspólna praca’ (RSAN). W znaczeniu ‘wspólne dobra ziemskie wsi, plemienia, bractwa i zadrug’ RSAN podaje także wyraz **КОМУНИЦА**. Wyrazy te są zapożyczeniami z języka łacińskiego *communis* ‘wspólny, ogólny’, *commune* ‘wspólny majątek, majątek wspólnoty, gminy, państwa’ lub włoskiego *comune* ‘wspólny, ogólny; gmina, administracja gminy; osiedle; miasto-gmina, miasto-państwo’. W RJAŻ *komun* ‘općina’ notowany jest w zabytkach zachodnich od XIII, a w serbskich od XIV wieku, **КОМУНЬ** ‘commune’ (RiKSS): **ПОИСКАХЪ КОМУНЬ ДУБРОВЧКИ КАКО ДА СМЪ КДННЪ БРАТЬЕ ВДЪ КОМУНА ДУБРОВЧЬКОГА** (MS: 178, 1368 r.). W znaczeniu z zakresu własności wspólnej **КОМУН** poświadczony jest także w 1825 roku (KK-ER). Ze względu na romańskie pochodzenie wyrazu najwięcej poświadczeń można znaleźć w Czarnogórze, na przykład: **КОМУН** ‘specifični oblik zajedničke svojine i kolektivnih zemljišnih odnosa uređen običajnim pravom, gdje su se zemlja i komunska dobra posjedovala na seoskoj, bratstveničkoj, opštinskoj i plemenskoj osnovi, a neposredni uživaoci njihovi bili su kuća – porodična zajednica, zadruga koja se nije mogla proglasiti samostalnim vlasnikom – imaonikom nego su svojinsko pravo vršili zajednički i sporazumno’, ‘zajednička svojina plemena, bratstva i sela na neobrađivim zemljištem, ispašama i šumama u Crnoj Gori’, ‘zajednica, zajedničko dobro, komunsko dobro’ oraz

komunica ‘zajedničko dobro, zajednička imovina sela ili plemena’ (CrnogR; Bogićević 2010: 245–246)²⁸⁰.

W Serbii słowo występuje w gwarze Kačeru: **комуна** ‘wspólny łup z polowania’ (LKačer). Wyraz *komunica* pojawia się również w czarnogórskich tekstach etnograficznych w znaczeniu ‘wspólny majątek i gospodarcza podstawa egzystencji wspólnot terytorialnych lub rodowych’ (Boka: 206; Kući, Bratonožići, Piperi: 517, 273; Rovca 1984: 36–40; Rovinski 1998 I: 333), a także w art. 77 pierwszego wydania OIZ CG.

Termin oznaczał więc wspólną, kolektywną własność (ziemie, pola, pastwiska, góry), czyli cały nieruchomy majątek należący do plemienia, bractwa, wsi lub gminy wiejskiej w Czarnogórze, Kosowie i północnej Albanii (Богетић 1974: 159, 160). W warunkach ustroju plemiennego jego posiadaczami i użytkownikami były odpowiednie wspólnoty rodowe i terytorialne: plemię, wieś, bractwo, rodzina; one także kolegialnie o nim decydowały²⁸¹.

Plemenski komun pochodził z podziału zastanej, ogólnej ziemi, pozostałe zaś formy węższe (*komun seoski, bratstvenički i porodični*) wynikały jedna z drugiej. Cechą charakterystyczną *komuna* było to, że pojedyncza osoba – członek wspólnoty i użytkownik nie mógł nim dysponować, przywłaszczyć go sobie, ani go odsprzedać.

W Serbii na określenie wspólnej ziemi należącej do całej wsi, wspólnego majątku społeczności wiejskiej, używano przede wszystkim wyrazów *meteh, (h)atar* oraz *potes, stub, stas, oselina* i *utrina*. Wszystkie poświadczane są już w zabytkach średniowiecznych.

Regionalnie notowany wyraz **мѐтех, мѐтев, мѐтег, мѐтеј, мѐте** ‘ziemia, posiadłość ziemiska, majątek ziemski’, ‘ziemia należąca do wsi, gminy, okręgu; obszar, region’, ‘część ziemi należącej do kogoś’, ‘strony rodzinne’, ‘granica’ (RMS; RSAN)²⁸² pojawia się w dokumentach średniowiecznych w formie **мѐтеуѣ** ‘regio’ RiKSS, a także **мѐтеуѣ** z *povelji* monasterowi Dečani króla Stefana Uroša III

²⁸⁰ Wyrazy są poświadczane w wielu gwarach czarnogórskich: **кѐмун, комун** ‘wspólne dobro (np. ziemia, pastwiska, pola itp.)’ i **комуница** ‘wspólna ziemia’ (RZag), **кѐмун** ‘wspólne pastwisko’, ‘wspólny las’ (UR), **комун** ‘zajednička испаша или шума, zajedničko сеоско добро, комуница’ (Nikšić) oraz na czarnogórskim Primorju: **komunica** ‘zajednička zemlja, zemlja koja pripada čitavom selu, opštinska zemlja’ (RomanSBK), **кѐмун, кѐмун, комун** ‘zajednička имовна корист, племенски, сеоски и братственички лашњак, шума, риболов, вода’ (RomGrecCG), **комунница** ‘маџи, обично братственички комун’ (RomGrecCG) i **кѐмун, комунница** ‘zajedničko сеоско земљиште (неограђено)’ (RomanVas).

²⁸¹ Bogićević podaje także konkretne przykłady: **bratstvenički komun** (Bogićević 2010: 69), **plemenski komun** (Bogićević 2010: 412), **seoski komun** (Bogićević 2010: 526) oraz **crkvena komunica** (Bogićević 2010: 81). W plemieniu Kućów i Piperów pojawia się określenie *komun, plemenski komun (planina)* ‘wspólne pastwisko usytuowane wysoko w górach’ i *bratstveni komun (oselina, vakam)* ‘niżej położone części plemiennych *komunów*, które użytkowały bractwa’ (Kući: 104; Kući, Bratonožići, Piperi: 227, 230).

²⁸² Zapożyczenie z gr. μετέχω ‘mieć w czymś udział, uczestniczyć w czymś, mieć z kimś wspólnotę; przyłączyć się, połączyć się z kimś; być członkiem, wspólnie korzystać’.

z 1330 roku (MS: 88) oraz później, na przykład **ѡд града которикого и ѡд негова метеѡа** (MS: 463). W źródłach późniejszych poświadczane są formy **метев** ‘имање, посед’ (1830) (KK-ER), *meteg, metej, metev* ‘zemljište, koje je uz kakvu kuću ili crkvu ili selo te pripada toj kući ili crkvi ili selu’ (RJAZ) oraz **мѣтѣх** (z Czarnogóry) ‘die Grenze, limes, granica’ i **мѣте, мѣтеј** (z Serbii) ‘ojczyzna, strony rodzinne, Gegend, regio’ (SR), **мѣтѣх** ‘Gränze; Gegend’ (Popović). Bogišić notuje wyraz *meteh* ‘naziv onoga mjesta, koje nije nikad obdjelavano’ z Hercegowiny, Czarnogóry i Boki Kotorskiej (Bogišić 1999: 402). W czarnogórskim plemieniu Bratonožićiów *meteh* to ‘ziemia wokół wsi, *zabran*’ (Kući, Bratonožići, Piperi: 517) oraz ‘wspólne pastwiska (obok wyrazów *planina, komun*)’ (Rovinski 1998 I: 333). U Bogićevicia **meteh, metoh** to ‘manastirsko zemljišno dobro kojeg su obrađivali monasi’, ‘neobrađeno zemljište oko svog imanja’ i ‘gora, pasište, gola mjesta’ (Bogićević 2010: 295). W Timoku poświadczona jest forma **мето** ‘сеоски агар, синор’, ‘зграде на пољопривредном имању ван села (колибе, плевње и др.)’ (RTimok).

W tym samym znaczeniu notowany jest od XIV wieku **хѣтѣр, ѣтѣр** ‘ziemia należąca do jednej osady, wsi, okręgu; terytorium wsi’ i ‘ogrodzona ziemia’ (RSAN; RMS)²⁸³, **хѣтѣрь** ‘fines’ (RiKSS): **ѡтъ Кучанне на Стубнице, на хѣтѣрь, (...) на Буквницѣ на хѣтѣрь, (...) на хѣтѣрь на третѣи** (MS: 197, 1381 r.). Wyraz rejestrują słowniki XVIII- i XIX-wieczne, na przykład **хѣтѣрь** ‘die Gränze eines Ackers, Gränze, das Mark’ (Kurbek: 235, 337), **хѣтѣр** (1721), **хотѣр** (1755) i **атар** ‘граница, међа, земљиште које припада једном селу’ (1770) (GzRSR) oraz **хѣтѣр, ѣтѣр** ‘das Gebiet, ager fines’ (SR; Popović; KK-ER). Wyraz zanotowano także w gwarach czarnogórskich i serbskich, na przykład **атар** ‘krajne granice posjeda na nekom zemljištu’ (Bogićević 2010: 35), *hatar, atar (udut)* ‘ziemia wioski, teren wioski’ (Piva: 113) oraz *hatar, senat, senat i udut* ‘ogrodzony teren, należący do jednego plemienia’ (na Primorju znany jako *kufin, kufin*, a w Barze *država*) (Rovinski 1998 I: 119). W Serbii poświadczenia głównie z Wojwodiny, na przykład **ѣтѣр, ѣтѣр, ѣтѣр, ѣтѣр i хѣтѣр, хѣтѣр** ‘пољопривредно земљиште ван насељеног места (села)’, ‘одређено подручје на коме лове рибари из једног места’ (RSGV) oraz **атар** ‘сеоско подручје’ (VojvR; RBanat; RPosav), **атар** (RKam¹), **ѣтѣр** ‘ts.’ (RCnotr).

Kolejnym określeniem wspólnych łąk i pastwisk, które oznaczone są naturalną granicą lub sztucznym ogrodzeniem, oraz pojedynczych pól na terenie wsi rozgraniczonych miedzami jest **пѣтес, ѡтес** (RMS). Od XIV wieku poświadczony jest wyraz **ѡтътъкъ** ‘tractus’ (RiKSS), a forma *potes* od XIX wieku. Według Taranovskiego w średniowiecznym państwie serbskim była to ziemia

²⁸³ Zapożyczenie z języka węgierskiego *határ* ‘granica, miedza’. Być może w węgierskim wyraz jest sławizmem (z *kotar*), ale bardziej prawdopodobne, że pochodzi z saksońskiego, niem. *Hotter, Hatterd* ‘ogrodzenie, płot’. Według Miklošiča zapożyczenie z swniem. *kataro, gattaro* ‘ogrodzenie, płot, Flecht, Hurd, Wagenkorb’. Według Bernekera formy z *h-* pochodzą z węgierskiej formy, a te z *k-* z swniem.

władcy, szlachty, cerkwi lub monasteru, którą uprawiali *meropsi* (Тарановски 1931: 55). W słowniku Vuka **пѡтес, ѡтес** oznacza ‘више њива или ливада, које каква општина или неколико људи загради’ oraz **потес** ‘ограђене ливаде и пашњаци на које се пушта стока’ (LeksLaza). W gwarach **потес** to ‘ливаде и пашњаци ограничени природном границом или оградом’, ‘њиве у атару растављене међама’ (RSGV; VojvR; RMač) i **пѡтес** ‘део поља, једна ливада, њива’ (RCrnotr).

Dwa ostatnie określenia to *stup* i *stas*. Wyraz **стѹб** i **стѹп** to ‘filar, kolumna, podpora’ i ‘główna gałąź, konar drzewa’ (RMS)²⁸⁴, w formie *stup* (oraz *stlbp* i *stlup*) poświadczony od XIV wieku w powyższych znaczeniach, a także jako ‘część pola lub majątku’. W XIV wieku forma **стальпъ** oznaczała ‘powierzchnie uprawne w formie wydłużonego prostokąta, przypominające kolumnę, które powstały w wyniku zgrupowania łąk, pól uprawnych i winnic jednego właściciela’. Drugim, rzadziej używanym, jest grecyzm **стѡс**, w słownikach RMS i SR notowany wyłącznie jako ‘wysokość ciała, wzrost, figura’, ‘ciało’ i przen. ‘kłoda, pień’ (gr. *στάσις*). W innych znaczeniach wyraz przytacza RJAŻ jako ‘wieś, osada z okoliczną ziemią’ (XIII i XIV w.), a także RiKSS: **стасъ** ‘regio pastoria’: **село Коунартане съ парники и съ стасми нъх** (MS: 63). Wyraz pojawia się w art. 65 *Kodeksu Dušana* – **стасъ** ‘majątek wiejski’. Średniowieczny termin *stas* oznacza więc także ‘posiadłość ziemską, majątek ziemski, dobra wiejskie’, zwłaszcza na terenach południowych, gdzie silniejsze były wpływy języka greckiego. Według Blagojevića w XIV wieku termin *stas* wyparł rodzimy wyraz *selo* w znaczeniu ‘majątek, dobra, wszystkie niwy, uprawne pola i winnice, które posiada jedna osoba’ (Blagojević 2007: 187; LeksSSV: 702; Новаковић 2004: 185).

W okresie tureckim w podobnych znaczeniach poświadczone są wyrazy **алија, халија** oraz gwarowe **јалија, алилук, халилук, алилучина** i **халилучина** ‘niezamieszkała i nieużytkowana ziemia, która wcześniej należała do *spahii*, a potem do gminy lub państwa; najczęściej pełniła funkcję wiejskiego pastwiska’ (RSAN) i ‘ziemia należąca do cesarza lub państwa’ (RJAŻ) (tur. *hâlî*). Słowniki XIX-wieczne podają wyraz **алија** w znaczeniu ‘спахијска земља која нити је насељена нити припада какоме селу. Алије дају спахије људима те раде и уживају како се погоде’ (SR; Popović; PopovićTur; KK-ER), **alija** ‘pusta površina zemljišta koja nije u čijoj svojini, opšte dobro’ (Bogićević 2010: 29).

Pozostałe wyrazy to na przykład regionalizm **муша** ‘ziemia jednej wsi, która służy jako wspólne pastwisko; *utrina*’, ‘granica, miedza między dwoma sąsiednimi majątkami’ (RSAN)²⁸⁵, w Dalmacji, Hercegowinie i Czarnogórze ‘zemlja za pašu, pašnak’, a w Serbii ‘međa između dva sela ili dvije općine’ (RJAŻ) i **муша** ‘pašnjak za sva bratstva u plemenu; opština’ (Bogićević 2010: 310).

²⁸⁴ Psł. **stlръ* ‘słup, pal, kolumna wolno stojąca; to, co postawione’ (pie. **stlpo-* < pie. **stel-* ‘postawić, ustawić, przygotować’).

²⁸⁵ Wyraz zapożyczono z tur. *müşa*’-i *mera* ‘wiejskie pastwisko, z którego korzystają wszyscy mieszkańcy; niepodzielona, wspólna ziemia’ < ar. *müşa* ‘gminny, wspólny, niepodzielony’.

Ostatnim wyrazem jest **vakam** ‘posiadłość bez właściciela lub wspólna własność wsi, *komunica*’ (CrnogR) oraz **vakam** ‘wspólny majątek bractwa, w górach i katunach – wspólne lasy, pastwiska i ujęcia wody, *komun, komunica*’, a w plemienu Kućów to ‘wiejska ziemia, *komun*’, a także ‘wspólna i nieuprawiana ziemia’ (Bogićević 2010: 650).

Majątek cesarski, państwowy, czasem przekazywany wysokim urzędnikom państwowym określano mianem **xâc, âc** (1818) (RMS; RSN; KK-ER; Bogićević 2010: 180) (tur. *has*) i **асовина** ‘царско или државно имање; пореза на ас’ (1819) (KK-ER; PopovićTur) oraz **миримал** ‘rodzaj majątku państwowego’ (1816) (KK-ER)²⁸⁶.

W źródłach z XVIII i XIX wieku pojawiają się kolejne określenia dóbr wspólnych, z których solidarnie mogły korzystać wspólnoty wiejskie lub rodowo-terytorialne. Wymienić tu można słowiańskie wyrazy typu *oselina, planina* i *utrina* oraz pożyczki *udut, erar* i *gmajna* (dwa ostatnie poświadczone głównie na terenach chorwackich). Wyraz **оселина** ‘stroma skała, przepaść’ (RMS) w plemienu Kućów (stąd dane w RJAZ) oznaczał ziemię położoną wokół wioski w niższych partiach gór, części plemiennych *komunów*, które użytkowały bractwa, inaczej *vakam* lub *bratsveni komun* (Kući, Bratonožići, Piperi: 230). U Bogićevića **oselina** to ‘ziemia, która znajduje się we wsi’ i ‘wiejska, wspólna ziemia’ (Bogićević 2010: 388), a **selina**: ‘część wspólna ziemi wokół wsi, *komunica, oselina, seoski komun*’ (Bogićević 2010: 524). W słowniku Skoka z Baru i plemienia Vasojevićów *oselina* to ‘wiano, posag’, a *selina* ‘pastwisko wiejskie’. W Serbii *selina* i *oselina* to ‘własność wiejska lub gminna nad ziemią, polami, lasami, własność wspólna’ (Богетић 1974: 159; LKačer). W tym samym znaczeniu ‘ziemia należąca do gminy lub wsi, która służy jako wspólne pastwisko’ zanotowano wyraz **ўтрина** (RMS; SR; Popović; Schütz 1984: 68). Wyraz poświadczony jest gwarowo, między innymi **ўтрина, ўтрина** ‘општинско, сеоско земљиште које служи за испашу стоке; запуштено, необрађено земљиште’ (RSGV; RBanat; RPosav), **ўтрина** ‘сеоско земљиште’ (RCmotr), **утрина** ‘необрадива земља, сеоски пашњак’ (LKačer) oraz **утрина** ‘похарана ливада, њива, необрађено земљиште, комун, пашњак’ (Nikšić).

Wspólne pastwisko określane było także wyrazem **планина** (w RMS przede wszystkim jako ‘góra, wzgórze’), którego znaczenie ‘pole; las; pastwisko za wzgórzem’ notuje RJAZ, a w Czarnogórze *planina* to ‘wspólne pastwiska, najczęściej w górach, *komun*’ (Rovinski 1998 I: 333; Kući, Bratonožići, Piperi: 227).

Kolejne trzy wyrazy są zapożyczeniami z tureckiego, niemieckiego i łaciny. Pierwszy z nich, **удут** ‘granica między dwiema wsiami’ (tur. *hudud, hudut*), w XIX wieku poświadczony jest w formie **худут** ‘међа, граница’ (1827) (KK-ER) oraz **удут** ‘granica, kraj, seoski atar’, ‘granica nekog seoskog ili livadskog

²⁸⁶ Tureckie złożenie utworzone z wyr. *miri* ‘nieruchomości ziemskie ze specjalnym statusem prawnym, których właścicielem jest państwo’ oraz tur. *mal* ‘majątek, mienie; inwentarz żywy’ (ar. *māl* ‘mienienie’).

predjela', 'teritorija koja pripada jednom plemenu, bratstvu ili selu, ograničena prirodnim ili vještačkim oznakama', 'međa, granica, područje, zemljište seosko, plemensko ili državno' (CrnogR; Bogićević 2010: 624). W gwarach pojawia się **удут** 'posiadłość, majątek, *atar*' (Nikšić) oraz 'ogrodzona powierzchnia, teren, należący do jednego plemienia lub wsi' (Rovinski 1998 I: 119; Piva: 113; RKM) i **ўдут** 'узан гранични појас између два имања, међа' (LKačer). Germanizm (niem. *Gemeine*) **гмајна** i **гмања** to 'wspólna, gminna ziemia (pastwiska, łąki itp.), z której można swobodnie korzystać' (RSAN; RJAZ), poświęcony od XVIII wieku w regionach północnych (głównie chorwackich), a latinizm **ѐрар** to 'dobro państwowe, majątek państwa' (RSAN) (łac. *aerarium*).

Szczególną formą własności jest własność wspólnot religijnych. Własność pozostającą we władaniu kościołów lub klasztorów prawosławnych określano najczęściej greckim terminem **мѐтох** i **метòхија** 'dobra ziemskie, majątek, posiadłość, która jest własnością monasteru lub cerkwi', 'niewielka cerkiew z kawałkiem ziemi do uprawy', 'ziemia, majątek, który serbscy średniowieczni władcy ofiarowali monasterom lub cerkwiom', 'niewielki monaster lub cerkiew, które należą do większego monasteru; dom lub budynek należący do monasteru lub cerkwi' (RMS; RSAN; Azbučnik SPC)²⁸⁷. W średniowieczu wyrazem *metoh* określano ziemię należącą do monasteru, całość majątku będącego własnością jednego monasteru, czasem również określaną terminem *ikonomija*. Obydwie postaci notowane są w zabytkach średniowiecznych, na przykład w *Dečanskich hrisovuljach* **мѐтохѝна** 'manastirsko imanje', *Kodeksie* Dušana **мѐтохѝна** i **мѐтохѝна** (art. 16 i 34), *Kodeksie gòrniczym* **мѐтохѝ** 'metochium' (art. II, ZoR: 79) oraz licznych *poveljach* (**мѐтохѝ** w *povelji* Chilandarowi króla Stefana Dušana z 1332 r., **мѐтохѝна** w *povelji* Chilandarowi króla Stefana Dragutina z lat 1276–1281, **мѐтохѝна** w *povelji* monasterowi Dečani króla Stefana Uroša III z 1330 r. i in.) i *typikonach* (np. w *typikonie* Studenicy wielkiego żupana Stefana Nemanji z ok. 1196 r.). W słowniku Daničića **мѐтохѝ**, **мѐтохѝна** 'terra monasterio subjecta, мѐтохѝов'. Inne słowniki notują **метох** 'манастирска земља коју су калуђери заједнички обрађивали' (1727) (Popović; GzRSR), **metohija** 'manastirsko vlasništvo' (Bogićević 2010: 295) i **mètoh** 'ts.' (CrnogR), występuje także jako nazwa regionu historycznego **Метòија**, **Метòхија** 'Metochia' i 'у Гацку некако мјесто са 30–40 кућа' (SR)²⁸⁸.

Jak podaje *Leksykon serbskiego średniowiecza*, było to także określenie ziemi wokół miasta, ziem miejskich, najbliższej okolicy grodów, z których korzysta-

²⁸⁷ Zapożyczenie z gr. μετοχή 'wspólnota, udział, wspólna własność' (μετέχω 'mieć w czymś udział, uczestniczyć w czymś, mieć z kimś wspólnotę; przylączyć się, połączyć się z kimś; być członkiem, wspólnie korzystać') należy do grupy bałkańskich terminów kościelnych pochodzenia greckiego.

²⁸⁸ Wyraz poświęcony jest w gwarach, np. **метос**, **метох** 'majątek cerkiewny, majątek i ziemia monasterska' (Nikšić), **метòхија** 'ts.' (RomGrecCG), **метòвина** 'ts.' (RTimok) oraz **метохија** 'област једног црквеног властелинства, која је обухватала неколико села' (RPosav) i **метѐр**, **метѐх** 'землјиште које припада цркви, селу или кући; граница, међа' (RomGrecCG).

ją mieszkańcy miast. Swoje *metohy* posiadały miasta, na przykład Prizren, Štit, Novo Brdo, Rudnik, a także Kotor (LeksSSV: 402).

W okresie późniejszym pojawił się nowy termin **прѣavor** ‘dobra monasterskie wraz ze znajdującą się w nich wsią’ i przen. ‘opuszczona, oddalona wieś’ (RMS; RJAZ)²⁸⁹. Wyraz od XIX wieku poświadczony jest w słowniku Vuka i Popovicia: **прѣavor** ‘das Klosterdorf, Weiler, pagus monasterii’, a także w źródłach współczesnych: **прѣavor** ‘wiejska osada w dobrach monasterskich, ulokowana na ziemi monasterskiej i najczęściej w okolicy klasztoru’ (Azbučnik SPC). W gwarach notowane są formy **прѣвѡр** ‘земља дата, као лено, на уживање, манасирско село, добро, имање’ (RomGrecCG) i **прѣavor** ‘насеље на манастирском земљишту, обично близу манастира’ (RPosav). W podobnym znaczeniu występuje także **kavedal** ‘majątek i dobra cerkiewne’ (Bogićević 2010: 230).

W okresie tureckim jako określenie własności wspólnoty muzułmańskiej pojawia się termin **вѣкуф** i **вѣкуф** ‘muzułmańskie dobra przekazane w drodze darowizny (fundacji), które służą celom religijnym, oświatowym lub dobroczynnym’ i ‘fundacja religijna’ (RSAN; RMS; Bogićević 2010: 650; Nikšić), a także gwargowe **вакаф**, **вакиф**, **вакуп** (RSAN), **вѣкаф**, **вакѡф**, **вакав**, **вакѡв** ‘fundacja’ (RKM), **вѣкъф** ‘ts.’ (PrizrenDČ) oraz **вакѡф** ‘ważne miejsce, cerkwiszcze’ (RSMet) (tur. *vakıf*).

²⁸⁹ Wyraz pochodzi od gr. złożenia πρόνοιαφορα, πρόνοια ‘troska, opieka’ z zmianami fonet. Por. *pronija*.

3. FORMY WŁASNOŚCI PRYWATNEJ

3.1. W średniowieczu

W czasach wczesnego średniowiecza przeciwieństwem majątku (ówczesnie rozumianego jako wszystko to, co właściciel mógł fizycznie ująć, wziąć, a więc ruchomości) była własność określana mianem *diedzictwo*, *dzierżenie wieczyste* (serb. *baština*, rus. *дѣдина*), to jest wszelkie nieruchomości (przede wszystkim ziemia), którymi dana rodzina władała od pokoleń i które były w niej dziedziczne. Właściciel majątku miał prawo posiadania, użytkowania i rozporządzania nim. Głównymi sposobami nabywania własności, poza zawłaszczeniem rzeczy niczyjej lub porzuconej, zasiedzeniem lub zdobyczą wojenną, było przede wszystkim dziedziczenie oraz nadawanie przez pana (władcę, szlachcica) we władanie bądź użytkowanie. Ziemię mógł nadawać władca na określony czas w zamian za pewne świadczenia albo dożywotnio, przekazując ziemię w dziedziczenie. Majątek można więc podzielić na dobra rodowe (dziedziczone z pokolenia na pokolenie) oraz nabyte, otrzymane w drodze nadania (tj. beneficja) (MSKDSł: 87).

Do grupy tych pierwszych należały dobra określane najczęściej wyrazem **баштина**, czyli ‘wszystkie odziedziczone dobra, majątek, który został odziedziczony po ojcu lub przodkach, dziedzictwo, dziedzina, ojcowizna; spuścizna; patrimonium’, ‘posiadłość, majątek, dobra, włości’, ‘ziemia uprawna’, ‘prawo własności nieruchomości’, a także ‘kraj rodzinny, rodzinne strony’ (RSAN)²⁹⁰. Dodatkowo, szczegółowe znaczenia podane w słowniku RJAZ to ‘wszelkie dobra, na przykład wieś, pola, które ktoś otrzymał’ (XIV–XV w., art. 31–32 KD), ‘państwo jest *baština* dla władcy, który je odziedziczył od ojca’, ‘gmina może posiadać własną *baština*, która przechodzi z pokolenia na pokolenie, patrimonium publicum’ (XIV w., MS: 94, 106). *Baština* to również ‘wszelkie odziedziczone dobro, które nowy posiadacz może przekazać kolejnej osobie’ oraz ‘każde dobro, które ktoś posiada, którego jest właścicielem i które pozostawia się w dziedzictwie (zwłaszcza nieruchomości – pola, łąki, niwy), dominium, possessiones’ (MS: 170). Wyraz poświadczony jest w słownikach od XVIII wieku²⁹¹.

²⁹⁰ Derywat utworzony za pomocą suf. *-ina* od wyr. *bašta* ‘ojciec’ jako forma przymiotnikowa, analogicznie do starszych form typu **dědъ – *dědina* i *otac – očevina*.

²⁹¹ Wyraz poświadczony jest od XVIII w.: **баштина** ‘наслеђе, наследство’ (1719) (GzRSR), **баштина** ‘мајетност’ (1798) (PosrbOV) i w XIX w. **баштина** ‘земља, спахилук’, ‘наследство’ (PosrbOV; KK-ER) oraz **баштина** ‘очевина, или оно мјесто гдје се ко родио, der Grund und Boden wo einer geboren, solum natale’, ‘das Grundftüd, fundus’ (SR; Popović). W gwarach notowane są formy: **baština** ‘jedno ili više zemljišta ili cjelokupna zemljišna nepokretnost’ (CrnogR), **баштина** ‘имање, посејед, добро имање’ (Nikšić). W Wojwodinie **баштина** ‘башта, њива у атару

Baština, očevina lub *očinsko nasleđe* oznacza prawo własności, a także obiekt tej własności (nieruchomości), który stanowił spadek po ojcu i jego przodkach. Termin **ваштѣнна, ващина**, który często pojawia się w *poveljach* już od XIV wieku, pochodzi od wyrazu **ваща** ‘ojciec’. W słowniku Daničića **ваштѣнна** ‘dominium, добијала се од државнога господара и остајала породици с правима и дужностима што бијажу у држави, feudum’: **да имаю и дрѣже, и да чинне всу свою волю и хотнение како шде своек ващине** (MS: 106) i **села, која му кетъ записао царьство ми, никму и неговѣмъ дѣцямъ оу ващинуу** (MS: 143). W *Dečanských hrisovuljach* **ващина** to ‘dobra dziedziczne’, a w *Kodeksie Dušana* i *Kodeksie górnickým* **ващина** ‘dominium’ (art. 41 KD).

Najważniejsze z punktu widzenia poznania istoty średniowiecznej *baštiny* były artykuły *Kodeksu Dušana* poświęcone szlachcie, ponieważ zawierały potwierdzenie podstawowego prawa własności nad dobrami. *Baštiny* były pozbawione wszelkich zobowiązań i danin z wyjątkiem podatku *soće* i służby wojskowej ich właścicieli. To jedyna różnica w stosunku do majątków zachodnioeuropejskich, całkowicie zwolnionych z jakichkolwiek świadczeń na rzecz państwa. W art. 42 czytamy: **и ващине взе да су свободне отъ взеѣхъ работъ и поданькъ царьства ми, развѣ да даю соке, и вонкоу да воюю по законуу**. Były to tak zwane *baštine nezavisne* lub *slobodne baštine* – wolne/niezależne dziedziny (łac. *dominii directi*), które obejmowały *baštine vlasteoske, crkvene i vladaočeve* (dziedziny szlacheckie, kościelne i królewskie/carskie). Od drugiego typu *baštin* (odpowiednika łac. *dominii utilis*, a w Serbii określanych jako *baštine zavisne* lub *potčinjene baštine, baštine pod teretom*, np. *baštine meropaške, neseljeničke* – dziedziny zależne)²⁹² różniły się rodzajem obciążeń i ograniczeniami wynikającymi z praw innych instytucji. Członkowie dziedziny zależnych zobowiązani byli do płacenia danin i wykonywania robocizn na rzecz władcy, a ograniczenia ich funkcjonowania wynikały z praw sąsiadów i gmin (LeksSSV: 31). Nieliczne wyjątki zwolnienia z obowiązku świadczeń dotyczyły pojedynczych pracowników w dobrach monasterskich (por. art. 42 KD).

W zamian za służbę wojskową wolny dziedzic (*baštinik*) otrzymywał nieograniczone i trwałe prawo własności nad majątkiem. Władca nie mógł siłą odebrać *baštiny*, a transakcje kupna-sprzedaży mogły być oparte wyłącznie na wolnej

na kojoj се узгаја површе’ i forma pl. ‘све баште на на окућници између четири улице у селу, необрађене баште’ (RSGV) oraz **баштѣвина, баштинѣ** ‘nasledstvo od oca’ (RCmotr). W leksykonie Bogićevića **baština** to ‘średniowieczne dobra ziemskie, dobra i majątek ogólnie’. W nowszych znaczeniach wyraz oznacza ‘pełną własność nad nieruchomościami’ oraz ‘odziedziczony majątek, dziedzictwo, dziedzinę, ojcowiznę, synonim słowiańskich *očevina, dedovina* oraz tureckiego *çiftlik*’. Jako majątek to szczególnie nieruchomość – ‘ziemia lub dom z zabudowaniami gospodarczymi, które są dziedziczone z ojca na syna, zawsze w linii męskiej, odpowiednik tureckiego *çitlika*’ (Bogićević 2010: 47).

²⁹² Podział i nazewnictwo *baštin* wprowadził Novaković w swoim opracowaniu *Kodeksu cara Dušana*.

woli jej właściciela (zakaz odebrania, odkupienia lub sprzedania siłą znalazł się w art. 43 KD).

Владаочева гаранција неприкосновености и слободe властеоских баштина по себи се јављала као акт самоограничења владаочевог, јер је наравно пре свега значила, да неће сам владалац самовласно одузети баштину од властелина (Тарановски 1931: 22; por. także LeksSSV: 31).

Zasada ta sprzyjała tworzeniu się materialnej samodzielności i niezależności szlachty.

Zwolnienia z wszelkich zobowiązań, opłat, danin, rent i robocizn, czyli immunitet ekonomiczny szlacheckich dziedzin został wprowadzony dopiero za czasów cara Dušana. Najczęstszymi obciążeniami było więc *soće*, a także określona grupa świadczeń, na przykład *ponos vladaočev* (obowiązek przeprowadzenia, który wykonywali mieszkańcy na rzecz władcy i jego dworu) oraz *gradozidanije* i *gradobljudenije* (pilnowanie i odbudowa grodów, art. 127 KD). Kolejnymi świadczeniami właścicieli *baštin* był obowiązek pilnowania dróg i traktów, a także walka ze złodziejami i rozbójnikami. Oprócz pomocy wojskowej obowiązkiem szlachty była służba na dworze i stawianie się na każde wezwanie władcy – pomoc w sądzeniu nad szlachtą, udzielanie rad dotyczących spraw państwowych, administracyjnych i ustawodawczych.

W XV-wiecznym *Zakonie o rudnicima* terminem *baština* określano własność prywatną nad obiektami i urządzeniami w górnictwie.

Po zajęciu Serbii Turcy nie zerwali z tradycją *baštin*, kontynuowali jednak królewski obyczaj ich nadawania, choć już nie chrześcijanom, lecz Turkom. Określoną liczbę *baštin* pozostawiono w rękach chrześcijan w zamian za wysoki haracz (jeden na stałe przypisany ziemi, a drugi w zależności od rodzaju ziem). Zachowano więc starą instytucję z obowiązkiem służby wojskowej z jedną wszak różnicą polegającą na tym, że wojownicy chrześcijańscy *baštin* zostali przeniesieni do założonych przez sułtana Murata oddziałów składających się wyłącznie z niemuzułmańskich wojowników (Новаковић 2002: 215).

W tym samym znaczeniu, choć znacznie rzadziej, używano także innych wyrazów: *dedina*, *dedovina*, *očevina*, a w czasach tureckich *babovina*. Pierwszym z nich jest **дѣдовина** oraz przest. **дѣдина** ‘dobra odziedziczone po ojcu, ojcowizna, dziedzina’ oraz reg. ‘rodzaj dawnej wspólnej ziemi’ i ‘ojczyzna, strony rodzinne’ (RSAN). Wyraz poświadczony jest od XII wieku w znaczeniu ‘dziedzictwo, to, co pozostało po przodkach, co zostało po nich odziedziczone’: **дѣдина** ‘bona avita’ (RiKSS): **ѡбновѣхъ свою дѣдину** (MS: 4, 1189–1199 r.). Forma *dedovina* znana jest od XVIII wieku, na przykład **дјѣдовина** i **дѣдовина** i ze Sremsu **дѣдѣнство** ‘das vom Grossvater, hereditas avita, patrimonium avitum’ (SR), **дѣдовина** ‘aviticitas’ (1846) (PosrbO) oraz **dědina**, **dedovina** ‘imanje naslijedeno od dedova, kao predaka’, ‘baština koju su preci – prađed i đed imali i držali u vlaštinu’ (Bogićević 2010: 147; CrnogR), **дѣвина** (RTimok), **дѣдовина**

(RCrnotr) i **дедовина** (LKačer). Od XVII wieku notowany jest również wyraz **òчевина** ‘majątek odziedziczony po ojcu (najczęściej ziemia i nieruchomości), ojcowizna’ (RMS) i **očevina** ‘imovina naslijeđena od oca’ (CrnogR), **očevina, očinstvo** ‘ts.’ (Bogićević 2010: 368), a także **òчев(и)на** (RMač; LKačer).

Przeciwieństwem ziemi dziedziczonej była w średniowieczu ziemia nadawana przez władcę, instytucja wywodząca się jeszcze z czasów antycznych, z tradycji rzymskich beneficjów, do Serbii wprowadzona z Bizancjum. W okresie państwa Nemanjiciów określana była najczęściej greckim mianem **прòнија, прòња** ‘w systemie feudalnym średniowiecznej Serbii ziemia lub majątek ziemski, który państwo przekazywało zasłużonym członkom stanu szlacheckiego lub Cerkwi, bez prawa własności i prawa swobodnego nim dysponowania’ (RMS; RJAZ)²⁹³ oraz ‘majątek wojskowy, lenno w ramach bizantyjskiego systemu własności ziemskiej, w którym władca dożywotnio przekazywał posiadłości ziemskie *pronijarowi* jako nagrodę za jego służbę’ (Bogićević 2010: 484). Wyraz poświadczony jest od końca XIII wieku, na przykład w *Kodeksie* Dušana i słowniku RiKSS: **пронниа** ‘fundus ad usumfructum datus’: **ДАХЪ НКГОВУ БАЩИНУ ВЛАСТЕЛІНУ МЛМУ У ПРНІЮ** (MS: 568). W nowszych dokumentach termin był zastępowany pojęciem *feud* (Тарановски 1931: 34). Była to nowa forma warunkowej własności feudalnej i organizacji wojskowej, która pojawiła na początku drugiego tysiąclecia i stanowiła

(...) у феудализованом Византијском царству облик условног власништва над земљом или било којим извором прихода (рудници, мостарина, путарина), чији је корисник уживао све приходе проније уз обавезу обављања војне службе цару. Цар је проније додељивао великашима који се у изворима, пре свега повељама, називају војници, а њихова основна обавеза била је да на његов позив пођу у рат наоружани и на коњу (LeksSSV: 589).

Pierwsze informacje o przekazywaniu ziemi w *pronije*, czyli o korzystaniu z niej w zamian za zasługi i/lub konkretne usługi, pochodzą z XI wieku z Cesarstwa Bizantyjskiego z okresu władzy dynastii Komnenów. Pierwotnie więc *pronija* oznaczała ziemię nadawaną przez seniora w użytkowanie czasowe lub wieczyste jako honorowe wynagrodzenie zasłużonym wojskowym lub funkcjonariuszom administracyjnym, a z czasem także sam czyn nadawania. Wynikało to z istniejącej tradycji wynagradzania osób zasłużonych dla państwa. Władcy posiadający władzę nad ziemią i mieszkającymi na niej poddanymi zasłużonym nie dawali pieniędzy, lecz dobra ziemskie wraz z ludźmi, którzy zamiast płacić władcy, stawali się poddanymi nowego pana. Ten istniejący w Europie zwyczaj został potem zaadaptowany w imperium tureckim (Новаковић 2002: 180).

Rycerze i szlachta otrzymywali ziemię wyłącznie na używanie, bez prawa własności i swobodnego nią dysponowania. Po zakończeniu obowiązków woj-

²⁹³ Bałkański hellenizm, z gr. *πρόνοια* ‘troska, opieka, opatrność’.

skowych (a najczęściej po śmierci *pronijara*) ziemia wracała z powrotem do funduszu ziem władcy, którymi obdarowywano następnych.

Razem z innymi instytucjami bizantyjskimi *pronija* dotarła do średniowiecznej Serbii przede wszystkim za panowania króla Milutina (1282–1321), w okresie jego podbojów w Macedonii. Choć można przypuszczać, że była znana na ziemiach serbskich znacznie wcześniej, to dopiero z przełomu XIII i XIV wieku pochodzą pierwsze poświadczenia wyrazu w źródłach serbskich (w *hrisovulji* króla Milutina monasterowi św. Jerzego koło Skopja z przełomu lat 1299/1300, w której król potwierdza przekazanie monasterowi wsi Rečica, wcześniejszej *pronii* woja Dragoty). Na nowo zdobytych ziemiach macedońskich władca napotkał starą, opartą na prawie bizantyjskim, cesarską *proniję* – instytucję, którą nie tylko potwierdził i zachował, ale przede wszystkim rozszerzył na całe terytorium swojego państwa. Dopiero od tego czasu obecność *pronii* w Serbii (do 1371 r.) i innych państwach powstałych na jej ziemiach można śledzić na podstawie źródeł pisanych.

Najważniejsze i najpełniejsze źródło wiedzy o charakterze *pronii* znajduje się w *Kodeksie* cara Dušana. Aby uprzedzić wszelkie nadużycia szlachty – *pronijarów*, ewentualne nadużywanie lub dysponowanie tym nadanym majątkiem, powstał art. 59 (w którym szczególną uwagę poświęcono Cerkwii, jej ochronie i majątkowi): Пронию да нѣсть вольнъ никто продати ни купити кто не има баштинуу. Угь прониарске землек да нѣсть вольнъ никто подложити подь црьковь; ако ли подложн, на нѣсть тьрьдо. Nie wolno było zatem przekształcać *pronii* w *baštiny*, bo wtedy traciła swój pierwotny charakter ziemi oddawanej w użytkowanie za zasługi wojskowe.

Пронија је и по Душановом законику сасвим различита од баштине. Онај ко је имао пронију није имао никаква права својине на дату му пронију, јер се право својине са свима последицама власничког располагања обележавало именом баштине. Дати коме у пронију значило је дати му само на уживање, или уступити му над неком земљом, селима или жупом, извесна права работе, која је државни поглавар имао права тражити од људи на оној земљи насељених. Пронијар је имао само работу, и то у одређеној мери, и ништа више (Новаковић 2002: 184).

Jak zauważa Novaković, *pronije* oznaczały tymczasowość, niestałość i zmiany w użytkowaniu i posiadaniu, więc wszyscy dążyli do zmiany ich statusu na dziedziczne *baštiny*, które przedstawiały stałość i możliwość ich dziedziczenia (Новаковић 2002: 189).

System *pronij* szeroko rozpowszechniony był również w Zecie, zarówno w części, która znalazła się pod władzą Republiki Weneckiej, jak i w tej rządzonej przez ród Crnojevićów. Oprócz obowiązku służby wojskowej *pronijar* musiał płacić władcy podatek od każdego domu oraz pomniejsze świadczenia finansowe. Instytucja *pronii* nie była znana w średniowiecznej Bośni (LeksSSV: 590).

Dwa kolejne wyrazy określały majątki ziemskie w Serbii, a ich nazwy pochodziły albo od dawnego sposobu ich podziału, albo od nazwy pracowników najemnych, którzy wykonywali prace w tych majątkach. Pierwszy z nich to **ждрѣбије**,

pierwotnie w znaczeniu ‘kostka, kości; *ždreb*’, a historycznie ‘dobra ziemskie, które w serbskim państwie średniowiecznym otrzymywali w użytkowanie duchowni nieposiadający własnej ziemi’ oraz **ждрѣб, ждрѣбе, жрѣб, жрѣбија**, reg. **жрѣбе** i **жрѣбе**, reg. i formy cs. **жрѣбиј, жрѣбије** ‘kostka, kość lub inny przedmiot, za pomocą którego rozstrzygano sporne kwestie, podejmowano decyzje; decydowanie w taki sposób’ (RSAN)²⁹⁴. W słowniku RJAZ hasło *ždrebij* pojawia się w znaczeniach ‘dio zemljišta, koji se dobivao kockom, zatim zemljište određene veličine’ (XIV w.), ‘odluka’ (MS: 180, 1370 r.) i ‘vlasništvo, posjed’, ‘sudbina’ (MS: 333, XV w.). W powyższych znaczeniach wyraz pochodzi od *ždrijeb, žrijeb* oraz *žrebej* ‘kostka, kość lub jakiś inny przedmiot, za pomocą którego decydowano o szczęściu i nieszczęściu, rozstrzygano spory, decydowano o wygranej bądź przegranej, podziale dóbr, prawie do czegoś, kolejności’ oraz ‘czynność polegająca na rzucaniu kostką’ i ‘szczęście, los, przeznaczenie’.

Pierwotne znaczenie tego terminu – ‘kostka, kości’ – poświadczono jest w dokumentach średniowiecznych, w formach **ждрѣбѣн, ждрѣбѣнн, ждрѣбѣнк, ждрѣбѣ**, oraz, jeśli forma nie została błędnie wydrukowana, **ждрѣбѣнца (над ждрѣбѣнцом)** ‘sors’ (RiKSS): **да стон с оцемь на скокь ждрѣбѣню** (MS: 99). Wyraz pojawia się również w najważniejszych aktach prawnych XIV wieku, na przykład w *Kodeksie Dušana, Dečanskich hrisovuljach* i w przekładzie dokumentu *Zemljoradnički zakon*.

Termin jest ściśle związany z dawnym sposobem podziału ziemi za pomocą kości. W okresie między XIII a XV wiekiem możnowładcy za pomocą kości dzielili całe żupy bez względu na fakt, że ziemie uprawne użytkowane były już przez chłopów. Wynikało to ze średniowiecznego wielopoziomowego systemu prawa własności nad ziemią. Prawo zwierzchniej własności nad ziemią posiadał władca i państwo (*dominium eminens*), bezpośredniej własności nad ziemią – szlachta i warstwy uprzywilejowane (*dominium directum*), a prawo jej użytkowania – poddani i chłopci, którzy ziemię jedynie uprawiali, bez prawa dysponowania (*dominium utile*) (Благојевић 2007: 88).

Znany jest również tak zwany *popovski žreb* lub *ždrebije*, czyli proces wydzielenia określonego majątku ziemskiego duchownym nieposiadającym swojej ziemi. Czyniono tak, aby klerowi parafialnemu zapewnić stałe źródło utrzymania. Taki rodzaj majątku pojawia się w *Kodeksie* (art. 31 i 65 KD) oraz *Dečanskich hrisovuljach*, gdzie **ждрѣбѣнк** to ‘imanje koje je išlo uz sveštenički čin’. W serbskim przekładzie bizantyjskiego dokumentu *Zemljoradnički zakon ждрѣбѣнн* występuje w znaczeniu ogólnym ‘ždreb, udeo’ (art. 7 ZZ).

²⁹⁴ Wyraz *ždreb(tje), žreb*, psł. **žerbъ, žerbъjъ* ‘los, kości’ (pie. **gerb^h-* ‘nacięcie, naciąć’) pierwotnie oznaczał ‘patyk, kij z nacięciami’ lub ‘kawałek kija’, a najprawdopodobniej ‘kij używany przy losowaniu, kij do przepowiadania przyszłości’. W czasach prasłowiańskich za pomocą takiego kija dzielono ziemię. W najstarszym potwierdzonym znaczeniu chorwackim z 1439 r. odpowiada polskiemu *žreb* ‘kawałek ziemi’ (powstał w wyniku metatezy – por. scs. *ždrěbъjъ* i ros. *жеребеу*; spółgłoska *d* została wprowadzona dla ułatwienia wymowy). Pierwotne znaczenie według Skoka związane jest z czas. *rāboš, rābaš = rōvaš < węg. rovás* ‘nacięcie, rów, przecinka’, a więc „Broj dijelova zemlje, koliko kome pripadaju, urezivao se u štap” (Skok ER: III 672–673).

Wyraz oznaczał także ziemię należącą do wsi, dobra ziemskie na wsi, które znajdowały się w dolinach (por. *imenije, namestije, dvor i stas*, Новаковић 2004: 185).

Majątek szlachecki, w którym mieszkali i pracowali *meropsi*, to **мѣропшина** (RSAN). W RJAZ i słowniku Skoka *meropšina* to ‘zemlja, na kojoj sjede meropsi’, ‘rabota meropaška’, ‘selo gospodarsko-kraljevsko, crkveno, vlasteosko – u kome stanuju naseljenici, nazvani meropsi ili grčkim nazivom parik – parici, koji su gospodaru morali do smrti raditi ugovorene težačke poslove’ (Новаковић 2004: 168). Termin poświadczony jest w *Kodeksie* Dušana oraz słowniku Daničića **мѣропшина** i **неропшина** ‘terra quam tenent coloni **мѣропшин** dicti, operaque serva ab iis praestanda’ (RiKSS): **на земљи царевон, рекъше на меропшинахъ** (art. 156 KD) i **ѿ оу села цръковнаа и люде цръковны, де не грѣдоу оу нѣропшиннѣ царьства мн, ни на сѣно, ни на ораніе, ни на виноградаъ, ни на единоу ракотоу, ни малоу ни великоу** (art. 34 KD). W serbskim przekładzie *Syntagmatu* **мѣропшина** odpowiada gr. terminom **πρόαστειον** i **παροιχία** (SMV).

W *Kodeksie* cara Dušana wyraz *meropšina* został użyty w podwójnym znaczeniu. Po pierwsze oznaczał on majątki wiejskie możnowładców, których uprawą zajmowali się *meropsi*. Takie majątki pokrywały największą część ówczesnego państwa serbskiego (art. 156 i 34 KD). W znaczeniu zaś węższym terminem *meropšina* określano rezerwy ziemskie możnowładcy, feudała, władcy (łąki, pastwiska, pola, winnice), które były podobne do *carin* (ale nie identyczne, ponieważ obejmowały całość rezerw władcy) (LeksSSV: 397). W gwarze Pivy **меропшина** to ‘dawna posiadłość, majątek szlachecki, ziemia, na której żyli i którą uprawiali chłopi w zamian za czynsz; posiadłość, majątek, ziemia’ (RPiva).

3.2. W epoce tureckiej

Dawne, średniowieczne, formy kontynuujące tradycję starosłowiańską lub bizantyjsko-grecką nie zostały zlikwidowane, lecz przeszły swego rodzaju przemianę polegającą głównie na zamianie nomenklatury i głównych beneficjentów. Dawną serbską szlachtę i rycerzy chrześcijańskich zastąpiła nowo powstała szlachta muzułmańska, nowi urzędnicy osmańscy sprowadzani na tereny bałkańskie z innych ziem pod władzą Turków, a także zasłużeni dla sultana rycerze. Konsekwencją takiej zmiany jakościowej było także nowe słownictwo używane do określania własności należącej do władcy, lokalnych namiestników oraz szlachty, rycerzy i urzędników.

Podstawowymi formami własności stały się w czasach panowania tureckiego *timary* i *ziamety* jako kontynuacja średniowiecznych serbskich *pronij* i *meropšin* oraz rzymskich *dominiów* i *beneficjów*.

Cały system własności, zarządzania ziemią i jej uprawy opierał się na dobrach zarządzanych przez *spahijów*, które nazywano *spahilukami*. Wyraz **спахилук** ‘własność, posiadłość, dobra ziemskie należące do *spahii*’ (RMS; RJAZ) (tur. *si-pahilik*) notowany jest dopiero od XVIII wieku, na przykład **спаилук** (1749), **спахилук** (1759) ‘властелинство’ (1759) (GzRSR), **спаилукъ**, **спахилукъ**

(1841) (PosrbOV; KK-ER) i **спайлук, спайлук** ‘das Gut, latifundium’ (SR; Popović; LeksLaza). Powszechnie pojawia się w słownikach gwarowych w formach **спайлук, спайльк** (RKM), **спайлук, спайлук, спайлук, спайлук** (RSGV; RBanat), **спайльк** (RTimok) i **спайлук** (RVG). Była to ogólna nazwa majątków, dóbr ziemskich znajdujących się w posiadaniu *spahii* i istniejących przez cały okres rządów tureckich. To pewien rodzaj *pronii*, ziemie bowiem oddawane były w używanie za zasługi w służbie władcy (Перуничих 1956: 32–33). Na większości terenów serbskich zostały zlikwidowane wraz z likwidacją instytucji *spahijów* w 1826 roku, a wyjątkowo zachowały się w niektórych regionach, na przykład w paszałyku Nišu do 1878 roku.

System *timarów* i *zijametów*, stworzony przez sułtana Murata, był kontynuacją rzymskich i bizantyjskich form własności, a także turecką metamorfozą serbskich średniowiecznych majątków wojskowych – *feudum* i *pronii*, łac. *beneficium*, gr. *πρόνοια*. Opierał się na tureckiej *mirii*, całej ziemi uprawnej, która należała do państwa. W tym systemie prawo do ziemi posiadali władcy, *spahijowie* i chłopci zajmujący się jej uprawą. *Spahija* nie dostawał ziemi na zawsze, lecz jej posiadaczem mógł być dopóty, dopóki pełnił służbę wojskową. Taki system własności został w Serbii zlikwidowany ogólnie, wydanym 3 listopada 1839 roku *Hatiszerifem*, zwanym *Tanzimatem*. Oznaczało to zniesienie pańszczyzny, a każdy ówczesny użytkownik ziemi stawał się jej właścicielem (Новаковић 2002: 232).

Spahijami – posiadaczami ziemskimi za swoje bohaterskie czyny stawali się najczęściej i pierwotnie tylko rycerze tureccy, ale w późniejszym okresie także zasłużeni dla imperium urzędnicy i dostojnicy państwowi. W zamian za obietnicę służby wojskowej oraz uprawy tej ziemi otrzymywali oni dobra ziemskie, posiadłości, feuda. Beneficjenci wraz ze swoją drużyną wojskową zobowiązani byli brać czynny udział w działaniach wojennych państwa tureckiego i w takim przypadku od każdego 3000 aspr dochodu z posiadłości wystawiać po jednego rycerza konnego. Obowiązek liczby rycerzy dotyczył wszystkich stopni własności – małych *timarów*, dużych *zijametów* i wielkich *malicán* (Новаковић 2002: 218–219; Перуничих 1956: 32–33).

Pierwszym i najmniejszym majątkiem, który oznaczał posiadłość przynoszącą dochody w wysokości od 3000 do 20 000 aspr, był **тїмār** ‘posiadłość feudalna, lenno w imperium tureckim; *spahiluk*’, ‘majątek rolny, dobra ziemskie, posiadłość wiejska’, a także ‘opieka, czyszczenie i karmienie (konie)’ i ‘ekwipunek dla konia’ (RMS)²⁹⁵. Wyraz poświadczony jest w SSZiN w 1699 roku w znaczeniu ‘posjed, koji je sultan davao na obradu kojemu svome zaslužnome čovjeku, da mu služi u vojsci s određenom četom prema visini dohotka, što ga je taj posjed davao’ (RJAZ) oraz w innych źródłach: **тимар** ‘феудално добро’ (1794) (GzRSR; KK-ER) i **тимар** ‘у значењу неговања: болест, неговање болесника’, a także w znaczeniu feudalnym ‘имање, које су турски султани давали одличну

²⁹⁵ *Timar* to bałkański turcyzm *timar* ‘opieka’ < ar. *tīmār* ‘opieka nad chorym’, abstrakcyjne znaczenie zachowało się w czas. *timariti češagijom konja*.

војнику уз услов, да за рат даје по једнога коњаника на сваких 3000 аспри годишњег дохотка, као и сам лично да је дужан ићи у рат’ (PopovićTur). To samo znaczenie notowane jest w słowniku Vuka i Popovicia: **тѣмѣр** ‘Art Lehngut, praedii beneficiarii genus, зијамет’, oraz u Bogićevića: **timar** ‘imanje dobro, baština, feudalni posjed, koju je dobijao spahija, doživotno ali i djelimično nasljedno, kao i niži službenik turske uprave dok je u službi’ (Bogićević 2010: 605). W RiKSS pojavia się jedynie forma derywowana **тѣмарѣнѣкѣ** ‘у Турака који има тимар’: **ѡтѣ ѡбѡша и ѡтѣ тѣмарѣнѣкѣ** (MS: 550).

Więszymi majątkami zarządzanymi przez szlachtę muzułmańską i przynoszącymi dochody powyżej 20 000 aspr rocznie były *zijamety* lub *zaimluki*. Jak podaje RSAN, **зѣјѣм**, **зѣјѣмет** oraz **зѣймлук**, **зѣйнлук** to ‘wielka posiadłość ziemska’ (tur. *ziamet*, *zeamet*). Wyrazy *zijam* i *zijamet* ‘vrsta turskog feudalnog odnosa; spahiluk’ poświadczane są w XIX wieku, na przykład **зѣјѣмет** ‘Art Lehen, feudi genus, v. тимар’ (SR), **зѣјѣмет** ‘заповедништво, војнички феуд са годишњим дохотком од најмање 20 000 аспри’ (PopovićTur; KK-ER) i **зѣјѣмет**, **зѣйм** ‘posjed veći od timara a čiji prihodi ne prelaze iznos od 20 000 do 100 000 aspri (akči)’ (Bogićević 2010: 701, 695).

Największym majątkiem oddawanym w prywatne ręce przez sultana, z którego dochody przekraczały 99 000 aspr, była **малићана** ‘ziemia, dobra ziemskie oddawane w użytkowanie wieczyste (w imperium tureckim)’, ‘podatek pobierany od tego rodzaju ziemi’ (RSAN) (tur. *malikâne*). Wyraz jest notowany od XIX wieku: **малићана** ‘велики посед’ (1816) (KK-ER).

W znaczeniu ‘posiadłość *spahii*, którą uprawiali kmiecie’ oraz ‘kmieć; kmiecie’, ‘tytuł i godność kmiecia’ poświadczane są wyrazy **кметѣѣја**, **кметлук**, a także **кметѣштина**, **кметѣѡвѣштина**, **кметѣѡвѣштина** ‘posiadłość *spahii*, którą uprawiali kmiecie’ (RSAN) i **кметѣштѣнна** ‘ipraedium beneficiarium’ (RiKSS; RJAZ). Wyraz *kmetija* ‘zemlja jednoga gospodara na kojoj su kmeti (coll. od *kmet?*)’ i ‘pogodba po kojoj kmet drži zemlju gospodarstvu, i sama zemlja’ (RJAZ) znany jest od XIX wieku. W słowniku Popovicia **кметство** ‘Amt des Kmet’, a w Nikšiću **кметѣја** ‘подручје села којим управља кмет’ (Nikšić).

W dalszej kolejności należy wymienić mniejsze formy własności ziemi, która należała do przedstawicieli tureckiej (muzułmańskiej) szlachty (agów i bejów) i którą najczęściej uprawiali chłopci pańszczyźniani. Pierwszą z nich jest ogólnie znany, choć dość późno poświadczony (dopiero z XVIII w.), wyraz **чѣтлук**, **чѣфлук** ‘majątek wiejski, posiadłość rolna, którą użytkownik dzierżawi od *spahii*; przysiółek, kolonia w majątku *spahii*; wieś, w której mieszkają kmiecie’ oraz ‘jednostka rolna majątku chłopów, która była częścią starego tureckiego systemu rolnego’ (RMS)²⁹⁶. Była to nazwa bardzo popularnej i powszechnej, zwłaszcza w Serbii, formy własności obejmującej w zasadzie jedną wieś.

²⁹⁶ Wyraz utworzony od tur. *çift* ‘para wołów zaprzęgniętych do orania’, a tam z pers. *ğuft* ‘para’. Według Skoka historia wyrazu wyglądała następująco: ‘zaprzęgnięta para wołów, orząca

W okresie przełomu XVIII i XIX wieku ten majątek ziemski miał, oprócz *spahii*, jeszcze jednego pana – *čitluk-sahibije* (RZiSR: 250). Wyraz pojawia się od XIX wieku, na przykład **читлук** ‘се у Србији зове оно село које осим спахије има још једнога господара’ (SR; Popović), **чивлук** (1834), **чиклук** (1817), **читлук** (1818) i **чифлук** (1818) (KK-ER), **читлук**, **чивлак** ‘поље, ораница, обрађена земља’ i **чифтлик** ‘имање пољско, мајур, миљак’ (PopovićTur), *čitluk*, *čiflik*, *čifluk*, *čivluk* w znaczeniu ‘poljsko dobro, kuća na poljskom dobru’ (RJAZ) oraz **čitluk** (Bogićević 2010: 101) i **чифлак**, **чифльк**, **чифлик** (PrizrenDČ)²⁹⁷.

Kolejne nazwy majątków należących do szlachty muzułmańskiej derywowano od tytułów aga i beg. W XVIII wieku notowane są więc formy **агълук**, **агәнлук**, **агйлук** oraz **агаларство** ‘posiadłość lub majątek należący do *agi*’, ‘część dochodów wypracowywanych w majątku *agi*, które są mu oddawane przez poddanych chłopów’ oraz ‘tytuł *agi*’ (RMS; RSAN; RJAZ) (tur. *ağalık*, *ağalık*) i **агълук** ‘Herrschaft, dignitas ara’ (SR; Popović; PopovićTur)²⁹⁸. Majątek beja to **беглук**, **беглик**, **беглак** ‘dobro państwa, majątek, własność państwowa w okresie władzy tureckiej’, ‘majątek, dobra, które bej otrzymywał w posiadanie’, ‘bydło i pozostały inwentarz żywy, który wchodził w skład *begluka*’, a także ‘pracownicy najemni na dobrach beja’, ‘wojownicy, których bej daje państwu’, ‘bezpłatna, przymusowa praca na dobrach beja’, ‘pieniężny lub naturalny podatek za bydło płacony w okresie władzy tureckiej’ (RMS; RSAN) (tur. *beylik*)²⁹⁹ oraz **бёговина** i **бёговство** ‘tytuł i godność beja’, ‘ziemia i okręg jednego beja; *begluk*’ (RMS; RSAN; CrnogR). Podstawowym znaczeniem, występującym od XVIII wieku, jest wszystko to, co należy do beja, zarówno jako przedstawiciela państwa i cesarza, a więc dobra państwowe, jak i beja jako obszarnika, prywatnego właściciela ziemskiego – dobra bejowskie.

Begluci su bili poznati i u jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću. Ovi feudalni posedi, na kojima se u raznim oblicima eksploatisala radna snaga, postepenim

ziemię’ > ‘ziemia, którą jest w stanie zorać para wołów’, a stąd rozwinęło się znaczenie ‘posiadłość, dobra ziemskie’.

²⁹⁷ Wyraz ten poświadczony jest także w gwarach: **читлук** ‘majątek należący do bega’, ‘bogaty, dobrze utrzymany majątek, posiadłość’ (UR; Nikšić; RProš; Njogoš; RKrun), **читлук**, **чифлук** ‘dobrze utrzymana i duża posiadłość’ (RVG), **чівлик**, **чівльк**, **читльк** ‘vrsta feudalnog poseda u tursko doba, koji gospodar obrađuje sam или уз помоћ чивчија’ (RTimok; RTimok²), **чивл’к**, **чифл’к** ‘majątek, posiadłość rolna’ (RLesk), **чивлик** ‘posiadłość rolna należąca do *spahii* (w dawnym tureckim systemie feudalnym); kolonia, mała wioska w majątku *spahii*’ (RPirot) i **чифлак**, **чифльк** ‘ts.’ (RKM).

²⁹⁸ W gwarach notowane są formy: **агал’к** (RJabl), **агал’к** ‘dobra ziemskie należące do *agi*’, ‘ogromny i zadbany majątek’, ‘bogato, z przepychem urzędzony dom’, ‘uciecha, zabawa, przyjemność’ (RPirot), **агал’к** przen. ‘уживање у изобилју’ (RJug), **агал’к** ‘уживање, добар живот’ (RCmotr) oraz **аганлук** ‘aginski posjed’ (Bogićević 2010) i **агълук** ‘majątek’ (RVG; Nikšić).

²⁹⁹ Oprócz znaczenia ‘turecki majątek feudalny, włości należące do *beja*’ to także określenie prac przymusowych wykonywanych na ziemi i na rzecz *čitluk-sahibii* (w okresie panowania tureckiego), odpowiednik *angarii* i *kuluk*; w południowej Serbii to ‘podatek za owce i kozy’ (por. s. 128).

oslobađanjem jugoslovenskih zemalja od turske vlasti postajali su predmet agrarne reforme. *Beglučki posedi*, odnosno i proizvodni odnosi na njima, faktički su u Beogradskom pašaluku likvidirani već na početku I srpskog ustanka (PrLeks).

W pozostałych okręgach, przyłączonych do Serbii w ciągu XIX wieku, zlikwidowane zostały dopiero po kongresie berlińskim lub po I wojnie światowej na podstawie ustaw i reform rolnych. W tym znaczeniu wyraz pojawia się w słownikach XIX wieku, **беглук** ‘der Fiscus, das Aerarium, die Rammer, fiscus’ (SR; Popović; KK-ER) oraz **беглук** ‘губернија уопште, али значи и губернија само од једнога округа’, ‘фискална државна благајница, што се иначе зове мирија’ (PopovićTur), a także w gwarach³⁰⁰.

Ostatnią spośród nazw posiadłości jest **башалук** ‘tytuł i godność baszy’ i ‘posiadłość baszy’ (RSAN), poświadczony w XIX wieku w słowniku Vuka, **башалук** ‘die Mürde eines баша, dignitas баша’.

Własność prywatną w Serbii doby tureckiej oraz posiadłość ziemską ogólnie określano mianem **миљак** i **миљаћ**, **миљк**, **миљћ**, **миљће** (RSAN)³⁰¹. Od XIX wieku notowana jest forma *miljak* jako toponim i ‘zemljište, na kojem tko sjedi i živi od nego obrađivajući ga’ (RJAZ) oraz **миљак**, **миљаћ** ‘das Grundftüd, fundus’ (SR; Popović), **миљак** ‘польско добро; имање, добро, посед, поседовање’ (PopovićTur), **милякъ** (1845) (PosrbOV) i **милак** (1819), **милаћ** (1822), **миљк** (1815), **миљћ** (1817), **миљак** (1819), **муљк** (1825) (KK-ER). W Kosowie oraz Bośni, Hercegowinie i Czarnogórze wyraz **миљћ** występuje w znaczeniu ‘nieruchomość’, ‘własność’, ‘ziemia, majątek ziemski’, ‘fundament domu’ (RKM; Skok ER), a w Metochii **емљаћ** ‘непокретно добро, имање’ i **миљк** ‘приватно непокретно добро које подлеже плаћању пореза’ (PrizrenDČ)³⁰².

Odpowiednikami serbskich *baština* – dóbr dziedzicznych były tureckie *baluk* i *babovina* (wyraz utworzony analogicznie do serbskich: *baština*, *očevina*, *dedovina*), które swym zasięgiem obejmowały tereny Bośni i Hercegowiny oraz inne regiony zamieszkałe przez muzułmanów: **бабалук** ‘teść’, ‘rodzina ze strony żony; *tazbina*’ i ‘majątek odziedziczony po ojcu; *očevina*, *baština*’ oraz **бáбовина** ‘majątek odziedziczony po ojcu, *očevina*’ i ‘strony rodzime’

³⁰⁰ We współczesnych słownikach gwarowych pojawiają się formy **беглук** ‘majątek, posiadłość bega’ (UR; RProš; Njegoš) i **беглук** ‘godność i okręg bega’, ‘targ, bazar’ (RVG), **беглук** ‘беговско имање, посјед’ (RPosav) oraz **beglak** ‘komun, zajednička livada’, ‘begovsko imanje, fiskus’ (Bogićević 2010: 48) i **begluk** ‘neposredni domen otomanskih feudalaca koji se eksploatisao na različite načine: kulučenjem zavisne radne snage, davanjem u napolice, izdavanjem seljacima uz njihovu obavezu da begu predaju dio plodova i dr.’, ‘begovsko imanje, begov posjed’, ‘dio zemljišnog posjeda u spahiluku koji nije opterećen u kmetskim pravima i koje spahija, aga ili beg obrađuje ili daje u zakup’, ‘carska blagajna ili rad za državu ili bega’ (Bogićević 2010: 48).

³⁰¹ Bałkański turcyzm pochodzenia arabskiego z zakresu terminologii prawnej, z tur. *mülk*, *emlak* < ar. *milk*, pl. *ämłāk* ‘majątek, posiadłość, władza nad majątkiem’.

³⁰² W słowniku Skoka w znaczeniu ‘nieruchomość’ notowane są także inne formy: *milće* ‘ziemia, dom’ (Hercegowina) oraz *miljac* (Podrinje, Serbia), *miljak* (Dalmacja, Vuk), *mulk* (Bośnia i Hercegowina), *muljk* (Serbia). Bogićević podaje zaś formy **milć** ‘naziv za kuću u Pivi i Drobnjaku’ (Bogićević 2010: 296) i **mulk** ‘nepokretno dobro’ (Bogićević 2010: 309).

(RSAN)³⁰³. W RJAZ poświadczona jest jedynie forma *babovina* w znaczeniu ‘kuća očina, zemlja očina, država, koja od oca ostane sinu’, ‘imaće koje od oca ostane djeci, očevina’ (z poezji ludowej i opracowań Bogišića), a także ‘mjesto, gdje komu otac živi, gdje se tko rodio’. W innych słownikach, w tym samym znaczeniu, zanotowano formy **бабовина** ‘väterliches Erbe’ (Popović; PopovićTur; Nikšić; RArilje; Bogičević 2010: 39), **бабѡвина** (RSMet), **бабѡвина** (RCrnotr), **бабовина** (LKačer) i **бабаљк** (PrizrenDČ). Inne nazwy to **таткѡвина** ‘очевина’ (RCrnotr), **татовина**, **татковина** i **ћаћаовина** (LKačer).

Jako określenie specjalnej formy własności prywatnej, majątku prywatnego członka rodziny, zadrugi lub wspólnoty rodzinnej, występują od XVIII i XIX wieku wyrazy (*h*)*asaba*, *bašaluk*, *zadava* i *sentina*. Wyraz **асаба**, **хасаба** oznacza ‘część majątku, która należy do naczelnika rodziny i którą on sam może dysponować’ oraz ‘majątek, który może odziedziczyć tylko mężczyzna’ (RSAN; RMS) (tur. *asabe* ‘krewny ze strony ojca’). Poświadczony jest w XIX wieku, pochodzi z terenu Czarnogóry jako **хасаба** ‘што женско из очине куће не може наслиједити, као н.п. кућа, гумно, зграда (градина)’, a z Wojwodiny jako ‘der Rusen, Gewinn, utilitas, v. корист’ (SR). **Башкалук**, **башкалак** (tur. *başkalık*) i **задава** w Skopskiej Crnej Gorze (pers. *zade* ‘dziecko, rodzony syn, potomstwo’) (RSAN) to z kolei określenia ‘majątku osobistego członka zadrugi’ oraz ‘oddzielnego pomieszczenia; domu dla gości’ (RSAN). W gwarze Leskovaca pojawia się forma **башк’лук**, **башколик** ‘wydzielona, należąca do konkretnej osoby własność’ oraz ‘wydzielona praca’ (RLesk).

Wcześniej notowane są dwa kolejne wyrazy nazywające majątek wspólnoty lub jego część należąca do członka wspólnoty. Można tu wymienić wieloznaczny wyraz **деѡница** i **дѡница** ‘część, którą członek zadrugi otrzymuje przy podziale wspólnego majątku’ oraz ‘ograniczona, wydzielona część ziemi (np. pastwiska, pola itp.)’, ‘akcja, udział; dywidenda’, ‘część składowa’ i inne (RSAN). Wyraz *deonica*, *dionica* poświadczony jest od XVI wieku w znaczeniu ‘dio zemlje koji pripada jednom gospodaru’, a także ‘žensko čeljadi koje ima dio ņečega, u ņečem odgovara muškome *dionik*’ (na zachodzie). W słowniku Vuka **диѡница** ‘portio земље’, a u Bogičevića to ‘dio baštine, liberisan i premjeren’, ‘dio u udioništvu, djelovnica, delovnica’ oraz współczesne ‘akcija kao hartija od vrijednosti’ (Bogičević 2010: 117). Jako określenie ‘własności prywatnej, która należy do jednej rodziny, zadrugi itp. oraz osób mieszkających i gospodarzących razem, gospodarstwa domowego’ i ‘prac domowych, praw i obowiązków gospodarza, pana domu’ – znany jest wyraz **домаћинлук**, **домаћинство** i **дѡмаћство** (RSAN).

³⁰³ Derywat *babovina* ‘majątek odziedziczony po ojcu’ utworzono na wzór *očevina*, *dedovina* od przymiotnika *babov* (< *babo*) z suf. *-ina*, *babaluk* natomiast, pierwotnie poświadczony w znaczeniu ‘starzec, teść’ (rum. *babalic* ‘starzec, szanowany pan’), pochodzi z tur. abstractum *babalık* (*baba-lik*), derywowanego od tur. *baba*, *babo* ‘ojciec, starzec’. Znaczenie ‘majątek odziedziczony po ojcu’ jest wtórne. Turecki wyraz pochodzi z pers. *bābā* ‘ojciec, dziadek, starzec, dobry człowiek’.

Inne nazwy, podawane przez Bogićevicia i związane z majątkiem wspólnoty rodowej – to **osobac**, **osobak** ‘część majątku, którą członek rodziny, przy zgodzie wszystkich jej członków, otrzymał w spadku albo w wyniku innej czynności’, ‘to, co znajduje się w osobistej własności, a zostało zdobyte bez pracy’, ‘cecha’ (Bogićević 2010: 389), **osobina** ‘część majątku ruchomego, która zgodnie z prawem zwyczajowym należy do żeńskiego członka rodziny’, ‘zgodnie z art. 967 OIZ to część majątku wspólnego rodziny, która należy do żeńskiego członka wspólnoty’, ‘forma własności prywatnej w czarnogórskiej wspólnotie rodzinnej’, ‘majątek (ruchomy lub nieruchomy), który członek rodziny posiada jako dobro własne’ (Bogićević 2010: 389), **ise** ‘część, udział we wspólnym majątku, komunie, którą posiada każdy dom’, ‘część majątku’, ‘część, udział’ i **iseta** ‘części, udziały we wspólnym *komunie* – pastwisku’ (Bogićević 2010: 195), **tečevina** ‘majątek uzyskany pracą poza wspólnotą rodzinną’ (Bogićević 2010: 601), **temelj kuće** ‘nieruchomy majątek w domu’ (Bogićević 2010: 602). Bogićević podaje także wyraz **sentina** ‘forma prywatnej własności w ramach praw kolektywnych, które ograniczają własność nad niektórymi rzeczami; prywatne majątki na terenie wspólnych majątków wsi (*komuna*), które były we własności pojedynczych osób na określony czas, od siania do zbiorów; w pozostałym okresie z ziemi i łąk korzystali wszyscy członkowie wspólnot’ (Bogićević 2010: 526).

Z czasów panowania tureckiego (XVIII w.) poświadczony jest wyraz **илѧка** ‘część wspólnego wiejskiego pastwiska, część wspólnie wykorzystywanej ziemi, która należy do jednego gospodarstwa’, ‘współwłasność, udział w ogóle’ oraz ‘rodzina, krewni; *svojta*’ (RSAN) (*alŧka* ‘związek, stosunek; dobra, majątek; część’) oraz **илѧка** ‘związek, stosunek’ (1700) (GzRSR). Ostatnią z kategorii własności prywatnej był majątek chłopa w Hercegowinie, który określano mianem **блѧрај** ‘dawna nazwa majątku chłopa w Hercegowinie, który nie był tureckim kmieciem, lecz właścicielem tej ziemi’ (RSAN).

3.3. W czasach nowożytnych

W okresie wyzwania się spod władzy tureckiej, wchodzenia w orbitę kultury europejskiej i zmian struktury własności oraz, w końcu, likwidacji feudalizmu, słownictwo serbskie zostało uzupełnione zarówno nowymi wyrazami rodzimymi, jak i terminami zachodnioeuropejskimi.

Zmiana nomenklatury była ściśle związana z rozwojem państwowości i tworzeniem licznych nowych aktów prawnych, kiedy pojawił się problem braku wystarczającej ilości precyzyjnych terminów dotyczących różnych dziedzin życia, w tym także własności. Jak już wspomniałem na początku tego rozdziału, XIX wiek był okresem tworzenia terminologii prawniczej dotyczącej własności. Ustawodawcy serbscy i czarnogórcy stanęli przed zadaniem adaptacji już istniejących lub stworzenia nowych terminów prawnych. Do tej drugiej grupy wyrazów należą na przykład poświadczone w XIX wieku wyrazy **власѧство**

i **влястѣлство, влястеоство и влястеоство** ‘szlachta, arystokracja’ i ‘latyfundia, wielkie posiadłości ziemskie’ oraz **влястелинство** ‘majątek ziemski możnowładcy’, ‘warstwa społeczna właścicieli ziemskich’ (RSAN; RMS), *vlastelinstvo, vlastelovina* ‘dominium, gospodarsko dobro’ (RJAZ; JurPolTerm) i **влястелинство** ‘Grundherrschaft’ (Popović), **влястелинство** ‘аристократија’, ‘посед’ (1845) (PosrbOV). *Vlastelinstvo* to nowy, techniczny termin wprowadzony na określenie majątku, posiadłości. W pracach dotyczących stosunków społeczno-ekonomicznych w średniowiecznej Serbii (np. Novakovicia, Grujicia i Solovjeva) oznaczał on odrębne gospodarstwo zaspokajające podstawowe potrzeby ludzi na nim gospodarzących. Centrum takiego typowego *vlastelinstva* był gród lub dwór szlachecki – miejsce, gdzie przebywał właściciel (pan). Najlepiej opisanymi w źródłach średniowiecznych były *vlastelinstva* monasterskie, których centra znajdowały się właśnie w klasztorach. Na dobrach ziemskich pracowało i żyło wiele kategorii ludzi zależnych: chłopów (*meropsi, sokalnici* i in.), pasterzy (*vłasi, arbanasi*), rzemieślników (LeksSSV: 89). Na czele administracji i sądownictwa posiadłości świeckich stał *gospodar zemlje* lub *zemaljski gospodin*, w cerkiewnych natomiast prawnym przedstawicielem władcy był przełożony monasteru (igumen, archimandryta lub biskup) (Тарановски 1931: 206).

Nowsze wyrazy dotyczące różnych form własności to **плѣменито** ‘w szlachetny sposób, szlachetnie’ (RMS), a także ‘nazwa posiadłości ziemskiej możnowładców, dóbr ziemskich szlachty w Bośni (inaczej: *plemenita zemlja, djedina, baština*)’ (LeksSSV: 523) oraz **племѣнштина** ‘szlachetność, szlachectwo’, ‘tytuł szlachecka; posiadłość szlachecka, dobra ziemskie należące do szlachty; szlachecka dziedzina; *baština*’, ‘wspólne dobra ziemskie szlachty (pastwisko, lasy itp.)’ (RMS; Bogičević 2010: 412). Ten drugi wyraz poświadczony jest w Serbii od XV wieku jako ‘dziedzina, ojcowizna, *baština*’, na przykład w RiKSS **племѣнштина** ‘bonum gentilicium’. Ostatnim z określeń jest bohemizm (czes. *leno*) **лѣно** ‘ziemia, posiadłość, którą w okresie feudalnym szlachcic otrzymywał od władcy na dożywotnie i warunkowe użytkowanie, feudum, lenno’ (RMS; RJAZ). W słowniku Kurzbeka z końca XVIII wieku notowana jest forma **ленное добро** ‘ein Lehngut’ (Kurzbek: 241). W serbskiej gwarze Banatu **лено** to ‘посед, имање за време Аустроугарске, који је било власништво државе давано граничарима на коришћење. Носилац лена је био газда задруге’ (RBanat).

Terminem dotyczącym głównie Chorwacji, w Serbii rzadko używanym, jest **господарство** ‘majątek, posiadłość (zwykle posiadłość ziemiańska)’ oraz ‘władza, rząd; rządzenie’, ‘zarządzenie majątkiem, dobrami; ekonomia’, ‘gospodarka (domowa, polowa, leśna i in.)’ (RMS; RSAN; RJAZ). W Serbii wyraz **господарство** poświadczony jest od XIX wieku w słowniku Popovicia w znaczeniu ‘Herrschaft; Haushalt; Mirthschaft’.

Jako poświadczenia gwarowe lub regionalne z Timoku notowane są **зават** ‘majątek, posiadłość’ (RTimok) i **омѣтиште** ‘wiejska ziemia, sinor’ (RTimok), **синѳ** ‘wiejska ziemia’, ‘określona część ziemi danej wsi’ (RTimok), **sinor** ‘gra-

nica, linia graniczna między dwoma majątkami’ (Bogićević 2010: 531) i **сйнор, сйнор** ‘ts.’ (ЛКаџер) oraz w Nikšićiu **старевина** przen. ‘dziedzina, ojcowizna’, ‘tradycja, pochodzenie’, ‘wszystko, co pozostało z ubiegłego roku’ (Nikšić) i **starovina, starina** ‘majątek, dobra nieruchomości, które stanowią integralną część gospodarstwa domowego, domu; tworzy je dziedzina, ojcowizna’, ‘strony rodzinne przodków’, ‘spuścizna, dziedzictwo’, ‘majątek ziemski, który przekazywany jest z pokolenia na pokolenie i który znajduje się w posiadaniu jednej rodziny’ (Bogićević 2010: 555).

Oprócz wyrazów rodzimych na określenie własności lub wielkich posiadłości ziemskich wprowadzano kalki językowe (najczęściej z niemieckiego) lub zapożyczenia. Pojawiły się wówczas kalki **велепòсед** i **велепòсед, великопòсед** i **великопòсед** ‘wielkie dobra rolne, wielka posiadłość, duże gospodarstwo’ (RSAN) (niem. *Grossgrundbesitz*) oraz **земљепòсед, земљепòсед, земљопòсед, земљопòсед** ‘majątek rolny, ziemia jako majątek, posiadłość ziemska, dobra ziemskie, gospodarka’ (RSAN) (niem. *Grundbesitz*). Zapożyczeniami XVIII- i XIX-wiecznymi z niemieckiego są **хершафт** (1753) i **хершофт** (1765) ‘majątek, posiadłość’ (1753) (GzRSR) (niem. *Herrschaft*), **вйртшафт** i **вйршафт** ‘gospodarstwo domowe; prowadzenie domu’ (RSAN) i **виртшафт, виртшофт** ‘posiadłość, majątek’ (1748) (GzRSR) (niem. *Wirtschaft*).

Poza zapożyczeniami z niemieckiego poświadczona jest także grupa wyrazów pochodzenia łacińskiego, które do serbskiego mogły przedostać się bezpośrednio albo przez niemiecki lub francuski. Wśród nich można wymienić **дòмєн, домєна** ‘terytorium, okręg, obszar, strefa’ i ‘posiadłość ziemska, majątek, dobra (najczęściej państwowe lub w posiadaniu władcy, ewentualnie obszarnika)’ (RSAN)³⁰⁴, **доминијум** ‘posiadłość’ (1730) i **домионион** (1748) (GzRSR), **патрймòниј, патрймòнијум** ‘termin prawny na określenie ojcowizny, dziedziny’ (RMS; Bogićević 2010: 403), **алод, алòдиј** i **алòдија** ‘majątek, dobra wolnych chłopów znajdujące się poza dobrami szlacheckimi, lenno’ (RMS; RSAN) (łac. *allodium*), **мајòрат** ‘w systemie feudalnym to kolejność dziedziczenia, w której dziedziczy najbliższy krewny’, ‘posiadłość, majątek, który zgodnie z prawem dziedziczenia przechodzi na najbliższego krewnego’ (RMS; RSAN; RSR) (niem. *Majorat*) oraz **фўндус** ‘majątek, posiadłość, ziemia’ (1748) (RMS; GzRSR) (łac. *fundus*), a także **фєуд** i **фєуд, фєудум** i **фєудум** ‘majątek, ziemia, posiadłość, którą średniowieczni władcy ofiarowali szlachcie w prawo posiadania, lenno’ (RMS) (śrlac. *feudum, feodum, fedium*), **фєудум** (1794) (GzRSR; RSR).

Pod wpływem języka węgierskiego do serbskiego przedostały się także hungaryzmy w czystej postaci węgierskiej lub adaptowane przez system słowotwórczy języka serbskiego. Przykładem tej ostatniej adaptacji jest wyraz **газдїнство**

³⁰⁴ *Domen(a)* ‘majątek’, ‘obszar, zakres, władza’ jest galicyzmem pochodzącym z fr. *domaine* ‘mienie, majątek, gospodarstwo’ (< łac. *dominium*). W XVII w. poświadczona forma *domanja* ‘majątek’ i w Dalmacji *demanija*, które zapożyczono za pośrednictwem wł. *demanio* ‘dobro publiczne, majątek państwowy’ (< stfr. *demaine* > fr. *domaine*). Formy podane przez Mihajlovicia zapożyczono bezpośrednio z łac. *dominium* ‘własność lub prawo własności’.

i **газдинство**, **газдовство** (i gwarowo poświadczona forma węgierska **газдашаг**) w znaczeniu ‘posiadłość rolna, dobra ziemskie’, ‘warsztaty, zakłady zaopatrujące większe organizacje’, ‘gospodarowanie’, ‘polityka ekonomiczna’, ‘produkcja dóbr, gospodarka’, ‘starszeństwo w dawnej zadrudzie rodzinnej’, ‘bogactwo, stan majątkowy’ (RSAN)³⁰⁵. W XVIII wieku notowana jest hybryda węgiersko-turecka **газдадук** ‘majątek, bogactwo’, ‘gospodarstwo’, ‘prowadzenie gospodarstwa domowego; kierowanie domostwem, zadrugą; gospodarowanie’ i ‘starszeństwo w zadrudzie rodzinnej’ (RMS; RSAN). Od XIX wieku pojawiają się formy **газдадук** ‘das Bermögen (eines газда), facultates’ i z Wojwodiny **газдашаг** ‘facultates’ (SR) oraz **газдадук**, **газдашаг** (GzRSR; Popović)³⁰⁶.

Hungaryzmem jest forma **мајур** i **мајур** ‘pola, dobra ziemskie wraz z domem i zabudowaniami gospodarczymi niezbędnymi do uprawy ziemi, które znajdują się poza wsią’ (RMS; RSAN)³⁰⁷. Wyraz *majur* ‘zemiłsište (baština) s kućom i drugijem zgradama što su potrebne za obrađivañe zemlje i othrañivañe domaćijeh životiña’ poświadczony jest w RJAZ z regionów północnych od XVIII wieku. Tymczasem z połowy XVII wieku wyraz pośrednio notuje słownik Mihajlovicia, podając formę **мајуриџа** (1660) i **мајорџиџа** (1809) ‘zarządca dóbr ziemskich; majordomus’ (GzRSR; PopovićTur). Późniejsze są poświadczenia **мајур** ‘das Al-lodium; der Mayerhof’ (Kurzbe: 18), **мајур** ‘имање са економским зградама, салаш’ i ‘правитель мајура; мајордом’ (1757) (GzRSR) oraz **мајур** ‘der Meierhof, villa; салаш’ (SR; Popović; PopovićTur).

Pozostałe zapożyczenia to hungaryzm **јосагъ** ‘имање’ (1798) (PosrbOV) (węg. *josag*) i z języka rumuńskiego **мошиџа** ‘posiadłość, dobra, majątek’ oraz ‘majątek dziedziczny, dziedzina, ojcowizna’ (RSAN), **мошиџа** ‘посед, имање’ (1818) (KK-ER) (rum. *moșie*).

Wśród najważniejszych serbskich średniowiecznych form własności, które kontynuowane były w czasach tureckich, można wyróżnić dwie podstawowe, czyli własność dziedziczną (słowiańską *dziedzinę*, serbską *baštine*), która obejmowała posiadłości ziemskie należące do rodziny pana feudalnego od pokoleń, oraz własność nadaną przez seniora wasalowi w czasowe lub wieczyste użytkowanie (łac. *beneficium*, serb. *pronija*, tur. *timar*, *zijamet*). Obydwie te formy własności istniały do XIX wieku, kiedy wraz z likwidacją systemu feudalnego zlikwidowano także zależność poddanych chłopów.

³⁰⁵ *Gazdaluk* jest hybrydą powstałą z wyrazu *gazda* ‘gospodarz, właściciel’ i tur. suf. *-luk* (Skok przytacza także formy XVIII-wieczne: *gazdiluk* i *gazdarluk*); forma *gazdasag* jest zapożyczonym węgierskim abstractum na *-sag*, węg. *gazdasag* ‘gospodarstwo, farma, dobra rolne’.

³⁰⁶ W gwarach serbskich wyraz poświadczony jest w znaczeniu ‘majątek, posiadłość gospodarza; gospodarowanie’: **газдалак** (RKam), **газдалък** (RJuž; RJabl; RCnotr), **газдьльк**, **газдинльк** (RTimok) i **гъздьльк** (RTimok²), **газдл’к** (RPirot), **газд’л’к**, **газдал’к** (RLesk) i **газдадук** (LKačer) oraz **газдадук**, **газдашаг**, **газдашаг**, **газдинство** (RSGV).

³⁰⁷ Zapożyczenie z węg. *major* ‘ts.’, gdzie jest zapożyczeniem z niem. *Meierhof* ‘wydzierżawione dobro; *majur*; *salaš*’ z ściągnięciem *aje* > *a* (pośw. także w kajk. *major* ‘dziedzina, posiadłość’).

Poza tymi dwiema formami od średniowiecza notowane są również własności wspólne określonych grup społecznych i rodowych (wiejskie, gminne, plemienne i rodowe), a także własność kościelna i państwowa.

Ogólne zaś terminy dotyczące własności pojawiają się dopiero w czasach nowożytnych, kiedy wraz z powstawaniem nowego prawa tworzone także nowoczesną terminologię. Starsze, średniowieczne terminy typu *država*, *oblast* uległy dość szybko konkretyzacji.

CZĘŚĆ II

POCHODZENIE SŁOWNICTWA

WSTĘP³⁰⁸

Żywy język ulega ciągłemu rozwojowi, wzbogacaniu i tworzeniu się coraz to nowych słów i określeń nowych zjawisk, pojęć. Obok wzbogacania słownictwa zasobami rodzimymi istotnym elementem, ilustrującym także fakty pozajęzykowe, polityczne, społeczne i cywilizacyjne, jest proces zapożyczania lub przejmowania słownictwa obcego. To jedno z najważniejszych źródeł uzupełniania słownictwa danego języka, świadectwo dróg przejmowania wzorców kulturowych i cywilizacyjnych, które przenika przez słowo pisane lub w wyniku wzajemnych kontaktów między narodami, świadectwo wpływów jednej kultury na drugą. To zwierciadło, w którym odbijają się szlaki, jakimi zmierzał posługujący się danym językiem naród, a informacje zawarte w nowych określeniach przedmiotów lub instytucji są prawdziwą kopalnią wiedzy o danej nacji.

Język serbski należy do grupy o bardzo trudnej historii, w czasie której chętnie czerpał z różnych języków i różnych kultur. Zapożyczenia obecne w tym języku przedostawały się do niego przez słowo pisane (np. rusycyzmy, germanizmy) lub w wyniku wzajemnych kontaktów między narodami (turcyzmy, romanizmy, germanizmy). Przyczyny zapożyczania trafnie scharakteryzowała serbska językoznawczyni Milka Ivić:

(...) туђу лексику најчешће доносе собом културно-цивилизацијске новине преузете од других, али то ипак није једини пут којим она стиже у вокабулар. Људима је, зна се, згодније да појмове не исказују описно, него да сваком од њих резервишу по једну реч као име, па кад не нађу у свом језику то жељено решење, спремно преузимају из туђег. Постоји, међутим, још једна прилика кад широм отварамо врата туђицама. Кад год се, наиме, испостави да би у неком случају, из неког другог разлога, наш језик могао да затаји у вршењу одређене разликовне службе, а да би му ту управо та и та страна реч била добродошла испомоћ, ми њу у њега, разуме се, уводимо (Ивић М. 1996: 13).

Najbardziej podległą procesowi interferencji jest leksyka, ponieważ to w niej najwyraźniej widać wpływ kontaktów i powiązań językowych. Dużo bardziej odporna jest warstwa składniowa i frazeologia, następnie fonetyka, a najbardziej konserwatywna jest morfologia i struktura gramatyczna języka. Na wzrost zapożyczeń w danym regionie wpływa zarówno czynnik geograficzny (sąsiedztwo terytorialne, kontakty bezpośrednie nosicieli dwóch lub więcej języków), jak i czynnik przewagi kulturowo-cywilizacyjnej lub ekonomiczno-politycznej (od-

³⁰⁸ Niniejsza część książki jest obszerniejszą i uzupełnioną o materiał rodzimy wersją artykułu *Dzieje i pochodzenie zapożyczeń słownictwa z zakresu życia społecznego w Serbii i Czarnogórze do początku XX wieku*, *Slavia Meridionalis* 10, Warszawa 2010, s. 185–216.

działywanie i prestiż polityczny, kulturowy, cywilizacyjny potężniejszej grupy zapewnia jej osiągnięciom intelektualnym i technicznym większy wpływ i transfer w świecie, a wraz z nimi jej terminy i nazewnictwo; polityczna i ekonomiczna supremacja powoduje zaś przyływ myśli i nomenklatury specjalistycznej). Istotną rolę odgrywa także zakres czasowy kontaktów dwóch języków, stosunek ilościowy nosicieli określonych języków i specjalizacja języka. Proces zapożyczania najintensywniejszy jest podczas migracji i przesiedleń ludności, kiedy przybysze spotykają się z autochtonami i ich językiem. Podobnie rzecz się ma w przypadku wojen, pochodów wojennych, podbojów obcych terytoriów, wieloletnich okupacji, kiedy żyjąc pod obcą władzą, ludzie wstępują w kontakty międzyjęzykowe i międzykulturowe. Spotykając inny sposób życia i inną mentalność, kontaktując się z obcą administracją, siłą rzeczy przyjmują obce słownictwo. Naród podbity przez inny przyjmuje z jego języka wiele terminów i leksyki, które zachowuje nawet po wyzwoleniu się spod jego władzy, takich jak zapożyczenia abstraktów i konkretów pod wpływem obcej cywilizacji, kultury materialnej i duchowej, sposobu życia, administracji, wierzeń ludowych i religijnych, mentalności, nazwy nowych instytucji przywiedzionych przez obcych. Przykładem tego ostatniego jest ogromna liczba turcyzmów z wszystkich dziedzin życia.

W zakresie leksyki zdecydowanie najłatwiej i najszybciej – przechodząc z jednego języka do drugiego, bezpośrednio, przez kontakty i ruch kulturalny, wymianę ekonomiczną i handlową, wpływy polityczne – zapożyczane jest słownictwo cywilizacyjne, społeczne. To właśnie ta warstwa słownictwa, nazywająca instytucje społeczne, administracyjne i polityczne, przejmuje i najlepiej odzwierciedla dominujący w danym regionie naród/narody i język/języki.

Przez pryzmat całej heterogenicznej kultury Serbów i Czarnogórców, skupiającej i czerpiącej z różnych kultur i języków, opierając się na społeczno-politycznej historii Serbii i Czarnogóry oraz rozwoju organizacji społecznych, a także dziejów serbskiej Cerkwi prawosławnej i organizacji wojskowej na ziemiach serbskich i czarnogórskich, w monografii przedstawiono zarówno leksykę rodzimą, tworzącą serbskie słownictwo z zakresu szeroko pojętych stosunków społecznych, jak i główne źródła zapożyczeń, wzbogacające go o leksykę obcą. Obejmuje ona okres od pierwszych źródeł pisanych do początków XX wieku. W przeciwieństwie do leksyki dnia codziennego oraz terminologii stosunków rodowych (gdzie najmocniej utrzymuje się dawne, prasłowiańskie słownictwo) słownictwo cywilizacyjne, nomenklatura życia społecznego, politycznego, administracyjnego, wojskowego i kościelnego łatwo ulega wpływom zewnętrznym, zwłaszcza jeśli są one połączone z działaniami politycznymi lub militarnymi. W książce przedstawiono przede wszystkim słownictwo rodzime, tworzące największą grupę prezentowanej leksyki, jak również zapożyczenia średniowieczne pochodzące z języków romańskich (łacińskiego i dialektów dalmatyńskich, potem także rumuńskiego, a w okresie panowania weneckiego na wybrzeżu – języka włoskiego i dialektu weneckiego) oraz grecko-bizantyjskie, a także opisano okres turecki i szeroki strumień napływu turcyzmów, niemal jedynego wówczas „im-

portera” terminów specjalistycznych i leksyki dotyczącej państwa i jego organizacji. Okresy późniejsze naznaczone są wpływami węgierskimi, niemieckimi (po średniowiecznych Sasach nowsze kontakty z językiem niemieckim jako językiem państwa Habsburgów oraz niemieckiej mniejszości w Wojwodinie), rosyjskimi i ruskosłowiańskimi, a następnie także francuskimi i coraz częstszymi, choć do końca wieku jedynie lekko zarysowującymi swą obecność, angielskimi – na początku XX wieku.

1. SŁOWNICTWO RODZIME

Najbogatszą warstwę badanego słownictwa społecznego³⁰⁹ stanowią wyrazy rodzime – pochodzenia prasłowiańskiego lub wspólne, południowosłowiańskie oraz utworzone już na gruncie serbskim i czarnogórskim. Najstarsza warstwa słownictwa dotyczy w szczególności leksyki życia prywatnego i wspólnotowego, życia codziennego, domu i jego otoczenia, terminologii rodowej oraz nazewnictwa naczelników (rodowych, administracji lokalnej i wojskowych). W znacznej części przypadków została ona zachowana do czasów współczesnych (choć głównie jako archaizmy), często zmieniając jednak znaczenie. W badanym słownictwie przewaga terminów rodzimych pojawia się w średniowiecznej leksyce z zakresu organizacji feudalnej państwa i społeczeństwa, administracji państwowej i lokalnej, nazw jednostek administracyjnych, systemu prawnego i sądownictwa, świadczeń i zobowiązań feudalnych, organizacji wojskowej, a także nomenklatury naczelników rodowych, społecznych i politycznych, stosunków i struktur rodowych. W przypadku słowiańskiego słownictwa religijnego pojawia się problem sposobu traktowania terminów pochodzących z języków liturgicznych używanych w serbskiej Cerkwi prawosławnej: języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i serbskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego. Języki te opisywane będą jako średniowieczne idiomy (warianty stylistyczne) języka literackiego, staroserbskiego, a wyrazy z nich przyjęte do języka ogólnego jako wyrazy rodzime³¹⁰. Kwestię pośrednictwa tych języków w zapożyczaniu grecozmy, głównie religijnych, przedstawię poniżej.

Jak pisze Milica Grković:

(...) већ у најранијим текстовима терминологија државног и друштвеног живота била изграђена и утемељена и да се у трајању од неколико векова нису догађале знатне промене. Међутим, не би било сасвим тачно рећи да се у лексици феудалног друштвеног уређења, државног устројства и управе, као и у осталом делу привредног живота земље нису догађале никакве промене и да речи суседних језика нису улазиле с новом садржином (Грковић 1984: 45).

³⁰⁹ Obszerniejsze informacje o rodzimej warstwie słownictwa społecznego można odnaleźć w artykułach Pavla Ivicia: Ивић 1977: 253–264 i Ивић 1980: 469–473 oraz artykule Milicy Grković: Грковић 1984: 41–46.

³¹⁰ Wśród nich można wyróżnić zachowane i używane współcześnie w języku serbskim terminy przejęte z języka serbskosłowiańskiego (serbskiej redakcji języka cs.), z typową dla tego języka realizacją fonetyczną grup **tj*, **dj* oraz wokalizacją jerów w pozycji słabej w prefiksach **vъ-*, **svъ-*, do których należą terminy religijne (*sveštenik*, *mošti*, *Vavedenje*, *vaplotiti*, *vapiti*) oraz świeckie (*opšti*, *opština*).

W okresie późniejszym, w czasie wkraczania Serbii i Czarnogóry w strefy wpływów innych państw i kultur, proporcje leksyki rodzimej i obcej będą ulegać zmianie wraz z przyrostem nowych instytucji i zapożyczaniem obcego słownictwa (w okresie osmańskim ogromny wpływ języka tureckiego, a w czasach nowożytnych – języków europejskich, głównie niemieckiego).

W grupie leksyki rodzimej możemy wyróżnić warstwę wyrazów niemotywowanych, prymarnych. To prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne mające poświadczenia w innych językach słowiańskich. Informacje o nich znajdziemy w słownikach etymologicznych języków słowiańskich, przede wszystkim w krakowskim *Słowniku prasłowiańskim* i moskiewskim pod tytułem *Этимологический словарь славянских языков*. Do grupy prasłowiańskiej możemy zaliczyć niemotywowane, pierwotnie słowiańskie wyrazy w znaczeniu prasłowiańskim, dotyczące stosunków rodzinnych (np. *brat, sestra, muž, žena*) albo dawnych instytucji administracyjnych i plemiennych (*župa, zemlja*). Oddzielną grupę wśród tych nazw tworzą nazwy metaforyczne z wtórnym znaczeniem z dziedzin będących przedmiotem niniejszego opracowania. Są to terminy motywowane semantycznie, tzw. neosemantyzmy, które tworzone były przez wtórną nominację pierwotnych nazw niemotywowanych, a znaczenia społeczne, polityczne czy religijne przenoszono na już istniejące słownictwo, najczęściej w związku z istotną cechą określanego przedmiotu, przez podobieństwo fizyczne itp. (np. *ruka, glava*). Za zmianami od pojęcia abstrakcyjnego do konkretnego często kryje się funkcja wartościująca, ukazująca stosunek danej społeczności do desygnatów. Do tej grupy należy terminologia plemienna w Czarnogórze i Hercegowinie, o której pisał na przykład historyk Vasa Čubrilović:

Поступним изграђивањем свога племенског друштва црногорски је човек био присиљен да оживелим облицима овога друштва даје и одговарајуће изразе појмовима које су морали обухватити. Он их је, како смо рекли, налазио у старом речнику свога језика за сличне појмове. Притом је мењао, замењивао, допуњавао или проширивао значај појединих назива (Чубриловић 1959: 7).

Do grupy leksyki rodzimej, niemotywowanej należy również dodać stare pożyczki słowiańskie, głównie z języków germańskich, które weszły do korpusu leksyki ogólnosłowiańskiej. Chodzi tu między innymi o nazwy przywódców politycznych: *knez, kralj* i *car/cesar*. To także stare słowiańskie złożenia, odziedziczone z prasłowiańskiego (najczęściej kalki z gockiego), których część już w języku staro-cerkiewno-słowiańskim traktowana była jako wyrazy proste, na przykład: *gospod* (< **gostь-podь-*), *čovek* (< **čelo-věкъ*), a część ciągle jako złożenia: *voj(e)voda, zlodej*. Wszystkie te wyrazy zadomowiły się w języku Słowian jeszcze przed rozpadem wspólnoty, a przez samych użytkowników języka traktowane były jako słowiańskie, a nie obce.

Drugą grupę tworzą prasłowiańskie dialektyzmy leksykalne powstałe na gruncie południowej Słowiańszczyzny w okresie dialektalnej dyferencjacji języka prasłowiańskiego. Należą tutaj wyrazy typu *sabor/zbor* oraz wczesne zapożyczenia, na przykład: *boljarin, ban, kum*.

Kolejną, liczną grupą leksyki rodzimej, która pojawia się zarówno w okresie średniowiecza, jak i w XIX wieku, są terminy jednowyrazowe motywowane (derywaty), tworzone bądź od podstaw prymarnych, niemotywowanych i neosemantyzmów, bądź od wyrazów niewchodzących w zakres terminologii społecznej. Są to derywaty odrzeczownikowe utworzone od podstawy prymarnej oraz odrzeczownikowe z przedrostkiem lub przyrostkiem (słownictwo administracyjne i feudalne: *čelnik, župan, kmetić, vlasteličić*), rzeczowniki odprzymiotnikowe (*opština, bogataš*), rzeczowniki odczasownikowe (*predvodnik, vođa, država, predsednik*), urzeczownikowione przymiotniki (*siromah, ubog, bogat*) lub tworzone w wyniku uniwerbizacji wyrażen dwuczłonowych, motywowane wyrażeniem przyimkowym (połączenie przyimka z odpowiednią formą rzeczownika, które ulega procesowi uniwerbizacji, tworząc nową jednostkę leksykalną). Do tych ostatnich należą średniowieczne derywaty typu: *zaselak, podgrađe, zagrađe, načelnik* i inne.

Ostatnią grupą, która powstaje w wyniku najnowszych procesów słowotwórczych, nominacji nowych przedmiotów, pojęć i instytucji, są różnego rodzaju złożenia z członów pochodzenia słowiańskiego, a także hybrydy wyrazowe, głównie słowiańsko-tureckie i słowiańsko-niemieckie. Z punktu widzenia słowotwórstwa można tu również zaliczyć kalki językowe, które odwzorowują wyrazy lub wyrażenia obce za pomocą rodzimych, słowiańskich elementów językowych. Chodzi przede wszystkim o XVIII- i XIX-wieczne złożenia i zrosty rzeczownika z rzeczownikiem (*gradoupravitelj, vlastodržac, gradonačelnik, zemljoradnik*), przymiotnika lub przysłówka z rzeczownikiem (*arhižupan, velekněz, veleposlanik, dobrovoljac*) oraz rzeczownika z czasownikiem (*stegonoša, zemljodelac*).

Do najstarszej warstwy leksyki rodzimej, tworzonej przez wyrazy prymarne lub derywaty prasłowiańskie, należy terminologia rodowa i stosunków rodzinnych, nazewnictwo naczelników rodowych, społecznych i politycznych, terminologia średniowiecznej organizacji feudalnej państwa i społeczeństwa, administracji państwowej, nazw jednostek terytorialno-administracyjnych, terminologia systemu prawnego, sądownictwa, organizacji wojskowej, a także handlowa i gospodarcza³¹¹.

1.1. Słownictwo rodowe

Przed powstaniem podziałów społecznych i narodzeniem państw średniowiecznych na tworzenie się terminologii rodowej oddziaływały czynniki gospodarcze i geograficzne. W ich wyniku, obok starych terminów patronimicznych na okre-

³¹¹ W badanym materiale liczną grupę tworzą derywaty, złożenia i zrosty, których jednym z członów jest termin wymieniony w tym rozdziale analizy. Ze względu na ograniczoną objętość tej części książki nie podejmę się tu analizy *stricte* słowotwórczej; wszelkie informacje na temat budowy tych konkretnych jednostek umieszczone są w tekście rozdziałów.

ślenie wspólnot rodowych – typu *bratija* i *braća* (**bratъja* < *bratrъja*) i *bratstvo* (**bratъstvo* / **bratrъstvo*) ‘bracia, wspólnota braci’, *rod* (**rodъ*) pierwotnie ‘to, co rośnie, wyrasta, co wyrosło’, następnie ‘pokolenie, plemię’, *pleme* (**plemę*) ‘rodzina, ród, plemię’ i *obitelj* (**obitelъ*) ‘rodzina’, a potem ‘klasztor, mieszkanie’ – pojawiają się również terminy topograficzne. To bardzo istotna cecha w rozwoju semantycznym wyrazów o charakterze typowo topograficznym, prawnym, rodowym i społecznym. Już u dawnych Słowian terminy topograficzne, posiadając znaczenia bliskie rodowemu obliczu ich starego społeczeństwa, otrzymują nowe sensory z jednoczesnym zachowaniem pierwotnych znaczeń gospodarczych i geograficznych. Chodzi tu przede wszystkim o wyrazy *dom* (**domъ*) ‘pomieszczenie, gdzie człowiek żyje ze swoją rodziną; wszystko, co jest w domu; rodzina, mienie, majątek’ oraz ‘rodzina, dom, domownicy’, *kuća* (**koŭja*) ‘szalas, dom’ (a potem ‘rodzina, dom’), w zależności od przyjętej etymologii pierwotnie oznaczał ‘to, co pokryte, ukryte’, ‘to, co ma kąty; kwadratowy, a nie okrągły budynek’ lub ‘pomieszczenie, w którego kącie znajduje się palenisko’ oraz stare zapożyczenie *hiža*, *iža* (**chys’a* i *chyz’a* i starsze formy: **chysъ* i **chyzъ*) ‘dom’. Jako nazwy wspólnot rodowych pojawiają się utworzone od powyższych wyrazów derywaty typu: *porodica*, *rodbina*, *rodstvo*, *srodstvo* (< **rodъ*), *domovina* (< **domъ*), a także utworzone od innych podstaw: *svojta*, *svojbina*, *svojština* (< **svojъ*), *blizika*, *blizica* oraz *bližika* (< **blizъ*) i *zadruga* (deverbativum od prefigowanego czasownika *za-družiti* ‘połączyć się’). Neosemantyzmy, w znaczeniu przenośnym, to wyraz *koleno* (< **kolěno*), który pierwotnie znaczył ‘kolano, ruchoma część ciała’, *loza* (< **loza*) ‘giętki pręt, pęd, witka, gałązka’, *oganj*, a potem derywat *ognjište* (< **ognъ*) ‘ogień’ oraz *dim* (**dymъ*) ‘lotne produkty spalania, parowania, dym, para, opar’.

Znaczenie rodowe w procesie tworzenia się państw wczesnofeudalnych otrzymują także wyrazy z dziedziny administracyjnej, typu: *župa*, *knežina*, *opština* czy *selo*.

Wraz z powolnym procesem tworzenia terminologii rodowej i plemiennnej w Serbii i Czarnogórze, głównie w ramach imperium osmańskiego, rozwijała się sama terminologia. Stare nazwy otrzymują nowe znaczenia, inne tracą swoje stare, czasem dla jaśniejszego określenia istoty przyjmowany jest nowy termin z zewnątrz (np. popularny *familija*). Średniowieczna terminologia południowosłowiańska serbskiego i czarnogórskiego społeczeństwa rodowego została w większości zachowana, choć nie oparła się różnorodnym wpływom zewnętrznym (tureckim, włoskim oraz albańskim i rumuńskim). W XIX wieku funkcjonują więc stare wyrazy o charakterze rodzinnym i rodowo-ekonomicznym (*porodica*, *zadruga*, *rod*, *bratstvo*, *pleme*), a także głównie topograficznym (*kuća*, *dom*).

Nazwy głównych członków wspólnot rodowych to wyrazy prymarne: *mater* i hip. *majka* (< **mati*) ‘matka’ i *otac* (**otъcъ*) ‘ojciec’ oraz *brat* (**bratrъ*) ‘brat’ i *sestra* (**sestra*) ‘siostra’, a także *žena* i *muž* (**žena* i **muž*). Należą tutaj także wyrazy derywowane od podstaw rzeczownikowych, czasownikowych lub przymiotnikowych: od wyrazów *rodъ* ‘ród, poród’ i *roditi* ‘rodzić’ (**roditelъ* – *roditelj*

‘członek rodu, połączony więzami krwi’, **rodakъ* / *rod’akъ* – *rođak* oraz *srodnik*, *rodstvenik*), wyrazu *kuća* (*kućanin*, *ukućanin*, *kućnik*), *zadruga* (*zadrugar*), *bratstvo* (*bratstvenik*) i *pleme* (*plemenik*). Można tu wspomnieć także stare collectivum *čeljad* (**čel’adъ*) ‘rodzina, ród, wspólnota, rodowa, wszyscy domownicy; poddani, służba’, *rob* (**orbъ*) ‘sierota’ > ‘niewolnik’ > ‘członek rodziny’ (głównie w formie kolektywnej, *roblje* ‘żona i dzieci, członkowie rodziny (oprócz gospodarza)’) oraz stary słowiański dialektyzm bałkański *kuma* ‘matka chrzestna’ i *kum* ‘ojciec chrzestny’.

1.2. Nomenklatura naczelników rodowych i społecznych

Swych władców i naczelników Słowianie określali wyrazami derywowanymi od tematu prasłowiańskiego **vold-*, czasownika **voldati* i **volsti* ‘władać, panować’, na przykład *vladika* (**voldyka*) i nowsze: *vladar*, *vladalac*, *vladavac* oraz, rzadziej, od czasownika **voditi* ‘przewodzić, kierować’, na przykład złożenie *vojvoda* (**vojevoda*) i *vođa* (**vodъ*). Nazwy naczelników tworzone także od rzeczownika *glava* (*glava* i *glavar*, *poglavar*, *poglavica* w znaczeniu ‘naczelnik, przywódca’), *čelo* ‘czoło; miejsce najbardziej wysunięte ku przodowi, ku górze, przednia część czegoś’ (*načelnik* ‘naczelnik’ i *začelnik*), *župa* (**županъ*) oraz *dom* (*domaćin*, *domuvladika*), *kuća* (*kutnjik*, *kućnik*) i *rod* (nowszy *rodonačelnik*). Poświadczony są także derywaty pokrewne z przymiotnikami *star* (*starešina*, *starosta*, *stareja* oraz *starac*) i *prvi* ‘stojący na czele, na przedzie, przedni, pierwszy’ (*prvak*, *prvenac*).

1.3. Tytulatura panujących

Dla osób, które skupiały w swych rękach władzę polityczną, tytuły zapożyczano z języków obcych, najczęściej z grupy germańskiej: **kъnezъ* oraz **korl’ъ*, **čbsarъ*/**cěsarъ*. Najciekawszym z nich jest tytuł *kneza*, który pojawił się również jako odpowiednik łacińskiego tytułu *comes* nadawanego w państwie rzymskim, a potem frankońskim, wyższym urzędnikom państwowym. U Słowian występował od IX wieku jako tytuł książąt plemiennych oraz dostojników państwowych. Z czasem uległ dewaluacji i zaczęto go nadawać również niższym dostojnikom świeckim i kościelnym, a także rodowym. Od początku więc słowo to w języku ludowym określało naczelnika od najwyższego do najniższego szczebla. Podobnie było z, najprawdopodobniej pochodzenia romańskiego, tytułem **kъmetъ*, którego rozwój semantyczny zmierzał od tytułu szlachcica, dostojnika państwowego przez naczelnika wsi aż do określenia chłopa, poddanego.

Do grupy najważniejszych tytułów władców można dodać, wymienione już wcześniej, rodzime: *vladika*, *gospod*, *gospodin*, *gospodar*, *župan*, *vojvoda* oraz

nowsze: *vladalac, vladar, savladar, vlastodrżac, samodrżac, naslednik, prestolonaslednik, pomazanik, miropomazanik, predvodnik, predvodilac, predsednik i vođa*.

1.4. Średniowieczne słownictwo stosunków feudalnych

W epoce średniowiecznej terminologia z dziedziny stosunków feudalnych była w znacznym stopniu już ukształtowana, i przede wszystkim pochodzenia słowiańskiego (dopiero w czasie późnego średniowiecza i w czasach nowożytnych słownictwo rodzime zastąpią najpierw pożyczki tureckie, a potem z języków europejskich). W jej skład wchodziły nazwy przedstawicieli warstw wyższych, wśród których można wymienić tytuły szlacheckie: *velmoža (*velmoža), vlastelin i vlasteličič (*volstel'inъ), gospod, gospodin i gospodar (*gospodъ, gospodinъ, gospodarъ)* oraz nowsze: *plemić, blagorodnik, krajišnik, kletvenik, baštinik, bogataš, velikaš, golemaš, derikoža, posednik, imalac, vlasnik*, a także tytuły średniowiecznych dostojników dworskich, takich jak: *vladalac, vladavac, tepčija, kaznac, milosnik, dvoranin i poslanik*. Do grona członków warstwy średniej należeli przede wszystkim mieszkańcy miast i przedstawiciele wolnych zawodów, a więc *građanin (*građjaninъ)* oraz *kupac i trgovac (*kupьcъ i *trgovьcъ)*.

W związku z wiejskim charakterem ludności serbskiej niezwykle rozbudowana była terminologia warstw niższych, która obejmowała między innymi określenia ogólne poddanych, chłopów i pasterzy w majątkach panów, a także osób pozbawionych praw – sług i niewolników. Do grupy ogólnych nazw poddanych i mieszkańców wsi można zaliczyć wyrazy: *čovek i ljudi (*člověkъ i l'udъje), sebar (*sębrъ)* oraz *seljanin, seljak, župljanin i zemljanin*. Określenia chłopów, rolników żyjących w majątkach panów to przede wszystkim: *kmet i kmetič (*kъmetъ), meropah, rataj (*ortajъ), muž (*mъžъ), hlap (*cholpъ)* oraz *sokalnik, polovnik, mučenik, težak, posadnik, vlaštak, srbin* i nowsze: *ratar, zemljedelac, poljorprivrednik, ispoličar, napoličar, trećinar*. Dwie stare nazwy pasterzy to *pastir (*pastyrъ)* i, obecnie już w tym znaczeniu nieużywany, *pastuh (*pastuchъ)* oraz nowsze: *stočar, poređar, ovčarin, stanar*. Inne określenia członków warstw niższych, osób poddanych i pozbawionych praw, niewolników to przede wszystkim *otrok (*otrokъ)* oraz *rab/rob (*orbъ)*. Do grupy nowszych określeń można zaliczyć nazwy najemników, robotników, na przykład: *najamnik, najmenik, rabotnik, delatelj, danik, nadničar, napoličar, radnik, nadničar, platnik, plaćenik*.

Odrębną grupą leksyki stosunków feudalnych oraz ogólnie zobowiązań fiskalnych są określenia, często jeszcze średniowieczne, świadczeń feudalnych, podatków i danin, których nazwa nawiązuje do wysokości daniny, sposobu płacenia lub opodatkowanej czynności albo rzeczy (*danak, podanak, dažba, dažbina, desetak, desetina, trećina, dohodak, glavarina, glavnica, dimnica, nadimica, kučarina, gornica, tulumina, žirovina, travarina, popaša, pastirina, mrtvačina, svadbarina, istražbina, vojnica, bir, birovinna, vladičarina, carina* i nowsze *porez, prirez*).

Do tej samej grupy słownictwa rodzimego należy nazewnictwo robocizn (*rabota, posao, gradozidanje, gradobljudenje, obrok, pozob, ponos, priselica, zgon, nasrpica, zamanica*).

1.5. Słownictwo administracyjne

Z okresu dawnej, słowiańskiej organizacji plemiennej pochodzi wiele pojęć opisujących najwyższe organy kolegialne Słowian. To przede wszystkim **sъborъ* (*zbor* i *sabor*) ‘zbieranie, zebranie, zgromadzenie, zbor’ i **věte* (*veće*) ‘zgromadzenie’ oraz nowsze: *skupština, stanak, savet, dvor, vlada*. Inne poświadczone nazwy organizowania się społeczeństwa to na przykład: *krug, kolo, gromada, sloj, stalež, zajednica, društvo, družba, družina, udruga, udruženje, savez*.

Do tej grupy można także zaliczyć terminologię związaną ze społecznym obyczajem bezpłatnej pomocy, który był popularny od czasów średniowiecza. W większości rodzime słownictwo typu: *moba, bedva, tlaka, prelo, pozajmica, uzajmica, zared, sprega, suvez, supaša, supona* zostało jedynie nieznacznie zmodyfikowane w okresie władzy tureckiej, kiedy pojawiło się kilka nowych określeń bezpłatnej pomocy lub świadczeń na rzecz panów feudalnych.

Nomenklatura średniowiecznej serbskiej administracji państwowej i lokalnej, która w znacznym stopniu kontynuowała stan wcześniejszy, jest pochodzenia słowiańskiego; można tu wymienić tytułaturę urzędników stopnia centralnego (dworskich) lub lokalnych: *pisar, kaznac, rizničar, tepčija, pristavnik, dvoranin, stavilac, posteljnik, sluga, namesnik, načelnik, vrhovnik, prestajnik, čelnik, poslanik, carinar, mitar i globar*. Do nowszych określeń należą poświadczone głównie w XVIII i XIX wieku wyrazy: *beležnik, doglawnik, državnik, zvaničnik, izaslanik, tajnik, službenik, upravnik, urednik, izbornik, poljar, okružnik, opštinar, poreznik, glavničar, birnik, trošarinac, savetnik, mirovnik*. Słowiańskie nazewnictwo służb porządkowych to *redar* i *redarnik, oružnik, perjanik, straža* i *stražnik*. Terminologia kryminalna rodzima, określenia przestępców i osób łamiących prawo to dawne, średniowieczne: *razbojnik, tat, zlodej, prebeg* oraz nowsze: *zlotvor, zločinac, odmetnik, otpadnik, prestupnik, lupež, ubica, prebeg, uskok, četnik, ustanik, ustaša* i najnowsze: *kradljivac, otmičar, zalac, zlikovac* itp.

Można tu również zaliczyć słownictwo systemu prawnego i postępowania sądowego, w którego skład wchodzi wyrazy typu: *sud* i *sudija* (**sŏdъ, *sŏdъji*) oraz *porota, porotnik, mirovnik, duševnik, dobri ljudi*, a także słownictwo związane z rytuałem krwawej zemsty (*osveta, krv, vražda, krvarina, krvina, glava, umir, umirnik* i *krvno kolo*).

1.6. Nazewnictwo jednostek administracyjnych

Najstarsze nazwy siedzib ludzkich albo zamieszkałych przez ludzi jednostek organizacyjnych (appellativa i toponimy), które wskazują na sposób zasiedlenia, pozyskania lub wydzielania terenu pod daną jednostkę terytorialną, są w całości rodzime. Na sposób i miejsce zasiedlenia wskazuje derywat **sedlo (selo)* ‘wieś’ z rozwojem od praindoeuropejskiego ‘miejsce do siedzenia’ > ‘miejsce do osiedlania się, siedlisko’, ‘miejsce osiedlania się poza zwartą wiejską zabudową, to jest osobno położona zagroda lub grupa zagród, siedlisko, przysiółek’, a także **vasъ (vas)* ‘wieś’, pierwotnie ‘zwarta osada wiejska’. Na sposób wydzielania terenu, na przykład przez jego ogrodzenie i umocnienie, wskazuje etymologia wyrazu **gordъ (grad)*, pierwotnie ‘plot, ogrodzenie, zagroda, przegroda’, z którego rozwinęły się następne znaczenia ‘miejsce zagrodzone, odgrodzone, umocnione’ > ‘warowny gród, umocniona osada obronna’ > ‘miasto’. Na miejsce, gdzie powstało osiedle, wskazują wyrazy typu **krajina (krajina i krajište)* ‘skraj, brzeg, kraniec, granica czegoś’ > ‘pas ziemi leżący na krańcu czegoś, na granicy, kresy, okolica, kraina’ (od **krajъ* ‘brzeg’) oraz **granica* ‘linia graniczna oddzielająca jeden teren od drugiego’ (od **granъ* ‘ostra krawędź’), **med’a (meda)* ‘miedza, granica’ (jako urzeczownikowiony rodzaj żeński przymiotnika **medъ* ‘położony w środku, środkowy’), a także złożenia typu: *podgrade, zgrade, predgrade* i *zaselak*.

Określeniem jednostki administracyjnej mogły być również skonkretyzowane pojęcia abstrakcyjne wywodzące się od sposobu władzy nad nimi, na przykład: *vladanje* ‘panowanie’ > ‘ziemia, którą ktoś włada’, *vlast (*volstъ)* ‘panowanie, władza’ > ‘okręg administracyjny’ i *oblast (*ob(v)olstъ)* ‘władza, panowanie, zwierzchność’ > ‘terytorium pod jednym władcą’, *država (*dъžava)* ‘trzymanie, podtrzymywanie, utrzymywanie’ > ‘posiadanie, władanie, panowanie’ > ‘to, czym się włada, posiadłość, państwo’. Także skonkretyzowane terminy ogólne topograficzne z czasem uzyskały znaczenie konkretne, jako ogólne nazwy jednostek politycznych: *zemlja (*zema)* ‘ziemia’ > ‘państwo’, *župa (*župa)* ‘kotlina, dolina’, ‘okręg, terytorium jednego plemienia’ > ‘jednostka administracyjna; parafia (katolicka)’, *mesto (*město)* ‘miejsce; miejsce pobytu’ lub wynikające z pewnych cech miejsca: *opština* i *općina (*obъština)* ‘wspólnota, wspólna własność, teren wspólnie użytkowany, będący pod wspólnym zarządem’, *sajam (*sъnъmъ)* ‘zgromadzenie’ > ‘targi’, *okrug (*ok(b)rogrъ)* ‘linia kształtu kołowego, obwód; przestrzeń zamknięta linią kołową’ czy *predeo (*perdělъ)* ‘to, co jest podzielone, rozdzielone’ > ‘przegroda, miedza’ > ‘region, terytorium’.

Obok powyższych, dawnych terminów geograficzno-administracyjnych, znaczną liczbę tworzą derywaty utworzone od nazw władców panujących nad daną jednostką administracyjną, na przykład: *kneževina, knežina, knežestvo, kneštvo, kraljestvo, kraljevina, carevina, carstvo, vojvodina, vojvodstvo*. Spośród nowszych wymienić można na przykład *srez*.

1.7. Terminologia kultury gospodarczej i materialnej

Osiedliwszy się na Bałkanach, Słowianie kontynuowali swoje rolnicze zajęcia, posługując się przy tym rodzimą terminologią z zakresu kultury rolnej, taką jak nazwy zbóż (*pšenica, ječam, ovas, raž, žito*) i innych roślin (*hmelj, bob, repa, tikva, dinja*), owoców (*kruška, jabuka, šljiva, orah, lešnik, oskoruša*), narzędzi i ich części (*motika, lopata, srp, kosa, vile, brana, ralo i lemeš*). Co do słownictwa pasterskiego, Słowianie, napotykając na Bałkanach autochtonów zajmujących się wypasem i hodowlą zwierząt (i lepiej zorientowanych w możliwościach wypasania w tych górskich warunkach), przejęli od nich ich doświadczenia i terminologię z tego zakresu. Stąd też o wiele mniej jest wyrazów rodzimych, takich jak na przykład *stan, pastir i pastuh* (Благојевић 2007: 173).

W zakresie średniowiecznego słownictwa handlowego znaczną część leksyki tworzyły wyrazy pochodzenia słowiańskiego, między innymi **tŷgъ* (i pochodne *trgovati, trgovac*) i **kupъсь* (*kupac*) oraz rodzime nazwy rzemieślników: *kovač, drvodeljca, zlatar, lončar, sedlar, rudar, zidar, kožar, sedlar, krojač, kovač, srebredelac, mačar, puškar, gvozdar, bravar, ključar, tesar, strelar, kolar, bačvar, ugljar, kamenorezac, kamenosečac, kamenostrižnik, lončar, grnčar, kožuhar, crevljar, opančar, ткаč, svečar, voskar, mesar, pekar* i inne.

1.8. Słownictwo kościelne

W związku z przyjęciem religii chrześcijańskiej z zewnątrz i wpływami różnych ośrodków kościelnych (w zależności od terytorium) większość terminologii z zakresu religii i Kościoła jest pochodzenia obcego. W Serbii przeważa słownictwo greckie (bizantyjskie), a na zachodzie łacińskie, włoskie lub niemieckie. Do rodzimego słownictwa kościelnego można zaliczyć ogólne określenia duchownych, przede wszystkim przejęte z języka cerkiewnego, na przykład: *sveštenik* i *svećenik, duhovnik, starac, čtec* i *župnik* oraz *inok, crnac, crnorizac* (scs. *čръньсь* i *čръnorizьсь*), *redovnik, iskušenic* i *bašta, isposnik, pustinjak*. Rodzime tytuły grzecznościowe wysokich dostojników kościelnych to: *preosveštenost, preosveštenstvo, visokopreosveštenik, visokopreosveštenstvo* oraz *svetost*. Głównym zaś słowiańskim tytułem duchownego posiadającego wyższe święcenia jest wieloznaczny *vladika* (**voldyka*). Wyjątkiem spośród obcej tytułatury była nomenklatura średniowiecznego Kościoła bośniackiego, którego duchowni nosili tytuły słowiańskie: *gost, strojnik* i *d(j)ed*.

1.9. Terminologia wojskowa

Współczesna terminologia wojskowa to przede wszystkim nomenklatura europejska, wywodząca się z języków romańskich lub germańskich. Obok nich, głównie w okresie średniowiecza, poświadczono są także stare, nawiązujące do prasłowiańskiej organizacji wojskowej, stopnie wojskowe, takie jak: *stegonoša*, *satnik*, *tisućnik* i *vojvoda*. Wśród nowszych można wymienić następujące: *regulaš*, *redov*, *vodnik*, *četovođa*, *desetar*, *rojnik*, *pedesetar*, *stotinar*, *stotinaš*, *zastavničar*, *zastavonosac*. Do grupy rodzimych należą także nowsze tytuły dowódców wojskowych, przede wszystkim złożenia: *narednik*, *zapovedatelj*, *zapovednik*, *naredbodavac* oraz *vojenačalnik*, *vojskovođa*, *bojnovoda*, *čelovođa*. Ogólne nazwy żołnierzy, wojowników, osób uczestniczących w działaniach wojennych to średniowieczne lub współczesne: *vojin*, *vojniki*, *vojak*, *vitez*, *ratnik*, *borac*, *junak*, *četnik*, *četar*, *momak*, *golać*, *novak*, *novajlija*, *graničar*, *zamaničar*. Obok podstawowego, rodzimego określenia organizacji wojskowej (*vojska*) do grupy rodzimych zaliczają się nazwy jednostek, takich jak: *zastava*, *steg*, *četa*, *jedinica*, *vod*, *roj* i *desečarija*.

2. SŁOWNICTWO ZAPOŻYCZONE

2.1. Zapożyczenia greckie

Odbiciem burzliwych dziejów i położenia geopolitycznego narodu i języka serbskiego (oraz czarnogórskiego) między cywilizacją łacińską a bizantyjską były średniowieczne wpływy obydwu tych kręgów kulturowych, ujawniające się także w sferze języka, w najwcześniejszej warstwie zapożyczeń z języków romańskich (głównie w okresie przedpaństwowym) oraz greckiego. W serbskim średniowiecznym systemie feudalnym, będącym wynikiem symbiozy elementów słowiańskich i bizantyjskich, terminologia społeczna oparta była na dwóch podstawach: na dominującym słownictwie rodzimym, będącym kontynuacją stanu prasłowiańskiego i znanym jeszcze w praojczyźnie Słowian lub powstałym po ich przybyciu na Bałkany, oraz na terminologii obcej, przede wszystkim bizantyjsko-greckiej (głównie w zakresie administracji, wojska i państwa, a także prawa i Kościoła).

W okresie przedpaństwowym, na przełomie tysiącleci, ziemie serbskie znajdowały się w znacznej części w orbicie wpływów kultury i języka łacińskiego, czego świadectwem jest najstarsza warstwa leksyki religijnej w Serbii i Czarnogórze, a także inne romańskie zapożyczenia zawierające poświadczenia wielu archaicznych zjawisk fonetycznych. Najstarsze zaś wpływy cywilizacji bizantyjskiej na kulturę Słowian, a wraz z nią napływające elementy języka greckiego, dotyczą przede wszystkim obszaru Macedonii i Bułgarii (i języka liturgicznego – staro-cerkiewno-słowiańskiego).

Ziemie serbskie i czarnogórskie, ze względu na swe położenie geograficzne, wchodziły w sferę oddziaływania kultury bizantyjskiej kilka wieków później, dopiero pod koniec I tysiąclecia, wraz z nawiązywaniem serbsko-greckich kontaktów politycznych oraz obecnością państwa bizantyjskiego na południu i zachodzie, na wybrzeżu adriatyckim. Wspólne kontakty będą narastać w okresie rozwoju średniowiecznego państwa serbskiego, aby osiągnąć apogeum w chwili ogłoszenia Carstwa Serbów i Greków w 1346 roku. Po tym okresie ulegną osłabieniu, ale nie przerwaniu, a o sile greckiej kultury świadczyć będzie jej przenikanie za pośrednictwem narodów i państw trzecich, głównie – imperium osmańskiego. W okresie tureckim ważną rolę w ich utrzymaniu odegrają Grecy fanarioci z Konstantynopola i Salonik. Geografia wpływu bizantyjskiego i późniejszego greckiego pokrywa się całkowicie z kulturowo-polityczną sferą Bizancjum i duchowo-kulturową wspólnotą *Slavia Orthodoxa*³¹².

³¹² Problemem grecyzmów w języku serbsko-chorwackim zajmowali się między innymi Max Vasmer (Vasmer 1944), Ivan Popović (Поповић 1953, Поповић 1955a, Поповић 1955b) oraz Nikola Rodić (Родић 1977, Родић 1984).

W średniowieczu, w okresie historycznym tworzenia się i rozwoju państwa Nemanjiciów, język grecki, a także ogólnie grecka cywilizacja, kultura, administracja, prawo, normy i instytucje państwowe, wywarły najsilniejszy wpływ na państwo serbskie, jego strukturę i organizację, a także na całą filozofię władzy i religii. Język grecki cieszył się ogromnym prestiżem, był językiem cywilizacji i kultury, a od XIV wieku także drugim językiem carstwa, językiem administracji centralnej i lokalnej. Potwierdzeniem jego pozycji jest obecność ponad 1000 grecyzmów w źródłach średniowiecznych, reprezentujących wszystkie dziedziny kultury i państwa (Ивић 1977: 253), a także liczne akty prawne tłumaczone z greki i stosowane na terenie ziem serbskich (*Nomokanon*, *Syntagmat* Macieja Błastarza i *Zemljoradnički zakon* cesarza Justyniana).

W średniowiecznym państwie serbskim, wraz z rozwojem aparatu administracyjnego oraz tworzeniem się autokefalicznego Kościoła serbskiego, powstawała terminologia specjalistyczna. Zaczęto tworzyć nowe terminy i korzystać z pojęć już istniejących (także tworząc kalki językowe), wykorzystując cały aparat terminologiczny najpotężniejszego i stojącego na najwyższym poziomie cywilizacyjnym sąsiada – Cesarstwa Bizantyjskiego. Pierwsza duża fala hellenizmów na dworze królewskim przypada na koniec XIII wieku i okres władzy króla Stefana Milutina, jego ekspansji na południe i zajmowania kolejnych obszarów bizantyjskich. Po tym okresie i chwilowym powrocie do terminologii rodzimej nadeszła główna fala grecyzmów. Nowe instytucje i tytuły pojawiły się w czasach kolejnych ekspansji serbskich na ziemie bizantyjskie, w okresie, kiedy Serbia znajdowała się u szczytu potęgi militarnej i politycznej, a jej władca w 1346 roku ogłosił się carem Serbów i Greków. Za czasów carstwa Stefana Dušana pojawiły się nazwy wielu bizantyjskich tytułów dworskich, urzędników i funkcjonariuszy³¹³. Wpływy języka greckiego i kultury bizantyjskiej nie ograniczały się jedynie do słownictwa dworskiego i państwowego, lecz dotyczyły niemal każdej dziedziny życia³¹⁴. Można tu wymienić słownictwo administracyjne, nazwy członków warstw społecznych, słownictwo dotyczące rzemiosła, handlu i transportu, form własności oraz podatków i świadczeń, a także słownictwo wojskowe³¹⁵. Najliczniejsza jednak, i najtrwalsza, która przetrwała nawałę turecką i zachowała się w większości

³¹³ Do nazw urzędników, funkcjonariuszy lokalnych i centralnych, zwierzchników lokalnych wsi i miast można zaliczyć następujące: *arhont*, *despot*, *visijar*, *gramatik*, *domestik*, *kastroflak*, *kesar/ćesar*, *kefalija*, *komornik*, *prahtor*, *protođer*, *primičur*, *protosevast*, *sevast*, *sevastokrator*, *zapotat* oraz *logoteta* i *protovestijar*.

³¹⁴ W przypadku języka serbskiego zdecydowaną przewagę miały greczyzmy literackie, zapożyczenia książkowe z języka średnio- i nowogreckiego, podczas gdy pożyczki ludowe stanowiły niewielki procent. Na książkowy charakter wskazują także kategorie semantyczne – najwięcej jest terminów dotyczących życia religijnego (które, ze względu na swą specyfikę, przeniknęły do języka ludowego) oraz administracji państwowej, a najmniej – życia codziennego.

³¹⁵ Z greckiego pochodzi słownictwo administracyjne (*panađur*, *amborija*, *arhontija*, *despotata*, *despotovina*, *despotija*, *hora*), feudalizmu (*mađupac*, *parik*, *sklav*, *kir/ćir*, *pronijar*), rzemieślnicze i handlowe (*majstor*, *mistrija*, *dikilja*, *aspra*, *dinar*, *perpera*), morskie (*gusar*), nazwy form własności (*metoh*, *metohija*, *prnjavor*, *pronija*, *meteh*, *stas*, *sinor*), podatków i świadczeń (*akrostik*, *egzarština*,

do dzisiaj, jest terminologia dotycząca życia kościelnego, jego struktury, hierarchii, duchowieństwa oraz ogólnie pojęta leksyka religijna (Поповић 1953: 229–230)³¹⁶. W tym miejscu należy podkreślić, że już od najwcześniejszych czasów językiem pośrednikiem, przede wszystkim w przyswajaniu greckiego słownictwa religijnego i kościelnego, był język staro-cerkiewno-słowiański, a następnie serbska redakcja języka cerkiewnosłowiańskiego. Traktując je jako idiomy języka staroserbskiego, a także ze względu na trudności w prawidłowym odczytaniu bezpośrednich źródeł zapożyczenia do języka serbskiego, pominę tutaj takie różnicowanie źródeł, przy zastrzeżeniu, że zapewne większość terminologii religijnej dostała się wyłącznie, lub także, przez te dwa języki liturgiczne.

Z upadkiem carstwa greckiego tytuły nie zniknęły natychmiast, lecz wymierały powoli wraz z zaprzestaniem doskonalenia i profesjonalizacji administracji, upadkiem poszczególnych państw pod nawałą turecką. W okresie panowania tureckiego³¹⁷ wpływy greckie nie zostały całkowicie zahamowane, a zapożyczenia przedostawały się do języka ogólnego za pośrednictwem tureckim oraz greckiej hierarchii kościelnej. Osobną grupę stanowią zapożyczenia ludowe, które do wschodnich i południowych gwar serbskich docierały za pośrednictwem dialektów języka macedońskiego lub bułgarskiego. Były one swego rodzaju lingwistyczną manifestacją bałkańskiej symbiozy cywilizacji i ligi językowej, w ramach której rozwinął się cały szereg grecyzmów i bałkanizmów wspólnych Grecji, Macedonii, Bułgarii, Rumunii i Albanii. Dotyczy to przede wszystkim grecyzmów kulturalnych, które na Bałkanach zostały rozpowszechnione przed i w epoce panowania tureckiego.

Dolną granicę wpływów greckich w Chorwacji i Dalmacji (w regionach katolickich) wyznacza koniec średniowiecza. W przypadku prawosławnych Serbów trwają one natomiast do czasów współczesnych i mają charakter bezpośredni lub

inomistar, kanonik, unča oraz *angarija, argatluk*) oraz terminologia wojskowa (*ipat, lagator, stratilat, strateg, armatol*).

³¹⁶ Do słownictwa religijnego, kościelnego można zaliczyć nazwy instytucji kościelnych (*sinod, arhiepiškopija, egzarhat, eklezija, klisa, eparhija, episkopija, mitropolija, nurija, inorija, parohija, patrijaršija, protopopija, protoprezviterat, sindelija*), hierarchii kościelnej (*arhiepiškop, arhijerej, egzarh, eparh, episkop, jerarh, jerarhija, mitropolit, patrijarh*), duchowieństwa (*ava, anahoreta, asketa, epitron, eremita, efemer, klir, mantijaš, popadija, anagnost, arhiđakon, dijak i đak, đakon i djakon, ipodjakon i ipodakon, jerej, paroh, prezviter, protođakon, protojerej, protopop, protoprezviter i prota, arhimandrit, eklesijarh, klisarha, iguman, igumanija, ikonon, jerođakon, jeromonah, kaluder, kaluderica, monah, monahinja, paraikonon, paraklisara, parafeklisjarh, paramonar, proiguman, protosindel, sindel, skenofilaks*) oraz świeckich (*klisar, kozmik, ktitor, laik, sakelarije, teolog*), świątyń (*arhimandrija, kinovija, lavra, manastir, namastir, paraklisa, stavropigija*), a także ogólne słownictwo związane z życiem duchowym (*andeo, arhandeo, đavo, ćelija, mantija, stihar, mitra, kamilavka, minej, liturgija, panihida, paraklis, tropar, kanon, metanija, tamjan, miro, anatema, proskura, koljivo, panahija, putir, nafora, ikona, panagija*).

³¹⁷ W okresie późniejszym, od XV do XVIII w., wiele nowych wyrazów z greki przejęto za pośrednictwem języka tureckiego. Są to na przykład: *angarija, argatin, martoloz, panađur, đumruk, efendija, jagurida, kalimera, palata, paraspur, prpar, samar, spanać, stasati, sulundar* i in. (Поповић 1955b: 149).

pośredni, a w okresie od końca XVIII wieku przyjmują postać ściśle religijną. Granicą czasową serbskich zapożyczeń z greckiego (za pośrednictwem tureckim) jest właśnie XVIII wiek i upadek imperium osmańskiego (Поповић 1955b: 153).

Język grecki, jako jeden z języków ligi bałkańskiej, wpłynął w znaczący sposób na język serbski. Mowa tu przede wszystkim o nowo powstałej serbskiej formie czasu przyszłego, którą tworzone za pomocą słowa posiłkowego *hteti* oraz zamianie bezokolicznika przez formę *da* + praesens (mógł to być jednak również wynik szerszych, ogólnobałkańskich tendencji językowych mających charakter analityczny) (Поповић 1955: 129–130). Z języka greckiego pochodzi także sufix czasownikowy *-isati*, bardzo produktywny w języku serbskim, który tworzy formy bezokoliczników (także od form obcych).

2.2. Zapóżyczenia romańskie

Drugim, a na niektórych terenach (zwłaszcza w Duklji i na wybrzeżu adriatyckim) starszym i głównym, źródłem najwcześniejszych zapożyczeń są języki romańskie. Były to zapożyczenia bezpośrednie, będące wynikiem słowiańsko-romańskiej symbiozy językowej, swymi początkami sięgającej okresu przybycia Słowian na Bałkany. W wyniku różnego rodzaju zmian społeczno-politycznych, zmian ośrodków politycznych, kulturowych, duchowych i intelektualnych, wzrastania prestiżu jednych państw i instytucji, a upadania innych, w XVIII i XIX wieku stare romańskie zapożyczenia zostały zastąpione nowymi pochodzenia włoskiego lub niemieckiego, które dotarły wraz z władzą monarchii habsburskiej. Następnym przyływu romanizmów, tym razem z Francji, odnotowany został przed I wojną światową i w okresie międzywojennym, a wynikał z bliskich kontaktów politycznych i kulturalnych jugosłowiańsko-francuskich (szerzej o zapożyczeniach z języka francuskiego w dalszej części rozdziału).

Zaraz po zasiedleniu zachodniej części Bałkanów dochodzi do kontaktów Słowian z Romanami i romanizowanymi mieszkańcami półwyspu³¹⁸. W tym pierwszym i najwcześniejszym okresie Słowianie zapożyczają głównie z łaciny bałkańskiej, a zasięg pożyczek obejmuje znaczną część terytorium języka serbskiego (czarnogórskiego). Mimo greckiego języka urzędowego, który został wprowadzony w VII wieku wraz z nadejściem panowania Bizancjum nad miastami nadmorskimi, adriatyckie komuny zachowały swój łacińsko-romański charakter, którego jednym z elementów był język starodalmatyński. Także najstarsza warstwa

³¹⁸ Na okres, którego one dotyczą, wskazuje chronologia licznych słowiańskich procesów fonetycznych, którym podlegały najstarsze zapożyczenia romańskie. Chodzi przede wszystkim o funkcję i rozwój półsamogłosek, rozwój nosówek, metatezę płynnych, palatalizacje welarnych i inne tego typu zjawiska. Można to zaobserwować w toponimach Rab (dawna nazwa to Arbe), Labin (Albona), Neretva (Narenta), Sutomore (Sancta Maria), Poreč (Parentium), Cavtat (Civitate), Pazin (Pisinum), Zeta (Genta) oraz na przykład w sufiksie pochodzenia romańskiego *-ona*, który Słowianie adaptowali jako *-in* (Flanona > Plomin, Albona > Labin).

zapożyczeń terminów religijnych w języku serbskim wskazuje na wczesnośredniowieczne kontakty z kulturą chrześcijaństwa łacińskiego.

Испитивање латинских термина у српској црквеној терминологији указује на то да је жив хришћански култ код Срба дошао преко Запада, тачније преко Далмације (Живковић 2004: 138)

z decydującą rolą miast dalmatyńskich – Splitu, Dubrownika i Kotoru, zamieszka-nych głównie przez Romanów, ale pozostających pod władzą Bizancjum. Na taki właśnie kierunek zapożyczeń wskazują najstarsze latynizmy, do których, obok „świeckich”, należą terminy religijne, na przykład: *ulje (oleum)*, *raka (orca)*, *paganin (paganus)*, *oltar (altare)*, *vino (vinum)*, *krst (crux)*, *koleda (calendae)*, *kum (compater)*, *monah (monachus)*, a także sam etnonim *Grk* (łac. *Graecus*). Religij-
ne terminy greckie (*episkop*, *episkopija*, *ikona*, *pirg* itp.) zostały wchłonięte przez język serbski znacznie później, kiedy Serbia nawiązała żywsze i bliższe kontakty z Bizancjum (Живковић 2004: 132–134).

Okres drugi, dotyczący przede wszystkim wybrzeża adriatyckiego, to czas zapożyczeń dalmatyńskich, to jest leksyki pochodzącej od romańskich autochtonicznych mieszkańców wybrzeża, którzy zamieszkiwali pas nadmorski wraz z wyspami. Ponieważ języki słowiańskie miały głównie charakter rolniczy i brakowało im specjalistycznej terminologii z wielu dziedzin życia, nowe wyrazy chętnie czerpano z leksyki zurbanizowanych mieszkańców Dalmacji, miast dalmatyńskich, centrów władzy politycznej. Dotyczy to przede wszystkim terminologii miejskiej i terminów z dziedziny kultury materialnej (Popović 1955: 145).

Okres trzeci wpływów romańskich³¹⁹, równoległy do czasu panowania tu-reckiego, obejmuje wieki od XIII do XVIII, period silnych kontaktów ekono-
micznych, a potem supremacji politycznej Republiki Weneckiej na wybrzeżu – w Czarnogórze, Boce Kotorskiej oraz Dalmacji, Lice i zachodniej Hercegowinie³²⁰. W tym okresie w języku Słowian mieszkających na wybrzeżu pojawiło się wiele nowych zapożyczeń z włoskiego i dialektu weneckiego. Okres władzy Wenecjan ożywia romański substrat w miastach, spowalniając jednocześnie proces umierania języka dalmatyńskiego, którym ciągle posługiwali się mieszkań-

³¹⁹ O romanizmach pisali np. Vlado Drašković (Драшковић 1977), Srđan Musić (Муисић 1977) oraz wiele słowników romanizmów w Czarnogórze: Vesny Lipovac-Radulović (RomanBP, RomanJBK), Srđana Musicia (RomanSBK), Rada Stijovicia (RomanVas) i Branka Šocia (RomGrecCG).

³²⁰ Zapożyczenia romańskie (głównie z łaciny i poświadczane od XIII i XIV w.) to m.in.: *kum*, *Grk*, *patricij*, *patricija*, *patricije*, *kaštel*, *komuna*, *konfin*, *primičur*, *rektor*, *dužd*, *duka*, *kapetan*, *soće*, *unča*. Część z tytułów, charakterystycznych dla administracji komun adriatyckich, jest poświadczona już od XV w. jako zapożyczenia z łac.: *kancelar*, *kastelan*, *komesar*, *konzul*, *legat*, *tribun*, *gabelot*, *guvernador*, *dacijar*, *decimar*, *pretur*, *providur*, *adjunkt*, *adlatus*, *administrator*, *aktuarij*, *ambašador*, *imbašador*, *arbitar*, *arhiduka*, *arhisenator*, *asesor*, *auskultant*, *gubernator*, *deputat*, *deputacija*, *direktor*, *konzilijar*, *majordomus*, *notar*, *ofcijal*, *podestat*, *potesta*, *provizor*, *provizur*, *prokurator*, *sekretar*, *senator*, *sindik*, *šindik*. Znaczna grupa tytułów, nazw (np. *apsolutist*, *diktator*, *imperator*, *monarh*, *potentat*, *prezident*, *princ*, *princeza*, *regent*), w zależności od regionu, została zapożyczona z różnych źródeł: na południu z romańskich, a na północy z języka niemieckiego bądź rosyjskiego.

cy miast *komun*. W Dubrowniku w administracji używano dialektu toskańskiego (z którego stał się potem podstawą literackiego języka włoskiego), w handlu zaś – weneckiego. Z włoskiej (weneckiej) terminologii pochodzi głównie terminologia miejska, która od końca średniowiecza rozwija się również pod wpływem tureckim, węgierskim i niemieckim, a także nomenklatura członków warstw społecznych³²¹. Romanizmy pojawiają się w terminologii państwowo-administracyjnej, szczególnie tam, gdzie władza Republika Wenecka, i obejmują przede wszystkim nazwy jednostek administracyjnych, instytucji społecznych, politycznych i administracyjnych, nomenklaturę urzędników oraz funkcjonariuszy lokalnych i centralnych, przede wszystkim pochodzenia włoskiego lub weneckiego, poświadczane od XV wieku. Tu też można zaliczyć słownictwo kryminalne, nazwy świadczeń i zobowiązań oraz form własności, słownictwo z zakresu bankowości, handlu i transportu³²², a także terminologię wojskową³²³. Wpływy oddziałujące z wybrzeża dalmatyńskiego, Kotoru, Budwy oraz Dubrownika przenikały do części wewnętrznej, a poświadczenia odnajdujemy w gwarach Hercegowiny i języku Starej Czarnogóry. Pod wpływem włoskiego lub weneckiego pojawiła się także ograniczona liczba zapożyczeń z zakresu terminologii rodowej (*familija*, *štirpa*, *dondo*) oraz słownictwo kościelne³²⁴, którego zasięg dotyczy przede wszyst-

³²¹ Włoska (i wenecka) terminologia: miejska (*meštar*, *kaputaš*, *Grk*, *kmet*, *patricij*, *patricija*, *patricije*, *merkat*, *bazar*, *pijaca*, *fijera*), nomenklatura warstw niższych (*vilan*, *padenijaš*), średnich (*meštar*, *kaputaš*) i wyższych (*konte*, *konteša*, *princip*, *prinčipeša*, *sinjorina*, *šjor*, *šor*, *patricij*, *baron*, *kavalir*, *kurijalist*, *komeš*, *aristokratija*, *ekselencija*, *potestata*).

³²² Dotyczy to przede wszystkim nazw jednostek administracyjnych (*dukat*, *arhidukat*, *gubernijum*, *distrikt*, *imperija*, *kvart*, *kolonija*, *komitat*, *komunitad*, *principat*, *provincija*, *republika*, *prefektura*, *pretura*, *providurija*, *konfin*, *stat*), instytucji społecznych, politycznych i administracyjnych (*banak*, *bankada*, *guveran*, *providurija*, *mađistrat*, *komisija*, *salon*, *kolegija*, *kolegijum*, *koledž* i *koledž*, *korporacija*, *kurija*, *direktorij*, *direktorijum*, *konzilijum*, *prezidij*, *prezidijum*, *senat*, *tribunal*), nazw urzędników i funkcjonariuszy lokalnych i centralnych (*ašešur*, *guvernadur*, *kancelijer*, *kapo*, *gabelot*, *diretur*, *doganijer*, *kapo*, *kapovila*, *providur*, *sovraprovidur*, *prokurator*, *arhiduka*, *gestald*, *đurat*, *finans*, *cirkuo*, *dukajlija* oraz *gvardija*, *gvardijan*, *žandar*, *džandar*, *đendarm*, *karabinijer*, *đurat*, *podeštat*, *policijot*, *policija*, *rondar*, *milicija*, *policija*), a także słownictwa kryminalnego (*piratstvo*, *piraterija*, *rebelija*, *banda*, *bandit*, *baraba*, *boja*, *brigant*, *kursar*, *karbunar*, *komita*, *korsar*, *pirat*, *rebelijant* oraz *arest*, *galera*, *kazamat*, *karaklak*, *katabuj*, *pržun*), nazw świadczeń i zobowiązań (*arenda*, *decima*, *dacija*, *gabela*, *multa*, *taksa*, *impošta*, *kontribucija*, *soće*, *tribut*, *unča*, *angarija*, *padenija*), form własności (*dominijum*, *majorat*, *patrimonij*, *feud*, *feudum*, *fundus*, *erar*, *komun*, *komunica*, *pošeš*) oraz słownictwa z zakresu bankowości, handlu i transportu (*banka*, *dukat*, *lira*, *taljer*, *banak*, *komarda*, *magazin*, *provižijun*).

³²³ Słownictwo wojskowe obejmuje nazewnictwo rodzajów wojsk (*artiljerija*, *kawalerija*, *armada*, *mornarica*), nazwy jednostek (*bataljon*, *bataljun*, *brigada*, *divizija*, *eskadra*, *korpus*, *legija*, *regimenta*, *kumpanija*, *trupa*), stopnie i nazwy żołnierzy (*admiralj*, *amiralj*, *adutant*, *alfier*, *auditor*, *đeneral*, *generalisimus*, *bregadijer*, *brigadir*, *granatir*, *kapetan*, *kaporal*, *komandant*, *komtur*, *kontradmirał*, *mađor*, *militar*, *seržant*, *kadet*, *rekrut*, *soldat*).

³²⁴ Słownictwo kościelne obejmuje nazwy organizacji i instytucji kościelnych (*kaptol*, *kapitul*, *kongregacija*, *konzistorij*, *nuncijatura*, *dekanat*, *dijeceza*, *egzarhat*, *kuratija*, *kapelanija*, *metropolija*, *opatija*, *parokija*, *patrijarhat*), hierarchii (*vikar*, *dekan*, *eminencija*, *episkopat*, *kardinal*, *metropolit*, *monsijor*, *nuncij*, *ordinarij*, *primas*) i duchownych (*don*, *kler*, *klerik*, *kanonik*, *pater*, *kurat*, *parok*,

kim wyznawców Kościoła katolickiego zamieszkujących obszary południowo-zachodnie (Boka Kotorska i terytorium arcybiskupstwa w Barze) i północne (Wojwodina oraz kolonie dubrownickie w Serbii), a zapożyczone zostało z łaciny lub włoskiego (część równoległe do zapożyczeń greckich). Należy bowiem pamiętać, że całe wybrzeże, a szczególnie Boka Kotorska, znajdująca się pod panowaniem weneckim oraz kulturowo-literackim oddziaływaniem pobliskiego Dubrownika, wykształciła swój specyficzny typ kultury, także w ramach oddziaływania dominującego tam Kościoła katolickiego.

W okresie XVIII–XIX wieku, zwłaszcza na terenie wybrzeża i samej Czarnogóry, romanizmy napływały z dwóch kierunków: bezpośrednio z wielowiekowej symbiozy słowiańsko-romańskiej oraz pośrednio przez język niemiecki, jako wpływ kulturowo-polityczny Wiednia. Było to wynikiem przesunięcia serbskich ośrodków kulturalnych do regionów kontynentalnych na północy, do Sremskich Karłowic, Nowego Sadu, a potem Belgradu. W XIX wieku bezpośrednio romanizmy dotyczyły przede wszystkim pojęć abstrakcyjnych i terminów nietechnicznych, a nowe romanizmy zapożyczane za pośrednictwem języka niemieckiego wypierały stare formy dalmatyńsko-włoskie. XIX- i XX-wieczne wyrazy włoskie, które przez języki światowe, głównie niemiecki i francuski, dotarły do serbskiego i chorwackiego, dotyczą w szczególności dziedzin, w których od okresu renesansu przodowali Włosi, czyli terminologii bankowej, muzycznej, teatralnej, architektonicznej i wojskowej. Wiele terminów pochodzenia romańskiego (łacińskiego, włoskiego lub francuskiego) przeniknęło do języka serbskiego za pośrednictwem niemieckim lub włoskim albo, w zależności od terenu, równocześnie. Pojawiło się więc wiele dubletów leksykalnych, które w zależności od terytorium z jednej strony były zapożyczone bezpośrednio z włoskiego (np. w Boce i Czarnogórze), a w Serbii i Wojwodinie, w innej formie fonetycznej – z niemieckiego, francuskiego i rosyjskiego³²⁵.

Do wyżej wymienionych zapożyczeń romańskich należy dodać znaczną grupę europeizmów, zapożyczeń greckich lub łacińskich, które są wspólne dla wszystkich języków europejskich. Ze względu na brak miejsca, a także powszechną ich znajomość nie zostaną tu one wyszczególnione. Należy jednak nadmienić, że duża ich część przedostała się do języka serbskiego drogą pośrednią, w zależności od okresu i terytorium, przez język niemiecki, rzadziej rosyjski lub francuski.

plebanoš, plovan, badeša, kapelan, šfora, dumna, duvna, mnih, opat, abat, opatica, abatisa, prior, provincija, fratar) oraz inne (*laik, tutor, kapela, katedrala, badija, klostar*).

³²⁵ Jako przykład różnych dróg zapożyczenia można przytoczyć nomenklaturę nazw jednostek administracyjnych i instytucji społeczno-politycznych (*monarhija, provincija, republika, guverman, guverman, administracija, kabinet, partija, konzilijum, parlament, prezidijum, senat*) oraz tytuły przedstawicieli warstw społecznych, nazwy stopni urzędników i funkcjonariuszy (*ekselencija, kavalir, konzul, kaštelan, rektor, ambasador, asesor, notar, gubernator, guverner, direktor, ministar, sekretar, premijer, prefekt, senator, prezident, princ, žandarm*), które w różnych okresach i regionach mogły zostać przejęte z języka niemieckiego, włoskiego, francuskiego lub rosyjskiego.

Z nieleksykalnych wpływów języków romańskich, głównie na języki ludności zamieszkującej wybrzeże adriatyckie, można wymienić zjawisko *cakawizmu*, czyli mieszania szeregów *c, z, s* i *č, ž, š* jako wpływ dialektu weneckiego (proces dotyczy przede wszystkim Dalmacji), zmianę wygłosowego *-m* w *-n* (dotyczy całego obszaru Dalmacji i części Czarnogóry), zmianę *lj* w *j* (np. *ljudi* > *judi*), pojawienie się w gwarach czarnogórskich fonemu *з* (pod wpływem włoskim) oraz różnego rodzaju romanizmy składniowe, typu konstrukcja *za* + bezokolicznik i zjawisko mieszania się form biernika z narzędnikiem i miejscownikiem, poświadczone na terenie Czarnogóry (Поповић 1955: 130–133).

2.3. Zapożyczenia tureckie

Wraz z bałkańskim pochodem imperium osmańskiego, pod którego panowanie weszły niemal wszystkie średniowieczne organizmy państwowe Słowian bałkańskich, rozpoczął się drugi okres w dziejach historii społecznej i politycznej Serbów i Czarnogórców, w czasie którego całkowitej zmianie uległa nie tylko władza polityczna i administracja. Przeobrażeniu, które wpłynęło na kształtowanie się nowożytnych społeczeństw bałkańskich, uległ przede wszystkim system kultury i wartości, sposób myślenia i cywilizacja.

Друштво у којем су се оне развиле пропало је доласком Турака. С њим су пропале и његове установе и обичаји. Сасвим природно, речи које су означавале ишчезле установе и обичаје биле су пропуштене забораву (Ивић 1977: 263)³²⁶.

Odbiciem w sferze leksyki zmieniających się uwarunkowań polityczno-społecznych i cywilizacyjno-kulturowych, przeorganizowania całego systemu społeczno-politycznego wywołanego ekspansją imperium tureckiego, stają się całkowite zmiany charakteru słownictwa społecznego i źródeł zapożyczeń. Wraz z tym przewrotem pojawił się zupełnie nowy system terminologii tureckiej³²⁷, mający charakter totalny i obejmujący wszystkie dziedziny życia, poczynając od religii

³²⁶ Z najważniejszych opracowań jugosłowiańskich warto wspomnieć przede wszystkim słownik Abdulaha Škaljicia (Škaljić 1965 i wydania późniejsze), a także Asima Peco (Пецо 1987) i Petara Skoka (Skok 1938). Obszerna (choć starsza) bibliografia prac poświęconych turcyzmom znajduje się w artykule Snežanu Petrović (Петровић 1993). Warto także wymienić kilka słowników turcyzmów obok wymienionego już słownika Škaljicia: Momčilo Zlatanović (Златановић 1981 i Златановић 1987), Dragiša Lapčević (Лапчевић 1928), Đorđe Popović (Поповић 1884).

³²⁷ Podbijając kolejne ziemie i narody, Turcy przynosili i szerzyli nie tylko swoją, ale wiele obcych kultur i cywilizacji, a wraz z nimi także leksykę tych ludów. Za pośrednictwem języka tureckiego do serbskiego przedostały się więc, obok wyrazów tureckich, także wyrazy pochodzenia bliskowschodniego, arabskie i perskie, oraz pochodzenia greckiego i romańskiego. Stąd też przyjęty w niniejszej pracy termin „turcyzm” oznacza każdy wyraz zapożyczony z języka tureckiego, bez względu na jego etymologię (rodzimy czy obcy) w danym języku. Mogą więc być wśród słowiańskich turcyzmów wyrazy zarówno pochodzenia tureckiego, perskiego czy arabskiego, jak i pochodzące z innych języków, np. elementy chińskie, staroindyjskie, mongolskie, ormiańskie, greckie,

i kultury przez administrację, politykę i wojsko, na dniu codziennym kończąc. Język turecki był jedynym źródłem uzupełniania słownictwa serbskiego. Wpływy te, dużo jednak słabsze, widoczne są współcześnie, zarówno na płaszczyźnie leksykalnej, jak i morfologicznej.

Pierwsze ślady tureckich wpływów językowych widać już od drugiej połowy XIV wieku³²⁸, kiedy poświadczono są wyrazy: *amira, kadija, karavana*. W XV wieku zanotowano między innymi tytuły: *amaldar, bašija, baša, subaša, večil, timar, dazdar, dizdar, silihtar, argatin, kul, kaurin* oraz *đumruk, ćumruk, đomruk, mahala*, ale najwięcej poświadczeń pisanych pochodzi z XVI i XVII wieku (Stachowski 1973: 8). Ekspansja turcyzmów towarzyszyła politycznej i militarnej ekspansji imperium osmańskiego, rozwojowi jego administracji, procesowi islamizacji Słowian, tworzeniu się nowej szlachty muzułmańskiej. Olbrzymia liczba turcyzmów, nie tylko w zakresie terminologii wojskowej i administracyjnej oraz życia religijnego, ale także obejmująca wszystkie dziedziny życia, słownictwo codzienne, dom i rodzinę, wynikała z silnych wpływów miast orientalnych i organizacji społeczno-gospodarczych, które rozwinęły się w czasie okupacji tureckiej. Podobnie jak romanizmy na wybrzeżu, a germanizmy na północy, tak silny wpływ turcyzmów na każdą dziedzinę życia był wynikiem prestiżu języka i mieszczańskiego pochodzenia jego użytkowników będących przeciwieństwem wiejskich nosicieli języka słowiańskiego. Turczyzmy szerzyli przede wszystkim przedstawiciele tureckiej administracji i wojska, osoby sprawujące władzę lokalną, urzędnicy sułtańscy, mieszkańcy miast, Turcy jako nosiciele nowego systemu społecznego i państwowego oraz nowej religii – islamu, a także wykształceni w Istambule Słowianie i słowiańscy muzułmanie i, według Škaljicia (Škaljić 1973: 12), ich źródłem były również ludowe pieśni, tradycja ustna przesiąknięta wschodnim słownictwem.

Wykształceni w Istambule Słowianie, wracając do swych ojczyzn, posługiwali się obydwojoma językami. W sferze codziennej i rodzinnej używali słowiańskiego, a w oficjalnej (urzędniczej, oświatowej, religijnej) – języka tureckiego i jego terminologii, którą adaptowali na potrzeby fonetyczne i gramatyczne macierzystego języka. Zapożyczenia przenikały początkowo do języka potocznego miast oraz dialektów wiejskich, a stąd niektóre do języka ogólnego, pisanego. Proces asymilacji obcych wyrazów w systemie języka serbskiego rozpoczął się już od pierwszych kontaktów, czego świadectwem jest choćby poświadczony od XV wieku wyraz *timarnik* ‘feudał ziemski’, będący złożeniem tureckiego *timar* ze słowiańskim sufiksem *-nik* lub czasownik *pokauriti se* ‘przechrzcić się’, który utworzono od tureckiej podstawy *giaur* ‘niewierny’.

a także romańskie i zachodnioeuropejskie. Język turecki odgrywał w tym wypadku rolę kulturowego pośrednika (Stachowski 2007: VI).

³²⁸ Pierwsze i bardzo ograniczone wpływy turecko-tatarskie, protobułgarskie sięgają czasów końca I tysiąclecia i pojawienia się Awarów na Nizinie Panońskiej oraz Protobułgarów (pochodzenie tytułów *ban* i *bojar*).

Czynnikiem odgrywającym ważną rolę w charakterze rozwoju serbskiego słownictwa społecznego był rustykalny, wiejski charakter średniowiecznego społeczeństwa i nachodząca na niego opozycja wieś–miasto tożsama z opozycją Słowianin/chrześcijanin–Turek/muzułmanin. W przeciwieństwie do mieszkających w miastach Turków i przedstawicieli innych niesłowiańskich narodowości (np. Cincarów/Arumunów, Ormian, Greków czy Żydów) Serbowie byli ludem wiejskim wtopionym w wiejskie struktury feudalne, dawniej słowiańskie, a od XV wieku tureckie. O ile więc w słownictwie oficjalnym, dotyczącym władców, administracji, podziału terytorialnego, wpływ języka panujących był totalny i obejmował całe systemy leksykalne, o tyle na zapóźnionej cywilizacyjnie, ale pielęgnującej słowiańsko-chrześcijański charakter, wsi w stosunku do najniższych stopni organizacji społecznych i rodowych zachowała się stara nomenklatura słowiańska³²⁹. Nie należy jednak zapominać, że mimo wszystko leksyka turecka szerzyła się, zapewne w określonej mierze, również na słowiańską wieś, a serbscy chłopci i pasterze znali i przyjmowali do swego języka także leksykę związaną z słownictwem całego systemu społeczno-politycznego i administracyjnego państwa tureckiego.

Jako olbrzymie wieloetniczne i wieloreligijne państwo imperium osmańskie dla zapewnienia spokojnego współżycia wszystkich swych poddanych musiało zapewnić ramy prawne i pewien stopień autonomii wszystkim nieislamskim wspólnotom religijnym. System prawny imperium oparty był na prawie wyznaniowym, a jego uzupełnieniem był system prawa cywilnego – *kanun*, który w części opierał się na prawie zwyczajowym podbitego terytorium. W ich ramach chrześcijanie mieli pewną autonomię osobistą i wyznaniową, a głównym zobowiązaniem spoczywającym na najniższej warstwie społecznej (*raja*, *zimija*) był obowiązek płacenia różnego rodzaju danin, przede wszystkim *haraču*³³⁰. Z nową turecką strukturą feudalną związane jest nazewnictwo członków najniższych grup społecznych, poddanych tureckich³³¹.

Wprowadzanie nowych wzorców kulturowych i cywilizacyjnych, jakie dokonało się także na terenach serbskich, widoczne przede wszystkim w nowym systemie struktury miejskiej zakładającym wieloetniczne miasta z jasno podzielonymi kwartałami etnicznymi, wyznaniowymi i stanowymi (*mahale*), znalazło

³²⁹ Cieszące się względną autonomią wsie chrześcijańskie, zachowując starą nomenklaturę, przyjęły nieliczne, pochodzenia tureckiego, słownictwo rodowe: *akreba*, *akrebaluk*, *odżak*, *soj*, *sojević*, *sojlja*, *baba*, *domazlugdžija*, *čorbadžija*.

³³⁰ Daniny, które chrześcijanie zobowiązani byli płacić Turkom, w pewnej części pokrywały się z wcześniejszymi świadczeniami feudalnymi. Obok najważniejszej daniny, podatku osobistego, płaconego przez każdego dorosłego mężczyznę *haraču*, do danin tureckich należały: *vergija*, *kulučarina*, *mirija*, *resum*, *hak*, *ašar*, *ištira*, *kesim*, *tulumina ušur*, *čibuk*, *bedel*, *nizamija* oraz *behija*, *đumruk*. Robocizny, dawne *rabote*, szarwarki to: *argatluk*, *argatija*, *begluk*, *izmet*, *kuluk* i *kulučija*.

³³¹ Najemnik: *ajlučar*, *ajlukčija*, *argat*, *argatar*, *argataš*, *argatin*, *irgat*, *irgatin*; chłop poddany, kmieć: *balija*, *beglučar*, *gedžo*, *kirajdžija*, *kulučar*, *saraor*; sługa: *izmečar*, *kul*; pasterz: *čoban*, *čobanin* i *čobanbaša*. Odpowiednikiem średniowiecznego *meropaha*, chłopca żyjącego i pracującego na dobrach tureckich feudalów, był *čifčija*, *čivčija*.

swoje odbicie również w słownictwie miejskim, przede wszystkim w nazwach osiedli miejskich i ich części, w terminologii handlowej³³². Istotną zaś częścią orientalnej kultury miejskiej i nieodłącznym elementem miast były cechy i warsztaty rzemieślnicze, w których pracowała jedna z najliczniejszych warstw mieszczan – rzemieślnicy³³³. Pojawiły się nowe nazwy jednostek administracyjnych, a w ramach wszechogarniającej administracji tureckiej także nowy system tytułów urzędników zarówno lokalnych, jak i centralnych, urzędników administracji lokalnej, funkcjonariuszy dworskich, fiskalnych i sądowych³³⁴.

W procesie zdobywania ziem serbskich Turcy nie zniszczyli całkowicie systemu feudalnego, a jedynie modyfikowali go i przystosowywali na własne potrzeby, także przez wprowadzanie własnej nomenklatury oraz zachowanie ograniczonej grupy dawnych, serbskich posiadłości. Pojawiła się turecka tytulatura nowo powstałej szlachty muzułmańskiej, bogatych właścicieli ziemskich, a także nomenklatura nazw władców osmańskich³³⁵. Jedną z najważniejszych instytucji feudalnych państwa tureckiego stali się *spahijowie*, będący ostatnią turecką me-

³³² Nazwy osiedli miejskich (*varoš* oraz *varošica*, *kasaba*, *palanka* i *šeher*) i ich części (*mahala*, *čaršija*, *baš-čaršija*), terminologia handlowa (*bazar*, *paazar*, *dernek* oraz *dućan*, *ortak*), nazwy handlowców, w tureckich miastach głównie Greków i Cincarów (*bazerdan*, *bazrdan*, *bazerdan-baša*, *bazrdan-baša*, *boltadžija*, *vašardžija*, *pažarlija*, *čardžija*, *čaršilija*, *čaršilija*) oraz mieszkańców miast (*varošanin*, *varošlija*, *erlija*, *šeherlija*, *kasabalija*, *mahalac*, *mahalelija*).

³³³ W hierarchii cechowej (*esnaf* i *zanat*) pojawiły się trzy stopnie doskonalenia zawodowego: najniżej stał *šegrt*, nad nim – *kalfa*, a mistrzem był: *zanatlija*, *zanadžija*, *majstorbaša*, *usta* i *ustabaša*. Wśród kilkudziesięciu nazw rzemieślników pochodzenia tureckiego można wyróżnić między innymi: *terzija*, *abadžija*, *boltadžija*, *papudžija*, *čarugdžija*, *čurčija*, *ekmedžija*, *dunder*, *mumdžija*, *sarač*, *nalbanta*, *drndar*, *mutavdžija*, *tufegdžija*, *bičakdžija*, *bičagdžija*, *rabadžija*, *skeleđžija*, *balugdžija*, *barugdžija*, *kujundžija*, *sakadžija*, *biberdžija*, *mehandžija*, *čumurdžija*, *pamukljijaš*, *kapamadžija*, *božadžija*, *kasapin*, *kavedžija*, *konopčar*, *bojadžija*, *neimar*, *berber* i *berberin*, *kafendžija*, *jorgandžija*, *baltadžija*, *dućandžija* i inne (na podstawie słowników Škaljicia, Popovicia i Lapčević).

³³⁴ Nazwy jednostek administracyjnych (*čojluk*, *dahiluk*, *kadiluk*, *kaza*, *nahija*, *liva*, *sandžak*, *valijat*, *kalifat*, *vezirat* i *vezirluk*, *pašaluk*, *vilajet*, *bašaluk*, *jafta*, *beledija*, *beglerbegat* i *beglerbegluk*, *dovlet*, *elajet*, *eminluk*, *dunjaluk*, *kajmakamluk* i *kajmakamat*, *memleke*, *mudirluk* i *mudirat*, *mulaluk*, *mutesarifluk*, *muselimat* i *muselimluk*, *serhat*, *subašluk*, *serdarija*), urzędników (*baš-kmet*, *baš-knez*, *baš-muktar*, *kođžabaša*, *kođžabašija*, *muselem*, *ajan* i *ajanin*, *begler-beg*, *valija*, *većil*, *kabadahija*, *kajmakam*, *kalif*, *kaurbaša*, *mahalbaša*, *mudir*, *muselim*, *mutesarif*, *muhafiz*, *muhtar*, *sandžakbeg*, *džemadbaša*, *šeher-čehaja*), funkcjonariuszy dworskich i lokalnych (*baš-čatib*, *divitar*, *dizdar*, *elčija*, *ičaga*, *kapidžibaša*, *merkez*, *memur*, *mubašir* i *bumbašir*, *muhurdar*, *mušir*, *nezer*, *subaša*, *teskeredžija*, *teferdar*, *čatib*, *čehaja*, *ceribaša*, *čohodar dizdar-aga*, *elčibaša*, *kapučehaja*, *kapidžija*, *mezleđija*, *muhur-sahibija*, *mutevelija*, *muhzir*, *muhtesib*, *reiz-efendija*, *silahdar*, *haznadar*) i urzędników fiskalnych (*amaldar*, *ašar-memur*, *đumrugdžija*, *đumrugdžibaša*, *emin*, *koldžija*, *taksidar*, *haračlija*, *čibukčija*, *đerimadžija*) oraz sądowych (*kadija*, *mula*).

³³⁵ Tytulatura i nazwy przedstawicieli tureckiej warstwy uprzywilejowanej, właścicieli ziemskich (*aga*, *baš-aga*, *beg* i *bej*, *begler*, *zijametlija*, *sahibija*, *timardžija* oraz *spahija* i *spaija* – odpowiednik serbskiego *pronijara* i *čitluk-sahibija* – odpowiednik serbskiego średniowiecznego *baštinika*, a także *beglugdžija*, *derebeg*, *efendi*, *efendija*, *zendil*, *sahib*, *čitlučar*, *čitlugdžija* *beg-efendija*, *beg-čehaja*, *beratlija*, *beljemez*, *dovletlija*, *gaga*, *juklija*, *mujazit*, *serhatlija*) oraz tytuły monarchów, najwyższych władców (*vezir*, *dukajlija*, *emir*, *malik*, *muluč*, *padišah*, *paša*, *sadarazam*, *han*, *šah*, a także *tuglija*, *birtuglija*, *ičituglija* i *ućtuglija*).

tamorfozą starej rzymskiej instytucji wojskowej, a majątki ziemskie *timar* i *zija-met* to nic innego jak następca serbsko-bizantyjskiej *pronii*, *feudum* oraz *baštiny*, rzymskiego *beneficium* (Новаковић 2002: 228)³³⁶.

Nowe słownictwo prawne i z zakresu terminologii wymiaru sprawiedliwości obejmuje nazwy członków służb porządkowych, strażników miejskich i więziennych, a także nazwy przestępców, złodziei, buntowników i rozbójników, *hajduków* grasujących na traktach i napadających na kupców, którzy w okresie tureckim stali się także bojownikami o wolność, walczącymi z władzą najeźdźcy³³⁷.

O sile państwa tureckiego i potędze jego armii świadczyły nie tylko zwycięskie bitwy i opanowanie na wiele wieków Bałkanów, ale także kompleksowy system nomenklatury wojskowej, który zawierał nazwy ogólne wojsk i nazewnictwo jednostek wojskowych, nomenklaturę dowódców wojskowych i wyższych stopniem wojskowych oraz żołnierzy różnych formacji³³⁸. Wraz z Turkami i islamem pojawiło się także nowe słownictwo religijne³³⁹.

W języku XIX-wiecznego państwa serbskiego i czarnogórskiego, które wyzwołyły się spod władzy tureckiej, zachowała się znaczna część wyrazów, zwłaszcza dotyczących życia codziennego, podczas gdy specjalistyczna terminologia państwowa, administracyjna i wojskowa była zastępowana wyrazami rodzimymi albo zapożyczeniami z języków zachodnioeuropejskich (europeizmy z niemieckiego lub francuskiego) lub języka rosyjskiego. Z okresu władzy tureckiej zachowały się także pojęcia związane z religią muzułmańską oraz z orientalnym typem kultury. Pozostałe terminy funkcjonowały raczej jako archaizmy i świadectwo minionej epoki. We współczesnym języku serbskim, oprócz wyrazów z życia codziennego i określonych archaizmów lub wyrazów nacechowanych, funkcjonują także sufiksy tureckie, które, choć w ograniczonej ilości, nadal są produktywne.

Abdulah Škaljić turecyzmy dzieli na kilka grup. Jedną z nich tworzą wyrazy całkowicie zasymilowane w języku serbsko-chorwackim (pisanym i mówionym),

³³⁶ Pozostałe nazwy majątków i dóbr: *aganluk*, *babaluk* i *babovina* (serbskie *očevina*, *baština*), *bašaluk*, *begluk*, *zaimluk*, *ilaka*, *maličana*, *miljak* i *milać*, *emlak*, *spahiluk*, *toprag*, *has*, *čitluk*.

³³⁷ Nazwy członków służb porządkowych, strażników miejskich i więziennych (*apsandžija*, *asas*, *devrija*, *zaptija*, *jasagdžija*, *kavaz*, *kol*), przestępców, buntowników oraz rozbójników (*hajduk*, *haramija*, *harambaša*, *eškija*, *kačak*, *kesedžija*, *pustahija* oraz *alaman*, *asi* i *asija*, *asidžija*, *bagija*, *krdžalija*, *pljačkadžija*, *rsuz* i *rsuzin*).

³³⁸ Pochodzenia tureckiego są nazwy wojsk (*askerluk*, *askerija*, *bašibozluk*, *nizam*, *redifa*, *horda*, *džebedžija*), jednostek wojskowych (*alaj*, *alaj-barjak*, *barjak*, *buljuk*, *oda*, *orta*, *tabor*, *firka*), dowódców wojskowych i wyższych stopniem wojskowych (*alaj-barjaktar*, *barjaktar*, *baš-čauš*, *baša*, *bimbaša*, *buljubaša*, *dahija*, *jamak*, *janičar-aga*, *juzbaša*, *kadiasker*, *miralaj*, *miriliva*, *odabaša*, *onbaša*, *ordaga*, *serdar*, *čauš*, *četedžija*, *četobaša*, *alaj-beg*, *alajčauš*, *asker-baša*, *atli-aga*, *bešlaga*, *bešli-baša*, *buljuk-emin*, *delibaša*, *zabit*, *kapudan-paša*, *kolaga*, *kolobaša*, *krk-serdar*, *kulugdžija*, *martolozbaša*, *mirmiran*, *mišumbaša*, *mulazim*, *nišandžija*, *suvarija*) oraz żołnierzy różnych formacji (*asker*, *bešlija*, *gazija*, *delija*, *janičar*, *joldaš*, *katana*, *komordžija*, *martoloz*, *nefer*, *nizamlija*, *sejmen(in)*, *seratlija*, *čamdžija*, *džebelija* oraz *bečar*, *akindžija*, *askerlija*, *atlija*, *daglija*, *jaija*, *kuloglija*, *pijade*, *redif*, *salaor*, *tufegdžija*, *hasečija*, *čarkadžija*).

³³⁹ Między innymi: *daur*, *hadžija*, *hodža*, *imam*, *mufti*, *derviš*, *kešiš*, *karabaš* oraz *avra* i *havra*, *tekija*, *džamija*.

które straciły wśród użytkowników status zapożyczeń i traktowane są jak wyrazy rodzime. Dotyczy to przede wszystkim wyrazów nieposiadających ekwiwalentów słowiańskich (lub tych, które uległy zapomnieniu), a także nazw przedmiotów i instytucji pochodzenia tureckiego (*bakar, čarapa, česma, jatak, kuluk, rakija, tambura, zanat, baklava, burek, kafa, fes, ferment, ibrik, džezva, tepsija, alat, čaršija, čoban, kajmak, mehana, miraz, šegrt* i in.). Są to także wyrazy, które zachowały się do dzisiaj. Pozostałe to wyrazy przyjęte do języka mówionego i używane również w literaturze ze świadomością, że są to wyrazy obce (*amanet, barjak, bešika, čerga, čebe, dušek, esnaf, hajduk, odžak, raja* i in.) oraz pojęcia literackie nacechowane stylistycznie, choć i w języku mówionym używane naturalnie i powszechnie (*baksuz, dušman, dželat, belaj, komšija, mušterija, ortak, pazar, terzija, dućan* i in.). Odrębną grupę tworzą wyrazy używane regionalnie i lokalnie (także te z utworów ludowych) oraz turyzmy specjalistyczne z zakresu życia religijnego.

Spośród oddziaływań nieleksykalnych języka tureckiego na serbski najsilniejszy był wpływ na konsonantyzm, który szedł w dwóch kierunkach, „у чувању неких фонема из домаћег гласовног система које су биле на путу да ишчезну, и у појави фонетских варијаната или гласовних група у речима из домаћег лексичког фонда према турским моделима” (Пецо 1967: 128). Wpływy te oddziaływały w dwóch okresach, od początku panowania tureckiego do XVII wieku oraz od okresu masowej islamizacji w wieku XVII aż do końca panowania tureckiego. Na okres pierwszy datowany jest proces restauracji lub zachowania finalnego *-l* (serbski *ždral* – *ždrala* wobec tureckiego *hamal* – *hamala*), zjawisko desonorizacji dźwięcznych spółgłosek w wygłosie oraz palatalizacja tylnojęzykowych spółgłosek *k, g* przed przednimi samogłoskami lub ich przejście w afrykaty *ć, ź* (*bank'e* i *banće, gusće*).

Okres drugi dotyczył głównie języka bałkańskich Muzułmanów (Boszniaków) i miał ograniczony zasięg. Obejmował między innymi, dzięki arabskiemu językowi liturgicznemu i obecności fonemu w systemie tureckim, zachowanie fonemu *χ*, który w dialektach serbskich i chorwackich zanikał już od końca XVI wieku, zwiększoną frekwencję fonemu *f*, metatezę w grupie *rj > jr* w zapożyczeniach tureckich (*barjak-bajrak*) i wyrazach rodzimych (*gojre, gojrela*), znaną głównie gwarom muzułmańskim ze wschodniej Hercegowiny, a także zrównanie artykulacji serbskich i chorwackich *č* z *ć* i *ž* z *ź*³⁴⁰.

Innym, istotnym, elementem morfologicznym, żywym jeszcze w XIX i XX wieku, był zestaw sufiksów tureckich, które służyły do tworzenia nowych jednostek nie tylko od form tureckich, ale przede wszystkim od podstaw słowiań-

³⁴⁰ Według Peco, biorąc pod uwagę zasięg tego ostatniego zjawiska (z jednej strony obok gwar muzułmańskich poświadczony w nielicznych gwarach katolików i prawosławnych, a z drugiej brak zjawiska w gwarach muzułmanów w Sandżaku), jego źródło może tkwić nie we wpływie języka tureckiego (para *ç* i *c*), lecz w samym systemie serbskich i chorwackich zwarto-szczelinowych (Пецо 1987: 243).

skich. Najbardziej produktywnymi były sufiksy *-lija* i *-li* (tur. *-lı, -li, -lu, -lü*)³⁴¹, *-luk* i w gwarach południowo-wschodnich *-lık* (tur. *-lik, -lık, -luk, -lük*)³⁴², *-džija* i rzadko *-čija* (tur. *-cı, -cu, -cü, -çi, -çu, -çü*)³⁴³ oraz *-ana* (tur. *-hane* lub *-ane*)³⁴⁴.

2.4. Zapożyczenia albańskie

Paralelnie do panowania tureckiego i rozwoju jego administracji na terenach Bałkanów, a na wybrzeżu adriatyckim także Republiki Weneckiej, na granicy tych dwóch mocarstw, w Czarnogórze, Hercegowinie i północnej Albanii, rozwijało się społeczeństwo oparte na strukturach rodowych³⁴⁵. Na potrzeby nazewnictwa adaptowano wiele z istniejących już terminów (własnych oraz pożyczek), a także przyswajano nowe spośród języków grup cechujących się podobnym sposobem życia. Chodzi tu przede wszystkim o terminologię pasterską i rodową zapożyczoną od (lub przez) Wołochów i Albańczyków.

Początki etnicznych kontaktów serbsko-albańskich sięgają czasów przybycia Słowian na Bałkany, a wzajemne, choć nieliczne, wpływy leksykalne z dziedziny terminologii plemiennie-społecznej oraz duchowej wskazują na to, że to Stara

³⁴¹ Sufiks *-lija* tworzył nazwy mieszkańców miast, regionów, państw (*Nišlija, Sarajlija, Bosanlija* oraz *Stambolija, vilaetlija, čojlija*), wykonawców zawodów i rzemiosł oraz członków grup (*zantlija, esnaflija*), członków narodów (*Arnautlija*), przedstawicieli władzy i administracji (*tuglija, birtuglija, ičituglija, učuglija*) i odprzymiotnikowe nazwy nosicieli cechy (właściwości) w stopniu wyższym niż przymiotnik: *dugajlija, novajlija* (także w wyniku procesu substancywizacji starszych przym.) oraz przymiotniki: *đubrelija, lezetlija, pametlija*. Rzadki sufiks *-li* (bez rozszerzenia) tworzył przymiotniki nieodmienne, spotykane najczęściej w twórczości ludowej – poezji i opowiadaniach oraz w gwarach, np.: *sojli* ‘szlachetny, z dobrego domu’, *somli, bajrakli, varakli, biserli, kovčali, merakli, čemerli, sedefli* (obecnie sufiks nie jest produktywny).

³⁴² Sufiks poświadczony od XVII w., w języku serbskim tworzy wyrazy abstrakcyjne, odpowiedniki form serbskich zakończonych na *-nje* (*bezobrazluk, agaluk, pašaluk*) oraz wyrazy konkretne (*majstorluk, mezeluk*) i collectiva (*babičluk*). Tworzy także nazwy administracyjne i geograficzne (*pašaluk, muftiluk*), okręgów zamieszkałych przez jakąś grupę etniczną (*Arnautluk, Šopluk*), instytucji (*eminluk, vezirluk*) i przedmiotów (*jagluk, minderluk, prsluk*).

³⁴³ Sufiks poświadczony od XVII w., pierwotnie częściej w formie *-čija*, stopniowo jednak został wyparty przez postać *-džija*. Za pomocą sufiksu tworzy się derywaty odrzeczownikowe i odczasownikowe, rzadko odprzymiotnikowe, nazwy wykonawców czynności (*zulumdžija*), zawodów (*vratardžija, globardžija*) i rzemiosła (*abadžija, boltadžija, papudžija, čarugdžija, ekmedžija, mumdžija, bičagdžija, rabadžija*), nazwy nosicieli cech (*iledžija, govordžija*) i nosicieli tytułów i stopni (*kulukčija*).

³⁴⁴ Poświadczony od XVII w. służy do tworzenia nazw miejsc, pomieszczenia lub miejsca, gdzie się coś wytwarza, przerabia, gdzie się coś znajduje (*bajbukana, hapsana, kafana, barutana, šećerana*). Sufiks serbski powstał od tureckiego wyrazu *hane* ‘dom, budynek, w którym się mieszka, pomieszczenie’, często występujący jako drugi człon złożenia, został przez Słowian potraktowany jako końcówka i w ten sposób przeniesiony na nowe złożenia.

³⁴⁵ W wyniku połączenia się systemów administracyjno-organizacyjnych i rodowo-terytorialnych grup pasterzy i chłopów, zespolenia rolniczych wsi z ruchomymi, pasterskimi katunami o silnych patriarchalnych więzach rodzinnych, pojawiły się nowe jednostki rodowe – plemiona i bractwa.

Czarnogóra i północno-zachodnia Albania w średniowieczu były miejscem symbiozy słowiańsko-albańskiej, gdzie przeplatały się związki kulturowe i polityczne. Na wzajemne kontakty etniczne wpływał również fakt, że już w XI wieku północna część Albanii i cały obszar wokół Jeziora Skadarskiego wchodziły w skład Królestwa Duklji, a potem także królestwa i Carstwa Serbskiego. Taka sytuacja panowała aż do podboju tureckiego w XV wieku. Pomimo tej długiej historii wzajemnych kontaktów wpływy albańskie na literacki język serbski można określić jako marginalne (w interesujących mnie dziedzinach to zaledwie kilka wyrazów), co wynikało z tego, że „патријархални ниво Арбанаса није допустио да дође до неког већег утицаја арбанаског језика на српскохрватски” (Поповић 1955: 150)³⁴⁶. Obecność albanizmów szczególnie widoczna jest w gwarach pogranicznych, kosowskich i czarnogórskich³⁴⁷, przede wszystkim w terminologii pasterskiej, rodowej, a także we wzajemnych oddziaływaniach cech fonetycznych i składniowych gwar. Kontakty uwidaczniają się choćby w średniowiecznej nazwie Albańczyków. Podczas gdy w Europie używano rozpowszechnionego przez łacinę etnonimu *Alban(ac)*, Serbowie stosowali formę albańską – *Arban(as)* jako ich nazwę własną, a także pierwotnie nazwę mieszkańców północnej Albanii, Rabna (Станишић 1995: 9, 15). Podobne wpływy widoczne są w toponimii słowiańskiej w Albanii (przykłady nazw miast albańskich pochodzenia słowiańskiego to Berat, Korçë oraz antyczne Dyrachium, którego albańska forma Durrës powstała za pośrednictwem słowiańskiej Drač) i albańskiej poza terytorium tego kraju (według części naukowców wpływy takiego rodzaju widoczne są na przykład w nazwie Ochryd, z antycznego Λιχνιδος lub formie z albańskim rotacyzmem i odrzuceniem *a-*, *Štip* z *Αστιβος* i *Niš* z *Ναϊσσυς*) (Станишић 1995: 11). Najsilniejszy wpływ dotyczy kultury materialnej, szczególnie w zakresie terminologii pasterskiej, co jest następstwem specjalizacji pasterskiej nomadycznych Albańczyków. Ślady wpływów albańskich w części kontynentalnej języka serbskiego pokrywają się z kierunkiem przemieszczania się pasterzy wołoskich i migracjami mieszkańców Czarnogóry, wschodniej Hercegowiny i Starej Serbii w kierunku północno-zachodnim za czasów panowania tureckiego. Wędrując w poszukiwaniu lepszych pastwisk, albańscy pasterze przynosili terminy z dziedziny hodowli zwierząt z jednego regionu do drugiego. Do grupy tego słownictwa należy także określona liczba tak zwanych karpатыzmów, ogólnobałkańska terminologia pasterska, która przez rumuński/wołoski przeniknęła do innych języków. Jak podaje Stanišić, przez wielu badaczy wiązane są one z językiem albańskim lub zaliczane wprost do albanizmów (Станишић 1995: 11, 67). W grupie zaś wzajemnych zapożyczeń³⁴⁸ wyraźne piętno odcisnęły słowiańsko-albańskie kon-

³⁴⁶ Analizą kontaktów albańsko-serbskich zajmowali się na przykład Vanja Stanišić (Станишић 1995), a także Idriz Ajeti (Ајети 1977) oraz Vasilije Đerić (Ђерић 1927, Ђерић 1930).

³⁴⁷ Szczególnie silne wpływy widać w Czarnogórze w okolicach Jeziora Skadarskiego i północnej Albanii oraz Malesii, Mrkonjiciach i plemieniu Kuči, a także w Kosowie i Metochii.

³⁴⁸ Wpływy słowiańskie na gwary północnej Albanii wyrażają się głównie w terminologii rolniczej, w której przodowali dawni Słowianie, a także w terminologii rodowej (np. *rod*, *rodnar*, *domaqin*) oraz bardzo licznej średniowiecznej terminologii feudalnej, której część została przeszczepiona

takty życiowe, historyczne i kulturowe. Albańska terminologia społeczna wywarła pewien wpływ na kosowskie nazewnictwo rodowe i czarnogórską nomenklaturę plemienną. Do grupy zapożyczeń z zakresu terminologii rodowej należą wyrazy *fis* i *fisnik* oraz *stopanin*, *krend*, *arbanas* (może i *katon*), a kalkami z albańskiego są *trbu(h)* i *trbušćić*, *oganj*, *pas*.

Spośród wpływów języka albańskiego na serbskie i czarnogórskie gwary pograniczne można wymienić nierozróżnianie w niektórych gwarach staro-czarnogórskich (Ozrinići, Koman, Zagarač) oraz w Kosowie dwóch intonacji, rosnącej i opadającej, zachowanie półsamogłoski w gwarach staro-czarno-górskich i kosowsko-resawskich, nazalizację samogłosek wygłosowych w gwarach czarnogórskich wzdłuż granicy z Albanią, zmianę artykulacji *l* i *lj*, utratę palatalności *nj* w Kosowie i dźwięczności spółgłosek wygłosowych oraz palatalną wymowę fonemów *ž*, *ẓ̌*, *č*, *ẓ̌*, która jest rezultatem bilingwalizmu w gwarach kosowsko-metochijskich lub pogranicznych gwarach czarnogórsko-albańskich.

Język albański wpłynął także na bałkanizację składni gwar czarnogórskich i kosowskich, między innymi przez wprowadzenie inwersji krótkich form zaimków i czasowników pomocniczych, które mogą się znaleźć przed czasownikiem w formie osobowej (*me faća graznica – më kapin ethet*), duplikację zaimków osobowych (to ogólnobałkański proces używania krótkich i długich form celownika i biernika zaimków osobowych; *tebe ću ti kazat – tē tash tē dēftoj*) oraz analitycyzm wywołany tendencjami ogólnobałkańskimi, który w niektórych gwarach spowodował zanik określonej liczby przypadków, a w Czarnogórze zatarcie się różnicy między przypadkami kierunku a miejsca (*živim u selo – jetoj nē fshat*) (por. Станишић 1995: 47–61).

2.5. Zapożyczenia rumuńskie

Wpływy rumuńskie na język serbski najbardziej widoczne są w gwarach Banatu oraz języku Wołochów na wschodzie Serbii, a w Rumunii w serbskiej gwarze Kraszowanów (Karaszewaków)³⁴⁹. Podczas gdy cały język rumuński przesiąknięty jest sławizmami z różnych dziedzin życia, w serbskim liczba zapożyczeń rumuńskich nie przekracza dwustu, i to w przeważającej mierze z zakresu terminologii pasterskiej. To relikty migracji karpacko-bałkańskich i głównego zajęcia średniowiecznych pasterzy nomadów Wołochów (Флора 1977: 348).

Pierwsze kontakty południowo-słowiańsko-rumuńskie sięgają okresu między VI a IX wiekiem. Z tego czasu pochodzą pierwsze sławizmy w języku rumuńskim, ze względu na fonetykę wskazujące na źródło we wschodniej części Bał-

piona na grunt nomenklatury plemiennej: *porotē*, *poro/t/nik*, *gjobē*, *gjobar*, *kaznec*, *vojvodē*, *čelnik*, *carinē*, *porez*, *dim*, *mitē*, *knaz*, *dērzhavē*, *Stavileci*, *orčinē* (Станишић 1995: 100–101).

³⁴⁹ O zapożyczeniach rumuńskich pisali między innymi Radu Flora (Флора 1977) i Dorin Gamulescu (Gamulescu 1977).

kanów. Na początku były to pożyczki ustne, a od X wieku także formy przejęte przez słowo pisane, za pośrednictwem języka cerkiewnosłowiańskiego używanego na terenach rumuńskich w liturgii i administracji.

Kontakty rumuńsko-serbskie³⁵⁰ rozpoczynają się nie wcześniej niż w X–XI wieku, a związane są z szerzeniem się średniowiecznego państwa serbskiego na wschód i północ oraz z ruchami migracyjnymi średniowiecznych Wołochów. W XII wieku możliwe były również kontakty rumuńskich organizmów państwowych z północnego Dunaju z podobnymi jednostkami serbskimi z drugiej strony rzeki. Upadek Bułgarii przynosi umocnienie kontaktów rumuńsko-serbskich, które następnie zostają wzmocnione w wyniku używania serbskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego na ziemiach rumuńskich oraz działalności serbskich pisarzy, diaków i duchownych w Rumunii (a od XVI w. także poprzez słowo drukowane). Kolejnymi etapami wzajemnych kontaktów był okres od końca XIV w., epoka upadku Carstwa Serbskiego i migracji ludności serbskiej na północ, a wreszcie także wzajemne kontakty w państwie Habsburgów. Z kolei międzygwarowe wpływy serbsko-rumuńskie nasiliły się dopiero w wieku XIX wraz z umacnianiem się i podziałem gwar lokalnych. Rumuński wpływ w Banacie to przede wszystkim zmiany akcentowe oraz pojawienie się fonemu *ʒ* (Popović 1955: 134).

Istotnym elementem wpływów rumuńskich na język serbski, przede wszystkim na terminologię pasterską, była działalność Wołochów, niezwykle mobilnych nomadów wędrujących z Bałkanów wzdłuż grzbietu Karpat. Wołosi z jednej strony pozostawiali ślady leksykalne w pasie od Bałkanów do Polski, a z drugiej – sławizowali się, tracąc swój język i romańskie cechy etniczne. Przybywając na półwysep, Słowianie, zajmujący się głównie rolnictwem, przynieśli świetnie rozwiniętą leksykę z tej właśnie dziedziny. Napotykając zaś na Bałkanach ludy zajmujące się wypasem i hodowlą zwierząt, znacznie lepiej zorientowane w możliwościach wypasu w warunkach górskich, doświadczenia i terminologię z tego zakresu przejęli właśnie od nich³⁵¹.

³⁵⁰ Do najstarszych zapożyczeń w rumuńskim należą te związane z dziedzinami życia kulturalnego i religijnego (*diac, grămătic*), administracji państwowej (*logofăt, paharnic, postelnic, vornic*), wymiany handlowej itp. Do późniejszych pożyczek należą nowsze nazwy instytucji społeczno-politycznych (*vece, scupștină*). W przypadku znacznej części zapożyczeń bardzo trudno jest jednoznacznie określić ich źródło (Gamulescu 1977: 363).

³⁵¹ W obrębie leksyki pasterskiej znajduje się przede wszystkim rumuńskie: *bač, bačija, bačijar, bačar* oraz być może: *čoban, čobanin*. Pozostałe pożyczki społeczne to na przykład nazwy przedstawicieli warstw społecznych: *čokoj, vamoš, mešter, bujer, bojer* oraz *mošija* i *vama* (być może i *katun*).

2.6. Zapożyczenia niemieckie

Trzecim momentem przełomowym w historii społecznej i kulturalnej Serbów i kolejną rewolucyjną zmianą oznaczającą zerwanie z tradycją średniowieczną, odrzuceniem feudalizmu epok wcześniejszych i wejściem w czasy nowożytnego rozwoju śledzącego Europę Zachodnią był przełom XVIII i XIX wieku, okres początku europeizacji społeczeństwa serbskiego, a dla języka – czas pluralizmu źródeł zapożyczeń. Wraz z tą kolejną zmianą kulturową, nowymi wpływami społeczno-kulturalnymi i działaniami wojskowo-politycznymi państw europejskich skierowanymi przeciwko imperium osmańskiemu, w korpusie języka serbskiego (początkowo regionalnie, na północy, a od XIX wieku także na południe od Dunaju) pojawiają się nowe elementy obce. W tym okresie szczególnie silne piętno odcisnęła leksyka języka niemieckiego, a w mniejszym stopniu także węgierskiego i rosyjskiego. Niemiecki był językiem władzy, administracji, szkolnictwa ziem zamieszkałych przez Serbów, a będących pod kontrolą monarchii habsburskiej (Pogranicze Wojskowe oraz regiony Sremu, Bački i Banatu, które od połowy XIX wieku stworzą autonomiczną Serbską Wojwodinę). W XVIII wieku do Serbii wkracza ruska redakcja języka cerkiewnosłowiańskiego (stając się także językiem liturgicznym Cerkwi), a wraz z nim i rosyjski, które mimo krótkiego okresu i dość szybkiego procesu ich serbizacji pozostawiły sporo śladów w leksyce. W okresie nowożytnym, od XIX wieku, kiedy zarówno Serbia, jak i Czarnogóra odzyskały pełną niepodległość, terminologia społeczna powoli zaczyna się krystalizować, głównie dzięki tworzeniu się rodzimych instytucji prawnych i politycznych. W okresie powstawania nowoczesnych państw i narodów, wstępowania na arenę międzynarodową polityki, ekonomii i kultury tych nacji, do języka serbskiego zaczynały przenikać zapożyczenia z innych języków. Do starszych pożyczek tureckich, nowszych niemieckich, węgierskich i rosyjskich dołączają ogólnoeuropejskie zapożyczenia z francuskiego oraz internacjonalizmy, europeizmy³⁵². Były one najczęściej efektem procesu tworzenia nowych jednostek leksykalnych lub przyjmowania nowych pojęć, idei, instytucji.

Na terenie Bałkanów Słowianie zapożyczali leksykę z zachodnich języków germańskich, z niemieckiego i jego dialektów³⁵³. W epoce średniowiecza bezpośredni kontakt z nosicielami niemieckiego był ograniczony i dotyczył epizodów społeczno-gospodarczych i polityczno-wojskowych (miast saskich i pochodów wojennych przeciwko Turkom). Kontakty serbsko-niemieckie w średniowieczu, mając charakter przede wszystkim gospodarczy, były wynikiem obecności Sasów na ziemiach serbskich. Wtedy to, w miejskich ośrodkach górniczych na południu, język serbski wszedł w kontakt z wczesnośredniowiecznym dialektem niemiec-

³⁵² O europeizmach w literaturze jugosłowiańskiej pisał na przykład Bogdan Dabić (Дабич 1978) oraz Olga Miševska Tomić (Мишевска Томић 1996).

³⁵³ Dawne pożyczki wschodniogermańskie, gockie, z okresu istnienia wspólnoty prasłowiańskiej, traktowane są jako wspólne słowiańskie dziedzictwo i jako część leksyki rodzimej.

kim, językiem starsaksońskim, którym posługiwali się sprowadzeni do Serbii w połowie XIII wieku Sasi, tworząc, organizując i rozwijając przemysł górniczy i eksploatację złóż rud w państwie serbskim. Nie tylko wpłynęli oni na rozwój gospodarczy Serbii, ale przez płynące z kopalń i miast saskich do kasy państwa dochody wzmocnili jego potęgę polityczną. Dzięki szerokim przywilejom, autonomii i powszechnemu szacunkowi, jakim byli obdarzani, Sasi rozwinęli własną organizację administracyjną, choć z czasem ulegli asymilacji i sławizacji. Poza rozwojem gospodarczym Sasi pozostawili po sobie także określone dziedzictwo kulturowe i leksykalne (etnonim *Sas*, *Sasin*, liczne toponimy, a także terminologia z zakresu administracji i organizacji społeczeństwa: *ceh*, *urbarar*, *purgar*, *gvark*, *vark* oraz *vatrok*, *vatrug*, *psunj*) (Pavlović 1960: 103–119)³⁵⁴.

Największe i obejmujące najszerszy zakres znaczeniowy wpływy języka niemieckiego na język serbski związane są jednak z okresem nowożytnym, tworzeniem się i rozwojem monarchii habsburskiej, jej pochodami wojskowymi i ekspansją na południe³⁵⁵. Dotyczy to Wojwodiny i południowych okręgów Węgier, a także tworzonego od końca XVI wieku Pogranicza Wojskowego, gdzie pod niemiecką administracją cywilno-wojskową żyli głównie Serbowie, uciekinierzy z obszarów opanowanych przez Turków, którzy w zamian za służbę wojskową uzyskiwali ziemię uprawną i określone przywileje. Na tych terenach, w wyniku pozycji, jaką zajmował język niemiecki, ze względu na poziom ekonomiczny, wojskowy i kulturalny jego nosicieli, do serbskiego zapożyczona została pełna terminologia państwowa, administracyjna, sądownicza, prawna, wojskowa, a także kulturalno-duchowa/intelektualna, związana ze szkolnictwem i prasą³⁵⁶. Na charakter wpływów, w przypadku języka niemieckiego przede wszystkim polityczno-administracyjnego i wojskowego, wskazują dziedziny, w których pojawiły się nowe wyrazy. Należy tu wymienić przede wszystkim kompleksowy system nazw jednostek administracyjnych i instytucji społecznych oraz administracyjnych, nomenklaturę urzędników i funkcjonariuszy wszystkich szczebli, nazwy przedstawicieli najwyższych władz i przywódców, a także nazewnictwo członków wszystkich grup społecznych oraz ogólne nazwy grup społecznych i zawo-

³⁵⁴ Kwestię językowych wpływów języka starsaksońskiego na średniowieczny język serbski opracowali m.in. Milivoj Pavlović (Pavlović 1960), a także, w opracowaniach XV-wiecznego *Kodeksu górniczego despoty Stefana Lazarevicia* z Nowego Brda, Nikola Radojčić (Радочић 1962) oraz Joseph Schütz i Milka Ivić (Schütz, Ivić 2003).

³⁵⁵ Problemami germanizmów nowożytnych w języku serbsko-chorwackim zajmowali się na przykład Bogdan Dabić (Dabić 1984) oraz Asim Peco (Peco 1986) i Ivan Pudić (Пудић 1977). O kalkach z języka niemieckiego artykuły publikowali Stjepan Babić (Babić 1984) i Matthias Rammelmeyer (Rammelmeyer 1977).

³⁵⁶ Należy zaznaczyć, że słownictwo to, ze względu na język i nomenklaturę państwa Habsburgów, przenoszone było w wersji austriackiej. Pożyczkę z języka Niemców dotyczącą kontaktów bezpośrednich serbsko-niemieckich na terenie multietnicznej Wojwodiny, gdzie do końca II wojny światowej mieszkała znaczna liczba osiedlonych kilka wieków wcześniej Niemców.

dowych. W końcu także słownictwo fiskalne oraz kryminalne³⁵⁷. Istotną pozycję w terminologii specjalistycznej stanowiła grupa słownictwa wojskowego (które także, w zależności od regionu, mogło mieć różne pochodzenie – niemieckie, francuskie i rosyjskie lub włoskie), do którego zalicza się nazwy rodzajów i instytucji wojskowych, jednostek wojskowych, dowódców i stopni wojskowych³⁵⁸. Dodatkowo należy nadmienić, że pod wpływem niemieckim pojawiły się nowe formy słownictwa kościelnego, dotyczące najczęściej instytucji Kościoła katolickiego (*arhibiskup, biskup, kuratija, fara, kardinal, metropolit, kurat, katedrala, klostar, templ*). Wszystkie te nowe wyrazy dotyczyły początkowo północnych regionów zamieszkałych przez Serbów, przede wszystkim ośrodków miejskich³⁵⁹, a dopiero z nich promieniowały na prowincję i na XIX-wieczną, powojującą Serbię. To nazwy nowych pojęć, idei, przedmiotów, instytucji, które przynieśli z sobą Niemcy. Do tej grupy zapożyczeń należały różnego rodzaju nowe wyrazy, od nazw warzyw, owoców i jedzenia: *krompir, paradajz, kifla, krigla* przez przed-

³⁵⁷ Nazewnictwo jednostek administracyjnych (*bazar, herceŕstvo, hercegovina, cesarevina, cesarstvo, cesarevina, palanka, burg, grafstvo, grofija, distrikt, kanton, kolonija, krunovina, monarhija, provincija, rajh, revir, regija, region, republika, stat, firŕstvo, guverman, guverman, kruna, gmajna*) oraz instytucji społecznych i administracyjnych (*administracija, kabinet, komesarijat, konzilijum, magistrat, ministarstvo, parlament, partija, partaja, prezidijum, senat*), nomenklatura urzędników i funkcjonariuszy szczebla centralnego i lokalnego (*administrator, akcesista, ambasador, asesor, birgemajstor, gaugraf, gubernator, guverner, deputat, direktor, iberajter, inspektor, inŕpektor, geŕpan, kancelist, kancelar, kancler, kastelan, komesar, konzul, majordom, ministar, ministerijal, notar, oberknez, oficijal, palatin, premijer, prefekt, rajhkancler, rektor, sekretar, senator, hofmajstor, ofmarŕal, ŕtatsman, ŕtatsministr, ŕtatsrihter, ŕtatshalter, ŕandar, policajac, policija, milicija*), nazwy władców (*cesar, cesar, hercog, prezident, princ, princeza, regent, firŕ*), członków grup społecznych, członków warstwy najniŕszej, pracowników najemnych i chłopów (*arbijter, arendator, paor, paur, paorija, plebej*), warstwy ŕredniej i rzemieŕniczo-handlowej (*kramar, majster, protomajster, purgar, cehmajstor*), warstwy wyŕszej (*agrarac, baron, markiz, aristokrata, aristokratija, vazal, graf, ekselencija, kavalir, kavalerist, kurprinc, magnat, markgraf, riter, hohman, dinastija*) oraz ogólne nazwy grup społecznych i zawodowych (*kasta, klasa, klub, gilda, kolegij, kolegijum, kolektiv, komisija, kongres, korporacija, liga, organizacija, salon, departament*), słownictwo fiskalne (*akciz, maut, porcija, regal, taksa*) i kryminalne (*bunt, puč, rebelija, revolucija, banda, bandit, kaper, rebel, rebelijant, revolucioner, areŕt, bajbok, ŕtukaus*).

³⁵⁸ Nazwy rodzajów wojsk (*armada, armija, artilerija, infanterija, rezerva*), instytucji (*admiralitet, admiralŕtab, general-komanda, generalat, generalitet, kadar, komanda, ŕtab*), jednostek wojskowych (*bataljon, brigada, garda, divizija, divizion, eskadron, kompanija, korpus, legija, legion, piket, regimenta, rota, trupa, frajkor, ŕvadron*), dowódców i stopni wojskowych (*kapitan, admiral, adutant, auditor, brigadir, vahmajstor, general, generalisimus, gefrajter, grenadir, divizionar, komandant, komandirender, lajtnant, major, marŕal, oberkapetan, oberkrigkomisar, oberlajtnant, oberlajtnant, oberoficer, obrŕlajtnant, obrŕt, obrŕŕtar, oberŕt, oficir, podoficir, rotmajstor, ŕtraŕimeŕtar, feldvebl, feldmarŕal, fendrik, firer, frajt, frajter, hauptman, hetman, ŕtandafirer, gardist, gemajner, infanterist, jeger, kadet, kaderaŕ, militar, rekrut, regulaŕ, rezervista, soldat, trupaŕ, frajkorac*) oraz sposobów mobilizacji (*asentacija, vrbovka, mobilizacija, regrutacija*).

³⁵⁹ Na charakter miejski wskazują nowe nazwy rzemioŕ i rzemieŕników, które w drugiej połowie XIX w. zapoŕyczano z Austrii i które wypierały starsze, zarówno ŕłowiaŕskie jak i tureckie, nazwy: *pinter, tiŕler, ŕuster, ŕloser, ŕnajder*.

mioty: *teгла, korpa, farba, malter* do nazw wykonawców, rzemieślników: *kelner, šnajder, šuster*.

W regionach zachodnich i północnych germanizmy odgrywały podobną rolę jak turczyzmy na wschodzie i południu. Tak silny wpływ niemieckiego³⁶⁰ wynikał z kilku czynników, przede wszystkim z jego politycznego, społecznego i kulturalnego prestiżu. Język niemiecki to jeden z języków światowych, z którym Serbowie mieli stały bezpośredni kontakt. Ważną rolę odgrywała polityczna zależność Wojwodiny i Pogranicza Wojskowego od monarchii, gdzie językiem urzędowym był niemiecki, a zamieszkujący wśród Serbów Niemcy tworzyli zwarte grupy, osiedla, w których używało się języka niemieckiego. Dodatkowo każdy poddany musiał służyć w wojsku austriackim, coraz więcej młodych ludzi studiowało na uczelniach austriackich.

W związku z potrzebą tworzenia nowej, słowiańskiej, głównie specjalistycznej leksyki, która pojawiła się w XIX wieku wraz z odrodzeniem narodowym Słowian na Bałkanach, zaczęto poszukiwać sposobów uzupełniania rodzimego leksykonu. Obok zapożyczeń z innych języków główną metodą stało się tworzenie kalk językowych z języka niemieckiego, mniej lub bardziej dokładne przejmowanie form wyrazów obcych za pomocą środków własnego języka³⁶¹.

Osobną grupę tworzą europeizmy pochodzenia niemieckiego lub przejęte za pośrednictwem języka niemieckiego (np. *autokrata, monarh, monokrata*), obejmujące szeroki zakres znaczeniowy, od sfery kościelnej i kulturalnej przez wojskową aż do terminów spożywczych, technicznych i nazw pokrewieństwa. Wśród nich wyróżniają się derywaty z członem *-man, -maher, -majster* (*hauptman, vahmajstor, cehmajstor*).

Trzecią warstwą zapożyczeń niemieckich (pożyczek bezpośrednich z języka Niemców), dotyczących głównie życia codziennego, były wspólne, bezpośrednie kontakty serbsko-niemieckie na terenie Wojwodiny³⁶², trwające od czasów kolonizacji tych terenów w XVIII wieku aż do połowy XX wieku, końca II wojny światowej i wysiedlenia Niemców. Silny wpływ niemieckiego w Wojwodinie z jednej strony wynikał ze wspomnianych okoliczności społeczno-politycznych, a z drugiej miał wymiar powszednich kontaktów żyjących obok siebie Serbów z liczną grupą wojwodińskich Niemców. Języki narodów zamieszkujących Wojwodinę były nie tylko w bezpośrednim kontakcie, ale również mieszały się

³⁶⁰ W pierwszym wydaniu słownika Vuka Karadžicia Asim Peco odnajduje ok. 200 wyrazów pochodzenia niemieckiego, podczas gdy w drugim już 280, co wskazuje na szybki proces ich zapożyczenia do języka serbskiego. Większość z nich oznaczona była jako pochodzące z regionów północnych (z Wojwodiny), podczas gdy wiek później stały się już wyrazami ogólnymi.

³⁶¹ Przykładem kalk językowych (charakterystycznie zbudowanych z rzeczowników, gdzie pierwszy człon to podstawa rzeczownikowa, a drugi niezmienny, niemotywowany rzeczownik – dokładne przekłady wyrazów niemieckich, konstrukcje, których nie znają języki słowiańskie) mogą być takie wyrazy, jak na przykład: *velegrad, malograđanin, gradonačelnik, rukovodilac, zločin, veleposednik, zemljovlasnik, zemljoposednik, zemljovladar*, a także *punomoć, veronauka, vidokrug* i in.

³⁶² Kwestię gwarowych wpływów języka Niemców w Wojwodinie poruszali w swych pracach Vesna Brkić-Đukić (Brkić-Đukić 1990 i Brkić-Đukić 1996) oraz Pavica Mrazović (Mrazović 1996).

z sobą i wzajemnie na siebie oddziaływały. Dotyczyło to w szczególności języka serbskiego i języka Niemców, którzy nie mieszkali w rozproszeniu, lecz tworzyli zwarte osiedla etniczne. Rezultatem tych międzyjęzykowych wpływów były wzajemne zapożyczenia niemiecko-serbskie, które dotyczyły głównie leksyki dnia codziennego, terminologii domu i obejścia, tych dziedzin, na które nie miał wpływu język oficjalnych (także niemieckich) urzędów. Zapożyczenia te nazywały znane już przedmioty i wzbogacały synonimię języka albo określały nowe przedmioty, zjawiska, pojęcia, które przynieśli z sobą w XVIII wieku Niemcy.

2.7. Zapożyczenia węgierskie

Drugim językiem, niezwykle silnym zarówno w czasie podporządkowania Wojwodiny monarchii Habsburgów, jak i wcześniej, w kontaktach serbsko-węgierskich, był język węgierski³⁶³. Kontakty serbsko-węgierskie sięgają już końca IX wieku, okresu przybycia Węgrów na Nizinę Panońską. Utrzymywały się one przez całe średniowiecze i miały charakter zarówno polityczny (małżeństwa władających dynastii oraz sojusze polityczno-militarne), jak i społeczno-kulturowy i językowy. Związki bezpośrednie uległy intensyfikacji i zyskały nowy wymiar w późnym średniowieczu – w okresie schyłku istnienia państwa serbskiego i w czasie tureckiego panowania na Bałkanach. Kontakty bezpośrednie, polityczno-administracyjne, kulturalne i codzienne rozwijały się wraz z kolejnymi falami migracji Serbów uciekających przed Turkami i docierających aż do Sentandrei (węg. Szentendre) i Budy w XVII i XVIII wieku, trwały w czasie, gdy na terenie Węgier tworzyli serbscy pisarze, poeci, duchowni. Istnieją one nieprzerwanie do czasów współczesnych, wzajemnie wpływając na serbskie gwary w Wojwodinie i, jednocześnie, na język zamieszkujących tam Węgrów.

Jednym z pól, na których kontakty i wpływy są najbardziej widoczne, jest właśnie język i leksyka, przede wszystkim wzdłuż granicy serbsko-węgierskiej w Wojwodinie (gwary serbskie, szczególnie z części północnej, okolic Suboticy i Senty), a za jej pośrednictwem także w leksykonie języka ogólnego.

Według badań Jovana Jerkovicia, opartych na materiale 6-tomowego słownika Maticy Serbskiej, zaledwie około 0,02% zamieszczonego tam słownictwa to madziaryzmy (1/3 z nich nie weszła do języka ogólnego). Większość z nich to wyrazy zanotowane już przez Vuka i opatrzone w jego słowniku informacją, że pochodzą z terytorium Bački, Banatu, Sremu oraz Sławonii i Baranji.

Najstarszą warstwę pożyczek węgierskich w serbskim tworzą wyrazy: *varoš*, *pajtaš*, *čizma*, *korbač*, *vašar*, *gazda*, *gazdašag birov*, *alas*, *lopov*, *orsag* i *rusag*,

³⁶³ Oprócz podstawowej pracy poświęconej hungaryzmozom w języku serbsko-chorwackim autorstwa Lasla Hadroviča *Mađarski elementi u srpskohrvatskom jeziku* (Hadrovič 1986) można wspomnieć o pracach Olgi Penavin (Пенавин 1977), Marty Bjeletić (Bjeletić 1996a) i Jovana Jerkovicia (Jerković 1996).

herceg. Do grupy nowszych należą: *adnađ, hadnađ, ajoš, hajoš, armicija, harmicija, biroš, varmeđa, eškut, išpan, katana, latov, nemeš, pandur, parasnik, salaš, solgabirov, hatar, husar*, a także *kotar* i *šajkaš*. Lokalne, głównie wojwodińskie, to: *risar, čikoš, šogor, aldomaš, šor*. Do grupy pożyczek węgierskich należą przede wszystkim słownictwo miejskie i handlowe, nazwy warstw społecznych, szlachty i posiadaczy ziemskich, nazwy dóbr ziemskich, terminologii fiskalnej, a także nomenklatura administracyjna, nazwy jednostek terytorialnych, urzędników i funkcjonariuszy różnych szczebli oraz służb porządkowych, słownictwo kryminalne i terminologia wojskowa³⁶⁴.

2.8. Zapożyczenia rosyjskie i ruskosłowiańskie

W pierwszej połowie XVIII wieku, pod wpływem określonych okoliczności polityczno-społecznych i kulturowych, na ziemiach serbskich pod panowaniem monarchii habsburskiej pojawił się nowy język literacki i liturgiczny, ruskosłowiański (ruska redakcja języka cerkiewnosłowiańskiego)³⁶⁵, który w szybkim czasie wyparł z użycia szkolnego i cerkiewnego redakcję serbską. Metropolita Mojsej Petrović, zwracając się do Rosji o pomoc dla narodu serbskiego i jego Cerkwi, poprosił o przekazanie książek i przysłanie nauczycieli, którzy pomogliby wykształcić nową elitę duchowną i oczyścić język liturgiczny z ludowych naleciałości. W 1726 roku w Sremskich Karłowicach otwarto pierwszą szkołę słowiańską, w której korzystano z materiałów przysłanych z Rosji. Równocześnie Cerkiew serbska porzuciła swój tradycyjny język liturgiczny, przyjmując nowy, ruskosłowiański, który uważała za czysty i niczym nie zepsuty język Cyryla i Metodęgo. Temu rewolucyjnemu procesowi zmiany języka sprzyjały nieustannie nadsyłane nowe książki w języku rosyjskim, edukacja Serbów w Rosji, nowi nauczyciele i nowi serbscy pisarze, a potem także nowy alfabet, rosyjska grażdanka. Od tego momentu w życiu kulturalnym i duchowym Serbów wojwodińskich rozpoczyna się nowy etap, którego jednym z istotnych elementów jest kwestia

³⁶⁴ Słownictwo miejskie i handlowe (*meštar, boltadžija, vašardžija, varošanin*), nazwy pracowników najemnych, chłopów (*biroš, jobađ, paorija, paurija, paoršag, parasnik*), członków warstw wyższych, szlachty i posiadaczy ziemskich (*bojar, bojer, gazda, gazdaš, grof, majurac, majurdžija, nemeš, nemešag*), dóbr ziemskich (*gazdašag, josag, majur, hatar*), terminologia fiskalna (*armica, armicija, harmica, harmicija, vama, jobadžija*). Do słownictwa administracyjnego można zaliczyć nazwy jednostek terytorialnych (*kotar, rusag, hercegovina, varoš, palanka, varmeđa*), urzędników i funkcjonariuszy różnych szczebli oraz służb porządkowych (*vajda, armičar, armicar, birov, vamoš, eškut, išpan, latov, notaroš, solgabirov, feišpan, herceg, erceg, pandur, serežan, serežanin, hadnađ, adnađ, hajduk, ajduk*), przestępców (*bičkaš, bičkoš, lopov, pustahija, hajoš, ajoš, jajoš*), a także słownictwo wojskowe (*armalist, baraban(a)t* oraz *katane, katanija, šereg, tizeduš, husar, baka, baščar, bečar, logoš, nasadaš, nasadist*).

³⁶⁵ Wpływem języka ruskosłowiańskiego na serbski zajmuje się w swych licznych pracach przede wszystkim Aleksandar Mladenović (np. Младеновић 1995 i Младеновић 1989) oraz na przykład Svetozar Stijović (Стјивић 1992).

języka mającego za zadanie stać się językiem literackim. Jest to również okres napływu nowej leksyki, która za pośrednictwem rosyjskich książek i nauczycieli trafia do Wojwodiny. W niespełna pół wieku od wprowadzenia, w wyniku coraz silniej pojawiających się tendencji oświeceniowych, hasła literatury użytecznej i zrozumiałej dla jak najszerszej grupy odbiorców (a więc pisanej w języku ludowym), język ruskosłowiański ulega unarodowieniu, serbizacji. „Служећи стално као антиузор, као негативни пример на који се не треба угледати, као стални пасивни опонент српском народном језику који у књижевнојезичком и азбучном погледу сам нема никакве шансе код Срба” (Младеновић 1989: 71), ruskosłowiański na przełomie XVIII i XIX wieku posłużył jako powód, „anty-wzór” do stworzenia języka słowianoserbskiego, a dla części autorów do pisania w czystym ludowym języku serbskim. Z dualizmu tych dwóch typów języka literackiego (zrozumiałego ludowego i elitarnego ruskosłowiańskiego), a także z elementów rosyjskiego, powstał wówczas język słowianoserbski. Jego epoka rozpoczęła się wraz z wydaniem pierwszego (i ostatniego) numeru czasopisma „Slavenoserbskij magazin” przez Zaharija Orfelina w Wenecji w 1768 roku. Aby zrealizować założenia ruchu o ogólnym rozwoju kultury i oświeceniu wśród Serbów, Orfelin zajął się głównie kwestią języka, to znaczy kwestią jego zrozumiałości. Za jego przykładem poszli inni autorzy, którzy starali się pisać swoje utwory w języku jak najbardziej zrozumiałym dla ludu. Było to tworzenie nowego języka literackiego Serbów „славеносрпског који је своју реализацију налазио, наравно, у небогослужбеним и нецрквеним текстовима световне садржине, у саставима намењеним широј читалачкој и слушалачкој публици” (Младеновић 1995: 110).

Pojawienie się pod koniec XVIII wieku Dositeja Obradovicia z jego postulatami wprowadzenia języka ludowego tylko wzmocniło ten ruch przybliżania języka narodowi i było potwierdzeniem jego słusznych założeń. Dzieła Obradovicia, pisane w języku ludowym z mniejszą lub większą liczbą cerkiewizmów, zawierające wszystkie europejskie elementy oświeceniowe, powszechnie drukowane i czytane, wpływały na serbskie piśmiennictwo, podtrzymywały i wspierały tendencje do tworzenia powszechnie rozumianego języka, których ostatnim etapem stała się reforma Vuka Karadžicia. Na przełomie XVIII i XIX wieku funkcjonują więc trzy, stylistycznie zróżnicowane, języki: serbski ludowy, słowianoserbski i ruskosłowiański³⁶⁶.

³⁶⁶ O różnym statusie tych idiomów w społeczeństwie i elicie serbskiej początku XIX w., na przykładzie wyrazów *vožd* i *knjaz*, pisał Slavko Vukomanović (2006: 137–144). Z jednej strony formy ludowe, sztokawskie i funkcjonujące od średniowiecza – *voda* i *knez*, a z drugiej będące pożyczkami z rosyjskiego lub ruskosłowiańskiego – *vožd* i *knjaz*. W związku z tym, że te ostatnie formy zostały zapożyczone z mieszczańskiego języka ówczesnych elit świeckich i kościelnych Wojwodiny (tzw. *graždanski viši stil*), posiadającego wyższy status języka literackiego, dość szybko uległy one specjalizacji i stały się zindywidualizowanymi tytułami przywódców powstań, a potem władców Serbii (*vožd* Karadorde i *knjaz* Miloš) i Czarnogóry (*knjaz* Danilo). Niepiśmienni władcy z centralnej Serbii, ulegający wpływom i namowom wykształconych urzędników z Wojwodiny, zdecydowali się

Wraz z przeszczepieniem na grunt serbski ruskiej redakcji cerkiewnosłowiańskiego, około połowy XVIII wieku, do języka szkolnictwa, administracji, życia publicznego i polityki razem z językiem rosyjskim weszły rusycyzmy. Te z nich, które pojawiły się na początku XIX wieku, pozostały w języku do czasów współczesnych. Wpływ języka rosyjskiego³⁶⁷ na język literacki Serbów był zdecydowany przez okoliczności społeczno-historyczne i w niektórych okresach objawiał się nadzwyczaj wyraźnie. W XVIII wieku, w okresie silnego oddziaływania kultury i literatury rosyjskiej, kontakty międzyjęzykowe odbywały się za pomocą ksiąg i podręczników rosyjskich, z których korzystano w szkołach, oraz dzięki nauczycielom języka ruskosłowiańskiego. Za ich pośrednictwem do języka żaków przedostawało się mnóstwo rusycyzmów, a te z kolei przenikały do języka ogólnego. Kontakt urzeczywistniono na polu grafii przez przystosowanie rosyjskiej grażdanki do systemu fonologicznego języka serbskiego. W zamian za pomoc militarną i polityczną w powstaniach i po ich zakończeniu w terminologii wojskowej, politycznej, administracyjnej zaroilo się od rusycyzmów i pożyczek ruskosłowiańskich. Do tych najważniejszych zapożyczeń z języka rosyjskiego należą między innymi nazwy członków warstw społecznych, organizacji społecznych i politycznych, jednostek administracyjnych, urzędników i funkcjonariuszy, terminologia fiskalna i kryminalna. Z języka rosyjskiego zapożyczano także nowe nazwy lub nowe formy nazw przywódców³⁶⁸. Poza słownictwem cywilnym leksyka rosyjska odegrała ważną rolę w zakresie terminologii wojskowej³⁶⁹.

W XX wieku sporo rusycyzmów w języku serbskim pojawiło się dzięki obecności języka cerkiewnosłowiańskiego jako liturgicznego oraz przynależności literatury i kultury do tej samej wspólnoty wschodniego chrześcijaństwa, intensywnemu tłumaczeniu dzieł, wyjątkowej otwartości nosicieli języka serbskiego na użycie wyrazów obcych, kontaktom z białą emigracją rosyjską, a po II wojnie

na przyjęcie tytułów w takiej właśnie formie. Miało to zapewne wskazywać na ich pozycję polityczną, a także odróżnić od form używanych przez prosty lud.

³⁶⁷ O rusycyzmach pisał Jovan Ajduković (Ajduковић 1997 i Ajduковић 2004) oraz Bogdan Terzić (Terzić 1999).

³⁶⁸ Nazwy członków warstw społecznych (*otročā, mužik, plebej, podanik, graždānin, buržuj, remeslenik, bojarin*), organizacji społecznych i politycznych (*sobor, sovjet, partija, praviteljstvo, sobesedstvo, upraviteljstvo, ured, sojuz*), jednostek administracyjnych (*knjaževina, načalništvo, načalničestvo, okružje, gosudarstvo, gubernija, departament, imperija, jednonačalije, otečestvo, povjat, rajon, torg, republika, ujezd*), urzędników i funkcjonariuszy (*činovnik, sovjetnik, dvorjanin, načalnik, povelitelj, pristav, gradonačalnik, gubernator, kaznačej, nadziratelj, popečitelj, sekretar, urednik, gvardist, ispolnitelj, policija*), słownictwo kryminalne (*vozmuštenije, otpor, grabitelj, zlodej* oraz *tjurma*) i fiskalne (*dan, nalog, podat*) oraz nazwy przywódców (*knjaginja, knjaz, vožd, imperator, jednonačelnik, predvoditelj, predsedatelj*). Dodatkowo, choć marginalnie, pojawiają się także rusycyzmy związane z organizacją kościelną, np.: *poslušnik, mirjanin, monastir*.

³⁶⁹ Nazwy rodzajów wojsk (*armija, artilerija, kavalerija, konjica, pehota, rezerva*), instytucji (*admiraliteljstvo, štab*), jednostek wojskowych (*bataljon, divizija, divizion, kompanija, odelije, polk, rota, satnija, sotnja, gvardija*) oraz stopni wojskowych (*vojevoda, satnik, avditor, brigadir, vojenačalnik, grenadir, komendant, komandir, kornet, maršal, oficer, polkovodac, poručnik, pukovnik, polkovnik, rotmistr, horugvonosac, vsadnik, pograničnik*).

światowej także dzięki współpracy ekonomicznej, politycznej, kulturalnej i naukowej z ZSRR (Ajduković 1997: 9). W całym szeregu wyrazów obcych, podobnie jak w przypadku zapożyczeń z niemieckiego i włoskiego, trudno czasem jednoznacznie określić, czy nowy wyraz w języku serbskim pojawił się za pośrednictwem języka rosyjskiego czy niemieckiego.

2.9. Zapożyczenia francuskie i angielskie

Historia przenikania zapożyczeń z języka francuskiego do języka serbskiego sięga drugiej połowy XIX i XX wieku, zwłaszcza okresu pierwszej połowy XX wieku (do II wojny światowej). Było ono wynikiem bliskiej współpracy politycznej, społecznej i kulturalnej między Republiką Francuską a państwem Słowian południowych pod władzą dynastii Karađorđevićów. Wskazać można, także spośród wyżej wymienionych, grupę pożyczek z języków zachodnioeuropejskich, wśród których wyróżniają się zapożyczenia francuskie, choć dość często trudno jest dokładnie wskazać bezpośredniego dawcę wyrazu. Większość wyrazów, które pochodzą z języka francuskiego, nierzadko miały jeszcze jedno lub więcej źródeł zapożyczeń (z niemieckiego i rosyjskiego oraz regionalnie, na południowym zachodzie, z włoskiego). Francuskiego pochodzenia są najczęściej wyrazy zapożyczane dopiero od XIX wieku³⁷⁰, te natomiast, które pojawiały się wcześniej, płynęły z niemieckiego lub rosyjskiego.

Ze względu na różniące się systemy fonetyczne obydwu języków wyrazy francuskie z trudem asymilowały się w serbskim, tworząc w nim podsystem wyrazów zakończonych na samogłoskę rdzenną. Ponieważ w języku serbskim istnieje silna tendencja do zachowania źródłowego rodzaju gramatycznego, również wyrazy francuskie zostały zapożyczone w swym macierzystym rodzaju, a więc głównie jako rodzaj męski. Dotyczy to wyrazów zakończonych na spółgłoskę oraz tych zakończonych na samogłoskę, typu *ataše, kupe, biro* itp., które ze swą nietypową podstawą weszły do paradygmatu rzeczowników męskich deklinacji I, a dzięki już istniejącym serbskim wyrazom, typu *orao, posao, petao*, zostały zasymilowane (w serbskim nie istnieje specjalny paradygmat rzeczowników męskich zakończonych na samogłoski). Zaczęły się one odmieniać według przypadków bez

³⁷⁰ Francuskie pochodzenie mają nazwy członków warstw wyższych (*vikont, dama, madam, madama, per, sizeren*), grup społecznych i etnicznych (*rasa, kasta, klika, komisija, liga, salon, serkl*), słownictwo administracyjne (*kompanjon, departman, kanton, rajon, rejon, guveran, goveran, guverman, guverneman, prefektura, kabinet, partija*), tytuły i nazwy urzędników i funkcjonariuszy (*ambasador, ataše, guverner, direktor, mer, ministar, minister, premijer, prefekt, provizor, funkcionar, funkcioner, autokrata, prezident, suveren, šef*), a także słownictwo kryminalne (*žandarm, serežan, seržan, revolt(a)*) oraz *apaš, revolucionar, revolucioner, kazamat*) i wojskowe (*armija, artilerija, infanterija, kavalerija, kadar, bataljon, bataleon, brigada, garda, divizija, divizion, eskadra, eskadron, korpus, legija, legion, regimenta, regementa, kapetan, kapitan, brigadar, brigadir, general, granatir, grenadir, kaplar, komandir, oficir, seržant, brat-regementa, partizan*).

względu na nietypową dla dystrybucji samogłosek grupę i pojawiający się *hiatus* na granicy podstawy i końcówki, który w wyrazach rodzimych pojawia się bardzo rzadko i najczęściej usuwany jest za pomocą spółgłoski interwokalicznej.

Od końca XIX i w ciągu całego XX wieku język serbski rozwija się równolegle do większości języków europejskich, gdzie głównym źródłem zapożyczeń jest język angielski. W interesującym nas okresie do początków XX wieku ten wpływ był jednak niewielki i ograniczył się zaledwie do kilku wyrazów (*vajkaunt, lord, ser, klub*).

ZAKOŃCZENIE

Trzeci tom monografii *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze. Wojsko, Kościół, świadczenia i własność* poświęcony jest lingwistycznemu opisowi rozwoju leksyki wojskowej, kościelnej oraz słownictwa z zakresu świadczeń i form własności. Kolejne rozdziały części analitycznej – sfery leksykalne – prezentują minipola semantyczne. **Sfera wojskowa** zajmuje się opisem nazw ogólnych organizacji wojska (np. *vojska, armija, nizam, horda* oraz *pešadija, infanterija, kawalerija, artilerija, mornarica*) oraz jednostek wojskowych (np. *četa, steg, buljuk, barjak, puk, bataljon, divizija*), a także nazw ogólnych członków sił zbrojnych (np. *vojniki, vitez, ratnik, janjičar, sejmenin, asker, martoloz, frajkorac, soldat, pešak, artiljerac*), tytułatury stopni wojskowych – kadry dowódczej (np. *vojvoda, kapetan, alaj-beg, serdar, general, feldmaršal, admiral*) i stopni niższych (np. *čauš, barjaktar, vodnik, kaplar, major, seržant, lajtnant, oficir*). Najbardziej konserwatywna i nawiązująca przede wszystkim do tradycji bizantyjsko-greckiej (oraz, w mniejszym stopniu, łacińsko-niemieckiej i turecko-arabskiej) **sfera kościelna** prezentuje terminologię organizacji kościelnej, głównie Kościoła prawosławnego (np. *parohija, inorija, eparhija, arhiepiskopija, mitropolija, patrijaršija*, ale także inne, jak *župa, džemat*) oraz organów kolegialnych (np. *sabor, sinod, konzistorija*) i hierarchii kościelnej (np. *episkop, arhiepiskop, mitropolit, patrijarh, eminencija, primas, djed*), nazwy i tytułaturę duchowieństwa (np. *pop, sveštenik, prezviter, monah, kaluder, sindel* oraz *imam, hodža, muftija*), a także wybrane nazwy świeckich członków wspólnot kościelnych (np. *crkvenjak, ktitor, tutor*). Kolejną, trzecią, kategorią jest **sfera świadczeń** obejmująca nazwy świadczeń niematerialnych (np. *rabota, posao, kuluk, angarija*) i materialnych (np. *danak, dacija, desetina, soće, glavarina, harač, vergija, porez, dažbina*), a także nazwy innych opłat i podatków (np. *carina, mito, trošarina, đumruk, gabela, vama, taksa*) oraz danin kościelnych (np. *bir, vrhovina, popovina, parohijal*) i nazewnictwo kar i grzywien (np. *globa, kazna, multa, potka*). Ostatnia, **sfera własności**, dotyczy ogólnych nazw własności (np. *svojina, država, vlasništvo, imanje, imovina, posed*), a także nomenklatury form własności kolektywnej i państwowej (np. *komun, meteh, hatar, vakam, mirimal, utrina*) oraz prywatnej (np. *baština, dedina, pronija, spahiluk, timar, čitluk, begluk, veleposed, dominijum, gazdinstvo, majur*).

Badany zakres czasowy obejmuje okres od końca XII wieku, a więc tworzenia się i rozwoju średniowiecznych państw Nemanjiciów, Lazareviciów i Brankoviciów (w Serbii) oraz Crnojeviciów i Bałšiciów (w Czarnogórze), przez okres nie-

woli tureckiej aż do czasów nowożytnych, powstania narodowyzwoleńczego na początku XIX wieku i tworzenia się coraz bardziej niezależnych państw Serbii i Czarnogóry. Koniec badanego okresu wyznaczają ważne wydarzenia z początku XX wieku, a więc wybuch I wojny światowej i powstanie Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenów.

Niniejszy tom jest także podsumowaniem trzypiętomowej monografii *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze*, wydawanej od roku 2012 i będącej wersją całkowicie przeredagowanej i uzupełnionej o nowy materiał leksykalny, głównie gwarowy, pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Wiesława Borysia i obronionej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w 2008 roku. Całość opracowania obejmuje leksykalny opis słownictwa społecznego z ponad ośmiu wieków dziejów Serbii i Czarnogóry. Analizy leksyki dokonano na podstawie średniowiecznych oraz XVIII- i XIX-wiecznych źródeł i aktów prawnych, słowników historycznych oraz współczesnych słowników języka ogólnego, słowników wyrazów obcych i kilkudziesięciu słowników gwarowych. Do korpusu tekstów włączono także leksykony historyczne, prawne, teologiczne i etnograficzne, a przede wszystkim monografie historyczne, politologiczne, socjologiczne, etnograficzne i prawne oraz literaturę językoznawczą.

Monografia poświęcona jest analizie słownictwa, które zostało podzielone na minipola semantyczne, stanowiące odrębne rozdziały.

Tom I, z podtytułem *Ród i społeczeństwo*, objął więc sferę rodową i sferę społeczną. W obrębie **sfer rodowej** analizie poddano terminologię stosunków rodowych – nazewnictwo podstawowej jednostki organizacji rodowej, rodziny, oraz form wyższych tej organizacji. Znajdują się tu także rozdziały poświęcone ośrodkom władzy rodowej oraz opisujące archaiczny obyczaj krwawej zemsty. W **sferze społecznej**, stanowiącej drugą część tomu I, przedstawiono nazewnictwo członków warstw społecznych oraz nomenklaturę form organizacji i towarzystw społecznych.

W tomie II, *Państwo i administracja*, zaprezentowano **sferę polityczno-administracyjną**, na którą składa się nazewnictwo podziału administracyjnego od czasów najstarszych do początku XX wieku, a także nazwy niestałych, czasowych jednostek terytorialnych, głównie o charakterze gospodarczym. Przedstawiono tutaj ponadto hierarchię i ośrodki władzy politycznej i terytorialnej, czyli tytulaturę panujących i przywódców politycznych, a dodatkowo także nazewnictwo służb porządkowych oraz jednostek przeciwstawiających się porządkowi społecznemu, łamiących prawo.

Poza analizą słownictwa w tomie I przedstawiono główne cele i metodologię badań, zaprezentowano i opisano korpus tekstów, źródeł i opracowań będących podstawą materiałową i teoretyczną kolejnych rozdziałów. W tomie II znalazł się szkic historyczny opisujący najważniejsze wydarzenia w dziejach Serbii i Czarnogóry od średniowiecza do początku XX wieku.

W tomie niniejszym, poza częścią leksykalną (**sfera wojskowa**, **sfera kościelna** oraz **sfera zobowiązań** i **sfera własności**), znalazła się, podsumowująca cały

leksykon, analiza pochodzenia słownictwa, opisująca źródła i czas pojawienia się danego wyrazu. Pierwszą grupę badanego słownictwa tworzą wyrazy rodzime – pochodzenia prasłowiańskiego i znane większości języków słowiańskich, powstałe już na gruncie południowosłowiańskim oraz wyłącznie serbskie i/lub czarnogórskie. Leksyka rodzima od początku stanowiła podstawę słownictwa organizacji feudalnej państwa, administracji, systemu prawnego, sądownictwa i organizacji wojskowej, a także stosunków rodowych. Druga, obszerniejsza, część analizy to zapożyczenia, które przedstawiono w kolejności ich przyjmowania. Jako pierwsze przedstawione są więc hellenizmy i romanizmy, które pojawiają się już od wczesnego średniowiecza i, zwłaszcza w przypadku zapożyczeń z greki, stanowią wielką część nomenklatury dworskiej (oraz kościelnej) od końca XIII wieku, a więc po szerzeniu się państwa serbskiego na południe. Następną grupę stanowią zapożyczenia turecko-osmańskie, głównie z zakresu terminologii państwa, administracji i wojska (ale obecne w każdej dziedzinie), a także nowsze pożyczki z języka włoskiego (bezpośrednio lub z dialektu weneckiego). Z podobnego okresu pochodzą też, przede wszystkim z zakresu terminologii pasterskiej, zapożyczenia z rumuńskiego i albańskiego. Ostatnią i najmłodszą grupę stanowią zapożyczenia z XVIII i XIX wieku, wśród których szczególnie należy wyróżnić germanizmy (obecne niemal w każdej dziedzinie, ale głównie w administracji i terminologii wojskowej w Wojwodinie i na Pograniczu Wojskowym) oraz, mniej liczne, hungaryzmy. W dalszej kolejności poświadczono są rusycyzmy (wraz z wyrazami z języka ruskosłowiańskiego) oraz, już zupełnie nieliczne, zapożyczenia z języka francuskiego.

W analizowanym materiale można wyodrębnić trzy okresy historyczne, które odpowiadają trzem epokom i trzem wielkim przełomom w historii społeczno-politycznej narodu, a w przypadku języka i kultury, w tym także leksyki, trzem rewolucyjnym zmianom centrów oddziaływania i przeobrażenia modeli kulturowych. Każda epoka związana była z określoną władzą i kręgiem kulturowym (kręgami kulturowymi) oraz wielkim politycznym i cywilizacyjno-kulturowym przełomem, który w najsilniejszy sposób wpływał na państwa Serbów i Czarnogórców. W przypadku języka i kultury oznaczały one rewolucyjne zmiany centrów oddziaływania i przeobrażenia modeli kulturowych.

Epoka średniowieczna rozpoczyna się z przybyciem Słowian na Półwysep Bałkański i kontynuacją rozwoju wspólnot przedpaństwowych, które odziedziczone zostały (wraz z odpowiednią terminologią) z czasów przebywania Słowian w praojczyźnie. W późniejszym czasie, razem z tworzeniem się państwowości serbskiej i czarnogórskiej oraz jednoczeniem ziem serbskich, rozwijała się też terminologia organizacji państwa. W okresie panowania najpotężniejszej serbskiej dynastii Nemanjiciów najwyższym prestiżem kulturowym i politycznym cieszyło się Bizancjum. To ono wówczas odcisnęło swoje piętno w terminologii dworu, a w szczególności w leksyce kościelnej.

W ciągu XV wieku rolę Bizancjum na Bałkanach dość szybko przejęło potężne imperium osmańskie, które stało się źródłem lub pośrednikiem zapożyczeń.

Była to najbardziej radykalna zmiana w historii serbskiej leksyki, która niemal zupełnie zmonopolizowała źródła uzupełniania leksykonu, sprowadzając je do języka tureckiego jako języka dawcy. To on stał się źródłem nowych turcyzmów – zapożyczeń z tureckiego, perskiego i arabskiego, a także greckiego lub romańskiego. Z okresu średniowiecza została jedynie zachowana terminologia chrześcijańska.

Epokę trzecią, na północ od Dunaju zapoczątkowaną już w XVIII, a w Serbii właściwej dopiero w wieku XIX, charakteryzuje pluralizm źródeł zapożyczeń z dominującym jednak językiem niemieckim (rzadziej węgierskim i rosyjskim) jako językiem państwa, administracji i wojska. Z tego okresu poświadczane są także europeizmy kulturalne tworzone na bazie łacińsko-greckiej. W tym czasie pałeczkę prestiżu i wpływu Bizancjum oraz imperium tureckiego przejęła wielonarodowa monarchia habsburska i jej niemiecki język urzędowy. Szeroki napływ zapożyczeń z różnych stron był także skutkiem otwierania się Serbii na Europę, jej modernizacji i europeizacji po okresie walk o niepodległość, przechodzenia z Orientu do Europy przy powolnych zmianach gospodarczych, kulturowych i demograficznych.

W zamyśle autora wszystkie trzy tomy mają stanowić leksykon społeczeństwa serbskiego i czarnogórskiego od końca XII do początku XX wieku, a więc od tworzenia się pierwszych państw aż do powstania państwa federacyjnego Słowian południowych. Świadectwem zmiennej historii politycznej i społecznej jest pochodzenie i rozwój terminologii życia politycznego, społecznego, rodowego i kościelnego. Słownictwo społeczne jako to, które najlepiej oddaje zmiany społeczne, kulturowe i cywilizacyjne, nieprzypadkowo zostało wybrane dla ilustracji tych zmian w Serbii i Czarnogórze. Dzięki niemu można prześledzić historię społeczną narodu, kontakty etniczne i językowe, a także dokładnie określić siłę i wpływ określonych nacji oraz państw na konkretne dziedziny życia społecznego i politycznego. Monografia stanowi więc kompleksowe, leksykalne oraz socjologiczno-historyczno-etnograficzne opracowanie kolejnych pól semantycznych związanych z życiem człowieka w społeczeństwie, funkcjonowaniem w obrębie grup i wspólnot – od najmniejszej, opartej na więzach krwi lub wspólnym terytorium, aż do organizacji na poziomie politycznym (państwowym).

BIBLIOGRAFIJA PODMIOTOWA

Słowniki języka literackiego i słowniki wyrazów obcych

- RiKSS: Ђура Даничић, *Речник из књижевних старина српских*, I–III, Биоград 1863, 1864.
- SR: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1986 (wyd. 2 fototypiczne), Београд 1935 (wyd. 4).
- VRSRiI: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2007.
- Larčević 1928: Драгиша Лапчевић, *Занатски и трговачки речник турских и источанских речи*, Београд 1928.
- CrnogR: Milorad Tađi Latković, *Građa za crnogorski rječnik*, Cetinje 2007.
- GzRSR: Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, т. I (А–Љ), Нови Сад 1972; т. II (М–Ш), Нови Сад 1974.
- KK-ER: Велимир Михајловић, *Кнежева канцеларија 1815–1839. Етимолошки речни (инострани фонд)*, Нови Сад 1992 (maszynopis).
- PosrbOV: Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, т. I (Б–О), Нови Сад 1982; т. II (П–Ш), Нови Сад 1984.
- Kurzbek: *Нѣмецкїй и сербскїй словарь на потребу сербскаго народа*, Wien 1790.
- KurzbekLeks: *СЛЪВЪНО–СЕРБСКІЙ И НѢМЕЦКІЙ СЛЪЖЪБЪ*, Wien 1790.
- Porović: Ђорђе Поповић, *Речник српскога и немачкога језика*, Панчево 1895.
- PorovićTur: Ђорђе Поповић, *Турске и друге источанске речи у нашем језику. Грађа за велики српски речник*, Београд 1884.
- RSR: *Речник страних речи које се употребљавају у нас у говору, у новинама, повременим списима и књигама*, Панчево 1878.
- RZiSR: *Речник застарелих и страних речи*, [w:] *Казивања савременика. Мемоарска грађа о Првом српском устанку*, Аранђеловац 2003, с. 245–250.
- Његош: *Речник језика Петра Петровића Његоша*, Београд–Титоград–Џетиње 1983.
- RMS: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, т. I–VI, Нови Сад 1967–1976.
- RSAN: *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*, т. 1–18, Београд 1959–2010.
- RSJ: *Речник српског језика*, Нови Сад 2007.
- RJAZ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, т. I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- Škaljić: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1973.
- LeksLaza: Наташа Вуловић, *Лексика у приповеткама Лазе К. Лазаревића*, Београд 2010.

Słowniki gwar serbskich i czarnogórskich

- VojvR: Соња Бајандићева Јовановић, *Терај кера, лутко моја бела. Војвођански речник*, Нови Сад 2007.
- RVG: Вук Боричић Тиврански, *Речник васојевићког говора*, Београд 2002.
- RSMet: Милета Букумирић, *Речник говора северне Метохије*, Београд 2012.
- RZag: Драго Ћупић, Жарко Ћупић, *Речник говора Загарача*, СДЗб XLIV, Београд 1997.
- RTimok: Јакша Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд 2008.
- RTimok¹: Јакша Динић, *Речник тимочког говора*, СДЗб XXXIV, Београд 1988, с. 7–337.
- RTimok²: Јакша Динић, *Додатак речнику тимочког говора*, СДЗб XXXVI, Београд 1990, с. 381–423.
- RTimok³: Јакша Динић, *Речник тимочког говора (други додатак)*, СДЗб XXXVIII, Београд 1992, с. 379–586.
- Nikšić: Љубомир Ђоковић, *Говорни драгуљи Никишићког краја. Рјечник мање познатих ријечи и други прилози*, Београд 2005.
- RKM: Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, СДЗб IV (А–Њ), Београд 1932; СДЗб VI (О–Ш), Београд 1934.
- RPiva: Светозар Гаговић, *Из лексике Пиве (село Безује)*, СДЗб LI, Београд 2004, с. 1–312.
- RRož: Ibrahim Hadžić, *Rečnik lokalizata i arhaizata narodnog govora rožajskog kraja*, Rožaje 2000, 2001.
- RVanat: Гордана Јованов, *Речник Срба у Банату*, Панчево 2005.
- MŠek: Никола Јосимовић, *Моје чекмеже. Речник месног говора*, Сурчин 2010.
- RKam: Властимир Јовановић, *Речник села Каменица код Ниша*, СДЗб LI, Београд 2004, с. 313–688.
- RKam¹: Властимир Јовановић, *Речник села Каменица код Ниша*, СДЗб LIV, Београд 2007, с. 403–529.
- RKrun: Данило Д. Крунић, *Речник Крунића*, [w:] *Братство Крунића у племену Пиви*, Подгорица 1998.
- RMač: Анђелка Лазић, *Грађа за Речник говора Мачве*, Шабац 2008.
- RomanBP: Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštrovići*, Novi Sad 1997 (wyd. 2).
- RomanJBK: Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke kotorske*, Novi Sad 1998 (wyd. 2).
- RCR: Миодраг Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци*, СДЗб XXXII, Београд 1986, с. 243–500; СДЗб XXXIX, Београд 1993, с. 149–398.
- RLesk: Бранислав Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.
- RomanSBK: Srdan Musić, *Romanizmi u sjeverozapadnoj Voki Kotorској*, Beograd 1972.
- RNjeg: Душан Оташевић, *Речник Његуша*, [w:] *Његуши кроз време*, Подгорица 1999.
- RPosav: Илија Павловић, *Рјечник говора Срба Посавине и Семберије*, Београд 2008.
- LKačer: Драгољуб Петровић, Јелена Капустина, *Из лексике Качера*, СДЗб LVIII, Београд 2011, с. 1–336.

- RSGV: Драгољуб Петровић (уред.), *Речник српских говора Војводине*, свеска 1: А–Б, Нови Сад 2000; свеска 2: В–Д, Нови Сад 2002; свеска 3: Ђ–Ј, Нови Сад 2003; свеска 4: К–Љ, Нови Сад 2004; свеска 5: М–Њ, Нови Сад 2005; свеска 6: О–Пољупчић, Нови Сад 2006; свеска 7: Поључити–Рзати, Нови Сад 2007; свеска 8: Рџба–С, Нови Сад 2008; свеска 9: Т–Ф, Нови Сад 2009; свеска 10: Х–Ш, Нови Сад 2010.
- PrizrenDČ: Снежана Петровић, *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерикућа*, Београд 2012.
- UR: Милија Станић, *Ускочки речник*, т. I, Београд 1990; т. II, Београд 1991.
- Vasoј: Рада Стијовић, *Из лексике Васојевића*, СДЗб XXXVI, Београд 1990.
- RomanVas: Рада Стијовић, *Романизми у говору Васојевића*, LeksPoz, с. 277–297.
- RCstnot: Радосав Стојановић, *Црнотравски речник*, СДЗб LVII, Београд 2010.
- RomGrecCG: Бранко Л. Шоћ, *Романизми и гречизми у црногорском језику. Континентални дио Црне Горе*, Цетиње 2002.
- RRad: Миле Томић, *Речник радимског говора*, СДЗб XXXV, Београд 1989.
- RAriļje: Петар Вучићевић, *Виђело нашег језика. Речник мање познатих речи, пословице и изреке из ариљског краја*, Пожега 2012.
- RProš: Милош Вујичић, *Рјечник говора Проићења (код Мојковца)*, Подгорица 1995.
- RJuž: Момчило Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.
- TurcJSrb I: Момчило Златановић, *Турцизми у говору јужне Србије*, Прилози проучавању језика, бр. 17, Нови Сад 1981.
- TurcJSrb II: Момчило Златановић, *Turcizmi u govoru јужне Србије*, Зборник радова, св. 5, Врање 1987.
- RPirot: Новица Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.
- RJabl: Радмила Жугић, *Речник јабланичког краја*, СДЗб LIII, Београд 2006.

Słowniki etymologiczne

- Bezļaj ES: France Bezļaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubļjana 1977–2005.
- Boryś SEJP: Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- ERSJ: *Етимолошки речник српског језика*, уред. Александар Лома, т. 1, Београд 2003; т. 2, Београд 2006; т. 3, Београд 2008.
- ESSJa: *Этимологический словарь славянских языков*, вып. 1–38, Москва 1974–2012.
- Skok ER: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, т. I–IV, Zagreb 1971–1974.
- SP: *Słownik prastłowiański*, т. I–VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974–2001.
- Snoj SES: Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubļjana 2003 (wyd. 2).

Leksykony i słowniki tematyczne

- A-SPC: Слободан Милеуснић (уред.), *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд 1993.

- Bařinka: Cyryl Bařinka, *Prawniczy porównawczy słownik słowiański*, Bratysława 1933.
- Bogićević 2010: Ćedomir Bogićević, *Crnogorsko pravno istorijski rječnik*, Podgorica 2010.
- LeksSSV: Сима Ћирковић, Раде Михальчић, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.
- JurPolTerm: *Juridisch-politische Terminologie für die Slavischen Sprachen Oesterreichs*, Wien 1853.
- SMR: Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд 1998 (wyd. 2).
- LeksGP: *Лексикон грађанског права*, Београд 1996.
- LeksOP: Илија Бабић, *Лексикон obligacionog права*, Београд 2001.
- MSKDSł: Lech Leciejewicz (red.), *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, Warszawa 1988.
- Mažuranić: Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908–1922.
- RečZURP: Ђорђе Петровић, *Рѣчникъ закона', уредба', уредбены прописа' и пр. изданы у Княжеству Србији од 1827. до половине 1854. год.*, Београд 1856.
- PrLeks: *Pravni leksikon*, Београд 1970.
- RCrkvP: Љилана Стошић, *Речник црквених појмова*, Београд 2006.
- A-SSKP: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990.

Тексты зрѡдлѡве правно-historyczne

- CZ: *Црногорски законици, 1796–1916*, т. I–V, Подгорица 2005.
- DH: Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- DZ: *Законикъ Даниїла Првогъ, княза и господара слободне Црне Горе и Брдахъ, установлѣнъ 1855 године на Цетинь*, [w:] *Црногорски законици*, т. I, Подгорица 2005.
- GZS: *Srpski građanski zakonik*, [w:] *Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije*, Titograd 1960, s. 153–267.
- KD: Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српског*, Београд 2004 (wyd. fototypiczne).
- MS: Franz Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam serbiae bosnae ragusii, Viennae 1858* (reprint: Београд 2006).
- OIZ CG: *Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru 1888*, Cetinje 1980.
- PI 1960: *Paštrowske isprave*, knj. 2, Budva 1960.
- PI 1959: *Paštrowske isprave*, XVI–XVIII v., Cetinje 1959.
- PSU: Радош Љушић, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I 1804–1808, Београд 1977.
- SMV: Стојан Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907.
- ZoR: Никола Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

- SSPiP: Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Београд 1929.
- SSZiN: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I–IV, Београд 1902, 1903 (reprint: I – 1982; II – 1983).
- UKCG: *Устав Књажевине Црне Горе*, [w:] *Црногорски законици*, т. III, Подгорица 2005.
- UKS: *Устав Књажевства Србије 1835*, Београд 2004.
- ZOCiV: Милорад Медаковић, *Законик общи црногорски и брдски*, Земун 1850, с. 86–105.
- ZPPNj: *Законик Петра I Владике Црногорског*, Београд 1830.
- ZS: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005.
- ZZ: Милош Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд 2007.

BIBLIOGRAFIJA PRZEDMIOTOWA

Literatura jezykoznavcza

- Ајдуковић, Јован, 1997: *Русизми у српскохрватским речницима. Принципи адаптације*. Речник, Београд.
- Ајдуковић, Јован, 2004: *Контактолошки речник адаптације русизама*, Београд.
- Ајети, Идриз, 1977: *Прилог проучавању узајамних арбанашко-српскохрватских језичких односа*, *VezeS-H*, с. 395–404.
- Babić, Stjepan, 1984: *Njemačke prevedenice u hrvatskom ili srpskom jeziku*, *LeksLeks*, с. 9–14.
- Барјактаревић, Мирко, 1984: *Нужност познавања традиционалне културе за лексичка истраживања*, *LeksLeks*, с. 15–21.
- Бјелетић, Марта, 1994: *Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог L, Београд, с. 199–207.
- Bjeletić, Marta, 1995: *Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, Јужнословенски филолог LI, Београд, с. 203–221.
- Bjeletić, Marta, 1996: *Hungarizmi i germanizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, *LeksPoz*, с. 199–208.
- Brkic-Dukić, Vesna, 1990: *Neki germanizmi u srpskohrvatskom jeziku severnog Banata*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXIII, Нови Сад, с. 25–28.
- Brkic-Dukić, Vesna, 1996: *Još neki germanizmi u srpskom jeziku severnog Banata*, *LeksPoz*, с. 231–234.
- Ђупић, Драго, 1977: *О неким црквенословенским језичким цртама у Горском вијенцу Петра Петровића II Његоша*, *VezeS-H*, с. 193–212.
- Dabić, Bogdan, 1976: *Adaptacija slovenskih naziva u srpskohrvatskom jeziku*, *Književni jezik*, Сарајево, с. 55–67.
- Дабић, Богдан, 1978: *Позајмљене именице (еуропеизми) у словенским стандардним језицима – њихова фонолошка и морфолошка адаптација*, Сарајево.
- Dabić, Bogdan, 1984: *Njemački elementi u srpskohrvatskom književnom jeziku (glasovna i oblička adaptacija)*, *Pregled*, br. 2, Сарајево, с. 163–176.
- Дабић, Богдан, 1984: *Русизми и славјанизми у лексички Луче микрокозме*, *LeksLeks*, с. 47–52.
- Дешић, Милорад, 1977: *Неке лексичко-семантичке особине страних ријечи у српскохрватском језику*, *VezeS-H*, с. 469–473.
- Драгићевић, Рајна, 2007: *Лексикологија српског језика*, Београд.
- Драшковић, Владо, 1977: *О значењу неких романизама у Црној Гори*, *VezeS-H*, с. 317–330.

- DziejeSł: Jerzy Rusek, Wiesław Boryś, Leszek Bednarczuk (red.), *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków 2002.
- Ђерић, Василије, 1927: *Арбанаске речи у српском језику*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII, Београд, с. 23–30.
- Ђерић, Василије, 1930: *Још нешто о арбанашким речима у српском језику*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. X, Београд, с. 42–49.
- Filipović, Rudolf, 1986: *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb.
- Флора, Раду, 1977: *Српскохрватско-румунски лексикални односи*, *VezeS-H*, с. 341–359.
- Gamulescu, Dorin, 1977: *Неколико запажања о румунско-српскохрватским интерференцијама на језичком плану*, *VezeS-H*, с. 361–371.
- Грковић, Милица, 1984: *Правна и економска терминологија ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, *LeksLeks*, с. 41–46.
- Грковић-Мејџор, Јасмина, 2007: *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Hadrovič, Laslo, 1986: *Mađarski elementi u srpskohrvatskom jeziku*, Novi Sad.
- Ивић, Милка, 1996: *Општи поглед на проблем туђица*, *LeksPoz*, с. 11–16.
- Ивић, Павле, 1977: *Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији*, *VezeS-H*, с. 253–264.
- Ивић, Павле, 1980: *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас САНУ CCCXXV, књ. 11, Београд, с. 469–473.
- Ивић, Павле, 1986: *Српски народ и његов језик*, Београд.
- Ивић, Павле, 1998: *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Jerković, Jovan, 1996: *Mađarizmi u Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika*, *LeksPoz*, s. 173–179.
- Јуранчић, Јанко, 1977: *Како су словеначка и хрватска Панонија у средњем веку изграђивале своју религиозну и социолошку терминологију*, *VezeS-H*, с. 305–315.
- Jurančić, Janko, 1984: *Slovenske koordinate na Balkanu i na njegovoj severnoj periferiji*, *LeksLeks*, s. 83–90.
- Којић, Јадранка, 2006: *Географска терминологија Бањана*, Прилози проучавању језика, св. 37, Нови Сад, с. 221–246.
- Косановић, Марија-Магдалена, 2001: *Славистичка лингвистичка поређења*, Подгорица.
- Косанович, Мария-Магдалена, 2003: *Сербские исследования заимствованной лексики в славянских языках*, Славистика VII, Београд, с. 45–51.
- LeksLeks: *Лексикологија и лексикографија*, Нови Сад 1984.
- Mamić, Mile, 1992: *Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja*, Zagreb.
- Марков, Борис, 1957: *О наставцима -ана, -лија, -лук, -ција*, Наш језик VIII, Београд, с. 151–170.
- Матијашевић, Јелка, 1996: *Словенске речи као стране речи у српском језику*, *LeksPoz*, с. 153–158.
- Мишевска Томић, Олга, 1996: *Интернационализми у српском реху*, *LeksPoz*, с. 69–80.
- Младеновић, Александар, 1977: *Прилог познавању односа између српског и славеносрпског језика у другој половини XVIII и у првим деценијама XIX века*, *VezeS-H*, с. 157–163.

- Младеновић, Александар, 1984: *Речник текстова славеносрпског периода и нека питања његове обраде*, LeksLeks, с. 98–101.
- Младеновић, Александар, 1989: *Славеносрпски језик. Студије и чланци*, Нови Сад.
- Младеновић, Александар, 1995: *Славеносрпски књижевни језик – почеци и развој*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVIII/2, Нови Сад.
- Мразовић, Равица, 1996: *Germanizmi u govornom jeziku Vojvodana*, LeksPoz, s. 209–230.
- Мусић, Срђан, 1977: *Романизми у говорима наше јужне јадранске обале и њеног залеђа*, VezeS-H, с. 331–339.
- LeksPoz: *О лексичким позајмљеницама. Зборник радова са научног скупа Стране речи и изрази у српском језику*, Суботица–Београд 1996.
- Pavlović, Milivoj, 1960: *Tragovi rudara Sasa u srpskohrvatskom jeziku*, Годишњак Филозофског Факултета у Новом Саду, књ. 5, Нови Сад, s. 99–127.
- Пецо, Асим, 1966: *Страни утицаји на фонетику српскохрватског језика*, Анали Филозофског Факултета, Београд, с. 321–330.
- Ресо, Асим, 1986: *Germanizmi u Vukovu Srpskom rječniku iz 1952*, Filologija, br. 14, Zagreb, s. 271–282.
- Пецо, Асим, 1986: *Утицај турског језика на фонетику штокавских говора*, Наш језик XVI/3, Београд, с. 127–145.
- Пецо, Асим, 1987: *Турцизми у Вуковим речницима*, Београд.
- Пенавин, Олга, 1977: *Везе српскохрватског језика и мађарских дијалеката у Југославији*, VezeS-H, с. 239–252.
- Петровић, Драгољуб, 1983: *О карпатологическом аспекте сербохрватско-албанских лексических отношений*, JazykKont, с. 194–210.
- Петровић, Снежана, 1993: *Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVI/2/1993, Нови Сад.
- Петровић, Снежана, 1997: *Турцизми у Етимолошком рјечнику*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XL/1/1997, Нови Сад.
- Piškoec, Velimir, 1997: *Deutsches Lehngut in der kajkavisch-kroatischen Mundart von Durđevac in Kroatien*, Frankfurt am Main.
- Поповић, Иван, 1953: *Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику*, Зборник радова САНУ XXXVI, Византолошки институт, књ. 2, Београд, с. 199–237.
- Поповић, Иван, 1955: *Историја српскохрватског језика*, Нови Сад.
- Поповић, Иван, 1955а: *Грчко-српско лингвистичке студије II – Грчке позајмице у савременом српскохрватском језику*, Зборник радова САНУ XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, с. 111–115.
- Поповић, Иван, 1955б: *Грчко-српско лингвистичке студије III – Проблем хронологије византијских и новогрчких позајмица у српском језику*, Зборник радова САНУ XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд, с. 117–157.
- Поповић, Иван, 2007: *Историја српскохрватског језика*, Београд–Лазаревац–Крагујевац.
- Popowska-Taborska, Hanna, 2004: *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa.
- InterJazykKont, 1975: *Проблеми интерференци и языковых контактов*, Славянское и балканское языкознание, Москва.

- JazykKont, 1983: *Проблемы языковых контактов*, Славянское и балканское языкознание, Москва.
- ProbLeks, 1983: *Проблемы лексикологии*, Славянское и балканское языкознание, Москва.
- Пудић, Иваћ, 1977: *Германизми у Вуковом Српском рјечнику*, VezeS-H, с. 273–290.
- Rammelmeyer, Matthias, 1977: *Њемачки лексички калк и творба рјечи у српскохрватском језику*, VezeS-H, с. 291–304.
- Родић, Никола, 1977: *Лингвистичка адаптација грчких речи у најстаријим српским апракосима (XII–XIII век)*, VezeS-H, с. 427–444.
- Родић, Никола, 1984: *Речи грчког порекла у Речнику косовско-метохијског дијалекта Г. Елезовића*, LeksLeks, с. 157–160.
- Schütz, Joseph, 1984: *Geografska terminologija srpskohrvatskog jezika*, Beograd–Novi Sad (tytuł oryg. *Die geographische terminologie des serbokroatischen*, Berlin 1957).
- Schütz, Joseph, Ivić, Milka, 2003: *Der altserbische bergmännische Wortschatz: Sprachgeschichtliche Abhandlung. Старосрпска рударска лексика; расправе из језичке историје*, уред. А. Лома, Београд.
- Skok, Petar, 1938: *Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku*, Slavia XV, Praha, s. 166–190, 336–366, 481–505.
- Stachowski, Stanisław, 1973: *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Stachowski, Stanisław, 2007: *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- Станишић, Вања, 1995: *Српско-албански језички односи*, Београд.
- Стијовић, Светозар, 1992: *Славенизми у Његошевим делима*, Нови Сад–Сремски Карловци.
- Šipka, Danko, 1993: *Leksikologija*, Novi Sad.
- Šonje, Šimun, 1976: *Starogrčka imena i riječi u hrvatskosrpskom jeziku*, Književni jezik, Sarajevo, s. 75–82.
- Терзић, Богдан, 1999: *Руско-српске језичке паралеле*, Београд.
- Vasmer, Max, 1944: *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jahrgang 1944, Philosophisch-historische Klasse, Nr 3, Berlin.
- VezeS-H: *Везе српскохрватског језика са другим језицима у синхроничкој и дијахроничкој перспективи*, Научни Састанак слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења, бр. 6, Београд.
- Вукомановић, Славко, 2006: *Српски језик и његов развој*, Београд.
- Vyкупѣl, Bohumil, 2004: *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích*, Brno.

Literatura historyczna, socjologiczna, etnograficzna i prawna

- Благојевић, Милош, 1989: *Крајишта средњовековне Србије, [w:] Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Београд.

- Благојевић, Милош, 2001: *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд.
- Благојевић, Милош, 2004: *Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност*, Београд.
- Благојевић, Милош, 2007: *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд.
- Благојевић, Милош, Медаковић, Дејан, 2000: *Историја српске државности I*, Нови Сад.
- Богетић, Љубинко, 1974: *Обичајно право и самоуправе на колективним паињацама балканских сточара у 19. и почетком 20. в.*, *ОбићPravo*, с. 159–175.
- Богишић, Валтазар, 1984: *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, Титоград.
- Božićić, Valtazar, 1999: *Zbornik pravnih običaja i Južnih Slovena – građa u odgovorima iz raznih krajeva slovenskog juga*, Београд–Podgorica.
- Бојовић, Јован, 1982а: *Законик књаза Данила*, Титоград.
- Бојовић, Јован, 1982б: *Законодавство и органи централне власти у ЦГ у вријеме митр. Петра I Петровића (1784–1830)*, *Историјски Записи*, год. 35 (55), 1–2, Титоград, с. 5–120.
- Вока, 1999: *Savo Nakićenović, Voča*, Podgorica.
- Боровски, Станислав, 1939: *Богишићев рукопис Попис државног уређења Црне Горе из године 1873*, *Записи 21, Цетиње*, с. 273–286.
- Божић, Иван, 1974: *Катуни Црне Горе*, *ОбићPravo*, с. 245–249.
- Crnčica, 1988: *Jovan Vukmanović, Crnčica. Antropogeografska i etnološka ispitivanja*, Београд.
- Чалић, Мари-Жанин, 2004: *Социјална историје Србије 1815–1941*, Београд (tytuл отуг. *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*).
- Чубриловић, Васа, 1958: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд.
- Чубриловић, Васа, 1959: *Терминологија племенског друштва у Црној Гори*, Београд.
- Чубриловић, Васа, 1966: *Одабрани историјски радови*, Београд.
- Чубриловић, Васа, 1974: *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори средњег века*, *ОбићPravo*, с. 43–69.
- Чубриловић, Васа, Ђоровић, Владимир, 1974: *Србија: од 1858 до 1903 године*, Београд.
- Динић, Михаило, 1968: *Власти за време Деспотовине*, *Зборник философског факултета*, књ. 10, Београд, с. 237–243.
- DMогаћа, 1984: *Sekula Dobričanin, Donja Morača. Život i običaji narodni po tradiciji*, Титоград.
- Ђурђевић, Бранислав, 1984: *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, Титоград.
- Ђуровић, Радомир, 1974: *Обичајно право и аграрни односи код југословенских народа*, *ОбићPravo*, с. 467–495.
- Филиповић, Миленко С., 1945: *Несродничка и предвојена задруга*, Београд.
- Фотић, Александар (уред.), 2005: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд.
- Gavrilović, Slavko, 2004: *Vojvodina i Srbija u vreme prvog ustanka*, Novi Sad.
- Golija, 1987: *Obrad Višnjić, Golija i Golijani. Prilozi za monografiju plemena*, Trebinje.

- Гузина, Ружица, 1974: *Регулисање својинских односа у Србији 19. века на бази обичајног права*, *ОбићPravo*, с. 455–466.
- Храбак, Богумил, 1987: *Сточарско-војничко друштво ЦГ у 16. веку и његово обуздавање административно-политичким изменама*, *Историјски Записи*, год. 40, 1, Титоград, с. 41–48.
- Храбак, Богумил, 1995: *Поморство, гусари и богоштовње у Паштровићима*, *Историјски Записи* 4, Подгорица.
- Илић, Ананије, 1936: *Систем права о кућној заједници у Црној Гори*, Београд.
- Илијић, Никола, 1999: *Историја задруге код Срба*, Београд.
- Ивић, Павле, Грковић, Милица, 1976: *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.
- Jokić, Ljiljana, 2002: *Državopravna istorija Crne Gore*, Podgorica.
- Јовићевић, Владимир Д., 1994: *Данилов законик. Снага државе*, Подгорица.
- Karipoda Stanjević, Ljubomir, 1998: *Stanjevići. Stogodišnja rezidencija dinastije Petrović (istorijat i izvori)*, Cetinje.
- Караџић, Вук С., 1922: *Црна Гора и Бока Которска (Montenegro und die Montenegroer)*, Београд.
- Караџић, Вук С., 1969: *Историјски списи I*, Београд.
- Караџић, Вук С., 1972: *О Црној Гори. Разни списи*, Београд.
- Караџић, Вук С., 1987: *Етнографски списи о Црној Гори*, Београд.
- KazSavc, 2003: *Казивања савременика. Мемоарска грађа о Првом српском устанку* (прир. Љубодраг Поповић), Аранђеловац.
- Комар, Горан, 1998: *Тирилска документа Млетачког архива у Херцег-Новом – политичко-управни списи – Тирилска документа манастира Савина – 18. вијек (1689–1825)*, Херцег–Нови.
- Kostić, Svetko, 1975: *Sociologija sela*, Beograd.
- Krunić, 1998: Danilo D. Krunić, *Bratstvo Krunića i plemenu Pivi*, Podgorica.
- Куџи, 1931: Јован Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗБ XLVIII, Београд.
- Куџи, Vratonožići, Piperi, 1981: Јован Ердџановић, *Кучи, Братоножићи, Пипери*, Београд.
- Кулишић, Шпиро, 1981: *О потреби дијалектичког проучавања нашег динарског родовског друштва*, *PatrZajedn*, с. 51–70.
- Луковић, Милош, 1994: *Развој српскога правног стила*, Београд.
- Луковић, Милош, 2003а: *Истраживања Валтазара Богочића племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, *Valcanica*, XXXIV/2003, Београд.
- Луковић, Милош, 2003б: *Извори терминологије Општега имовинског законика*, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 3–4, Београд, с. 87–128.
- Луковић, Милош, 2004а: *Генеа терминологије Општега имовинског законика*, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 1–2, Београд, с. 229–265.
- Луковић, Милош, 2004б: *Језичко обликовање Општега имовинског законика*, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 3–4, Београд, с. 241–288.
- Луковић, Милош, 2004с: *Решавање термилошких питања у изради Општега имовинског законика*, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 3–4, Београд, с. 103–131.
- Луковић, Милош, 2007а: *Српски правни језик (maszynopis)*.

- Луковић, Милош, 2007b: *Језик Општега имовинског законика за Књажевину Краљевину Црну Гору* (maszuporis).
- Луковић, Милош, 2009: *Богишићев Законик. Припрема и језичко обликовање*, Београд.
- Луковић, Милош, Терминологија: *Терминологија Општега имовинског законика и српско термилошко наслеђе* (maszuporis).
- Лутосав, Милисав, 1981: *Плење, спемењавање, распемењавање, срођавање и одрођавање у горњем Полимљу и неким другим областима Старе Рашке*, РатЗajедн, с. 269–273.
- Љушић, Радош, 2001: *Историја српске државности II. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад.
- Љушић, Радош, 2005a: *Вожд Карађорђе*, Београд.
- Љушић, Радош, 2005b: *Кнежевина Србија*, Београд.
- Malesija, 1997: *Andrija Jovičević, Malesija*, Podgorica.
- Марјановић-Душанић, Смиља, Поповић, Даница (уред.), 2004: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд.
- Медаковић, Милорад, 2001: *Живот и обичаји Црногораца*, Београд (wyd. 1: 1860).
- Михаљчић, Раде, 1999: *Господар – владарска титула Ивана Црнојевића*, Историјски записи LXXII, 1999/3–4, Подгорица, с. 7–14.
- Милић-Грчић, Јелена, 1967: *Књажевска канцеларија 1815–1839*, Београд.
- Милићевић, Јован, 2002: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд.
- Милићевић, Милан Ђ., 1984: *Живот Срба сељака*, Београд (wyd. 1: 1894).
- Милићевић, Милан Ђ., 2005: *Кнежевина Србија*, Београд.
- Милошевић, Антон, 1948: *Како се владало од давнина у Которској Републици и у каснија времена у Котору*, Историски записи, књ. 1, Цетиње, с. 288–305.
- Миљковић-Катић, Бојана, 2002: *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд.
- Митровић, Милован, 1999: *Српско село. Прилог социологији традиционалног српског друштва*, Нови Сад.
- Новаковић, Стојан, 1907: *Матије Властара Синтагмат*, Београд.
- Новаковић, Стојан, 2000: *Васкрс државе српске*, Београд.
- Новаковић, Стојан, 2002: *Народ и земља у старој српској држави*, Београд.
- Новаковић, Стојан, 2004: *Законик Стефана Душана, цара српског*, Београд.
- Новаковић, Стојан, 2005: *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.
- Нјегуши, 1999: *Dušan Otašević, Njeguši kroz vrijeme*, Podgorica.
- ОбићPravo, 1974: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, Београд.
- Пајовић, Миливоје, 2001: *Владари српских земаља*, Београд.
- Pantelić, Nikola, 1980: *Tradicionalni elementi društvene organizacije u severoistočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak ANUBiH, knj. XVIII, Sarajevo, s. 173–199.
- Paštrovići, 1960: *Jovan Vukmanović, Paštrovići. Antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, Cetinje.
- PatrZajedn, 1981: *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, Ђ. Пејовић (уред.), Титоград.

- Пекуларац, Божидар, 1986: *Дукали о успостављању гувернадурства у ЦГ и о давању повластица*, Историјски Записи, год. 39, Титоград, с. 5–18.
- Перишић, Мирослав, 1998: *Град и грађани у Србији крајем 19. века*, Историјски записи, Подгорица, с. 107–127.
- Перовић, Душан, 1979: *Из историје првог српског устанка*, Београд.
- Перуничкић, Бранко, 1956: *Српско средњовековно село*, Београд.
- Piva, 1996: *Obren Blagojević, Piva*, Београд.
- Радојчић, Никола, 1950: *Душанов законик 1349–1354*, Нови Сад.
- Радојчић, Никола, 1962: *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд.
- Raduliće, 1991: Marko Radović, Ljubomir Radović, *Raduliće u nastajanju i raseljavanju. Monografija*, Београд.
- Rašović, Zoran, 2002: *Stvarno pravo*, Podgorica.
- Riječka nah., 1999: Andrija Jovićeвић, *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Podgorica.
- Rovca, 1984: Mirko Barjaktarović, *Rovca*, Titograd.
- Ровински, Павле А., 1998: *Етнографија Црне Горе*, т. I, т. II, Подгорица.
- Стаматовић, Александар, 2000: *Историја племена Загарача*, Никшић.
- StaraCG, 1926: Јован Ердџановић, *Стара Црна Гора*, СЕЗБ XXXIX, Београд.
- Стојанчевић, Владимир, 1993: *Србија и српски народ у Турској 1804–1878*, Глас САНУ CCCLXXII, књ. 8, Београд.
- Стојанчевић, Владимир, 2004: *Србија и српски народ у време првог устанка*, Нови Сад.
- Стојановић, Љубомир, 1929: *Старе српске повеље и писма*, Београд.
- Стојановић, Љубомир, 1982: *Стари српски записи и натписи, I–IV*, Београд 1982–1983 (wyd. 1: 1902–1903).
- Столић, Ана, Макуљевић, Ненад, 2007: *Приватни живот у српским земљама у деветнаестом веку*, Београд.
- StoOIZ, 1989: *Stogodišњица Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, Титоград.
- Шумић, Тришко, 2001: *Право својине. Прописи и расправе*, Београд.
- Тарановски, Теодор, 1931: *Историја српског права у Немањинској држави, I. део. Историја државног права*, Београд.
- Топаловић, Живко, 2002: *Себри и властели. Друштвени поредак у старој српској држави*, Београд.
- Vlahović, Petar, 1991: *Kultura ludowa Serbów*, Kraków.
- Влајинац, Милан З., 1926: *Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Срба средњег века*, Гласник Скопског научног друштва, књ. II, св. 1–2, Скопље, с. 47–66.
- Влајинац, Милан З., 1929: *Моба и позајмица*, СЕЗБ XLIV, Београд.
- Вујачић, Видак, 1981: *Карактер братственичко-племенске структуре и организације*, PatrZajedn, с. 161–180.
- Вукчевић, Никола, 1981: *Етимологија појма 'Влах' и његова разна значења*, PatrZajedn, с. 315–341.
- Вукосављевић, Сретен В., 1957: *Организација динарских племена*, Београд.
- Вуксан, Душан, 1935: *Црногорски правитељствујући сенат*, ЗАПИСИ, год. 8, књ. 13, Цетиње, с. 321–331.

Вуксан, Душан, 1937: *Кад и како је укинута гувернадурство у ЦГ*, ЗАПИСИ, год. 10, књ. 18, Цетиње, с. 1–9.
Вулетић, Александра, 2002: *Породица у Србији средином 19. века*, Београд.
Вулетић, Александра, Мијаиловић, Јасна, 2005: *Између посела и балова*, Београд.
Zeta, 1999: *Andrija Jovičević, Zeta i Lješkopolje. Skadarsko jezero*, Podgorica.
Живковић, Тибор, 2004: *Црквена организација у српским земљама*, Београд.

Czasopisma

ГДИ, *Годишњак за друштвену историју*, Београд.
ЗМСФЛ, *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске*, Нови Сад.
ЈФ, *Јужнословенски филолог*, Београд.
СДЗб, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
СЕЗб, *Српски етнографски зборник*, Београд.
ИЗ, *Историски записи*, Цетиње, Подгорица.
ЗАПИСИ, *Гласник цетињског историјског друштва*, Цетиње.

INDEKS WYRAZÓW

Indeks wyrazów obejmuje materiał leksykalny z trzech tomów monografii *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze* wydanych w latach 2012–2015. Indeks zawiera wyrazy serbskie i czarnogórskie, literackie i gwarowe (w tekstach wyróżnione tłustym drukiem). Dla ułatwienia i ujednolicenia zapisu wyrazy w indeksie zostały zapisane alfabetem łacińskim i uporządkowane alfabetycznie. W wyrazach nie oznaczono akcentów, zatem indeks nie uwzględnia wariantów akcentowych.

- aa I 153
- aba III 101
- abat III 112
- abatisa III 112
- adjunkt II 179
- adjutant III 67
- adlatus II 179
- administracija II 111
- administrator II 176
- admiral III 71
- admiralitejstvo III 19
- admiralitet III 19
- admiralstvo III 19
- admiralštab III 19
- admiralj III 71
- adnađ II 240
- ađunt II 179
- ađunto II 179
- ađutant III 67
- aga I 153
- agal'k III 190
- agalar I 153
- agalari I 153
- agalarstvo III 190
- agaluk III 190
- agaluk III 190
- agamet I 45
- agan I 153
- aganluk III 190
- agiluk III 190
- agrarac I 118
- ajan II 157
- ajanin II 157
- ajdućija II 257
- ajduk II 246, II 255
- ajdukľk II 257
- ajdukuvanje II 257
- ajlućar I 113
- ajlugdžija I 113
- ajlukćija I 113
- ajoš II 263
- ajoši II 264
- ajutan(a)t III 67
- ak III 145
- aka III 145
- akademac III 40
- akcesist(a) II 179
- akciz III 152
- akciza III 152
- akćija III 58
- akindžija III 33
- akreba I 35
- akrebaluk I 35
- akridakon III 103
- akrijera III 88
- akrimandrit III 112
- akrostik III 159
- akšija III 58
- aktuar II 179
- aktuarij II 179
- aktuarijus II 179
- alaj III 22
- alaj bajraktar III 56
- alaj beg III 59

alaj čauš III 54
 alaj-barjak III 23
 alaj-barjaktar III 56
 alaj-beg III 59
 alajbarjak III 23
 alajbeg III 59
 alajčauš III 54
 alaman II 265
 albitar II 190
 alfier III 65
 ali-čehaja II 163
 alija III 177
 alilučina III 177
 aliluk III 177
 almiralj III 71
 alod III 195
 alodij III 195
 alodija III 195
 amaldar II 169
 ambardžija II 160
 ambasader II 186
 ambasador II 186
 ambašaduri II 186
 ambašatur II 186
 amborija II 70
 amborsko II 70
 amir II 226
 amira II 227
 amiralj III 71
 amire II 227
 anagnost III 102
 anahoret(a) III 116
 anahorit III 116
 anahorita III 116
 andač II 240
 angaria III 128
 angarija III 128
 apaš II 265
 apsandžija II 239
 apsolutist(a) II 232
 ar II 258
 arač III 143
 aračija II 168
 aračlibaša II 168
 aračlija II 168
 aradžija II 258
 arambaša II 258
 aramija II 258
 aranbaša II 258
 ararh III 88
 arbajter I 120
 arban I 100
 Arbanas I 100
 arbanas I 100
 Arbanasa I 100
 Arbanasin I 100
 Arbanašanin I 100
 arbitar II 190
 arbiter II 190
 arcibiskup III 91
 arcibiskupija III 82
 arciduka II 184
 arcidakon III 103
 arend(a) III 157
 arenda III 157
 arendaš I 119
 arendatluk III 157
 arendator I 119
 arendatur I 119
 arendija III 157
 argaština III 128
 argat I 113
 argatar I 113
 argataš I 113
 argatija III 128
 argatin I 113
 argatl'k III 129
 argatluk III 128
 argatlyk III 129
 arget III 128
 arhibiskup III 91
 arhibiskupija III 82
 arhiduka II 184
 arhidukat II 43
 arhiduks II 184
 arhidakon III 103
 arhiepiskop III 91
 arhiepiskopija III 82
 arhijepej III 88
 arhimandrit III 112
 arhimandrit veliki III 112
 arhimandrita III 112
 arhipastir III 88
 arhipop III 106
 arhisenator II 188
 arhižupan II 181
 arhont II 224
 arhontija II 30
 arijergarda III 17
 arijar III 88
 arimandrit III 112
 arimanit III 112

arirgarda III 18
 aristokracija I 159
 aristokrat(a) I 159
 aristokratija I 159
 armada III 17
 armadija III 17
 armalist(a) I 163
 armatol III 34
 armeja III 28
 armica III 152
 armicadoš II 185
 armicija III 152
 armicijaš II 185
 armičar II 185
 armičarina III 152
 armija III 28
 artilerac III 39
 artilerija III 17
 artiljerac III 39
 artiljerija III 17
 as III 178
 asaba III 192
 asas II 239
 asas-baša II 239
 asasin II 239
 asesor II 190
 asi II 261
 asiđija II 261
 asija II 261
 asker III 33
 asker-baša III 61
 asker-paša III 61
 askerbaša III 61
 askerija III 16
 askerlija III 33
 askerluk III 16
 askerpaša III 61
 asket III 116
 asketa III 116
 askjer-baša III 61
 askjerbaša III 61
 askultant II 189
 asnaf I 173
 asovina III 178
 ašar III 154
 ašar-memur II 169
 aščija III 58
 ašcer III 33
 aščerija III 16
 aščerluk III 16
 ašešor II 190
 ašešur II 190
 atar III 176
 ataše II 187
 atlaga III 61
 atli-aga III 61
 atlija III 33
 auditor III 41
 auskultant II 189
 autokrat II 193
 autokrat(a) II 193
 ava III 101
 avditor III 41
 avtokrat II 193
 avtokrator II 193
 avva III 101
 aza II 159
 aznadar II 166
 aznatar II 166
 aznedar II 166
 babaluk III 191
 babaluk III 192
 babovina III 191
 bač I 95
 bačar I 95
 bačija II 85
 bačijanje II 85
 bačijar I 95
 bačina II 85
 bačinja II 85
 badava III 165
 badeša III 112
 badž III 151
 badžibozluk III 16
 bagija II 261
 bail II 174
 baile II 174
 bailo II 174
 bajile II 174
 bajilo II 174
 bajlo II 174
 bajrak III 21
 bajraktar I 69, III 56
 baka III 39
 bakmajstor III 63
 bakonja I 163
 balija I 112
 balija I 113
 baljemez I 157
 baljemuz I 157
 ban II 214

banak II 101
 banda II 262
 bandit II 262
 bandižani II 262
 banica II 216
 banija II 42
 banka I 61, II 101
 bankada I 61, II 101
 banovac II 181
 banovina II 42
 banstvo II 42
 baraba II 265
 baraban(a)t II 240
 baraka I 170
 baran I 148
 barjak III 21
 barjaktar I 68, III 56
 baro I 148
 baron I 148
 baronja I 148
 barun I 148
 basileus II 194
 baš čauš III 56
 baš-aga I 157
 baš-čaršija II 80
 baš-čauš III 56
 baš-čatib II 166
 baš-čatip II 166
 baš-katip II 166
 baš-kjatib II 166
 baš-kmet II 159
 baš-kneštvo II 50
 baš-knez II 159
 baš-muhtar II 159
 baš-muktar II 159
 baša III 55
 bašaga I 157
 bašaluk II 48
 bašaluk III 191
 baščaršija II 80
 baščauš III 56
 baščar III 41
 baše III 55
 bašibozluk III 16
 bašibozuk III 16
 bašija I 112, III 55
 bašk'luk III 192
 baškalak III 192
 baškaluk III 192
 baškmet II 159
 baškneštvo II 50
 bašknez II 159
 baškolik III 192
 bašmuhtar II 159
 bašmuktar II 159
 bašta III 113
 baštenica III 154
 baštenik I 145
 baštevina III 182
 baština III 181
 baštinar I 145
 baštinik I 145
 bataleon III 25
 bataleonci III 25
 batalijon III 25
 batali'on III 25
 batalijun III 25
 batali'un III 25
 batalion III 25
 bataljon III 25
 bataljun III 25
 bazar II 79
 bazardan I 129
 bazardan-baša I 129
 bazrdan I 129
 bazerdan I 129
 bazerdan-baša I 129
 bazirdan I 129
 bazrdambaša I 129
 bazrdan I 129
 bazrdan-baša I 129
 bazrdanbaša I 129
 bazrdžan I 129
 bečar II 261, III 38
 bečarin III 38
 bečoš III 38
 bedel III 146
 bedel asker III 146
 bedelija III 146
 bedelj III 34, III 146
 bedeljat III 146
 bedva I 179
 bedvač I 178
 bedvar I 178
 beg I 152
 beg-čehaja I 157
 beg-efendija I 157
 begajlija I 157
 begčehaja I 157
 begefendija I 157
 beglak III 190
 begler I 153

begler-beg II 155
 beglerbeg II 155
 beglerbegat III 44
 beglerbegluk II 44
 beglidžija II 164
 beglik III 156, III 190
 beglučar I 111
 beglugdžija II 164
 begluk III 128, III 190
 begovac I 157
 begovina III 190
 begovstvo III 190
 behija III 150
 bej I 152
 beledija II 48
 belemez I 157
 beležnik II 180
 beljemez I 157
 beraja I 158
 beratlija I 156, II 167
 beskućac I 121
 beskućanik I 121
 beskućnik I 121
 bešlaga III 61
 bešlibaša III 61
 bešlija III 34
 bezdomnik I 121
 bezemljak I 118
 bezemljaš I 118
 bezemnik I 118
 bičkaš II 265
 bičkoš II 265
 bimbaša III 59
 bimⁿbaša III 59
 binbaša III 59
 binjbaša III 59
 bir III 161
 bir-tuglija II 226
 bireš I 120
 birgemajstor II 183
 birger I 125
 birgermajster II 183
 birgermajstor II 184
 biriš I 120
 birmanac III 41
 birmik II 185
 biroš I 120
 birov II 182
 birovina III 161
 birtuglija II 226
 biskup III 87
 biskupija III 81
 biskupstvo III 81
 bišćanski harač III 144
 blagaj III 193
 blago III 173
 blagorodac I 140
 blagorodan I 140
 blagorodnij I 140
 blagorodnik I 140
 blizica I 44
 blizika I 44
 bližika I 44
 bližnji I 44
 bližnjika I 44
 bogat I 149
 bogatac I 149
 bogatar I 149
 bogataš I 149
 bogatica I 149
 bogatir I 149
 bogatlija I 149
 bogatoš I 149
 bogatun I 149
 bogatur I 149
 bogatuš I 149
 boja II 265
 bojac III 41
 bojar I 141
 bojarin I 141
 bojer I 141
 bojnik III 41
 bojnovoda III 72
 bojovnik III 41
 boltadžija I 129
 boljar I 141
 boljarin I 141
 boljuboša III 58
 borac III 31
 bosjak I 121
 bractvo I 50
 braća I 51
 braćija I 51
 brasto I 50
 brastvenik I 53
 brastvo I 46
 brat-regementa III 40
 bratija I 51
 bratja I 51
 bratovština I 167
 bratstvenički komun III 175
 bratstvenik I 53

bratstvenjak I 53
bratsvo I 46
brdarina III 156
bregada III 26
bregadijer III 68
bregadir III 67
brigada III 26
brigadar III 67
brigader III 68
brigadijer III 67
brigadi'er III 68
brigadir III 67
brigadista III 68
brigant II 265
bubašir II 167
bubošir II 167
bujer I 163
bujukbaša III 58
bujumbaša III 58
bujumbaša III 58
bula III 165
buljibaša III 58
buljubaša III 58
buljugbaša III 58
büljügbaša III 58
büljügbašija III 58
buljuk III 21
büljük III 22
buljukbaša III 58
büljükbaša III 58
büljükbašija III 58
buljumbaša III 58
buljък III 22
bumbašer II 167
bumbašir II 167
bunbašir II 167
bundžija II 263
buntač II 262
buntar II 262
buntaš II 262
buntov II 262
buntovnik II 262
burdoaz I 127
burg II 75
burgemajstor II 183
burger I 125
burgermajster II 183
burgermajstor II 183
burgermejster II 184
burgimajstor II 183
burgur I 125

buržoa I 127
buržoazija I 126
buržuj I 127
byrgermajster II 184

cajkan II 246
car II 211
carević II 213
carevina II 40
carica II 213
carina III 149
carinar II 144
carinik II 144
carovina II 41
carstvo II 40
ceh I 172
cehmajster I 133
cehmajstor I 133
cekmajster I 133
cemajstor I 133
ceribaša II 162
ceribašija II 162
cesar II 128, II 213
cesarevina II 41
cesarica II 213
cesarovina II 41
cesarstvo II 41
ciganski večil II 162
cirkolo II 184
cirkul II 184
cirkuo II 184
crikva III 75
crkovnik III 117
crkovnjak III 117
crkva III 75
crkvar III 117
crkvena komunica III 175
crkvenik III 117
crkvenjak III 114, III 117
crkveri III 117
crkvo III 75
crnac III 108
crnica III 108
crnorizac III 108
cuksfirer III 64

čabrina III 153
čabrovina III 153
čaja III 54
čajo III 54
čamdžija III 34

čarkač III 34
čarkadžija III 34
čarkar III 34
čarkaš III 34
čaršija II 80
čaršilija I 129
čaršinlija I 129
čaršlija I 129
časnik II 146
čast II 38
čauš III 54
čaušbaša III 56
čavuš III 54
čelebi I 157
čelebija I 157
čelnik II 139
čelnik II 236
čelovođa III 72
čeljad I 39
čeljade I 39
čeljadi I 39
čeljadija I 39
čeonik II 140
čera I 35
čeršija II 80
čest II 38
češneider II 166
četa II 258, III 20
četadžija II 260
četar III 38
četedžija II 260, III 38, III 55
četni oficir III 66
četnik II 259, III 37
četobaša II 260, III 55
četovođa III 62
čibugdžija II 169
čibuk III 156
čibukčibaša II 169
čibukčija II 169
čifčija I 112
čifl'k III 190
čiflak III 190
čiflik III 190
čifluk III 189
čifluk-sahibija I 154
čifluk-sajbija I 154
čiflukčija I 155
čifl'k III 190
čifl'k sajbija I 154
čiftlik III 190
čikluk III 190
činonačelnik II 178
činovnik II 175
čipčija I 112
čitlučar I 155
čitlugdžija I 155
čitluk I 112, I 154, III 189
čitluk sajbija I 154
čitluk-sahibija I 154
čitlukčija I 155
čitl'k III 190
čivčija I 112
čivl'k III 190
čivlak III 190
čivlik III 190
čivluk III 190
čivl'k III 190
človek I 82
človik I 82
čoadar II 166
čoban I 113
čobanbaša I 113
čobanin I 113
čoeck I 82
čohadar II 166
čojek I 82
čojk I 82
čok I 82
čokoj I 163
čokoja I 163
čorbadži I 76
čorbadžija I 76
čovadar II 166
čovek I 82
čtec III 102
čuadar II 166
čačaovina III 192
čaja II 163
čardžija I 129
čata II 166
čatib II 166
čatip II 166
čato II 166
čea II 163
čeaaja II 163
čefalija II 137
čehaj II 163
čehaj-baša II 163
čehaja II 163
čehaja paša II 163
čekaja II 163

čelator I 99
 česar II 128, II 213
 česarevina II 41
 česarica II 213
 česarija II 41
 česarovina II 41
 česarstvo II 41
 česerčija II 261
 česim III 158
 čir I 148
 čiridžija I 115
 čirija III 158
 čojluk II 64
 čovek I 82

dacija III 135
 dacića III 135
 dacijar II 174
 dacijer II 174
 dacio III 135
 daglija III 34
 dahcija III 135
 dahija II 161, III 61
 dahiluk II 48
 daja II 161, III 61
 dajija II 161, III 61
 dama I 164
 danak III 132
 dancija III 135
 danik I 117
 danodajanije III 133
 danovnik III 163
 dazdar II 160
 dažba III 148
 dažbarina III 148
 dažbina III 135, III 148
 decima III 137
 decimadu II 174
 decimadurina III 137
 decimar II 174
 ded III 95
 dedevina III 183
 dedić I 146
 dedina III 183
 dedinstvo III 183
 dedovina III 183
 defterdar II 166
 dekan III 105
 dekanat III 81
 dekurion II 115
 del'ibaša III 58

delatelj I 101
 delegat II 177
 deli III 35
 delibaša III 57
 deligat II 177
 delija III 35
 delipaša III 57
 delovodac II 178
 delovoditelj II 178
 delovođ II 178
 delovođa II 178
 deonica III 192
 departament II 52
 departman II 52
 depotacija II 187
 depotat II 187
 deputacija II 187
 deputat II 187
 deputirac II 187
 deputirt II 187
 derebeg I 156
 direktur II 177
 deribeg I 156
 derikoža I 159
 deritur II 177
 dernek II 81
 derviš III 109
 desečar II 145, III 63
 desečarija III 24
 desetak III 135
 desetar III 63
 desetarija III 24
 desetčar II 145, III 63
 desetina II 111, III 135
 desetinar III 63
 desetinja II 111, III 136
 desetka II 50
 desetnik III 63
 despocija II 41
 despot II 217
 despota II 217
 despotat II 41
 despotica II 218
 despotija II 41
 despotovica II 218
 despotovina II 41
 despotstvo II 41
 devetak III 137
 devič III 168
 devlet II 58
 devletija II 165

devletlija II 165
devrija II 239
dijak II 121
dijeceza III 81
dijurist II 174
dijurnist(a) II 174
dijurnista II 174
dikasterij II 115
dikasterija II 115
dikasterijum II 115
diktator II 232
dim I 34
dimarina III 142
dimnica III 142
dimnina III 142
dinast(a) II 231
dionica III 192
direkcija II 115
direktor II 177
direktorij II 115
direktorija II 115
direktorijum II 115
direktorstvo II 115
diretor II 177
diretur II 177
disident II 263
distrikt II 52
dištrikt II 53
divan II 110
divan-efendija I 157
divisions-general III 70
divitar II 166
divitar-aga II 166
diviziar III 70
divizija III 27
divizijar III 70
divizion III 26
divizionar III 70
divizioner III 70
divizioni general III 70
dizdar II 160
dizdar-aga II 160
dizdarac II 160
djak II 121
djakon III 102
djed III 95
djedinik I 146
djedovina III 183
dobrovoljac III 40
doganijer II 174
doglavar II 178
doglavnik II 178
dohod III 138
dohodak III 138
dohodarina III 138
dom I 27
dom'šan I 74
domačica I 77
domaćin I 74
domaćica I 38, I 76
domaćin I 38, I 73
domaćinica I 76
domaćinka I 76
domaćinluk III 192
domaćinstvo III 192
domaćstvo III 192
domajćica I 77
domajćin I 74
domakin I 74
domar I 38
domazl'kčija I 75
domazladžija I 75
domazludžija I 75
domazlugdžija I 75
domen III 195
domena III 195
domestik II 125
dominijum III 195
domionion III 195
domnik I 75
domobran III 41
domobranac III 41
domoroditelj I 75
domovina I 34
domovnik I 75
domovodac I 75
domovoditelj I 75
domuvladika I 75
don III 101
doodak III 138
dostojanstvenik I 149
dostojnik I 149
dovledžija II 164
dovlet II 58
dovlet-čajasi II 165
dovletlija II 164
dovod III 138
dovodak III 138
doža II 228
dože II 228
drmadžija I 160
drmatator I 160

drparoš II 261
drug I 168
drugar I 168
drust(v)o I 167
drusto I 167
društvo I 167
družba I 168
družbenik I 168
družbina I 169
družina I 39, I 168
družinar I 168
družinče I 168
družinik I 168
držanje III 172
država II 54
država III 171
državina II 56, III 171
državni namet III 139
državnik II 176
državstvo III 172
držina III 171
duhovnik III 99
duka II 228
dukajlija II 226
dukat II 43, III 141
dukesa II 228
dulija III 153
dum III 101
dumna III 109
dundar III 21
dunjalu II 59
duševnik II 147
duševnjak II 147
duvlet II 58
duvlet-čaja II 165
duvna III 109
dužd II 228
dužda II 228
dvor II 104
dvorani II 129
dvoranik II 129
dvoranin II 129
dvorjanik II 129
dvorjanin II 129
dvornik II 129
dvornjak II 129
dvorodržac II 130
dvorodržica II 130
dvorski II 125
dvorski knez II 125

đak II 121
đakon III 102
đakonoša III 106
đandar II 244
đandarm II 244
đedaram II 245
đedina III 183
đedovina III 183
đendarm II 245
đeneral III 69
đeneral-major III 70
đeneralštab III 19
đenerao III 69
đenerar III 69
đenero III 70
đumručija II 169
đumručina III 151
đumrudžija II 169
đumrugdžija II 169
đumruk III 151
đumrukčibaša II 169
đumrukčija II 169
đumrukđžija II 169
đurat II 190

džadamerija II 244
džamdamerija II 244
džandamerija II 244
džandar II 244
džandarin II 244
džandarmerija II 244
džandamerija II 244
džandamerija II 244
džapator II 263
džbir II 241
džebedžija III 17
džebelija III 34
džemadbaša II 158
džemat II 47, III 84
džematbaša II 158
džematlija III 117
džemijet II 47, III 84
džendar II 244
džendarmerija II 244
dženeral III 70
dženerao III 70
džerimđžija II 169
džezaja III 167
džogan I 76

efemer III 101

efendi I 156
 efendi-kadija I 157
 efendija I 156
 efendi'a I 157
 efendum I 157
 effendi I 157
 egzarh III 92
 egzarhat III 84
 egzarhija III 84
 ejalet II 44
 eklezija III 75
 eklezijarh III 114
 eklisijarh III 114
 eklizijarh III 114
 ekselenca I 164
 ekselencija I 164
 ekselenca I 164
 ekselencija I 164
 elči II 167
 elči-baša II 167
 elčibaša II 167
 elčija II 167
 eldžija II 167
 elit I 167
 elita I 167
 emiluk II 48
 emin II 168
 eminencija III 94
 eminkluk II 48
 emir II 226
 emljač III 191
 enorija III 79
 entiljerac III 39
 entiljerija III 17
 enurija III 79
 eparh III 88
 eparhija III 81
 episkop III 87
 episkopija III 81
 episkup crkve bosanske III 95
 epitron III 105
 erar III 179
 erceg II 216
 ercegovina II 42
 erchercog II 216
 ercog II 216
 eremit III 116
 eremita III 116
 erlija I 125
 eskadr III 25
 eskadra III 25
 eskadron III 24
 esnaf I 173
 esnav I 173
 ešalon III 27
 ešelon III 27
 eškadra III 25
 eskadron III 24
 eškija II 261
 eškut II 189
 ešlija III 34
 etnarh II 231
 evendija I 157
 evendi'a I 157
 fakmajstor III 64
 famelja I 25
 familija I 25
 famili'a I 25
 familja I 25
 fanterija III 17
 fara III 80
 fasal I 162
 fe-išpan II 183
 feišpan II 183
 felbab III 64
 feldbaba III 64
 feldbebel III 64
 feldmaršal III 70
 feldmaršal-lajdnant III 71
 feldmaršal-lajtenant III 71
 feldmaršal-lajtenat III 71
 feldmaršal-lajtinant III 71
 feldmaršal-lajtnant III 71
 feldveb III 64
 feldvebel III 64
 feldvebl III 64
 feltmaršal III 70
 feltvebel III 64
 feljbaba III 64
 feljbaba III 64
 fendrih III 65
 fendrik III 65
 fenrih III 65
 fenrik III 65
 ferik III 65
 fesolgabirov II 182
 feud III 195
 feudalac I 164
 feudum III 195
 fidanca II 185
 fiišpan II 183

fijera II 82
fijera levante II 82
filurija III 157
financ II 185
financa II 185
finans II 185
firer III 64
firka III 23
firšt II 232
firštvo II 52
fis I 52
fisolgabirov II 182
fiškal II 185
fišpan II 183
fra III 109
frajkor III 18
frajkorac III 36
frajkorija III 18
frajkorps III 18
frajt III 62
frajter III 62
fratar III 109
frator III 109
frka III 23
fundus III 195
funkcionar II 176
funkcioner II 176

gabela III 152
gabelot II 174
gabinet II 114
gaga I 157
gairt I 181
gajret I 181
gangster II 262
garda III 17
gardaš II 243
gardist(a) II 243
garija III 128
gaugraf II 181
gavaler I 164
gavalerija III 17
gavalijer I 164
gavalir I 164
gavaz II 238
gavazbaša II 239
gazd'l'k III 196
gazda I 158
gazdal'k III 196
gazdalak III 196
gazdaluk III 196

gazdal'k III 196
gazdaš I 158
gazdašag III 196
gazdin'k III 196
gazdinstvo III 195
gazdl'k III 196
gazdovstvo III 196
gazi III 35
gazija III 35
gaziluk III 35
geak I 118
gedža I 113
gedžo I 113
gefrajter III 62
gejak I 118
gemajner III 62
general III 69
general an šef III 70
general-adutant III 70
general-feldmarešal III 70
general-feldmaršallajtnant III 70
general-gubernator III 70
general-komanda III 18
general-lajtenand III 70
general-lajtenant III 70
general-lajtnant III 70
general-lajtnant III 70
general-major III 70
general-mestodržatelj III 70
general-potpukovnik III 70
general-pukovnik III 70
general-šef III 70
generale-lajtnant III 70
generalisim III 70
generalisim(us) III 70
generalisimus III 70
generalitet III 19
generalkomadna III 18
generalsfeldmaršallajdinant III 70
generalstab III 19
generalštab III 19
gestald II 186
gilda I 172
glava I 65
glavadžija I 65
glavar I 64, II 258
glavarija II 50
glavarina III 141
glavedžija I 65
glavendžija I 65
glavešina I 65

glavetar I 65
glavnica III 141
glavničar II 185
glavnik I 65
glavnina III 141
glavno upraviteljstvo II 111
glavnokomandujući III 71
glavnonačalnij III 71
glavnoupravljenije II 111
globa III 166
globadžija II 145, II 266
globar II 145
glot I 34
glota I 34
gmajna III 179
gmanja III 179
godžabaša II 158
godžabašija II 158
gojnadur II 171
golać III 38
golemac I 159
golemaš I 159
golemьc I 159
goli sin III 38
gornica III 154
gosa I 159
goso I 159
gospar I 144, II 219
gosparun I 144
gospod II 219
gospodar II 219
gospodarstvo III 194
gospodin II 221
gospodin zemaljski II 222
gospodin zemelni II 222
gost III 105
goveran II 110
governadur II 171
governatur II 171
grabežnik II 265
grabilac II 265
grabitelj II 265
grabljivac II 265
grad II 64
gradac II 68
gradina II 68
gradište II 68
gradobljudenije III 123
gradonačalnik II 183
gradonačelnik II 183
gradonačeonik II 183

gradoupravitelj II 183
gradoupravljenije II 112
gradozidanije III 123
gradyanonačalnik II 183
građan I 122
građanin I 122
građanstvo I 122
građen I 123
gražanin I 123
gražanlija I 123
graf I 161
gramada I 166
gramatik II 121
grana I 45
granadir III 39
granatir III 39
granica II 36
graničar III 40
graždanin I 123
graždanonačalnik II 183
gređanin I 123
grego I 128
grenadir III 39
grk I 128
grof I 161
grofija II 52
grofovija II 52
grofovstvo II 52
grofstvo II 52
gromada I 166
groš III 145
gubernadur II 171
gubernator II 181
gubernatorstvo II 111
gubernement II 111
guberner II 181
gubernija II 52
gubernijum II 52
gursuz II 261
gus II 251
gusa II 251
gusar II 249
gusarin II 249
guveran II 110, II 181
guverman II 110
guvernadur II 171
guvernator II 171
guvernatorat II 110
guverner II 181
gvarda II 242
gvardija II 242

gvardijan II 242
gvardijaš II 242
gvardista II 243
гъздѣлк III 196

hadnađ II 240
hahar II 264
hajduk II 246, II 255
hajoš II 263
hak III 145
hakan II 227
halaj barjak III 23
halija III 177
halilučina III 177
haliluk III 177
han II 227
haoš II 264
harač III 143
haračija II 168
haračlija II 168
harambaša II 258
haramija II 258
harč III 144
harmica III 152
harmicija III 152
has III 178
hasaba III 192
hasećija III 34
hasi(ja) II 261
hatar III 176
hauptman III 68
haznadar II 166
haznatar II 166
herceg II 216
Hercegovina II 42
hercegovina II 42
herceštvo II 42
hercog II 216
hercogstvo II 42
herlija I 126
heršaft III 195
heršoft III 195
hetman III 72
hizmet III 129
hiža I 28
hižina I 28
hlap I 90
hodža III 106
hodžak I 33
hofmajster II 189
hofmaršal II 189

hofmejster II 189
hohman I 162
honved III 62
hora II 30
horda III 16
hordija III 16
horjat I 113
horjatin I 113
horugvonosac III 65
horugvonoša III 65
hotar III 176
hrsuz II 261
hrsuzin II 261
hrvat baša II 164
hrvat-bašluk III 145
htitor III 85
hudut III 178
hufmajstor II 189
husar II 249, III 37

iberajter II 185
ibrajtari II 185
ič-čohadar II 166
ičaga II 164
ičituglija II 226
ičtuglija II 226
iguman III 110
igumanija III 111
igumen III 110
igumenija III 111
iklisijar III 114
ikonom III 113
ilaka I 35, III 193
iljava III 17
imač I 160
imače III 172
imajstvo III 172
imalac I 160
imam III 106
imanje III 172
imaoc I 160
imaonik I 160
imaoništvo III 172
imaostvo III 172
imaovina III 172
imašan I 160
imatan I 160
imatnik I 160
imavanje III 172
imbašadur II 187
imbašudur II 187

imetak III 172
 imotan I 160
 imovina III 172
 imovit I 160
 imovnik I 160
 imperator II 231
 imperij II 59
 imperija II 59
 imperijum II 59
 impostura III 157
 impošta III 157
 imuć I 160
 imućan I 160
 imuće III 172
 imućnik I 160
 imućstvo III 172
 imutak III 172
 imutanj I 160
 indadija III 146
 indant III 146
 indat III 146
 infanter III 39
 infanterija III 17
 infanterist III 39
 inok III 107
 inokinja III 107
 inomistr III 153
 inorija III 79
 inorijaš III 117
 inspektor II 177
 inšpektor II 177
 intendanca III 17
 intendenca III 17
 ipat III 53
 ipodjakon III 102
 ipodakon III 102
 ireiz II 227
 irgat I 113
 irgatin I 113
 ise III 193
 iseta III 193
 iskup II 99
 iskušeni III 109
 islanik II 186
 isljaat II 110
 ispendža III 145
 ispol III 130
 ispola III 130
 ispoldžija I 119
 ispole III 130
 ispolica III 130
 ispoličar I 119
 ispoljnitelj II 241
 isposnik III 116
 istradžbina III 165
 istražbina III 165
 išl'ijaj II 110
 išlijat II 110
 išpan II 183
 išpekcijaš II 177
 išpiktor II 177
 ištira III 157
 izaslanac II 186
 izaslanik II 186
 izbornik II 178
 izdava III 125
 izmećar I 115
 izmećarka I 115
 izmet III 129
 izmit III 129
 iža I 28
 ižina I 28

 jačica I 53
 jafta II 48
 jaguman III 110
 jaija III 33
 jajara II 261
 jajcara II 261
 jajoš II 263
 jajoši II 264
 jalija III 177
 jamak III 57
 janićar III 32
 janićar-aga III 61
 janićar-efendija I 157
 janjićar III 32
 jaoš II 263
 japarhija III 81
 jaramas II 263
 jaramaz II 263
 jaramazin II 263
 jasagdžija II 239
 jasakdžija II 239
 jašprišt III 104
 jato I 53
 javer III 67
 jedaram II 245
 jedinica III 23
 jedinonačalije II 59
 jednoderžavstvo II 59
 jednovladac II 231

jeger III 39
jeguman III 110
jegumen III 110
jelčija II 167
jemin II 168
jeminluk II 48
jendern II 245
jeničar III 32
jeničarin III 32
jenurija III 79
jenjičar III 32
jenjičer III 32
jeparhija III 81
jeparkija III 81
jepiskop III 87
jepiskopija III 81
jerar(h) III 88
jerarh III 88
jerarhija III 88
jerej III 103
jerlija I 125
jerodakon III 110
jeromonah III 110
jeromonak III 110
jeroshimonah III 110
jesagdžija II 239
jobač I 118
jobađ I 118
jobađi I 118
jobađija III 129
jobagio III 41
jobagion III 41
joldaš III 33
jorgija III 16
josag III 196
juklija I 157
jumruk III 151
junak III 31
juzbaša III 59
juzbašija III 59

kaba-dahija II 161
kabadahija II 161
kabadaia II 161
kabadaija II 161
kabadajija II 161
kabadakija II 161
kabila I 53
kabile I 53
kabilja I 53
kabinet II 113

kačak II 265
kačkin II 265
kadar III 19
kadar starješinski III 19
kader III 19
kaderaš III 41
kadet III 40
kadiasker III 61
kadija II 169
kadija II 170
kadiluk II 48
kadiluk II 49
kadr III 19
kadrovac III 41
kajmakam II 156
kajmakamac I 157
kajmakamat II 46
kajmakamija II 46
kajmakamlja I 158
kajmakamluk II 46
kajmakan II 156
kajmekam II 156
kajmekan II 156
kaladur III 107
kalcan III 101, III 109
kale II 74
kalfa I 115
kalif II 226
kalifa II 226
kalifat II 46
kaluder III 107
kaluderica III 108
kaluger III 107
kalva I 115
kaljaja II 74
kamerarijus II 131
kamerher II 131
kan II 227
kancelar II 120
kancelarist II 180
kancelist II 180
kancler II 120
kanonik III 163
kanton II 53
kanzalijer II 121
kanzalijer zbornski II 121
kapac I 158
kapelan III 105
kapelania III 80
kapelanija III 80
kaper II 265

kapetan I 69, III 43
 kapetan karavana III 45
 kapetan od cirkula III 46
 kapetan turme III 45
 kapetan-baša II 159
 kapetan-lajtnant III 45
 kapetanat II 49
 kapetanija II 49
 kapitanijat II 49
 kapetanlajtnant III 45
 kapetanovac III 41
 kapi ćaja II 168
 kapićahija II 168
 kapićaja II 168
 kapićehaja II 168
 kapidžibaša II 160
 kapidžija II 160
 kapidžilar-ćaja II 160
 kapidžilar-ćehaja II 160
 kapikehaja II 168
 kapitan III 44
 kapitan-lajtnant III 45
 kapitan-paša II 159
 kapitan-poručnik III 45
 kapitanat II 49
 kapitanija II 49
 kapitanijat II 49
 kapiten III 44
 kapitul III 79
 kaplar III 62
 kaplarija III 24
 kapo II 173
 kapo od famelje II 174
 kapo vila II 174
 kapo vilačo II 174
 kaporal III 62
 kapovila II 174
 kapral III 62
 kapralija III 24
 kaprol III 62
 kaptol III 79
 kapućaja II 168
 kapućehaja II 168
 kapudan-paša III 61
 kapudanpaša III 61
 kapudžibaša II 160
 kapurao III 62
 kapuro III 62
 kaputaš I 126
 kaputlij I 126
 karabaš III 109
 karabiner II 241
 karabinijer II 241
 karabinjer II 241
 karanimam III 16
 Karavlah I 99
 karbunar II 263
 kardinal III 94
 kasaba II 73
 kasabalija I 126
 kasablja I 126
 kasta I 167
 kastel II 69
 kastelan II 139
 kastrofilak II 138
 kaštel II 69
 kaštelan II 139
 katan III 36
 katana III 36
 katane III 17
 katanija III 17
 katil II 261
 katilj II 261
 katona III 36
 katun II 82
 katunar II 142
 katunište II 83
 kaurbaša II 164
 kavaler I 164
 kavalerija III 17
 kavalerist(a) I 164
 kavalijer I 164
 kavalir I 164
 kavaljer I 164
 kavaljerija III 17
 kavaz II 238
 kavaz baša II 239
 kavazbaša II 239
 kavedal III 180
 kavgadžija II 261
 kaza II 48
 kazaja II 48
 kazanica III 155
 kazna III 166
 kaznac II 122
 kaznačej II 185
 kaznačina II 50
 kaznadar II 166
 kefalija II 136, II 236
 kefalim II 137
 kemerer II 131
 kersmet III 164

kesar II 127, II 213
kesebašija I 38, I 76
kesedžija II 260
kesim III 158
kešiš III 109
kethud II 160
ketman III 72
kir I 148
kir(o) I 148
kiradžija I 115
kirajdžija I 115
kiridžija I 115
kirija III 158
kirijaš I 115
klaka I 181
klasa I 166
kler III 101
klerik III 101
kletvetnik I 144
klika I 166
klir III 101
klirici III 101
klirik III 101
klisa III 75
klisar III 118
klisara III 118
klub I 166
kmet I 92, II 149, II 237
kmetić I 93, II 153
kmetija III 189
kmetluk III 189
kmetovština III 189
kmetstvo III 189
kmetština III 189
kneginja II 207
kneštvo II 38
knez I 70, II 180, II 197, II 237
kneževina II 37
kneževstvo II 37
knežija II 37
knežina II 37
knjaginja II 207
knjaštvo II 38
knjaz I 70, II 197
knjažestvo II 38
knjaževina II 37
knjaževstvo II 37
knjeginja II 207
knjez II 197
knježevina II 37
knježina II 37

koadutor III 94
kočobaša II 158
kodžabaš II 158
kodžabaša II 158
kodžabašija II 158
kodžbaša II 158
kodžobaša II 158
kofin II 37
kol II 239
kol-čehaja II 163
kolaga III 59
kolas III 59
kolasija III 59
koldžija II 169
koleba II 85
koled I 170
kolegij I 170
kolegija I 170
kolegijum I 170
kolektiv I 166
koleno I 45
koliba II 85
kolo I 166
kolobaša III 55
kolonac II 241
kolonaš II 241
kolonija II 53
kolovođ II 178
kolovođa II 178
komadijer III 67
komanda III 18
komandanat III 64
komandant III 64
komandar III 64
komandat III 64
komander III 67
komandijer III 67
komandir III 67
komandirac III 67
komandirender III 72
komandirender III 72
komenda III 18
komendant III 64
komendar III 64
komendat III 64
komendator III 67
komendir III 67
komendirac III 67
komendirender III 72
komes II 174
komesar II 144

komesarijat II 115
 komesija I 170
 komeš I 162
 komisar II 144
 komisarijat II 115
 komisija I 170
 komisijon I 170
 komit II 264
 komita II 264
 komitadžija II 264
 komitar II 264
 komitaš II 264
 komitat II 52
 komitet II 52
 komanda III 18
 komⁿpanija III 24
 komora I 171
 komoraš II 131
 komordžija III 33
 komornik II 131
 komostra I 34
 komostre I 34
 komoštra I 34
 komoštre I 34
 kompanija I 170, III 24
 komⁿpanija III 24
 komšijun II 185
 komtur III 65
 komun II 28, III 174
 komun(a) II 28
 komuna II 28
 komunela II 28
 komunika III 174
 komunitad II 29
 komunitada II 29
 komunitar II 182
 komunitata II 29
 komunitet II 29
 koncul II 143
 koncula II 143
 konfin II 37
 konfina II 37
 kongregacija III 79
 kongres I 170
 konica III 17
 konpanija III 24
 konsilija II 115
 konsistorija III 78
 konsol II 143
 konsul II 143
 konsulj II 143
 konte I 163
 konteša I 164
 kontija I 164
 kontra-admiral III 71
 kontradmiral III 71
 kontribucija III 160
 konzilij II 115
 konzilija II 115
 konzilijum II 115
 konzistorij III 78
 konzistorija III 78
 konzul II 143
 konjanik III 39
 konjanin III 39
 konjica III 17
 konjik III 40
 kooperacija I 171
 koperacija I 172
 kor III 27
 kornet III 66
 korp III 27
 korporacija I 171
 korporal III 62
 korps III 27
 korpus III 27
 korpuz III 27
 korsar II 250
 korzar II 250
 kotao III 168
 kotar II 51
 kotaranin II 51
 kotarina III 155
 kotarnina III 154
 kotarno III 154
 kotun II 84
 kozmik III 117
 kradac II 265
 kradvuk II 265
 kradljivac II 265
 kradoš II 265
 kradov II 265
 kraišnik I 143
 krajičnik I 142, II 236
 krajina II 35
 krajišnik I 142, II 236
 krajišnjik I 142, II 236
 krajištanin I 142, II 236
 krajište II 34
 kral II 207
 kraliča II 207
 kralj II 207

kraljče II 211
 kraljevica II 211
 kraljević II 211
 kraljevina II 40
 kraljevstvo II 40
 kraljica II 211
 kraljić II 211
 kraljstvo II 40
 kramar I 128
 krdžalija II 260
 krend II 160
 kriešnik I 143
 krilaši II 244
 krina III 125
 krk-serdar II 239
 krmčija III 106
 krmnik II 253
 krnik II 253
 krserdar II 239
 krsme III 164
 krstaš II 241
 krug I 166
 kruna II 223
 krunonosac II 223
 krunonoša II 223
 krunovina II 59
 krvnik II 253
 krvnov II 253
 krvo II 253
 krvov II 253
 ktitor III 85
 kuća I 29
 kućanik I 38, I 76
 kućanin I 38
 kućarina III 146
 kućedomaćin I 76
 kućedomnik I 76
 kućegazda I 76
 kućegospodar I 76
 kućenik I 76
 kućnik I 38, I 76
 kufin II 37
 kul I 111
 kuloglan III 33
 kuloglija III 33
 kulučar I 111
 kulučarina III 146
 kulučija III 127
 kulučnjak III 128
 kulugdžija III 56
 kuluglija III 33
 Kuluk II 112
 kuluk III 127
 kulukčija I 111, III 56
 kulukl'k III 128
 kumbanija III 24
 kumbul I 181
 kumerak III 151
 kumita II 264
 kumpanija I 170, III 24
 kumpanja III 24
 kunfin II 37
 kupac I 128
 kupčija II 169
 kupdžija I 128
 kupec I 128
 kupovište II 79
 kurat III 106
 kuratija III 80
 kurfiršt II 232
 kurija II 114
 kurijalist(a) I 164
 kurprinc I 162
 kursar II 250
 kutnjik I 38, I 76
 kuvin II 37
 laćman III 66
 ladika III 89
 lagator III 43
 laik III 116
 laikat III 116
 lajtenant III 66
 lajtinant III 66
 lajtman III 66
 lajtnant III 66
 laktarina III 148
 latov II 185
 legat II 144
 legija III 27
 legion III 27
 lennik I 161
 leno III 194
 lever III 53
 liga I 174
 liva II 46
 logofet II 119
 logoš III 41
 logotet II 119
 logovet II 120
 londža I 171
 lopov II 266

lopovija II 266
 lopovluk II 266
 lopovština II 266
 lopurda II 266
 lopuža II 266
 lopužan II 266
 lord I 165
 loza I 45
 lupež II 252
 lupežnik II 252
 ljeparija vladičina II 244
 ljudi I 82

maala II 75
 madam I 164
 madama I 164
 mađistrat II 114
 mađor III 68
 mađordomo II 189
 mađupac I 102
 mađistrat II 114
 magnat I 162
 mahala II 74
 mahalac I 126
 mahalbaša II 160
 mahalelija I 126
 mahaljanin I 126
 major III 68
 major domo II 189
 majorat III 195
 majordom II 189
 majordomus II 189
 majordžija I 163, III 196
 majster I 130
 majstor I 129
 majstoraš I 130
 majstorbaša I 131
 majur III 196
 majurac I 163
 majurdžija I 163, III 196
 mal III 173
 mal midir II 157
 mal müdür II 157
 mal müdüri II 157
 mal'c I 126
 mala II 74
 malbaša II 160
 malčanin I 126
 malelija I 126
 malibirov II 182
 maličana III 189

malik II 227
 maloposednik I 118
 maloshimnik III 107
 malozemljaš I 118
 maljan I 126
 maljanin I 126
 manastirac III 108
 manastirčanin III 108
 mantijaš III 101
 marina III 17
 markat II 80
 markez I 148
 markgraf I 162
 markgrof I 162
 markiz I 148
 markizat II 53
 maršal III 70
 martolos III 34
 martoloz III 34
 martoloz-baša III 61
 martolozbaša III 61
 martoloz III 35
 martonoša III 34
 matičar II 182
 maut III 152
 maut taksa III 152
 mavilija I 25
 mazgar II 169
 medarika III 157
 međa II 37
 medžliz II 110
 mehoskubina III 168
 mehter II 167
 mehterbaša II 167
 mekterbaša II 167
 mekterin II 167
 memleće II 59
 memlećet II 59
 memleka II 59
 memleke II 59
 memleket II 59
 memur II 165
 menzildžija II 165
 mer II 183
 merdez II 158
 merkat II 80
 merkes II 158
 merkez II 158
 meropah I 86
 meropšina III 187
 mertonoša III 34

mertvarina III 164
mesto II 69
meštan I 126
meštanin I 126
meštar I 130
mešter I 130
mete III 175
meteg III 175, III 179
meteh III 175, III 179
metej III 175
metev III 175
meto III 176
metoh III 176, III 179
metohija III 179
Metohija III 179
Metoija III 179
metos III 179
metovina III 179
metrarina III 148
metropola III 82
metropolit III 93
metropolita III 93
mezildžija II 165
mezleđija II 165
mezuldžija II 165
midir II 157
miftar II 158
milać III 191
milć III 191
milć-saibija I 155
milće III 191
milicija II 245
milistor II 188
militar II 245, III 40
militarac II 245, III 40
militarija II 245
milk III 191
milosnik II 128
miljak III 191
miljazim III 57
ministar II 187
ministarluk II 114
ministarstvo II 114
minister II 187
ministerij II 114
ministerija II 114
ministerijal II 179
miralaj III 59
miranin III 116
mirija III 158
miriliva III 61

mirimal III 178
mirimiran III 61
mirjanin III 116
mirmiran III 61
miropomazanik II 223
mirovnik II 190
misnik III 101
mišir II 157
mišumbaša III 61
mitar II 145
mitesarif II 157
mitničar II 145
mitnik II 145
mitnina III 151
mito III 151
mitronosan III 88
mitropolija III 82
mitropolit III 93
mizdnik II 169
mjeračina III 150
mnih III 106
mnogozemljaš I 160
moba I 176
mobadžija I 178
mobar I 178
mobaš I 178
mobenik I 178
mobilac I 178
mobilna garda III 17
mobina I 176
mobnik I 178
mogoriš III 153
mohur-seibija II 165
molba I 177
momak III 39
momъk III 39
monah III 106
monahija III 107
monahinja III 107
monarh II 231
monarhija II 59
monokrat(a) II 231
monsinjor III 94
mornarica III 17
morskij razbojnik II 248
moselim II 156
mošija III 196
mrnarica III 17
mrtvačina III 164
mrtvarina III 164
mrtvina III 164

mrtvnina III 164
 muafis II 158
 muasebedžija II 166
 mubašir II 167
 mubaširija II 167
 mučenik I 90
 mudir II 157
 mudirat II 48
 mudirluk II 48
 müdür II 157
 müfetiş II 168
 mufti III 106
 muftija III 106
 muhafis II 157
 muhafiz II 157
 muhardar II 165
 muhbir II 159
 muhtar II 158
 muhtesib II 170
 muhur-sa(h)ibija II 165
 muhur-sahibija II 165
 muhur-sajbija II 165
 muhur-seibija II 165
 muhurdar II 165
 muhursajbija II 165
 muhzir II 170
 muhzur II 170
 mujazit I 157
 mujurdar II 165
 mukat III 164
 muktar II 158
 muktarija II 48
 mula II 170
 mulaluk II 49
 mulazim III 57
 mulk III 191
 multa III 167
 multezim I 111
 muluč II 227
 müljik III 191
 mumbašir II 167
 mundaroš II 266
 mursahibija II 165
 mursajbija II 165
 muselem II 159
 muselim II 156
 muselimaga II 156
 muselimat II 48
 muselimpluk II 48
 muselin II 156
 müstentik II 170
 muša III 177
 mušelim II 156
 muših I 118
 mušir II 157
 müšir II 157
 mutesaparin II 157
 mutesarif II 157
 mutesarifluk II 48
 muteselim II 156
 mutesib II 170
 mutevelija II 164
 muzur II 170
 muž I 90
 mužik I 118
 мыт III 151
 naazar II 164
 načalničestvo II 30
 načalnik II 134
 načalništvo II 30
 načelničestvo II 30
 načelnik II 134
 načelništvo II 30
 nadbiskup III 91
 nadbiskupija III 82
 nadglavar I 65
 nadimica III 142
 nadnica I 121
 nadničar I 120
 nadsatnik III 43
 nadsavetnik II 178
 nadstojnik II 178
 nadvornik II 189
 nadziratelj II 178
 nadzornik II 178
 nagonica III 157
 nahija II 46
 najja II 46
 naja II 46
 najam III 130
 najamlik I 100
 najamničar I 100
 najamnik I 100
 najem III 131
 najemnik I 100
 najemnjjenik I 100
 najjglavar I 65
 najjmenik I 100
 najjmljenik I 100
 nakos III 125
 nakosica III 125

nalog III 140
 namesnik II 134
 namesnik-proiguman III 111
 namestnik II 134
 namet III 139
 namjesnik II 134
 namjestnik II 134
 naodricom III 141
 napola III 130
 napolica III 130
 napoličar I 119
 napreditelj I 76
 naprežan I 38, I 76
 naraštaj I 45
 naredbodavac III 71
 narednik III 63
 narez III 148
 narodna garda III 17
 nasadaš III 36
 nasadist III 36
 naselbina II 53
 naselište II 29
 naselje II 29
 naseobina II 53
 naslednik II 223
 nasrpica III 125
 nastojatelj III 110
 nastojnik II 178
 naši I 35
 natporučnik III 66
 navergija III 145
 nazir II 164
 nazivalo III 173
 nazor II 164
 nazordžik II 178
 nazornik II 178
 nedeljača I 77
 nedeljarka I 77
 nefer II 160, III 53
 nejačica I 53
 nemeš I 163
 nemešac I 163
 nemeši I 163
 neropah I 86
 nevoljnik I 116
 nezer II 159
 nišandža-paša II 165
 nišandžibaša II 165
 nišandžija II 165, III 33
 nizam III 15
 nizam džedit III 16
 nizami džedit III 16
 nizamija III 146
 nizamlija III 33
 nizamština III 15
 nizan III 15
 nobilitet I 165
 nobl I 165
 nobles I 165
 noblesa I 165
 notar II 180
 notarij II 180
 notarijus II 180
 notarijuš II 180
 notaroš II 180
 novajlija III 40
 novak III 40
 novinac III 40
 nübet II 246
 numera I 35
 nuncij III 94
 nuncijatura III 79
 nuncije III 94
 nurija III 79
 nuri'va III 80
 nurijaš III 117
 Njegova svetost III 89
 Njegovo preosveštenstvo III 88
 Njegovo visokopreosveštenstvo III 89
 obad I 118
 občina II 27
 ober knez II 180
 ober oficir III 66
 ober-knez II 180
 oberbaša III 56
 oberbuljukbaša III 58
 oberhofmaršal II 189
 oberkapetan III 68
 oberknez II 180
 oberkrigkomisar III 69
 oberlajtenant III 66
 oberlajtnant III 66
 oberlajtman III 66
 oberlajtnant III 66
 oberlejtntant III 66
 oberoficer III 66
 oberoficer III 66
 oberst III 69
 oberstar III 69
 oberster III 69
 oberstlajtenant III 69

oberstlajtnant III 69
 oberstvahmajster III 69
 oberšt lajtnant III 69
 oberšt vahtmajster III 69
 oberštar III 69
 oberšter III 69
 obervojevoda III 69
 obitelj I 25
 obladatelj I 161
 oblast II 32, III 171
 obor knez II 180
 oborknez II 180
 obr-knez II 180
 obrbašija III 56
 obrist III 69
 obrist lajtnant III 69
 obrist lajtenand III 69
 obrist lajtenant III 69
 obrist vahtmajster III 69
 obrister III 69
 obristlajtnant III 69
 obristlajtnant III 69
 obrkapetan III 68
 obrkapitan III 68
 obrknez II 180
 obrlajtnant III 66
 obroficir III 66
 obrok III 123
 obrst III 69
 obrst vahtmajster III 69
 obrstar III 69
 obrster III 69
 obrstlajtenant III 69
 obrstlajtnant III 69
 obrstlajtnant III 69
 obrstvohtamjstor III 69
 obršpan II 183
 obršt voktmajstor III 69
 obrštar III 69
 obršter III 69
 obrštlajtnant III 69
 obštinar II 182
 očev(i)na III 184
 očevina III 184
 očinstvo III 184
 oda III 21
 odabaša III 55
 odboj III 167
 odbor II 112
 odmetnik II 252
 odobaša III 55
 odred III 23
 oča III 106
 odža III 106
 odžak I 33
 ofecir III 66
 oficer III 66
 oficial II 179
 oficijal II 179
 oficir III 66
 ofit III 158
 oganj I 33
 ognjište I 32
 ogranak I 52
 ogursuz II 261
 okrug II 33
 okružje II 33
 okružnik II 181
 ometište III 194
 onbaša III 55
 onbašija III 55
 onved III 62
 opat III 112
 opatica III 112
 općina II 26
 općinar II 182
 opština II 26
 opštinar II 182
 opštinar II 182
 orda III 16
 ordaga III 60
 ordija III 16
 ordinarij III 94
 ordulja III 16
 organizacija I 174
 orsag II 58
 orta III 22
 ortakluk I 174
 oružnik II 246
 oružništvo II 246
 oselina III 178
 osobac III 193
 osobak III 193
 osobina III 193
 otdjelije III 23
 otes III 176
 otmičar II 266
 otpadnik II 252
 otrok I 104
 ovčarin I 120
 ovicir III 66
 ovladatelj I 161

ovštinar II 182

p(j)ehota III 17

p(j)ešadija III 17

paćaršija III 83

padiša II 227

pađišah II 227

pađenija III 129

pađenijaš I 117

pahor I 117

palančanin I 126

palanka II 74

palatin II 189

paličnik II 246

paljak II 180

pan I 161

pana(j)ir II 81

panađur II 80

panadžur II 81

panair II 81

pandur II 239

pandur-baša II 240

pandurbaša II 240

pandurin II 240

pandurina III 153

paor I 117

paorentina I 117

paorija I 117

paorluk I 117

paoršag I 117

papas III 101

papaz III 101

paraikonon III 114

parajeklisijarh III 114

paraklisara III 115

paramonar III 115

parasnik I 118

parik I 86

parlament II 112

paroćija III 80

paroćijan III 117

paroh III 105

parohija III 80

parohijal III 163

parohijan III 117

parohijanin III 117

parok III 105

parokija III 80

parokija III 80

parokijan III 117

parokijanin III 117

paroko III 105

partaj II 116

partaja II 115

partija II 115

pas I 45

pastijer I 94

pastir I 94

pastirina III 156

pastuh I 95

pastuv I 95

paša II 225

pašajlija II 225

pašalik II 44

pašaluk II 44

pašarina III 156

pataljon III 25

pater III 101

patricij I 144

patricija I 144

patricijat I 144

patricije I 144

patrija III 96

patrijar III 95

patrijara III 95

patrijarah III 95

patrijarak III 95

patrijarh III 95

patrijarha III 95

patrijaršija III 83

patrika III 95

patrikij I 144

patriko III 96

patrimonij III 195

patrimonijum III 195

patroldžija II 245

paur I 117

paurija I 117

pavor I 117

pavorijaš I 117

pavorin I 117

pazar II 79

pazarac I 129

pazardžija I 129

pazarkat I 129

pazarlija I 129

pazarluk II 79

pazarluk II 79

pečat III 167

pedesetar III 64

pedesetnik III 64

peharnik II 131

pena III 167
per I 165
perjanici II 243
perjaničar II 243
perjanik II 243
pešac III 39
pešadija III 17
pešadijac III 39
pešadinac III 39
pešak III 39
pijac II 79
pijaca II 79
pijacovina III 150
pijačarina III 150
pijade III 33
piket III 17
pirat II 265
pisac II 122
pisar II 122
pjaca II 80
plaćanik I 121
plaćenik I 121
planina III 178
platnik I 121
plebanija III 80
plebanoš III 105
plebanuš III 105
plebej I 116
plebejac I 116
plebs I 116
pleme I 54
plemenik I 58
plemenit I 139
plemenitaš I 140
plemenito III 194
plemenski kapetan III 46
plemenski komun III 175
plemenština III 194
plemešnjak I 140
plemeštak I 58
plemić I 139
plemićstvo I 139
plemstvo I 139
plovani III 105
plovanija III 80
pljaca II 80
pljačkadžija II 266
pljačkar II 266
pljačkaš II 266
pobočnik III 66
pobunjenik II 263
podajnik I 116
podanak III 134
podanik I 116
podat III 134
poddakon III 102
podestat II 184
podešta II 184
podeštat II 184
podgrađe II 69
podložnik I 116
podnarednik III 63
podoficer III 62
podoficir III 62
podovicir III 62
podpolkovnik III 69
područje II 53
područnik I 108
podsotnik III 43
podvojvoda III 50
podžupan II 181
podžupanija II 52
poganič I 120
pogazda I 158
poglavar I 65
poglavica I 65
poglobar II 145
pogonič I 120
pogonjač I 120
pograničar III 40
pograničnik III 40
poharnik II 258
pojka III 101
poklisar II 143
pokrajina II 35
pol'ak II 180
polazica I 45
poletar III 117
policaj II 245
policaja II 245
policajac II 245
policija II 245
policijot II 245
polk III 26
polknez II 181
polkovnik III 69
polkovodac III 72
polovnik I 89
polozica I 45
polugrad II 75
polukapetan III 44
poljak II 179

poljar II 180
poljodelac I 118
poljoprivrednik I 118
pomazanik (božji) II 223
ponos III 124
pop III 98, III 100
popa III 100
popaša III 156
popečitelj II 187
popo III 100
popovina III 164
porcija III 139
porcijaš I 117
poređar I 119
poređia II 185
poređzija II 185
porejdzija II 185
pores III 147
poreščija II 185
porez III 147
poreza III 147
porezdzija II 185
poreznik II 185
poreznik II 185
porezdzija II 185
porijez III 147
porodica I 23
porotnik II 148
Porta II 109
poručik III 66
poručnik III 66, III 70
posadnik I 91, II 160
posao III 122
posed III 173
pošed III 173
posednik I 160
posedьk III 173
poselenije II 64
poselica II 64
poseljanin I 118
posesija III 172
posež III 172
posjed III 173
poslanici II 142
poslanik II 142, II 188
poslenici II 142
poslenik II 142
posluh III 167
poslušnik III 109
posojbina I 45
posol II 142
pososija II 243
postelnik II 132
posteljnik II 132
pošeš III 172
potčeenik I 120
potćenik I 120
potentat II 232
potes III 176
potest II 184
potesta II 184
potestata I 164
potka III 167
potkapetan III 44
potklisijarh III 114
potknez II 181
potknežin II 181
potkomandijer III 67
potkomandir III 67
potporučnik III 66
potpukovnik III 69
povelitelj II 148
poverenik II 179
povjat II 51
pozajmenik I 183
pozajmica I 182
pozajmice I 182
pozajmičar I 183
pozar II 79
pozob III 123
pozornik II 246
prahtor II 139
prator III 109
pravitelj II 184
pravitelji II 184
praviteljstvo II 112
prebeg II 253
prebogar II 148
prebjeg II 253
precdnik II 232
predeo II 29
predgrade II 70
predjel II 30
predsedatelj II 233
predsedavajući II 233
predšednik II 232
predsednik II 232232
predsedništvo II 115
predsjedatelj II 233
predstajnik II 136
predstojnik II 177
predvodilac II 230

predvoditelj II 230
predvodnik II 230
prefekt II 179
prefektorat II 111
prefektura II 111
prelo I 182
premićur II 141
premijer II 188
preosvećeni III 88
preosvećenost III 88
preosvešteni III 88
preosveštenost III 88
preosveštenstvo III 89
preosvjaštenstvo III 89
presednik II 232
president II 233
presidium II 115
presjednik II 232
prestajnik II 136
prestoj III 168
prestonica II 75
prestonaslednik II 223
prestonica II 75
prestupnik II 252
prešid II 233
prešident II 233
pretor II 174
pretur II 111, II 174
pretura II 111
preturija II 111
prezbiter III 104
prezes II 177
prezident II 233
prezidij II 115
prezidijum II 115
prezviter III 104
pribeg II 253
pridvorica I 102
priješjednik II 232
prijestolonasljednik II 223
prijestolonašljednik II 223
primas III 94
primićur II 141
princ II 231
princeza II 232
princip II 231
principal II 231
principat II 52
prinčipeša II 232
prior III 112
prirež III 147
prisedatelj II 184
prisednik II 184
prišednik II 184
priselac III 124
priselica III 124
prisjednik II 184
pristav II 147
pristavnik II 128
pristov I 120
pristovje I 120
prnjavor III 180
prnjavorac I 117
proiguman III 111
prokadur II 186
prokanadur II 186
prokaradur II 186
prokarator II 186
prokuradur II 186
prokuradur od štata II 186
prokurator II 186
pronija III 184
pronijar I 146
pronijarević I 146
pronja III 184
pronjar I 146
prostak I 116
prota III 104
proto III 104
protođakon III 103
protoder I 144
protorej III 104
protomajstor I 131
protomejster I 131
protopop III 103
protopopa III 103
protopopija III 80
protopresviter III 104
protoprezviter III 104
protoprezviterat III 80
protosevast II 126
protosindel III 115
protosingel III 115
protospatar III 116
protovestijar II 124
proveditor II 173
provicur II 184
providnik II 186
providur II 173
providurija II 111
provikar III 95
provincija II 53

provincijal III 113
 provincijalist III 113
 provizor II 184
 provizur II 184
 provod III 168
 prvonastolnik II 223
 prvoprestolnik II 223
 prvosvećenik III 89
 prvosvećenstvo III 89
 prvosveštenik III 89
 prvosveštenstvo III 89
 psara III 125
 psunj III 151
 pučanin I 107
 puk I 107, III 25
 pukovnija III 25
 pukovnik III 69
 pulger I 125
 purgar I 124
 purgarija I 124
 purger I 124
 purger-majstor II 184
 pustahija II 264
 pustaija II 264
 pustinjak III 116
 pustovnik II 264
 rab I 102
 rabar III 41
 rabota III 121
 rabotar I 101
 rabotarac I 101
 rabotaš I 101
 rabotlšk III 121
 rabotnik I 101
 radenik I 120
 radnik I 120
 rađenik I 120
 raetnik I 109
 raja I 109
 rajaluk I 109
 rajetin I 109
 rajetnik I 109
 rajh II 59
 rajhkancler II 179
 rajon II 52
 rajs-efendi(ja) II 167
 rajz-efendi II 167
 raskaluder III 116
 raspop III 116
 rastrig III 116
 rataj I 91
 ratar I 117
 ratnik III 31
 ratoborac III 41
 ravnatelj II 178
 razbojnik II 248
 razbojstvo II 249
 razvodnik III 62
 rebel II 263
 rebelant II 263
 rebelijant II 263
 rebelijaš II 263
 redar II 246
 redara I 38, I 77
 redarica I 77
 redarnik II 246
 redarstvenik II 246
 redarstvo II 246
 redif III 17, III 33
 redifa III 17
 rediflija III 33
 redohranitelstvo II 246
 redov III 62
 redovnik III 109
 reduša I 38, I 77
 ređina II 225
 regala III 158
 regemenat III 26
 regement III 26
 regementa III 26
 regent II 231
 regija II 53
 regiment III 26
 regimenta III 26
 region II 53
 regrut III 40
 regulaš III 62
 reis II 227
 reis ul ulema II 227
 reis-ul-kuttab II 166
 reis-ul-ulema II 227, III 106
 reisul-ulema III 106
 reiz II 227
 reiz-efendija II 167
 rejiz II 227
 rejon II 52
 reka II 50
 rekrut III 40
 rektor II 139
 remeslennik I 133
 rendir II 241
 republika II 59

resam III 153
 reserva III 17
 resim III 153
 republika II 59
 resum III 153
 реѡм III 153
 reuz II 227
 revir II 52
 revolucionar II 263
 revolucioner II 263
 rezerva III 17
 rezervarmeja III 17
 rezervista III 40
 rezervkor III 17
 ridžal II 165
 riga II 225
 risar I 120
 riter I 162
 ritmajster III 68
 rizničar II 125
 rob I 40, I 102
 robje I 40, I 102
 roblje I 40, I 102
 rod I 41
 roda I 41, I 44
 rodbina I 44
 rodbinstvo I 44
 rodina I 44
 rodnina I 44
 rodstvo I 45
 roda I 41
 rodaštvo I 45
 roj III 24
 rojnik III 63
 ronda II 241
 rondar II 241
 rota III 23
 rotmajstor III 68
 rotmistr III 68
 rsuz II 261
 rsuzin II 261
 рѡз II 261
 rufet I 173
 rukodelac I 133
 rukodelja I 133
 rukovodilac II 178
 rukovodioc II 178
 rukovoditelj II 178
 rukovođa II 178
 rusag II 58
 ruvet I 173
 sabiroтина II 97
 sablja II 48
 sabor I 61, II 89, III 76
 saborište II 97
 sabranje I 166
 sadarazam II 155
 sadrazam II 155
 sadrazan II 155
 sadrezan II 155
 sadriazam II 155
 sadrug I 168
 sadrugar I 168
 sagmaldžija I 120
 sahib I 155
 sahibija I 155
 saibija I 155
 saibija I 155
 sajam II 82
 sajbija I 155
 sajmar I 129
 sajuz I 174
 sakelarije III 118
 sakelij III 118
 salahar II 165
 salaor III 33
 salaš II 85
 salon I 166
 samac III 109
 samec III 109
 samoderžavec II 193
 samodržac II 193
 samodržavnik II 193
 samovlac II 193
 samovladac II 193, II 232
 samovladalac II 232
 samovladar II 232
 samovoljac III 40
 sandžak II 45
 sandžak-beg II 156
 sandžakat II 45
 sandžakbeg II 156
 saraor I 111
 saraori I 111
 saržant III 63
 Sasin I 134
 satnija III 25
 satnik III 43
 savet II 102
 savetnik II 188
 savez I 174
 savjet II 102

savjetnik II 189
 savladar II 192
 sborište II 97
 sebar I 85
 sebija I 155
 sedmal II 85
 segmen III 33
 segmenin III 33
 sejbija I 155
 sejmen III 32
 sejmen baša III 33
 sejmen(in) III 32
 sejmenin III 32
 sekretar II 176
 sel'c I 83
 selac I 83
 selčanin I 83
 selina III 178
 selište II 64
 selo II 60
 seljak I 83
 seljani I 83
 seljanin I 83
 semeja I 35
 semejstvo I 35
 senat II 113
 senator II 188
 senatur II 188
 sentina III 193
 senjer I 165
 senjor I 165
 seoski komun III 175
 ser I 165
 seraor I 111
 serasker III 59
 seraskir III 60
 seraskjer III 59
 serašćer III 59
 serat II 48
 seratlja I 157, III 34
 serbuljuk II 160
 serdar I 68, III 60
 serdar ekrem III 60
 serdari ekrem III 61
 serdarija II 48
 serežan II 240
 serežanin II 240
 sergent III 63
 serhat II 48
 serhatlija I 157, III 34
 serkl I 166
 sermija III 173
 seržan II 240, III 63
 seržant II 240, III 63
 sevast II 126
 sevastokrator II 126
 sil'edžija II 262
 silahdar II 165
 silahšor II 165
 silan I 140
 siledžija II 261
 silihtar II 165
 siliktar II 165
 silistar II 165
 sinator II 188
 sindak II 174
 sindik II 184
 sindikus II 184
 sindel III 115
 sinod III 78
 sinor III 194
 sinjor I 165, III 195
 sipahi I 150
 sir I 165
 sirak I 108
 siroma I 108
 siromah I 108
 siromak I 108
 siromaš I 108
 sizeren I 165
 sjetnik III 43
 skadron III 24
 skenofilaks III 115
 skevofilaks III 115
 sklav I 106
 skup I 61, II 99
 skupština I 61, II 97
 sloj I 166
 sluga II 132
 služba III 129
 službenik II 176
 služitelj II 133
 sobesjedstvo II 112
 sobor II 90
 soborište II 97
 sobranije I 166, II 97
 soć III 140
 soće III 140
 soj I 45
 sojevina I 45
 sojuz I 174
 sokalnik I 88

sokolara III 125
 soldaci III 37
 soldačija III 37
 soldačina III 37
 soldad III 37
 soldat III 37
 soldateska III 37
 soldatija III 37
 solgabir II 182
 solgabirov II 182
 sopraprovidur II 173
 sotnik III 43
 sotnja III 25
 sovjet II 102
 sovjetnik II 189
 spahija I 150
 spahiluk III 187
 spaia I 150
 spaija I 150
 spailuk III 187
 spailuk III 188
 spajija I 150
 spajiluk III 188
 spajinsko III 146
 sprega I 184
 sprežnik I 185
 Srbalj I 91
 Srbin I 91
 Srbinj I 91
 Srbljanin I 91
 Srbljin I 91
 srdenat III 63
 srednjak I 118
 srez II 50
 srezskij satnik III 43
 srodstvo I 45
 sržente III 63
 stab(s)-oficir III 66
 stadnik I 75
 stado I 166
 stalež I 167
 stan II 8585
 stanak I 61, II 99
 stanar I 119
 stanci II 85
 stanik I 100
 starac I 71, III 99
 stareja I 72
 starešina I 71
 starevina III 195
 stari barjaktar III 57
 starina III 195
 starinik II 148
 starješina I 71
 starosta I 72
 stas III 177
 stat II 59
 statsminister II 188
 stavilac II 131
 steg III 19
 stegonoša III 42
 stežer I 45
 stijeg III 20
 stočar I 119
 stolno mesto II 75
 stopanica I 38, I 76
 stopanin I 38, I 76
 stotina II 50
 stotinar III 68
 stotinaš III 68
 stotinik III 68
 stotinjaš III 68
 stotnik III 68
 stranka II 116
 strateg III 72
 stratig III 72
 stratilat III 53
 straž-mejster III 64
 straža II 246
 stražamajster III 64
 stražamešter III 64
 stražar II 246
 stražemešter III 64
 stražmajster III 64
 stražmeštar III 64
 stražmešter III 64
 stražnik II 246
 strojnik III 105
 stub I 45, III 177
 stup I 45, III 177
 suarija III 33
 subaša II 163
 subašluk II 45
 suboš II 164
 suboša II 164
 sučija II 146
 sud II 108
 sudac II 146
 sudar II 146
 sudebnik II 146
 sudija II 146
 sudnik II 146

suđa II 146
suđaja II 146
sultan II 225
supaša I 185
supojnik I 186
supona I 186
suponik I 186
suvarija III 33
suveren II 231
suvez I 185
suveznik I 185
suvladalac II 192
suvladar II 192
sužanj I 106
svadbarina III 164
svećenik III 98
sveštenik III 98
sveštenoinok III 109
sveštenojerej III 99
sveštenonačelnik III 88
sveštenski prirez III 163
svet II 102
svetac III 89
svetitelj III 89
svetovnjak III 116
svjet II 102
svojad I 45
svojat I 45
svojatluk I 45
svojbina I 45
svojdaba I 45
svojina III 171
svojtina I 45
svojtata I 45
svojtina I 45
svrzimantija III 116
svrzipop III 116
svjaščenačelnik III 88
sɣmal II 85

šah II 227
šajkaš III 36
šajkist III 36
šalon III 27
šandar II 244
šeer II 74
šeerlija I 126
šef II 232
šeginšah II 227
šegrt I 114
šeh II 227

šeher II 74
šeher-čehaja II 160
šeherlija I 126
šeherljanin I 126
šehinšah II 227
šeih II 227
šeik II 227
šejh II 227
šejk II 227
šenat II 113
šenator II 188
šenatur II 113
šer II 74
šereg III 24
šerežanin II 240
šerlija I 126
šfora III 109
šindik II 184
šjor I 163
šjora I 163
škadron III 24
škvadron III 24
škvadron III 25
šlajber II 180
šljahtec I 161
šljeme I 35
šopra providur II 173
šor I 163
šora I 163
špan II 183
špicbub II 265
štab III 18
štabkapetan III 44
štabs-kapetan III 44
štabs-oficir III 66
štajer III 148
štandarfirer III 65
štathalter II 179
štatrihter II 179
štatsmann II 179
štatsministr II 188
štibra III 157
štitarina III 157
štop III 18
švadron III 25

tabor III 22
tajemnik II 176
tajfa I 170
tajnij pisar II 176
tajnik II 176

tajnopisac II 176
 taksa III 152
 taksalist II 169
 taksidar II 169
 tambor III 22
 taobor III 22
 tasildar II 169
 tasiljdar II 169
 taslidar II 169
 tat II 249
 tatba II 249
 tatkovina III 192
 tatovina III 192
 tečevina III 193
 teftedar II 166
 tefterdar II 166
 teljižina III 157
 temelj kuće III 193
 tepčija II 127
 teret III 167
 teskeredži-paša II 165
 teskeredžija II 165
 težak I 90
 težak-baša I 113
 timar III 188
 timardžija I 156
 tisućina III 25
 tisućnija III 25
 tisućnik III 48
 tisutnjik III 48
 tizeduš III 63
 tlaka III 129
 tobdžibaša III 33
 tobdžija III 33
 toprag III 173
 toprak III 173
 tor II 77
 toržište II 79
 travarina III 155
 travnina III 155
 trbuh I 52
 trbušće I 52
 trbuščić I 52
 trećina III 138
 trećinar I 119
 trg II 77
 trgovac I 127
 trgovište II 78
 tribunal II 115
 tribuno II 115
 tribut III 159
 trošarina III 150
 trošarinac II 185
 trupa III 27
 trupaš III 62
 tržište II 78
 tuđica I 53
 tufegdžibaša III 34
 tufegdžija III 34
 tufekčija III 34
 tufekdžija III 34
 tuglija II 226
 tulumina III 155
 tutor III 117
 tuvegdžija III 34
 ubica II 252
 ubijač II 252
 ubilac II 253
 ubivalac II 253
 ubivaoc II 253
 ubog I 108
 ubogac I 108
 ubogi I 108
 ubojica II 252
 učitugli II 226
 učituglija II 226
 udruga I 173
 udruženič I 173
 udruženje I 173
 uduť III 178
 ugursuz II 261
 ugursъz II 261
 ujam III 154
 ujezd II 51
 ujmovina III 154
 ukućanin I 38
 ulan III 40
 ulijanik I 102
 ulijar I 102
 unča III 139
 unter oficir III 66
 unter ufcir III 66
 uprava II 111
 upravitelstvo II 111
 upravitelj II 177
 upraviteljstvo II 111
 upravljenje II 112
 upravljač II 177
 upravnik II 177
 urbarar II 148
 ured II 112

urednik II 177
usar II 250, III 37
usarin II 251
uskok II 253
usta I 133
ustabaša I 133
ustanik II 263
ustaš II 263
ustaša II 263
ušur III 154
üşür III 154
utrina III 178
uzajmica I 182
uzajmice I 182

vahmajster III 63
vahmajstor III 63
vahtmajster III 63
vahtmajster-lajtenant III 64
vahtmajstor III 63
vajda II 162
vajkaunt I 165
vajvoda III 49
vakam III 178
vakmajstor III 64
vakman III 64
vaktmajstor III 64
vakuf III 180
valija II 155
valijat II 45
valiluk II 45
valiluk II 45
vama III 152
vamelja I 25
vameš II 185
vamilija I 25
vamilija I 25
vamilja I 25
vamoš II 185
varda II 242
varmeđa II 51
varmeđaš II 183
varmeđija II 51
varmeđijaš II 183
varoš II 70
varoša II 70
varošan I 126
varošanac I 126
varošanik I 126
varošanin I 126
varošanje I 126

varošanjin I 126
varošanin I 126
varošica II 73
varošlija I 126
vas II 60
vasal I 162
vašar II 81
vašar-birov II 182
vašardžija I 129
vašarina III 150
vašer II 81
vašir II 81
vatak II 179
vazal I 162
veće I 61, II 87
večil II 162
večil-arč II 162
večil-harč II 162
večilar II 162
vekil II 162
velbab III 64
velbaba III 64
veledostojnik I 159
velegrad II 75
velekneštvo II 50
veleknez II 180
velemoža I 140
veleposed III 195
veleposednik I 160
veleposlanik II 186
veličanstvo I 149
veličastvo I 149
veličestvo I 149
Velika Porta II 109
velikan I 159
velikaš I 159
veliki iguman III 110
veliki knez II 200
veliki pehamnik II 131
veliki sluga II 133
veliki župan II 194
velikodostojnik I 159
velikoposed III 195
velikoposednik I 160
velikoshimnik III 107
velikost I 149
velmož I 140
velmoža I 140
velmuž(a) I 140
verčija III 145
verdija III 145

vergija III 145
 vergijaš II 169
 veriga I 34
 verige I 34
 ves II 60
 vezir II 154
 vezirat II 46
 vezirluk II 46
 vezirstvo II 46
 vice-asesor II 190
 vice-gešpan II 183
 vice-gubernator II 181
 vice-išpan II 183
 vice-komendirender III 72
 vice-kralj II 207
 vice-prezident II 233
 vice-solgabirov II 182
 vice-špan II 183
 vicešpan II 183
 vijeća II 88
 vijeće II 88
 vijeće staraca II 88
 vikar III 94
 vikarij III 94
 vikont I 165
 vilaet II 44
 vilajet II 44
 vilan I 113
 vilanc II 241
 vilancija II 241
 viljajet II 44
 vinarika III 155
 vinarina III 155
 viršaft III 195
 virtšaft III 195
 virtšoft III 195
 visijar II 124
 visočanstvo I 149
 visočastvo I 149
 visočestvo I 149
 visokodostojnik I 159
 visokopreosveštenik III 89
 vitez III 30
 vizir II 154
 vjencenosac II 224
 Vla I 99
 vla(h) I 99
 vlada II 113
 vladac II 192
 vladalac II 117, II 136, II 192
 vladanje II 57
 vladaoc II 117, II 192
 vladar II 192
 vladatelj II 117, II 192
 vladavac II 117, II 192
 vladetel II 192
 vladetelj II 117, II 192
 vladičanstvo III 81
 vladičarina III 163
 vladika III 89
 vladjatelj II 117, II 192
 vladjetelj II 192
 vladušti II 136
 Vlah I 95
 vlah I 95
 vlas II 31
 Vlasić I 99
 vlasnik I 160
 vlasništvo III 172
 vlast II 30
 vlastel I 137
 vlastela I 137
 vlastelac I 137
 vlasteličić I 138
 vlastelin I 137
 vlastelinčić I 138
 vlastelinstvo I 138
 vlastelinstvo III 194
 vlastelnik I 137
 vlastelstvo III 193
 vlastelj I 160
 vlasteostvo I 138, III 194
 vlastitelj I 160
 vlastodržac II 192
 vlaštak I 91
 vlaština III 172
 vod III 23
 vodnik III 62
 vod II 229
 voda II 229
 voevoda I 67
 voinstvo III 15
 vojak III 30
 vojenačelnik III 71
 vojenačelnik III 71
 vojevoda I 67, II 235, III 48
 vojevodstvo II 42
 vojini III 30
 vojinstvo III 15
 vojna III 30
 Vojna granica II 36
 vojna mornarica III 17

vojnica III 143
 Vojnička granica II 36
 vojniki III 30
 vojska III 15
 vojskovođa III 72
 vojvod II 235, III 48
 vojvoda I 67, II 235, III 48
 vojvoda-baša III 50
 Vojvoda-vojskovođa I 67
 vojvodaluk II 43
 vojvodar III 50
 vojvodiluk II 43
 vojvodina II 42
 Vojvodina II 42
 vojvodluk II 43
 vojvodstvo II 42
 Vojvodstvo II 42
 voktermajstor III 64
 voloberština III 156
 vožd II 229
 vajakor III 18
 vajakorac III 36
 vajakorija III 18
 vajak III 62
 vrator III 109
 vrhovina III 163
 vrhovni župan II 194
 vrhovnik II 135
 vrv I 45
 vsadnik III 40

zabit III 56
 zabitlar III 56
 zabitluk II 48
 začeljnik I 76
 zadava III 192
 zadruga I 36
 zadrugar I 38
 zadrugaš I 38
 zadružanin I 38
 zadružar I 38
 zadužbina III 84
 zaftija II 238
 zagrađe II 70
 zagranak I 52
 zaim I 156
 zaimluk III 189
 zainluk III 189
 zajednica I 37, I 168
 zajedničar I 38
 zakonoša III 101

zalac II 266
 zamanica III 125
 zamaničar III 40
 zanačija I 131
 zanađzija I 131
 zanajatlija I 131
 zanat I 173
 zanatdžija I 131
 zanatlija I 131
 zanatnik I 131
 zapčija II 238
 zapostat II 186
 zapovedač III 71
 zapovedatelj III 71
 zapoveditelj III 71
 zapovednik III 71
 zapovjednik III 71
 zaptija II 238
 zaptije II 238
 zaptisto II 238
 zared I 184
 zareda I 184
 zarednik I 183
 zaselak II 63
 zaselje II 63
 zaseok II 63
 zastava III 19
 zastavica III 19
 zastavniciar III 65
 zastavnik III 65
 zastavonosac III 65
 zastavonoša III 65
 zaštita III 17
 zaštitnica III 17
 zavat III 194
 zbor I 61, II 89
 zborište II 97
 zelenaš III 41
 zelenokaderaš III 41
 zelenokadrovac III 41
 zemaljni gospodin II 222
 zemaljski gospodar II 220
 zemeljni gospodin II 222
 zeml'a II 57
 zemlja II 56
 zemljanin I 84
 zemljarina III 154
 zemljedelac I 118
 zemljedelatelj I 118
 zemljedržac I 160
 zemljeposed III 195

zemljeposednik I 160
zemljeradnik I 118
zemljevlasnik I 160
zemljodelac I 118
zemljodržac I 160
zemljoposed III 195
zemljoposednik I 160
zemljoradnik I 118
zemljovladar II 192
zemljovlasnik I 160
zemnja II 57
zendil I 157
zendilaš I 157
general III 69
zgon III 124
zijam III 189
zijamet III 189
zijametlija I 156
zijametnik I 156
zimija I 110
zlikovac II 266
zločinac II 252
zlodej II 251
zlodjelj II 252
zlotvor II 252
zlotvoritelj II 252
zlotvornik II 252
zobničar I 160
zorba II 265
zulumčija II 262
zulumčar II 262
zulumdžija II 262
zvaničnik II 176

žaca II 244
žadamerija II 244
žandamerija II 244
žandamerija II 244
žandar II 244
žandarm II 244
žandarmerija II 244
žandomerija II 244
žbir II 241
ždreb III 185
ždrebe III 185
ždrebije III 185
žirovina III 155
žirovnica III 155
žirovnina III 155
živalj I 38
žreb III 185
žrebij III 185
žrebija III 185
žrebije III 185
žrebje III 185
žreblje III 185
žrec III 101
župa II 23
župan II 194
županija II 26
župljan I 84
župljanin I 84
župnik III 105

REDAKTOR PROWADZĄCY

Mirosław Ruszkiewicz

ADIUSTACJA

Barbara Górską

KOREKTA

Halina Hoffman

SKŁAD I ŁAMANIE

Katarzyna Mróz-Jaskuła

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-663-23-81, 12-663-23-82, fax 12-663-22-83